

E
936

353
11/11/11

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

ಶಾರ್ವತಸಂಸ್ಥಾನದ ಪಠ್ಯ

Handwritten text in blue ink, including a large 'H' and a signature.

ಶಾರ್ವತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪಠ್ಯ
E. 936

मञ्जूषा

श्रीगणेशायनमः ॥ नारेशभट्टविदुषानत्वासां स्वशिवं लघुः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैवाविरच्यते ॥ तत्र वाक्यस्फोटो सु-
 ख्यः । लोके तस्यैवार्थबोधकत्वात् । तेनैवार्थसमाप्तेश्च । तदुक्तं न्यायभाष्यकृता । पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्ताविति ॥ अत्र पदं
 सुबन्तं तिङन्तं च । तेन तत्समूह इत्यर्थः । समाप्तावित्यस्य समर्थमिति शेषः । तत्र प्रतिवाक्यसंकेतग्रहासंभवात् तदन्वारव्या-
 नस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनयापदानिविभज्यपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागानूकल्पनयैव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्व-
 यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्पयन्ति स्माचार्याः । एतदेवाभिप्रेत्य विभाषासु पद्वितिसूत्रे कैयटः । अ-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनादित्याह ॥ तत्तदवयवतत्तदर्थबोधनेन समुदायस्य समुदा-
 यार्थस्य बोधने तात्पर्यमृषीणां स्पष्टं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । प्रतिवाक्यादीनां बलाबलविचारकल्पनार्थं च तत्क-
 ल्पनेति बोध्यम् । तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः । प्रकृतिप्रत्ययास्तत्तदर्थस्य वाचका इति तदर्थः । उपसर्गनिपातधा-
 त्वादिविभागोऽप्येवमेव काल्पनिकः तस्यैवान्वारव्यानस्य लाघवेन निर्वाहाय स्थानिनो लादय आदेशास्ति बादयश्च कल्पिता ए-
 व । तेषामर्थोऽपि कल्पिता एव । तत्र स्थानिनामर्थान् विभिः कण्ठतउक्ताः आदेशानां च स्थान्यर्थान् विधानसमर्थस्यैवादेशते-
 तिन्यायेन ते मुख्यं वाचकत्वं तु तथा कल्पनया बोधिते तत्समुदायरूपे पदे वाक्ये वा लौकिकानां तत एव बोधात् । एतदेवा

भिप्रेत्यभूवादिसूत्रेभाष्येभाववचनोधातुरितिलक्षणेसतिप्रत्ययेभाववचनत्वंतद्वचनाच्चप्रत्ययइत्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य
 अनाश्रित्यभाववचनत्वंप्रत्ययः नित्यत्वाच्छब्दानामित्युक्तं पारमार्थिकं नाश्रीयते कल्पितत्वाश्रीयतएवेतिकैय
 टः एवंचस्थानिनांवाचकत्वमादेशानांवेत्यादिविचारोनिष्फलएव। कल्पितवाचकत्वस्योभयत्रापिसत्त्वात् व्याकर
 णभेदेनस्थानिनांभेदेपिनसतिः लिपीनांभेदइवेतिदिक् तत्रासौपदेशरूपःशब्दःप्रमाणम्॥आप्तोनामानुभवेनव
 स्तुतत्वस्यकात्वर्येननिश्चयवान्। रागादिवशादेपिनान्यथावादीयः सइतिचरकेपतञ्जलिः। तत्रागृहीतवृत्तिकस्यशब्द
 बोधादर्शनात्तद्दिगुडइत्युक्तेमधुरत्वंप्रकारतयागम्यतइतिसमर्थसूत्रभाष्याच्च तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशब्दत्वावच्छिन्न
 प्रतितद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानहेतुः। यद्यपिगुडइत्युक्तेःप्रतीतौतद्गतमधुरत्वंगम्यतेतथापिनतत्तच्छब्द
 जन्यप्रतीतिविषयः किंतुमानान्तरजन्यप्रतीतिविषयः। यत्रतुगुडोमधुरइतिवाक्यार्थेगुडइत्येकदेशःप्रयुज्यतेतत्रा
 पिमधुराभिन्नोगुडइत्येवबोधोनतुमधुरत्वप्रकारकोगुडविशेषकः। ध्वनितंचेदमन्नेनव्यञ्जनमिति सूत्रेभाष्येविशेष
 णविशेषभावव्यत्यासेनगृहीतशक्तिकस्यपुंसोघटपदाद् घटत्वविशिष्टघटबोधवारणायतद्धर्मावच्छिन्नेतिज्ञानेदृति
 वैशिष्ट्यंचस्ववृत्तिविषयकोहुइसंस्कारसामानाधिकरण्यं स्वाश्रयपदविषयकत्वोभयसंबंधेनबोध्यमतोनागृहीत

वृत्तिकस्य बोधो नापि विस्मृतवृत्तिकस्य नापि तत्तद्वाचकपदाज्ञानवतो नापि घटपदादाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशस्य जन-
कतयोपस्थितत्वेनादेश्वबोधः। संस्कारजनकशक्तिग्रहसत्त्वे तेन शाब्दबोधजनने च न मानं संस्कारकल्पिका च वृत्तिस्मृ-
तिरेव शाब्दबुद्धिरेव वेत्यन्यदेतत्॥ सा च वृत्तिस्त्रिधा शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च तत्र शक्तिः कः पदार्थ इति चेदस्माच्छा-
ब्दादयमर्थो बोधव्यवस्थाकारेण पदमिममर्थबोधयत्वित्याकारावेश्वरेच्छा तस्याश्रयद्यपि विषयत्वलक्षणः संबन्धः पदे-
र्थजन्यजनकभावे बोधे च तथापि तस्यां बोधनिष्ठजन्यतानिरूपकजनकतावत्त्वेन विषयो वाचकस्तस्यां बोधविषयत्वेन वि-
षयो वाच्य इति नातिप्रसङ्गः यद्यपि प्रथमं शक्तिग्रहो वाक्य एव तथाप्यावापो ह्यपाभ्यां शास्त्रकृत्कल्पिताभ्यां तत्तत्पदेशक्ति-
ग्रह इति बोधम् यद्वा तादृशबोधविषयको बोध एव सेति नैयायिकास्तन्न प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारं पश्यता बाले
न प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्या तस्य ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्य चोपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारणत्वेन गृहीत्वा संबन्धस्य कारणत्वानुप-
पत्तिज्ञानपूर्वकं कल्पमानस्य संबन्धस्य स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतजनकत्वघटितस्य गृहीतुमशक्यत्वात् एतेन
बोधजनकत्वमेव पदतदर्थयोः संबन्ध इत्यपास्तम् विनिगमनाविरहणेच्छा बोधयोरुभयोः शक्तित्वकल्पने गौरवाच्च।
किंचैवमिदमस्माद्भवत्विति चेच्छा विषयत्वमेव जनकत्वं स्यादिति बहूपप्लवः॥ किंच प्रमाणानां जनकत्वतद्घटितसंबन्धा

तिरिक्तसंबन्धेनैव प्रमेयसंबन्धानां ज्ञानजनकत्वदर्शनेनेहतयोः संबन्धत्वा नौचित्यमाभ्यन्याथाधूमाद्वहे इती नंजायतामिती
च्छाविषयत्वमेवतद्वोधजनकत्वमेववाहेतुसाध्ययोः संबन्धः स्यादिति व्याशुच्छेदः ॥ किञ्चेच्छायाजनकत्वस्यैवोभयवृत्ति
त्वाभावः इच्छाविषयबोधीयविषयतायां इच्छाश्रयतानियामकत्वाभावात् संबन्धो हि संबन्धिभ्याभिन्नउभयाश्रितइति
द्विष्टः संबन्धइति च विशिष्टबुद्धिनियामकइति चाभियुक्तव्यवहारात् न हितत्रविषयइच्छावानित्यादिव्यवहारोस्ति।
बोधजनकतायाः पदेऽर्थे च सत्त्वेऽपि तयोः परस्परं संबन्धस्य दुरुपपादत्वात् ज्ञाने विषयस्य कर्तुं शक्कारणत्वेऽपि तयोः प
रस्परं विशिष्टबुद्धादर्शनात् अर्थपदयोः संबन्धस्य दुरुपपादत्वात् तस्मात्पदपदार्थयोः संबन्धान्तरमेव शक्तिः बोध्यबो
धकभावापरपर्यायाः तद्वाहकं चैतरेतराध्यासमूलं तादात्म्यम् तच्च संकेतः तस्यापि पदनिष्ठशक्त्युपकारकत्वाच्छक्ति
रिति व्यवहारः तस्य संबन्धत्वाभावात् तत्तद्भेदाभेदरूपस्य तस्य तत्त्वा संभवात् तद्दृष्टकस्य भेदस्याभेदस्य वा तत्सादर्श
नात् अभेदस्यापि तत्त्वं खण्डयिष्यते तदुक्तं पातञ्जले भाष्ये संकेतस्तपदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको
योयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्द इति स्मृत्यात्मकइत्यनेन ज्ञातस्यैव संकेतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम् किंच पाणिन्यादि
स्मार्त्तसंकेतस्यैव वाचकतानियामकत्वं न त्वाधुनिकस्येत्याद्यपि दर्शितम् एवं चाधुनिकसंकेतस्थले द्वादशे हि कि

यमाणनामस्थलेचलक्षणा। तत्र घटगोविन्हादिगुणाद्यारोपेण तन्मूलकतत्त्ववृत्तिनिमित्तारोपेण च बोधः। संबंधश्च
 स्वशक्तसंकेतविषयत्वम्। एतदर्थमेव संकेतोपयोगः। अतएव तस्य भावद्वितिसूत्रे भाष्ये 'दित्यादिषु प्रकृत्यर्थ
 व्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावाद् भावप्रत्ययान्तवृत्तिर्न प्राप्नोति' इत्यादिषु प्रकृत्यर्थ
 गुणान्वायः कश्चित् करोति सं उच्यते इत्यत्र त एव देवं इत्याः कुर्वन्ति प्राथमकल्पिकेतर्हि कथं यथा तस्य कायं चित्कः
 प्रयोगस्तथा वृत्तिरपीत्युक्तम्। तत्र शब्दरूपस्यार्थे आरोपात् प्रकारमाश्रित्य यथा शब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथा वृत्तिरपीत्य
 र्थ इति कैयटः। तत्र पक्षे कथंचित्पदस्य न तथा स्वारस्य मन्यत्राप्यारोपस्यानुपयोगश्चेत्यन्ये व्याचक्षते॥ व्यक्ता वैवचश
 क्तिस्तस्या एव च विषयताद्वयेन भानमिति शक्तिग्रहप्रयोगयोरुपपत्तिस्तथा त्वप्रत्ययस्यापीति एवरीतेरन्यत्र काप्य
 दर्शनेनात्र पक्षे कथंचित्पुक्तिरत्यन्तं समञ्जसेति बोध्यम्। अनादित्वात्संसारस्य ततोऽपि पूर्वतन इत्यादिगुणानाश्रित्य प्रयो
 गादीति कश्चित् तत्र तत्तत्संकेतज्ञानादेव बोधः। शक्त्याद्यभावेऽपीति तु न युक्तम्। तस्यन्तरत्वापत्तेः वृत्तिजन्यौपस्थितिं वि
 ना शब्दबोधविषयत्वासंभवाच्च। ह्यदशेन्द्रिपितानामकुर्यादिति श्रुत्या स्मृत्या वा नामत्वेन नाम बोधेऽपि तत्तद्रूपेण
 श्वरेण संकेताकरणेन तत्रापि शक्तेर्दुरूपपादत्वात् अत्र नामपदेनाह्वानकरणीभूतो बोधकः शब्द उच्यते॥ यत्तु

पदपदार्थयोर्बोधकबोध्यत्वनियामिकाशक्तिरेवसंबन्धइतितन्न- शक्तेरपिकार्यजनकत्वे संबन्धस्यैव नियामकत्वात्- ही
 पगतप्रकाशकत्वशक्तावपिसंबन्धे सत्येववस्तुप्रकाशकत्वेनान्यथेतिदृष्टत्वात्- तदुक्तंहरिणा- उपकारः- सयत्रास्तिधर्म
 स्तत्रानुगम्यते- शक्तीनामप्यसौशक्तिर्गुणानामप्यसौगुणइति- उपकारः- उपकार्योपकारकयोरुपकारस्वभावः- संबन्धो य
 त्रास्ति तत्रधर्मः- शक्तिरूपः- कार्यदृष्टानुमीयते- असौसंबन्धः- शक्तीनामपिकार्यजनने उपकारकः- गुणानामपिद्रव्याश्रितत्व
 नियामकः- संबन्धइतितदर्शइतिहैलाराजः- ।ससंबन्धः- पदेवाक्येच- ।तदाह न्यायभाष्यकारः- समयज्ञानार्थं चैतदपदलक्षणा
 यावाचोन्वारब्धानेव्याकरणं वाक्यलक्षणायावाचोर्थलक्षणमिति- अनेनहि- पदेष्विववाक्येष्वपि ऐश्वरः- समयइतिस्पष्टमेवो
 क्तंवाक्यविषयेसमयग्राहकमाकाङ्क्षाद्यपि- समयज्ञानार्थमित्यस्यसाधूनामित्यादिः- अस्तेनपदार्थसंबन्धग्रहवन्त्यपि
 पदानिवाक्यार्थेसमयग्रहानपेक्षान्येवेतिवाक्यस्फोटो नैयायिकासमतइतिपरास्तम्- एतच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः- । पदस्यैवार्थः
 बोधकमवयवद्वाराव्याकरणमितिचसूचितम्- । कः- शब्दः- कोर्थइतिप्रश्नेघटइत्ययंशब्दो घटइत्ययमर्थइत्येकाकारोत्तरदर्शना-
 तयोरध्याससिद्धिः- । घटइत्याकारकज्ञानमिति व्यवहाराच्छब्दज्ञानयोरपिसः- । इतिशब्दस्यशब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वा-
 त्- अतएवपदंश्रुतमर्थश्रुणुअर्थवदतीत्यादिव्यवहारः- । शब्दार्थयोरितरेतराध्यासादेववृद्धिरादैच् ओमित्येकाकारं

ब्रह्मेति शक्तिग्राहकश्रुतिस्मृत्योः सामानाधिकरण्येन प्रयोगः तादात्म्यं च तद्विन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम् अभेद
स्याध्यस्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः तत्र भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया स्यार्थस्यायं वाचकः उजः प्रगृह्यंतस्य वाचकः प्रणवः इत्यादौ
षष्ठी। अभेदस्य तत्त्वविवक्षया तु प्रथमा यथोक्तेषु अतएवार्थशब्दधर्मत्वव्यवहारः अत्यन्तभेदे च पुरुषयोरिव तद्व्यव
हाराभावात् नाप्यत्यन्ताभेदे सः घटे स्वधर्मत्वव्यवहाराभावात् अयमध्यास आदिव्यवहारकृदीश्वरकृत एवा एतच्च स्थि
तो स्य वाचकस्य वाच्येन सह संबन्धः संकेतस्तूक्तरूप ईश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथा वस्थितः पिता पुत्रयोः सं
बन्धः संकेतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इतीत्यादिना पातं जलभाष्ये एव स्पष्टम् हरिरप्याह इन्द्रियाणां स्व
विषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा संबन्धशब्दे संबन्धो योग्यतां प्रतीयोग्यता समया
द्योग्यता संविन्माता पुत्रादियोगवत् सति प्रत्ययहेतुत्वं संबन्धे उपपद्यते शब्दस्यार्थे यतस्तस्मात्संबन्धोस्तीति गम्यत इति
अस्यार्थः यथा च स्युरादीनां रूपादिविषयज्ञानजननेनादिः पुरुषयत्नानपेक्षा योग्यता तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपा
तथा शब्दानामर्थरनादिः संबन्ध एव योग्यता तद्विधजनकतावच्छेदको धर्मः संबन्धशब्दे योग्यतां प्रतिबोधजनकतावच्छेद
कधर्मरूपयोग्यतानिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणः संबन्धः सं एव योग्यता सा च स्वाभाविक्येवानादिवृद्धव्यवहारपरंपराप

ए. म.

४

र्थायाः स्मृतादि समयगृहीतोक्तेश्वरसमयानि श्रूयते। यथा माता पुत्रयोर्जन्यजनकभावस्य संबन्धस्य व्यवहारो निश्चा-
 यकस्तद्वत् न तु जनकत्वमेव योग्यता एतज्जनने यं योग्य इति व्यवहारात्तदाहसतीति। यतः शब्दस्यार्थे संबन्धे सति तत्त्व-
 त्ययहेतुत्वमुपपद्यते तस्मादित्यन्वयः। अतएव एतदुपक्रमे। ज्ञानं प्रयोक्तुरर्थश्च स्वरूपं च प्रतीयते। शब्दैरुच्चरितैस्तेषां सं-
 बन्धः समवस्थित इत्यादिना शब्दार्थज्ञानानामभेदाध्यासस्योपपादनं कृतम्। अत्र तेषामित्यस्या तद्व्यादिः। अयं सा स्ना-
 दिमानर्थो गौरित्यर्थकारणं गौरित्येवं लोकानां व्यवहारादुक्तं तादात्म्यसंबन्ध इत्यर्थः। एतेन तयोरभेदे घटादिशब्दैर्मधुधारणा-
 द्यापत्तिरग्यादिशब्दोच्चारणे सुखदाहाद्यापत्तिरर्थवर्णमालाद्यनुभवापत्तिश्चेति निरस्तं भेदाभेदोपपादनात्। वरक्ततो बौ-
 द्ध एवार्थः शक्यः पदमपि बौद्धतयोरभेदः। न च बौद्धे दाहादिशक्तिमत्त्वमित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अतएव पुरोवर्त्तिदित्यं प-
 श्यतो नाम जिज्ञासया को यमिति प्रश्नेदित्यो यमित्युत्तरे सन्निहितदेशं पिण्डमुद्दिश्यदित्यशब्दविधेयता प्रतीतिः संगच्छते
 अस्यायमर्थः। स्यार्थस्येदं पदमित्यादौ षष्ठ्यनुपपत्त्या तयोः स्वाभाविकयोगाङ्गीकाराच्च॥ असंबद्धानां घटपटादीनामेवं व्यव-
 हाराभावात्। अस्यायं वाचक इत्यादिव्यवहारोप्येवम्। अयं वाचक एतत्संबन्धीत्यादितदर्थान् स्पष्टं चेदं मस्यायं वाचको
 वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते। योगः शब्दार्थयोरिति हरिकारिका व्याख्या वसरे हेलाराजीये। समयः संकेत इति चासौ पदेशः।

वृद्धव्यवहारपर्यायौ-अतएव न्यायभाष्यकृतादयः सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययइतिसूत्रैकः पुनरयं समयः अस्य श
 ब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति-अस्येदं नाम धेयमित्यादिनियोगरूपम्-अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यइत्यादिविनियो
 गश्चेत्याहुः। नियोगश्चोपदेशएव। सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययइतिकणादसूत्रव्याख्यातृभिश्चनकुलदंष्ट्रासृष्टायाका
 चिलोषधिः सा सर्पविषहन्त्रीत्यासौपदेशस्यैव समयत्वमुक्तम्। अयमयमिति नियोगोपि समयइति पातञ्जलाः। उक्तं ई
 श्वरसंकेतएव शक्तिरिति तु न युक्तम्। अयमेतच्छब्दोत्रास्यशक्तिरित्यस्य संकेतस्यानापत्तेः ईदृशसंकेतस्य लोके
 र्शनेन तादृशेश्वरसंकेतस्याप्यनुमानात्-अतएव न्यायवाचस्पत्ये उक्तम्। सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण सा
 स्मादेव कृतः संकेतस्तद्व्यावहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहस्तत्संकेतइति। तथा च योगवाचस्पत्ये उक्तम्। सर्वे च शब्दाः स
 र्वार्थाभिधानसमर्था इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां संबन्धः। ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशकः। अतएव नित्यः शब्दार्थसंबन्धइति।
 तान्त्रिका इति-सर्वैरर्थैः सर्वशब्दानां संबन्धश्च योगिज्ञानगम्यएव-तेषां योगबलेनैव उभयरूपराप्रत्यक्षात्-युक्तं चैतत् एक
 स्यैव स्फोरस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतदर्थोभयोपादानत्वेनोभयरूपतयोभयोरपितत्कार्ययोरुभयरूपत्वात्-क्रियाश
 क्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम्। प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परेत्युक्तेः। नित्यत्वं तु यावत्तदृष्टस्थि ॥

त्याव्यवहारनित्यतयाच बोध्यम्- श्रुतिश्च- सूक्ष्मार्थेनाप्रविभक्ततत्त्वामेकावाच्यमभिष्यन्दमानांतामन्येविदुरन्यामि
 वचनानारूपा मात्मनिसन्निविष्टमिति- अभिष्यन्दमानाम्। तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ताम्। अन्यामिवभेदवतीमिव। आत्मनि।
 द्विते। प्राणापानान्तरेदेवीवाग्वेनित्यंस्मृतिष्ठति- स्थानेषुविवृतेवायौकृतवर्णपरिग्रहा॥ वैखरीवाक्प्रयोक्तृणां प्राणवृत्ति
 निबन्धना॥ केवलबुद्ध्यापादानक्रमरूपानुपातिनी॥ प्राणवृत्तिमनुक्रम्यमध्यमावाक्प्रवर्तते। अविभागातुपश्यन्ती सर्वत-
 संहृतक्रमा॥ स्वरूपज्योतिरेवान्तःपरावागनपायिनीतिभारतेच- एतेचश्रुतिभारतेहरिग्रन्थेस्पष्टे- हरिवंशेपिअक्षरा
 णामकारस्त्वंस्फोटस्त्वंवर्णसंश्रयइतियोग्यतालक्षणः संबन्धइत्यादेः कैपटस्यकारणतावच्छेदकधर्मरूपः संबन्ध
 इत्यर्थः। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थेनशुद्धेनापिब्रह्मणाध्यासिकंतादात्म्यम्। तद्ब्रह्मशब्देनहनानास्तिब्रह्मादिविवेध
 वाक्यमननेसतिशमदमादिसम्यगनस्यातिशुद्धचित्तस्यैवेतिनदोषः। यद्वाशब्दाद्विशिष्टबोधएव- अखण्डार्थस्तुमानस
 बोधविषयएवयद्वा निषेधवाक्यसहकारेणधर्मोपलक्षितेशक्तिग्रहात्तदुपलक्षितारखण्डार्थस्यैवबोधइत्यादिद्रष्टव्यम्-
 तादात्म्यमूलकस्यसंबन्धत्वेऽर्थभेदात्तादात्म्यापन्नशब्देषुभेदौचित्येनार्थभेदाच्छब्दभेदइत्युपपद्यते- समानाकार
 त्वमात्रेणतुएकोयंशब्दोनाकार्यइतिव्यावहारः तस्यनिरूपकाश्रयभेदाभ्यांभेदइत्येके- अन्येत्वेकत्रैवाग्रफलेरूपर-

सगन्धादीनां भिन्नानां तादात्म्यवद् एकत्रैव शब्देः नेकार्थनिरूपितानि भिन्नानि तादात्म्यानीत्याहुः ॥ परेतु निरूपकभेदेऽपि तादात्म्यमेकमेवेति शक्त्यैक्यमेवेत्याहुः ॥ हलौ नन्तरा इति सूत्रे सरूपसूत्रे च भाष्ये सूचितमिदं पक्षत्रयम् सर्वजातीयैः संकेतैरस्य संबन्धत्वेनैव ज्ञानं तदेव च बोधसाधनमिति बोध्यम् । न च तयोस्तादात्म्यस्वीकारे समव्याप्ततया शब्दादनुमानमेव स्यादर्थस्येति प्रमाणान्तरत्वभङ्गः पक्षधर्मताज्ञानाद्यनपेक्षतया तस्य प्रमाणान्तरत्वात् सिद्धिसत्त्वेऽच्छाविनापि बोधदर्शनाच्च किंच पदमात्रात्पदार्थप्रत्ययस्य जायमानस्यानुमितित्वासंभवः । पदेभ्यः स्मृतिरेवेति तु न युक्तं तत्तानुल्लेखत्वात् वाक्यादपि तदापत्तेश्च किंच शब्दगामीत्यनुव्यवसायाच्च स्मृतित्वमनुमितित्वं वा तज्जन्यप्रत्ययस्य किंच तथानुव्यवसायप्रयोजिकायाः शब्दत्वजातेस्तदवच्छिन्ने आकाङ्क्षादिज्ञानं हंतुं त्वस्य च कल्पनावश्यकत्वे तद्वत्स्यनुमितित्वस्य व्याप्तिरस्मृत्यादेश्च कल्पने गौरवम् किंच सिद्धिसत्त्वेऽपि शब्दे बोधोदयेनानुमितेश्चानुदयेन सिद्धिप्रतिबध्यवच्छेदककोटौ शाब्दातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवम् न च तत्प्रत्यक्षादिज्ञाननाशादेव तत्रानुमितिः । अनुभवविरोधात् सर्वत्र तथापत्तेश्चेति दिक् ॥ सा च शक्तिः साधुष्विवापभ्रंशेष्वपि शक्त्या ह कशिरो मणेर्व्यवहारस्य तुल्यत्वात् व्यवहारदर्शनं न च पूर्वजन्मानुभूतशक्तिस्मरणम त एव बालानांतिरश्चाच्च बोधः न हितेषां तदेव तत्संभव इत्यन्ये न च साधुस्मरणात्ततो बोधः

तेसाधुष्वनुमानेनप्रत्ययोत्यतिहेतवः बंबंवेतियदाबालः शिष्यमाणः प्रभाषते ॥ अव्यक्तंतद्विदांतेन व्यक्तेभवतिनिश्चय
 इतिहर्ष्युक्तेः ॥ अनुमानमत्रज्ञानम् साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः ॥ तद्विदांसाधुविदाम् ॥ असाधोः साधुप्रकृतिकत्वात्सादृश्ये
 नतज्ज्ञानमितिवाच्यम् ॥ साधुस्मरणेविनापिबोधानुभवात् ॥ तद्वाचकसाधुशब्दमजानतांबोधानापत्तेश्च ॥ तदर्थज्ञाप
 कत्वेनस्मरणंतुनार्थोपस्थापकम् ॥ शक्तताचच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात् ॥ तद्वाचकसर्वनामस्मरणाननुभवाच्च ॥ उच्चारित
 स्यैवबोधकत्वेनस्मृतसाधुतोबोधासंभवाच्च ॥ नचशक्तिभ्रमाद्बोधः पूर्वपूर्वभ्रमाच्चोत्तरोत्तरभ्रमइतिपामराणांशक्त्यग्रहे
 पितद्वभ्रमोपपत्तिरितिवाच्यम् ॥ घटत्वविशिष्टघटादिरूपार्थनिरूपितायाघटादिपदवृत्तित्वेनगृहीतायाभिन्नानुपूर्वीकत्व
 रूपविशेषदर्शनसत्त्वेनसाधारणधर्मदर्शनाभावेनचगगरीपदादौभ्रमानुपपत्तेः ॥ यदितुअशक्त्याकेनचित्गगरीतिप्रयु
 क्तेबंबेत्पादाविवघटइतिसाधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्यबोधेनतदस्थस्यगगरीशब्दोदेवास्यबोधइतिभ्रमेणाद्यस्यश
 क्तिभ्रमस्तन्मूलश्चान्येषामपि ॥ तदुक्तंहरिणा ॥ तादात्म्यमुपगम्येवशब्दार्थस्यप्रकाशकाइति ॥ इवशब्देनतदुपगमस्यभ्र
 मत्वंसूचितम् ॥ तादात्म्यस्यशक्तित्वंचस्पष्टमेवोक्तम् ॥ जैमिनिनाचतदशक्तिश्चानुरूपत्वादिति ॥ तद्वाच्यकृताचतत्रोक्तरीत्या
 शक्तिभ्रमउपपादितइत्युच्यते ॥ तदाप्रत्येकंतत्तत्संस्तुतस्यतत्तदुपभ्रंशेनविनिगमनाविरहात्तेषुशक्तिः नचसकलदेश

शिष्टपरिग्रहीतत्वं विनिगमकम् । श्रवतिर्गतिकर्माकम्बोजेषु विकार एवै न मार्याभाषन्ते इत्यादि भाष्यरीत्या तत्तद्देशनियत
 संस्कृतेषु शक्तिसिद्धान्तपत्तैः ॥ वाचकस्य व्यञ्जकत्वे आलंकारिकाणां प्राकृतभावोदाहरणस्यासंगत्या - पत्तेश्च - तत्तद्देशी
 यशिष्टानां तत्तद्भाषासु जायमानस्य निर्विचिकित्सशक्तत्वप्रत्ययस्य बाधकं विना भ्रमत्वायोगाच्च - अतएव स्त्रीशूद्रबाला
 नां प्रयुक्ते साधौ अर्थसंशये तदपभ्रंशेन निर्णयः । आर्यभूच्छाधिकरणस्य तु इदं तात्पर्यम् - तत्र हि यद्यपि आर्या यवशब्दौ
 र्घशूके प्रयुज्यते तमेव च बुद्धान्ते स्लेच्छास्तु प्रियंगौ प्रयुज्यते । तमेव च बुद्धान्ते स्लेच्छपदेनानार्याः तथापि आर्यप्रसिद्धेर्बलव
 त्त्वाद्देदीर्घशूकपरतैवेति सिद्धान्तितम् - तत्र हि श्रवतिर्गतिकर्मेत्याद्यक्तभाष्याद् दू द्वयोरपि शक्तिग्रहाद्बोधेनोभयत्रापि साधु
 त्वेन शक्तत्वेन च तृतीयस्य संदेहे विकल्पबोधे वा आर्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद्देदेतद्बोधेनोचित इति - एवञ्चानार्यैरपि यज्ञेयवा
 एवोपादेयाः । पूर्वपक्षे तु अनार्यैः प्रियंगव एवोपादेया इति विशेषः ॥ तदुक्तं हरिणा - शब्दतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थि
 ता इति - आर्याणां शिष्टत्वात्तत्प्रसिद्धेर्बलवत्त्वमिति बोध्यम् - न तु अनार्यप्रसिद्धेः र्यैः शक्तत्वेऽसाधुत्वे वा तात्पर्यम् - जैमि
 निरप्याह - तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समाविप्रतिपत्तिः स्यादिति यवशब्दे उभयत्राशब्दार्थावगमाद्विकल्पः स्यादित्यर्थः ए
 वं पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रं शास्त्रस्थानां तन्निमित्तत्वादिति - यः शास्त्रस्थानां शिष्टानां सशब्दार्थो वेदे इति शेषः तेषामविच्छि

न्नास्मृतिः शब्देषु वेदेषु च ते हि शिष्टाश्च स्मृतिधारणे निमित्तमित्यर्थः । यस्तदीर्घश्रूकेषु शक्तः सह प्रयात्प्रियंगुषु प्र
 युज्यते पूर्वसंस्पृष्टीणे ह्योरप्युत्पत्तेस्तच्च तयोः सादृश्यमिति शबरस्वामी । अत्र वदन्ति तदा एकस्य गौणत्वमिति विक
 ल्यपूर्वपक्षासंगतिः किञ्च यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते शैते मोदमाना उत्तिष्ठन्तीति दीर्घश्रूकान् यवान् दर्शयति वेद इति
 भवदुक्त्यसंगतिः प्रियंगूणामपि तथैवोत्पत्तेः अन्यथा भवदुक्तसादृश्यासङ्गतिः वाक्यशेषोऽप्युक्तयुक्तिमूलक इति दिक् ॥
 न्यायभाष्यकारोऽपि । आसौ पदेशः शब्द इति सूत्रेऽर्थसाक्षात्कारवानाप्तः स यथा दृष्टार्थबोधयिषया यं प्रयुङ्क्ते स प्रमाणश
 ब्द इति ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानमाप्तलक्षणमित्याह तत्र ऋषिर्वेदो म्लेच्छोऽपि शब्दवक्ता ततः सूत्रकृता सामयिकः शब्दा
 दर्शयति प्रत्यय इति प्रमाणत्वेन लसितशब्दमात्रजप्रत्ययस्य तुल्यमेव सामयिकत्वमुक्तम् सामयिकत्वं समपगृहीतसंबन्धजन्य
 त्वमिति न ऋषीणां विरोधः काव्ये च्युतसंस्कृतिदोषस्य दूषकता बीजंतु साधुपदसमुदायमध्ये साधुपददर्शनेन विप्रसभा
 यामध्ये चण्डालदर्शने नैव सह दयो द्वे गएवेति बोध्यम् साधुत्वं तु नापभ्रंशानां शिष्टैर्धर्मबुध्या तदप्रयोगात् न चैवं ततो बो
 धानापत्तिरसाधुत्वनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् तत्प्रतिबन्धकत्वात् ततो बोधदर्शनेन तस्य तदप्रतिबन्धकत्वात् सा
 धुत्वं व्याकरणव्यङ्ग्येऽर्थविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको जातिविशेषः तदुक्तमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीतिसम्यग्ज्ञातः सम्यक्त्वेन साधुत्वेन ज्ञातः शास्त्रा-
 न्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणानुसंहितः सुप्रयुक्तः शिषोक्तरीत्या प्रयुक्तः तस्य च शिष्टप्रयोगकोशव्याकरणाद्यनुमापकं
 लास्यणिकेष्वपिशक्यार्थमादायैव पदस्य साधुत्वमपदान्तरसंबन्धेऽन्वयाद्यनुपपत्त्या शक्यतावच्छेदकारोपेणैवलक्ष्या-
 र्थबोधात् गोपीत्यादौ प्रक्रियादशायां गोपेति प्रातिपदिकस्य गोपत्वारोपेण तत् स्त्रीबोधकत्वानुमानं पुंयोगादारव्याया-
 मिति शास्त्रतः। लिङ्गलिङ्गपरिज्ञाने सूत्रप्रत्ययशासकसोयमित्यभिसंबन्धात्पुंशब्देऽप्यभिधायितेति हर्षुक्तेः अतएव यदि
 हपरिनिहितं तत्साधित्यर्थापत्तिलभ्यवाक्यात्साधुत्वबोधकं व्याकरणमिति भाष्यं सङ्गच्छते तद्बोधकं व्याकरणमद्यत्वे पा-
 णिनीयमेवेत्यपि भाष्ये स्पष्टम् एवं च पाणिनीयव्याकरणव्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकं साधुत्वेन ज्ञातसाधुशब्दप्रयोगाद्धर्मइति
 बोध्यम् अतएव समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमइति भाष्ये उक्तम् वाचकत्वाविशेषेपि
 नियमः पुण्यपापयोरिति हरिणाप्युक्तं किञ्च अपभ्रंशशक्त्यंशे कदाचिदपि कस्यापि व्यवहर्तुर्बाधादर्शनेन न तत्र शक्तिज्ञा-
 नस्य भ्रमत्वमसति बाधकप्रमात्वस्यैवौचित्यात् किञ्चैव मृषाणामार्षज्ञानेन तदभावनिश्चयात्तेषां भ्रमासंभवेन त-
 तो बोधानापत्तिः किञ्च प्रमाणानां संबद्धार्यबोधकत्वेन तेषामपि अर्थेन संबन्धआवश्यकः अतएव गौरित्यस्य शब्द-

स्पर्शे बहवो गा वी गोता गोणी गोपोतलिकेत्यादयोऽपभ्रंशावर्तन्ते इत्यर्थकं गौरित्यस्य शब्दस्य गा व्यादयोऽपभ्रंशा इति
 भाष्यं सामञ्जस्येन सङ्गच्छते- अतएव भाष्ये धर्माद्यर्थत्वं साधूनामुक्तम्। एतेनार्थाय ह्येते उच्यन्ते शब्दान धर्मा येति शब्द
 रस्वाम्युक्तमपास्तमजैमिनिसूत्रस्याप्ययमर्थः अपभ्रंशा अपि साधवः तेपि हि साधयन्त्यर्थमिति पूर्वपक्षः न्यायो नैकसा
 धुशब्दत्वमिति केचिदेव साधवो न सर्वे इति मनसि निधाय तर्हि साधौ प्रयोक्तव्येऽसाधूच्चारणं कथमित्याशङ्क्य शब्दे प्र
 यत्ननिष्पत्तेः अपराधस्य भागित्वमिति सूत्रेण प्रयत्नसाध्ये कार्ये प्रमादस्य दर्शनात्। यथा शुक्ले पतिष्यामीति कर्दमे पत
 तितथा साधौ प्रयोक्तव्येऽसाधोः प्रयोग इत्युक्तम् किञ्चैकस्या र्थस्यानेकसाधुशब्दत्वमन्यायम्। तस्मादेकोनादिरन्येऽपभ्रं
 शाः हस्तः करः पाणि रित्यादयो भियुक्तोपदेशात् सर्वे साधव इत्युक्त्वा तत्राभियुक्तोपदिष्टः साधुरित्युक्तं तत्रेदमाशङ्क्योत
 गौरिति प्रयोक्तव्ये गा व्यादीनामिव गगर्गादीनामपि प्रमादात्प्रयोगः कुतो नेति- तत्रेदं सूत्रम्- तदशक्तिश्चानुरूपत्वादि
 तितेषामेवाशक्तयोच्चारणमनुरूपत्वादर्थतोऽवयवतश्चानुरूपत्वादिति तदर्थः तत्रार्थतश्चानुरूप्याग्रहणे गोपादिश
 ब्दानामपि उच्चारणं प्रसज्येत- एकदेशानुरूप्याच्च विभक्तिव्यत्ययेपि अश्मकैरागच्छामीति प्रयोगादश्मकैर्भ्य इत्यर्थो व
 गतिर्भवति- तत्र यद्ययं तदर्थे लौकिकः प्रयोगस्तदा न साधुर्वेदे तु साधुरित्यन्यत्- एवञ्च पतञ्जलिनैकवाक्यता भवति

नन्वयभ्रंशानां शक्तत्वेर्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः अतएव यस्य शायां एवं हि श्रूयते य
 र्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुस्ते तत्र भवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुज्यते याज्ञेकर्म
 णि पुनर्नापभाषते इति भाष्ये उक्तम् तत्र यर्वाणस्तर्वाण इति णान्ताज्जसि यर्वाणस्तर्वाणो नामेति प्रयुक्तम् अतएव रुत्वा
 लादि बभूवुरित्यनेन सामानाधिकरण्यं च प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि शास्त्रविषत्वे एव साधुत्वं न त्वन्यतरस्य गगरी
 त्यादि च घट इति पदस्यैवापभ्रंश इति न ततः सुः गगरीमित्यादि प्रयुज्यते चेति केचित् परंतु साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे इ
 ति भाष्योक्तैरर्थवत्त्वेन साधूनामेव संज्ञाविधा उद्देश्यत्वमिति नासाधुषु प्रातिपदिकसंज्ञा यर्वाणस्तर्वाण इत्यादौ सुबध्य
 साधुरेव अतएव परश्चेति सूत्रे भाष्ये किमस्य द्वयसमित्य साधुः वृत्तिजसादृश्येण वृत्तिजत्वादित्युक्तम् प्रकृत्युद्देशेनै
 व प्रत्ययानां विधानात्केवलानामसाधुत्वं बोध्यते तत्र वृत्तिजसदृशत्वात्कश्चित्साधुरिति भ्राम्येदिति प्रत्ययः परएव
 तिनियमेनाप्यसाधुत्वमुक्तं भाष्ये अथेतः शब्दतश्च यः प्रत्ययजातीयः स परएवेत्यर्थेनासाधुत्वं बोध्यते एवं च शास्त्र
 विहितत्वाभावादमोप्यसाधुत्वमित्युक्तप्रायम् अश्वेः स्वशब्दस्यासाधुत्वमुक्तमन्यत्र अतएव प्रकृतिपरएव प्रत्य
 यः प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति नियमाकारो दर्शितो भाष्ये साधूनामेव प्रत्ययविधा उद्देश्यत्वेन प्रकृतित्वम् खण्डसा

धुत्वबोधनद्वारासमुदायसाधुत्वबोधकंव्याकरणमर्थवत्त्वबोधनवत्. एवञ्चभाषानुसारेणक्रियमाणानामोत्तरंविभ
 क्तिरप्यसाधुरित्याहुः। ननुसाधुत्वस्यजातित्वेकत्वादिनासङ्कुरइतिचेन्न. ययोर्जात्योः परस्परसामानाधिकरण्येनैवसि
 द्धिः परस्परमाश्रयभेदकताचलोकसिद्धान्तयोः साङ्कर्यस्यैवदोषत्वात्. आश्रययोर्भेदभङ्गएवहिसाङ्कर्यदूषकताबीजम्
 तादृशजात्योर्यत्रसाङ्कर्यप्रसङ्गस्तत्रोभयवैलक्षण्येस्वीकार्यम्. यथानृसिंहेऽश्वतरेवा. ययोस्तसामानाधिकरण्येनसि
 द्धिसंयोः साङ्कर्यस्यव्याप्यव्यापकभावान्नजात्योः साङ्कर्यस्यैवादोषत्वात्. एवंचसाङ्कर्यमुपाध्योरपिदोषाययदितत्रापि
 आश्रयभेदभङ्गप्रसङ्गइतिस्पष्टम्. श्रीहर्षकृतरवण्डनेननुसाङ्कर्यस्यसर्वथाजात्यभावकल्पकत्वंमानाभावात्. एवंचभू
 तत्वमूर्तत्वेपृथिवीत्वशरीरत्वेचजातिरूपेएव. क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतयामूर्तत्वादेरिवभूतादिपदशक्यता
 वच्छेदकतयामूर्तत्वादेरपिजातित्वात्. नहिकारणतावच्छेदकतयैवजातिसिद्धिर्नशक्यतावच्छेदकतयेतिराजाज्ञास्तीति
 दिक्. देशभाषानुसारेणकृतानोकुचीमञ्चीअपिकोण्डेत्यादिनाम्नामसाधुत्वमेव। दिष्टुभादिसंज्ञानांतुशिष्टप्रयुक्तत्वा
 त्साधुत्वमेव. सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिबृह्दिरादैजित्यादीनामज्ञातशक्तिज्ञापकसङ्केतरूपतयाविधित्वमेव. यत्तु
 व्यवहारायनियमःसंज्ञायाः संज्ञिनिक्वचित्नित्यएवतुसंबन्धोडित्यादिषुगवादिवत्. वृद्धादीनांचशास्त्रेस्मिन्शक्त्य

वच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमोऽपि संबन्धो विशेषणविशेष्यवदितितत्तु तत्र सङ्केते कृते तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितनियमपरंतदेतद्विशेषणविशेष्यवद् इत्यनेन सूचितम् यथा नीलो घट इत्यनेन विद्यमान एव घटे नीलसंबन्धः पुरुषेण बोध्यते न तु तेन नीलादियोगः क्रियते नील एव न पीत इति नियमश्च फलनितद्वयित्यर्थात् पाणिन्युपदेशादिरूपसङ्केतग्राह्यत्वात्तत्तत्संज्ञात्वस्य संज्ञानामनित्यत्वव्यवहारोऽपि वाचकताबोधकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वान्नशब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः तेष्वेव वृद्धिपदवाच्यत्वोपदेशेव किञ्चाया एव नियामकत्वाद्यदृच्छाशब्दत्वव्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति च व्यवहारः। वेदमात्रप्रसिद्धशब्दभिन्नत्वरूपलौकिकत्वादुक्तरीत्या साधुत्वाच्च तेषां शास्त्रविषयता स्पष्टं चेदं सर्वमूलकसूत्रे भाष्ये किंच सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वमस्माभिर्देर्ज्ञेयं विशिष्य सकलार्थशब्दज्ञानाभावात् सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगि योगिदृष्ट्या तु तथा व्यवहारः शास्त्रे इत्यन्यत्र विस्तरः। देशभाषांनुसारेण क्रियमाणानाम् सूक्तवाकादौ संकल्पादौ चोल्लेखस्तु बर्बराणां भ्रान्त्यैव तस्माद्दोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्वाक्षरंचतुरक्षरं वानामकृतं कुर्यान्न तद्वितमिति गृह्यसूत्रोक्तनाम्नैव साधुना तदुचितम् किंचाग्न्यादिनक्षत्रदेवताउत्क्रान्तनक्षत्रदेवता एता एताभिर्ज्ञातकर्मणि यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नामनक्षत्रजं स्मृतमिति वेदाद्भ्योतिषोक्तं नक्षत्रनामचतदुपयोगिनामकरणेन नक्षत्रं

नामनसत्रपादासरादिकार्यमिति वृद्धाः। गृह्यपरिशिष्टे च क्वचित् तथैवोक्तम्। एतदेव नामकर्मप्रकरणे नाक्षत्रं नामच निर्दि-
शतितद्ग्रहस्यं भवतीत्यापस्तम्बेदोक्तम्। तदेव चाभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विधाता मोपनयनादित्याश्वलायनेनो-
क्तं सेवमेव नामकरणे वृद्धशिष्टानामाचारो लेखश्च। अतएव ज्योतिषे यज्ञकर्मणीत्युक्तम्। तत्तन्नाक्षत्रवाचकेभ्योजातार्थ-
प्रत्यये निष्पन्नं तत्तन्नाक्षत्रजं नामेति केचित्। तत्र पुत्रस्य नाम गृह्णाति रौहिणाय तिष्ठाय तिष्ठायैति बौधायनसूत्रं मूलम्। यत्त्व-
सावसावित्यादिश्यनामानीत्याश्वलायनेनोक्तं तत्तु सन्दिग्धम्। यद्यपि देवत्रातेनानुराधो देवदत्त इति प्रयोक्तव्यमित्युक्त-
म्। तत्र सूत्राक्षरानुग्रहश्चिन्त्यः। शाङ्खायनादयश्च ज्योतिषोक्तमेवाद्विदुन्ते। इदानीमाश्वलायनदेवत्रातोक्त्या निर्दिशेद्य-
जमानस्य नाम सांख्यवहारिकम्। नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्म रौहिण इत्यपीत्याश्वलायनश्रौतकारिकोक्त्या च तथैवाचरन्ति-
नामकरणे पितदेवनाक्षत्रनामेति च वदन्ति। परंतु बौधायनादिवाक्ये रौहिणादिपदं तत्तन्नाक्षत्रजातत्वेन तत्तद्देवताना-
मोपलक्षणम्। एवं हि ज्योतिषेण तैषामेकमूलकत्वात् नालाघवं भवति विकल्पस्यानौचित्याच्च। संज्ञापर्यायनामशब्देन पाचका-
दिशब्दवत् केवलयोगिकश्रवणादिशब्दानां ग्रहीतुमनौचित्याच्चाभिवादनीयशब्देन तस्य-
वक्तुमशक्यत्वाच्च। तस्य साधारणत्वादित्याहुः। अत्र तत्त्वं महान्तो विदां कुर्वन्तु। यत्तु कुचीमञ्जीत्यादीनां साध्वसाधुबहिर्भू-

ल.मं

११

तत्वं शास्त्रविषयताचेतितन्म. तृतीयकोटेरभावात्. एवंविधेभ्योन्यत्र शास्त्रविषयेषु साध्वसाधुबहिर्भावस्य काय्यदृष्ट
 त्वाच्च. अतएव त्रुल्लुक्सूत्रे लुकारोपदेशे प्रयोजनं यदृच्छाशब्दे दध्युतकायदेहीत्युक्तान्याय्यस्य त्रुतकशब्दस्य भावा
 त्. तस्यैव संज्ञात्वं न्याय्यं न त्वस्येत्यादिना साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेन परितुल्यम्. न्याय्यस्येत्यस्य शास्त्रबोधितस्य
 शिष्टप्रयुक्तस्य चेत्यर्थः. यद्यपि समाने प्रवृत्तिनिमित्ते न्वारव्यातो न न्वारव्यातस्य निवर्तको भवति यथा देवदत्तशब्दो देव
 दिण्णशब्दं निवर्तयति न गाव्यादीनि ति भाष्येण त्रुतकस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन त्रुतकशब्दस्य श
 ब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भिन्नार्थकस्यास्य नासाधुत्वबोधनं लभ्यते. तथापि शिष्टाप्रयुक्तत्वेनैवासाधुत्वं कैयदेनोक्तम्
 स्वीकृतं च शास्त्रान्वितानामपि वचन्तीत्यादीनां शिष्टप्रयुक्तत्वेन वा साधुत्वं सर्वैः. ततः पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीत्याशयेन
 त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दादित्यादिना परिहारान्तरमुक्तं तदा साधुत्वशास्त्रविषयत्वं च स्पष्टमेव. एवं चै
 तत्पक्षैकवाक्यतया आद्येऽपि तत्त्वमेवोचितम्. एकस्यैव पक्षभेदेन शास्त्रविषयत्वतद्विषयत्वयोर्न वेति सूत्रे भाष्येति र
 स्काराच्च. किंचैवं साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्गातो नापत्तिः साध्वनुशासने शास्त्रद्वयादिभाष्यासङ्गतिश्चेति दिक्. एवं च
 भाषाशब्दानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्या साधुपर्यायवदप्रयोगाद्याकरणलक्षणाननुगमाच्च साधुत्वेनार्थवत्त्वेऽपि न शास्त्रविषयत्वमिति न

राम.

११

तत्र प्रातिपदिकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। शक्तिस्त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्च शास्त्रकृत् कल्पिता वयवार्था प्रतीतौ यदर्थं
निरूपितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायमात्रे बोधकत्वं तत्पदे सातदर्थं निरूपिता रूढिः। यथा मणिनूपुरादौ॥ शास्त्रकल्पिता व
यवार्थमात्रबोधे योगशक्तिर्यथा पाचकादौ। अश्वगन्धादिपदमौषधिविशेषबोधेरूढम् अश्वसंबन्धवत्तथा वाजिशाला
बोधे यौगिकमिदं यौगिकरूढमित्युच्यते। रूढिर्योगपहारिणीति तु प्रकरणाद्यभावे बोध्यम् यत्र मण्डपपदादिभ्यो मण्डपा
नकर्त्रादेरूढ्यर्थमण्डपादिगुणवत्त्वेन बोधस्तत्र प्रथमप्रतीतरूढिविषयसुरव्याप्यत्वागेन योगादरूढिपूर्वकलक्षणया
बलवत्त्वेन लक्षणैव बोधः यत्र शास्त्रकल्पिता वयवार्थान्वितविशेष्यभूतार्थं निरूपितं समुदाये बोधकत्वं सा योगरूढिः। य
था पङ्कजादिपदे तत्र पङ्कजनि कर्तृपद्ममिति बोधात् पद्मस्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानं संबन्धप्रतिसन्धानं च विना बोधान्न तत्र
लक्षणवसरः। कचित्तात्पर्यग्राहकवशात् केवलरूढ्यर्थस्य केवलयोगार्थस्य च बोधः भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं कल्हारकैस्वमु
खेष्वपि पङ्कजेषु इत्यादौ स्पष्टं चेदमार्हादिति सूत्रे भाष्ये सैषा शक्तिः संयोगादिभिर्नानार्थशब्देषु नियम्यते तदुक्तं हरिणा सं
योगो विप्रयोगश्च साहचर्यविरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचित्यदेशः कालो व्यक्तिः
स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति एते संयोगादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे स्मृते हेतव प्रकरणद्वारे

णविशेषस्मृतिहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः। उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थवि-
षयकान्वयबोधजनकादिति भावः। संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्। अत्र सामर्थ्यमेवैकं मुख्यं निर्णायकं संयो-
गादपस्तद्व्यञ्जकप्रपञ्चस्तेः सामर्थ्यस्यैवाभिव्यक्तेरिति परे। स च त्साधेनुरवत्साधेनुरिति संसर्गविप्रयोगयोरुदाहरणे
रामलक्ष्मणादित्यादौ साहचर्येणौभयोर्युगपदेव नियमनमिति नान्योन्याश्रयः साहचर्ये च सादृश्यं सदृशयोरेव सह
प्रयोगनियमात्। रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधेन तदञ्जलिना जुहोति। अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्या
दिपदार्थवशादञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वं सैन्धवमानयेत्यादौ प्रकरणेन तत्। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्या-
दौ तेजो वै घृतमिति वै घृतस्तुतिरूपास्त्रिधा दत्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वम्। रामो जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामः पर-
शुरामः। अभिरूपाय कन्यादेयेत्यादौ अभिरूपतरायेति सामर्थ्यात् तृतीयते। यश्च निम्बं परशुना इत्यादौ औचित्यात् परशुने-
त्यस्य च्छेदनार्थत्वं भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपादेशात् परमेश्वरपदं राजबोधकं चित्रभानुर्भातीत्यादौ रात्रा च-
मौ दिवा सूर्ये व्यक्तिर्लिङ्गमित्रो भाति मित्रं भाति। अत्राद्ये सूर्यो नै सुहृत्। स्थूलपृषतीमित्यादौ स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थ-
निर्णयः। आदिना षत्वसत्त्वणत्वनत्यादि। सुसिक्तमित्यादौ पूजार्थः सुः कर्मप्रवचनीयः सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गो न्यार्थः। प्रणा

राम-
म-
१२

यके प्रणायन क्रिया कर्तव्यत्वात् प्रणायके प्रगत नायकदेश बोध इति पुञ्जराजः । क्वचित्प्राकरणिकार्थबोधोत्तरं वक्तुं बोद्धव्यं
शिष्यप्रतिभादि सहकारेण द्वितीयार्थबोधोपि यथाशालकादिप्रयुक्तात्करभिमां समित्यादेर्द्वितीयाश्लीलार्थबोधः । ननु स
र्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे लक्षणोच्छेद इति चेन्न योगिनां सर्वार्थवाचकत्वज्ञानेऽपि अस्मदादीनां तदभावात् किंचान्वयाद्यनुपप
त्तिज्ञानपूर्वकं शक्यत्वेन गृहीतार्थसंबन्धज्ञानेनोद्बुद्धशक्तिसंस्कारतो बोधेलक्षणेति व्यवहृतेच्छक्तिसंस्कारश्चेदशस्य लेज
न्यान्तरीयोपि वस्तुतस्तत्पर्यानुपपत्तिरेव द्वीजम् अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषादिपदे एव मकरादिलक्षणापत्तिस्त
वताप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात् एवं स्तुतिप्रयोजनान्यतरदपितत्कारणमनुभवबलात् अत्रेदम्बोध्यम् शक्त्यर्थोपस्थितौ त
द्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन् वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यग्रहेतदितरत्र वक्तृतात्पर्यग्रहे च सतिलाक्षणिकार्थबोधः ।
शक्त्यर्थान्वयबोधविना तत्र तात्पर्याविषयत्वग्रहासंभवात् संसर्गविषयकज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वात् प्रसिद्धनानार्थविषयक
बोधजनकत्वमेव नानार्थत्वमिति नातिप्रसक्तं नानार्थत्वम् संबन्धज्ञानं तीरसंबन्धिप्रवाहबोधकमिदमिति गङ्गापदशक्यप्र
वाहसंबन्धितीरमिति वा संबन्धएवलक्षणेत्यन्ये अत्रपक्षेऽपि संयोगसंयुक्तवृत्तित्वरूपसंबन्धद्वयरूपेणैकालक्षणा लक्षणे
जातावेकवचनम् । एवञ्च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणाभवत्येवेति बोध्यम् विशेषणसंयोगारोपो वा लक्ष्यतावच्छेदकेन ल

लक्षणा- उभाभ्यामनारोपितैकसंबन्धासंभवात् विशेष्यगतसंबन्धज्ञानस्य लक्ष्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबुद्धित्वं कार्यता
 वच्छेदकमित्यलक्ष्यस्यैव तस्य भानमित्यन्ये- तादृशसंबन्धज्ञानजन्या तदुपस्थितिरेवलक्षणा स्वविषयसंबन्धवाचकत्वे
 नैषापदनिष्ठा- वृत्तित्वं तु शाब्दबोधजनकपदपदार्थसंबन्धत्वमिति परे- तन्मतेपि स्फुटमेवलक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा- प
 दादपि शाब्दबोधएव न तु स्मृतिरिति तेषामाशयः- यत्र कमलानिकमलानीत्यादौ सौरभविशिष्टकमलबोधस्तत्रापि विशि
 ष्टेलक्षणा- साद्विधा- गौणी शुद्धाच्च- त्वनिरूपितसादृश्याधिकरणत्वं संबन्धेन शक्यसंबन्धार्थप्रतिपादिका गौणी तद
 तिरिक्तसंबन्धेन तत्प्रतिपादिका शुद्धा- प्रकारान्तरेणापि साद्विधाअजहत्त्वार्थाजहत्त्वार्थाच्च- शक्यार्थापरित्यागेनेत
 रार्थलक्षणमाद्या- तदपरित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनापिरूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना न्वयित्वमतेन च विणोयान्ति कुन्तान्
 प्रवेशयकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौ न दोषः- अच्छव्यादिसाधारणरूपेच्छव्यादेः कुन्तवद्विशेषणतया कुन्तानां दध्यु
 पधातकतया काकादेश्वलक्ष्यार्थान्वयिक्रियाविशेषणात्वात् स्वार्थपरित्यागेनेत रार्थलक्षणमन्त्या- तत्परित्यागश्च- श
 क्यार्थस्य येन केनापिरूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना न्वयित्वमतोगांवाहीकं पश्येत्यादौ न दोषः- अत्र गोसदृशलक्षणा याम
 पि न गोस्तदन्वयिदर्शनक्रियान्वयित्वम्- एवंरीत्याऽन्येपि प्रकाराज्ज्याः त्वगादिशब्दानां त्वचाज्ञानमित्यादौ तन्निन्दिये

निरुद्धलक्षणा-असतिप्रयोजनेश्चकार्यबाधप्रतिसन्धानपूर्वकतत्संबन्धपरार्थबोधेनिरुद्धलक्षणेतिव्यवहारो न्यथा-
रुद्धिशक्तिरेवेति बोध्यम्-प्रयोजनवती तु कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र भीतिपलायमानवाक्ये कुन्तानां तात्पर्यविषयकुन्ति प्रवे-
शोऽन्वयबाधात्कुन्तपदस्य तत्संयुक्तपुरुषलक्षणा कुन्तगततैस्म्यप्रतीतिः प्रयोजनम्। गङ्गायां घोषइत्यत्र प्रवाहे घोषा-
धिकरणत्वबाधाद् गङ्गापदेन स्वसंबन्धितीरलक्ष्यते। गङ्गागतशैत्यपावनत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। गौर्वाहीकइत्यत्र गोसा-
दृश्यलक्ष्यतावच्छेदकं गवाभेदप्रत्ययः फलमव्यञ्जनाजन्यबोधेबाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। एषचाहार्यः शब्दज-
न्यभेदकधर्मोपस्थितिकालिकत्वाद् लक्ष्ये गङ्गायां घोषइत्यादौ च गङ्गागतशैत्यादिप्रतीतये मध्ये तीरादौ गङ्गाभेदप्र-
तीतिः उपरुतं बहुनामेत्यादौ लक्ष्येऽपकारे उपकाराभेदप्रतीतिद्वारेण साधुत्वं व्यङ्ग्यम्। केचित्तु गौर्वाहीकइत्यादौ साधारण-
धर्माप्रयोजडादिर्जडत्वेन लक्ष्यस्तत्र गवाभेदप्रतीतिद्वारा गोवृत्त्यसाधारणजडत्वं प्रतीतिः फलम्-न च गौर्वाहीको ज-
डइत्यादौ पीनरुक्त्यम्-लक्ष्यतावच्छेदकान्तरव्युदासे तस्य तात्पर्यात्-सदृशत्वेन लक्षणेति वादिनापि सादृश्यस्य विशि-
ष्यसाधारणधर्मप्रतीतिं विना पर्यवसानाभावेन प्रसिद्धादिना तत्पर्यवसानं वाच्यमित्यन्यथानुपपत्त्या प्रसूताया लक्षणा-
याः साधारणधर्मविशिष्टे एवौचित्यात्-एतेन गौर्वाहीकइत्यादौ गोशब्देन स्वशक्यगतजाड्यादिगुणसदृशजाड्याद-

यएवलक्ष्यन्ते तैश्चजातिशक्तिनयेव्यक्तिलाभवत्स्वाश्रयव्यक्तितामिति परास्तमित्याहुः ग्रामोदग्धः पुष्पितं वनमित्या-
 दौदग्धादिपदानि अर्श आद्यजन्तानीत्यर्थवत्सूत्रभाष्योक्तेस्तत्रलक्षणे वनेति बोध्यम् ईदृशेषु जहदजहल्लक्षणे त्वन्ये के-
 चित्तुज्ञाप्यसंबन्धे नो दुष्टशक्तिसंस्कारतो बोधेलक्षणा। गम्भीरायोन्याघोषइत्याद्यनुरोधात् तथा हिनतावद्गम्भी-
 रपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यनन्वयापत्तेः नहि तीरं नदी अतएव वनदीपदेऽपि गम्भीरे पदार्थानन्वयात् नहि तीरं गम्भी-
 रम् नच पदद्वये प्रत्येकं साविशिष्टनदीतीराप्राप्तिप्रसङ्गात् नच नदीपदेन गम्भीरनदीतीरं लक्ष्यते गम्भीरपदन्तात्पर्यग्रा-
 हकमिति वाच्यमविनिगमनाविरहात् नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्संबन्धानुरोधेन तत्रैव सेति वाच्यम् गम्भी-
 रपदस्यापि नित्यगुणिवाचकतया तेनापि साक्षात्संबन्धस्यैव सत्त्वात् अतः समुदाये साङ्गीकार्य अतएवार्थवादवाक्य-
 नांप्राशस्त्येलक्षणासिद्धिः। अपभ्रंशेष्वपिलक्षणे ह्येव अतएवलक्ष्यस्य व्यञ्जकतायां साहेत्तीत्याद्यदाहरणंप्रकाश-
 कारैर्दत्तम् तस्यापि शक्तत्वाच्च ज्ञापकत्वं चार्थबोधकता पर्याप्तधिकरणत्वमिति न प्रत्येकवर्णेषु सा लक्ष्यतावच्छे-
 दकत्वबल्लक्षकतावच्छेदत्वस्यापि गुरुभूतायां पदघटितानुपूर्व्यास्वीकारे बाधकाभावः ज्ञापकता शरीरे ज्ञानं च शा-
 ब्दबोधरूपमेव निविष्टमिति न शब्दसमवायेन घटादिपदज्ञाप्याकाशस्य शक्तिं विनाप्युपस्थितस्य शाब्दविषयत्वम् अतः

एवच्छत्रिणोयान्तीत्यादौ च्छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन च्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये लक्षणोतिसमासादिवृत्तौ विशिष्टशक्ति
 मनङ्गीकुर्वन्तोपिवृद्धा आहुः । परेतु आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्तीवतत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे
 व्यक्तिविशेषबोधे वालक्षणोतिव्यवहारः । च्छत्रिणोयान्तीत्यादावप्यच्छत्रिषु साहचर्याच्छत्रित्वारोपः काकेभ्यो रधीत्या
 दावपि दध्युपघातकमात्रेकाकत्वारोपः कमलानिकमलानीत्यादौ कमलत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधः त्वामस्मि वचुमी
 त्यादौ सम्बोधप्रत्वादिनैवोपदेश्यत्वाद्यवस्थाविशिष्टतत्तद्वाक्तिविशेषबोधोलक्षणाया अत्र यौनरुक्त्या द्विशेषानाधा
 यकत्वाद्वातात्यर्यानुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः संबन्धः अतएव पुंयोगादारव्यायामिति सूत्रे भाष्ये गोपीत्यादौ गोप
 संबन्धिस्त्रीत्वेन लक्षणायां तस्येदमिति शास्त्रेण तादृशोऽर्थः । अत्रत्ययानुस्यैव तादृशवाक्यस्यैव वासाधुत्वनियमाद्
 साधुत्वापत्तिदूषणमभिसंधायनावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति किंतु तन्मूलकः सोयमित्यप्यभिसंबन्धो
 स्तीतितुक्त्वाचतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् सदित्येतद्भवति तात्पर्यात्तादृम्यात्तत्तत्तामीप्यात्तत्ताहचर्यान्मञ्चाहसन्ति सिंहोमा
 णवको गङ्गायां घोषो यष्टीः प्रवेशयेत्युक्तम् । सोयमित्यपीत्यादेः सोयमित्यपि विशेषणविशेष्यभावो स्तीत्यर्थः न च गङ्गायां घो
 ष इत्यादावारोपितगङ्गात्वेन बोधेपितस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वाच्छास्त्रज्ञानवतां सर्वथा भ्रमत्वेन ग्रहाच्च तदुत्तरंगङ्गाग

तथैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरूपं फलं न सिद्धोत्. अतएव शुक्तौ रजतज्ञाने भ्रमत्वज्ञानवतो न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्. मध्ये
 व्यञ्जनयामुख्यगङ्गापदार्थाभेदस्यापि प्रतीतिः. व्यञ्जनाजन्यज्ञाने च बाधज्ञाने न नाप्रामाण्यग्रह इत्यदोषात्. वस्तुतः
 स्तुतशब्दानुपपत्तिमूलकारोपितार्थबोधे बाधज्ञाने न नाप्रामाण्यग्रहो जन्यते. अतएव पचतीत्यादिजबोधेनाप्रा
 माण्यग्रहः तथा सत्यनुपपत्तिपरिहाराभावादित्यग्रे निरूपयिष्यामः. कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तसंयोगविशिष्टपु
 रुषाणो कुन्तत्वेन प्रतीतिरिति अजहत्त्वार्थत्वोपपत्तिः. कैपटो व्याहारोप्यते ताद्रूप्यं न तु मुख्यं. बालेषु मञ्चत्वारोपा
 न्यञ्चपदप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते इति शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति तु कस्यचित्प्रमा
 दोक्तिः. यद्वा शक्यतावच्छेदकान्यरूपवत्त्वेन गृहीते र्थलक्षणा शक्यतावच्छेदकारो पद्वतितदर्थः. यथा तीरत्वविशि
 ष्टस्य गङ्गात्वेन बोध इति. अतएव गङ्गायाम्नीनघोषौस्तद्व्याख्यापयते अन्यथा हन्दाद्यर्थस्यैकधर्मावच्छिन्ने न्वयस्य
 तादृशस्य हन्दाद्यर्थे न्वयस्यैवाजां ग्रामं नयति. अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यादौ यथा संख्यात्वये हन्द्वा रणाय पयः
 पयो नयतीत्यादावेकशेषवारणाय चावश्यकत्वेन परीत्या न्वमीनस्य तीरत्वावच्छिन्ने न्वयेन घोषस्य तीरत्वावच्छि
 न्ने न्वयेन ह्दोः साधुः स्यात्. मम तु गङ्गात्वेनैव तीरबोधादेकधर्मावच्छिन्ने न्वयसत्त्वेन न सति. युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो

प्यतएव न दोषाय दूषकता बीजाभावाच्चान्वयानुपपत्त्या च युगपदेव गङ्गा त्वेनैव नीरतीरयोरुपस्थितिः काकेभ्यो द
 धीत्या हावप्येवमेव। गौतमोप्याह। सहचरणस्थानता दृश्यं तत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मण
 बालकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेपितदुपचारइतितस्यभावः। तद्धर्मस्तदभावेपितदुपचारः त
 च्छब्दव्यवहारइत्यर्थः सचतद्धर्मोरोपेण आरोपनिमित्तानि च सहचरणादीनियष्टीः प्रवेशयमन्त्राः क्रोशन्ति वीरणेष्व
 स्तेऽयं राजायमः प्रस्थः सक्तुः चन्दनं तुला गङ्गा यो घोषः कृष्णः शकटः अन्नं प्राणाः अयं कुलस्य राजेत्युत्तरहरणानि क्र
 मेण यष्टित्वारोपो ब्राह्मणे साहचर्यात्। मन्त्रत्वारोपो बालेषु तात्पर्यात् कटेषु वीरणत्वारोपस्तदृश्यात्। राक्षियम
 त्वारोपो वृत्तात् सक्तौ प्रस्थत्वारोपस्तन्मानकत्वात् चन्दनं तुला त्वस्यारोपः। तद्धार्यत्वात् गङ्गा योतीरधर्माधार
 त्वारोपस्तत्सामीप्यात् कृष्णगुणयोगाच्छकटे तद्धर्मकृष्णत्वारोपः। प्राणसाधनत्वादनप्राणत्वारोपः कुलाधिप
 त्येन पुरुषे राजत्वारोपइतितद्वारव्यापारः। न्यायवार्तिककारोपि साहचर्येनामुयष्टिकया सवन्धस्तत्संबन्धात्तुषष्टिकावा
 नित्येव स्थानतुयष्टिकेति। यष्टिकावानितितुमुख्यएव तस्मादुपचारबीजमन्यद्वकव्यम्। उच्यते। यष्टिकायां तावदयं यष्टिकशब्दो यष्टि
 कात्वजातिनिमित्तकस्तत्र संयुक्तसमवेता जतिं ब्राह्मणे समवायेनाधारोप्यब्राह्मणं यष्टिकेत्याहेत्याह। गोर्वाही क इ ८८

मं-
१६

त्यादावपि साधारणधर्मजडत्वादिरूपेण निमित्तेन वाहीकस्यारोपितगोत्वेन बोधस्ततो व्यञ्जनया मुख्यगवाधेदप्र-
तीतिः प्रयोजनं। ततएव चमत्कारः। आद्यबोधेन तु न चमत्कारः। तस्मिन् न चमत्त्वज्ञानात्। अतएव गोचहीकोज-
डइत्यादौ न पौनस्त्यं लक्ष्यमाणगुणैर्योगाहतेरिष्टा तु गौणतैत्यस्य यदुणज्ञानपूर्वकैवाहीकैगोशब्दप्रयोगस्तैर्ज्ञा-
यमानगुणैर्योगात्तदुणस्वरूपात्संबन्धादित्यर्थः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया-यद्व्याप्रथमतएव तत्र नामार्थयोरभेदबो-
धाधज्ञानस्यानुपपत्तिजलक्षणाजन्यशाब्दबोधेऽप्रामाण्यग्रहजनकत्वस्याभावात्। भावप्रधानो निर्देश इत्य-
स्याप्ययमेवार्थः। घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वादेस्तत्रैव भेदसंबन्धेनाहार्थारोपात्। घटत्वादिकप्रकारकघट-
त्वादिवोधाघटादिशब्दाल्लक्षणयेति। अन्नेप्राणाश्चन्दनं तुल्येत्यादावाहार्थारोपस्यैवलक्षणात्वादिति बोध्यम्।
ब्रीहौ न्योसतीत्यादावपूर्वसाधनीभूतव्यक्तीनामेव तात्पर्यवशाद्ब्रीहिपदेन ब्रीहित्वेन भानम् एव तत्प्रतिनि-
धिष्वपि ब्रीहित्वमारोप्य ब्रीहित्वेनैव तात्पर्यवशाद्पूर्वसाधनीभूततत्प्रतिनिधिव्यक्तीनां भानं न त्वपूर्वसाधन-
त्वेन भानम्। अत्र सर्वत्र तत्तद्धर्मविशिष्टेशक्यतावच्छेदकधर्मारोपः। अतएव कचतरत्रस्यतिवहनमित्या-
दौ कचत्वादिनाराहुत्वादिविशिष्टस्य बोधान्नत्रासाद्यन्वयानुपपत्तिः। हरिरप्याह। एकमाहुरनेकार्थशब्दमन्ये

राम

१६

परीक्षकाः। निमित्तभेदादेकस्यसार्वाथ्यं तस्यभिद्यते- सर्वशक्तेस्तत्तस्यैवशब्दस्यानेकधर्मणः- प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्वं मुख्य-
 त्वंचौपचर्यतेइति- गौणमुख्यार्थबोधकः- शब्दएकएव- युगपत्सर्वार्थप्रकाशनंतुन- प्रकरणादिरूपनिमित्तभेदात्- सर्व-
 शक्तेरित्यस्यव्याख्यानमनेकधर्मणइति- गोशब्दोगोजातौप्रसिद्धइतितत्रमुख्यः- वाहीकेत्वप्रसिद्ध्यातत्रगौणइतितद-
 र्थः- नन्वेवंशब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं स्यादत आह- गोत्वानुषङ्गोवाहीकेनिमित्तात्कैश्चिदिष्यते। अर्थमात्रंविपर्यस्तंशब्द-
 स्वार्थेव्यवस्थितइति॥ कैश्चित् शब्दार्थसंबन्धनित्यत्ववादिभिः। निमित्ताज्जाड्यादेःशब्दस्तुगोत्वमेवाभिधत्ते- गौरित्यत्र
 मुख्यगोत्वंवाहीकेत्पचरितम्। शब्दएवप्रवृत्तिनिमित्तमितिपक्षे- सकदाचिद्गोजातावनुषज्जतेकदाचिद्वाहीकेइतितन्म-
 तेषिप्रसिद्धप्रसिद्धिमूलकोगौणमुख्यविभागः- अर्थत्रविशेष्यभूतः- स्वार्थेप्रवृत्तिनिमित्तेतदेवशब्दशक्यमिति एकार्थे
 वशब्दइतितद्भावः- गोवाहीकइत्यादौलक्षणाफलंतुसादृश्यप्रतीतिः- मुख्यार्थसाक्षात्संबन्धमूलारोपादमुख्यार्थवृत्ति-
 गुणसमानगुणवत्त्वरूपपरंपरासंबन्धमूलारोपोजघन्यइतिगौण्याअतिजघन्यत्वबोध्यम्- गौण्यामेवचपरंपरासंबन्धो-
 लक्षणाबीजनान्यत्र- अतएवप्रयोजनं लक्ष्यंसंबन्धाभावादिप्रकाशादावुक्तंमएवगवादिशब्दानोव्यञ्जनयाजाड्या-
 दिरूपगुणबोधकत्वाद्गुणवचनत्वेपिततः- प्रागुणवचनत्वाभावात्प्रकारेणगुणवचनस्येतिनहित्वमिति नतद्वाप्यविरोधः।

ल. मं

३०

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिभिर्घोषस्यात्यन्तसामीप्ये गङ्गादौ तीरधर्माधारत्वा रोपो गौतमोक्तः- गङ्गादिना घोषस्य व्यव-
 हितसामीप्ये तीरे गङ्गात्वारोपः पतञ्जल्युक्तः- आद्योपि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे पतञ्जल्युक्तः- यत्रनुप्रकृतिप्रत्यययो-
 र्लोपानुशासनं तत्रेयान् गङ्गा इत्यादौ प्रकृतिगर्भेऽर्थे प्रत्ययस्य गर्गपत्यरूपेऽर्थे प्रकृतेः साधुत्वे लोपानुशासनबलादिति व-
 दन्ति॥ द्विरेफपदं तु स्तुतिशक्त्या भ्रमरबोधकमवयवार्थं प्रतीतिस्तु नास्त्येवरथन्तरादिवत्। यद्वापदनिष्ठरेफद्वयस्या-
 र्थे आरोपात्संबन्धित्वेनैव भ्रमरबोधः- अतएव भ्रमरपर्यायेषु द्विरेफपदस्य कोशेषु पाठः बाधप्रतिसन्धानं विनैव द्विरे-
 फपदाद्भ्रमरबोधेन लक्षणेत्युक्तं मुक्तिं च द्विरेफपदेन रेफद्वयसंबन्धित्वेन भ्रमरपदोपस्थिता वपि भ्रमरेति शक्ततावच्छेदक-
 नुपूर्वीरूपेणोपस्थित्यभावाद्बोधानापत्तेः- न च द्विरेफपदाल्लक्षणाया तदुपस्थितिरतएवात्र लक्षितलक्षणेति व्यवहारः- प्र-
 त्ययार्थान्वये च प्रकृतिप्रयोज्योपस्थितिः कारणमिति वाच्यम्- एवमपि तस्यानुच्चारितत्वेनोच्चारितस्यैव बोधकत्वेन ततो-
 बोधानापत्तेः- उच्चारितस्यैव बोधकत्वमित्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्- पुस्तकदर्शनस्थलेपि मानसजप इव सूक्ष्मतरतात्वा-
 दिव्यापारेण सूक्ष्मतरं स्वीच्चारणमस्त्येवेति न दोषः- जपे मंत्राणां त्रैस्वर्येणैव ज्ञानस्यावश्यकतया तस्य च तत्तत्स्थानेषूच्च-
 देशाद्युपलभ्यमानत्वरूपतया सूक्ष्ममुच्चारणमावश्यकमिदमेव च स्मृतिषु मानसमुच्चारणमित्युच्यते- तथा च भारद्वाजः सू-

राम

११

तके मृतके वृत्त्याणां यममत्रकम्. तथा मार्जनमत्रास्तमनसोच्चार्यमार्जयेत्. गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायाध्वं
निवेदयेदिति. किंच मानसजपलक्षणो धियायदक्षरश्रेणीवर्णस्वरपहात्मिकाम्. उच्चरेदर्थसंस्मृत्या स उक्ते मानसो
जप इत्यस्मिन्नुच्चरेदित्युक्तम्. अतएव कर्मगित्युक्ते तात्पर्यवशाद्विशिष्टसन्निवेशाया अग्निमीळे इत्यादिकायास्ततो बो
धे पिततो नार्थप्रत्ययः. गामानयेत्याहेत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपिनततोर्थबोध इत्यनुभवः किंचातीतानाग
तानां पदानां वृत्त्यानां यतया वृत्त्याश्रयत्वेन ज्ञानस्यदुरुपपादस्यात्पदेष्वातीतत्वादितोच्चारणक्रियानाशादिनानष्टत्वं
मनुत्पन्नत्वं च. नष्टाभिव्यक्तिकत्वं मनुत्पन्नाभिव्यक्तिकत्वं वा. यथा च घ्राणेन्द्रियगृहीतस्यैव गन्धस्य सुखादिजनकत्वं
न स्मृतस्य यथा च महतः परहादिशब्दस्य कर्णपीडाजनकत्वं श्रुतस्यैव न स्मृतस्य तथा पदानां बोधजनकत्वं श्रुतानामेव
न यथा कथंचित्प्रतीतानां यथा तत्र सुखादिजनकतावच्छेदकवैजात्येन तेषां नान्यतो ग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि. अतएव परोक्षो
ल्लिङ्गितिसूत्रे परोक्षे इति न धातोर्विशेषणम्. शब्दरूपस्य तस्य परोक्षत्वासंभवादिति भाष्यकैयट्योरुक्तम्. न च स्वबोध्य
पदवाच्यत्वसंबन्धेन द्विरेफपदं लक्षणया भ्रमरं बोधयतीति युक्तम्. अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधाङ्गौ ण्यतिरिक्त
स्थले साक्षात्संबन्धस्यैवलक्षणाधीनत्वाच्चेति दिक्. इति लक्षणनिरूपणम्. मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्य

र्थसंबन्धसंबन्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयो वक्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्भूतः संस्कारविशेषो व्यञ्जना ।
 अतएव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्यादिभिरुक्ता । द्योतकत्वं च क्वचित्संमभिव्याहृतपदीयशक्तिव्य-
 ञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः । एषा च शब्दतदर्थपदपदैकदेशवर्णरचना चेष्टादिषु सर्व-
 त्रतयेवानुभवात् वक्रादिवैशिष्ट्यादिज्ञानं च व्यङ्ग्यविशेषबोधे सहकारीति न सर्वत्र तदपेक्षेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ननु को-
 षीशक्त्याश्रयः शब्दः न च वर्णाः प्रत्येकं तथा । द्वितीयादिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । नापि संहताः । उच्चरितप्रध्वंसित्वे-
 न यौगपद्यासंभवात् । अभिव्यक्तेरुत्पत्तेर्वाक्ष्यणस्थायित्वात् । क्षणशब्देन तदाधारः कालः सुरव्यक्ष्यणस्य प्रत्यक्षायोग्य-
 त्वेन तदवच्छिन्नवर्णस्थाय्यप्रत्यक्षत्वापत्तेः । उच्चरितप्रध्वंसित्वं चोच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व-
 म् । एवं चायं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयेदं शब्दघटिताभिलाषाभिलष्यमानयोर्वापर्यज्ञानस्यैकोपणचीत्याद्युपयोगिनो-
 संभवः । न ह्यस्य प्रत्यक्षविषयेदमापरामर्शो योगात् । पदप्रत्यक्षस्थाय्येवं क्रमावगाहिन एव परः सन्निकर्ष इति सूत्रोक्तरीत्या
 भाष्यकुरुलुभवसिद्धस्यानुपपत्तिः । न च पूर्ववर्णस्थितिकाले द्वितीयवर्णोत्पत्तिः । पूर्ववर्णनाशोत्तरं यत्नान्तरेण वर्णान्तरोत्प-
 त्तेः । यावद्गुणकारे वाग्वर्तते न तावद्गुणकारे इति येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे उपसंहृतं यत्नमन्य-

साम.

१८

यत्नमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तते इति च तत्रैव सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् न चोत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले संस्कारवशादव्यवहितो
त्तरत्वसंबन्धेन पूर्ववर्णवत्त्वं तदुत्तरवर्णे गृह्यते. एवं तत्तदुत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतत्तद्वर्णवत्त्वं तत्तदु-
त्तरवर्णे गृह्यते इति तज्ज्ञानं फलभम्। सरोरस इत्यादौ विशेषश्च। यद्वा पूर्वपूर्ववर्णजाः शब्दाः शब्दजशब्द न्यायेन चरम-
वर्णप्रत्यक्षपर्यन्तं जायमाना एव सन्तीति न पदप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आद्येऽयं पर इत्यभिलाषा संभवात् नष्टविद्य-
मानयोः संबन्धिनो रव्यवहितोत्तरत्वस्य संबन्धताया वक्तुमशक्यत्वाच्च। एवं पदप्रत्यक्षोपपादनेऽपि पदस्याविद्यमान-
त्वेन तत्र वृत्त्याश्रयत्वग्रहानुपपत्तेश्च। अविद्यमाने आश्रयत्वाद्यङ्गीकारेण षोडशो जलवानित्यादेरापत्तेः। अविद्यमानयो-
रपि जलघटयोरश्रयतानिरूपकस्याश्रयत्वस्य च त्वद्रीत्या बाधाभावात् तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तेः॥ किंचैवं पदवाक्ययोर-
भावेन शब्दार्थसंबन्धस्यैव हानिः। तदुक्तम्। अशाब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेदिति पदसमुदायात्मकवाक्यस्यै-
व वर्णसमुदायरूपपदस्याप्यभावादुभयोरप्यर्थासंबन्धादिति तदर्थः। किंचैकं पदमिति बुद्धेस्तदेवेदं कृष्णपदमिति बु-
द्धेः श्वानुपपत्तिः पक्षद्वयेऽपि। न चैकजातीयबुद्धिविषयत्वौपाधिकी च सेति वाच्यम्। तज्जातीयमिदं पदमिति व्यवहा-
रस्याप्यापत्तेः। तदेवेदं पदमिति नियमेन व्यवहाराच्च। एतेन पूर्ववरवादिना शोत्तरं पुनरुत्पन्नेन रवादौ तदेवेदं न खंत एवे-

ल. मं
१९

मेकेशादिति वत्सादृश्येन प्रत्यभिज्ञेत्यपास्तम्। अवयवैरेवैकैकबुद्धिविषयैरेकः पटइत्यादिबुद्ध्युपपत्ताववयविनोप्यतिरि-
क्तस्य तव सिद्धानापत्तेश्च। किंचैवमुच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासंभवः। व्यक्तिवात्त्वं नान्त्यव्यभिचारात्। व्यभिचारश्च गृ-
हीतशक्तिस्यैकैव बोधकत्वमिति सर्वसिद्धेऽनियमे बोध्यः। आनुपूर्वीतु तत्कालघटितत्वेनाव्यवहितत्वात्तरत्वाननुगमात्प्रत्यक्षा-
रणं भिन्नेति तस्यापिशक्ततावच्छेदकत्वे सैव दुरवस्था। तादृशाव्यवहितोत्तरत्वेनानुगमोपितादृशत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात्तदु-
क्त एव व्यवधानाभावे सति घज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानविषयत्वमेवानुपूर्वीतत्परिच्छेदश्च मनसैवेति पक्षोपज्ञानव्यक्ति-
भेदेनानुपूर्व्यनन्तैव। नचचरमवर्णज्ञानव्यङ्ग्यास्तत्तत्पटवृत्तयोनन्ताजातयः शक्ततावच्छेदकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वे-
नचकल्प्यन्तइति न दोषइति वाच्यम्। अनन्तजातिकल्पने गौरवादुक्तरीत्यावृत्त्याश्रयत्वा संभवाच्च। पदानामसत्त्वेन तत्र ज-
तैरप्यसंभवाच्चैति चेत्। अत्रोच्यते। प्रलयेनियतकालपरिपाकानां सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन प्रलयाल्लीनसर्वजगत्कामा-
याचेतनईश्वरे लीयते। लयश्चायमपुनः प्रादुर्भावफलको नात्यन्तिको नाशः। उत्तरसर्गानुपपत्तेः। नापि सर्वथाऽभानम्। प्रति-
भासमात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुनो नवभासे तदभावस्यैवापत्तेः। किंतु सुप्तेवतिष्ठति। कार्यप्रवृत्त्यभावात् स्वप्रतिष्ठेश्वरप्र-
काशस्यात्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्वलाद्भासमानाप्यभातप्रायैव। ततोऽपरिपक्वप्राणिकर्मभिः कालवशात्प्राप्तपरिपाकैः

राम-

१९

स्वफलप्रदानाय भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिर्माया पुरुषौ प्रादुर्भवतः। ततः परमेश्वरस्य सिसृक्ष्मात्मिका माया वृत्तिर्जायते-
 ततो बिन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते- इदमेव शक्तिरतत्त्वम्। तस्य बिन्दोश्चिदंशो बीजम्। चिदचिन्मिश्रोऽंशो नादः। चिदंशो
 बिन्दुरिति। अविच्छेदनेन शब्दार्थोभयसंस्काररूपाः विद्योच्यते। अस्माद्बिन्दोः शब्दब्रह्मा परनामधेयं वर्णोदिविशेषरहितं
 ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते। एतज्जगदुपादानमेव रवपरादिशब्दैर्व्यवह्रिय-
 ते। बिन्दोस्तस्माद्बिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मकोऽभवत् स एव श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मैति गीयत इत्युक्ते। एतत्सर्वगतमपि प्राणि-
 नां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते- ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थपव-
 नस्य संस्कारः तदभिव्यक्तशब्दब्रह्मस्वप्रतिष्ठनयानिव्यन्दपरावागित्युच्यते। तदुक्तं हरिणा। अनादिनिधनं ब्रह्मशब्दतत्त्वं य-
 दस्मरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रियाजगतो यत इति। तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना भिव्यक्तं मनोविषयः पश्यन्ती-
 त्युच्यते। एतद्दृश्यं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरमीश्वराधिदैवं योगिनां समाधौ निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते- ततो हृदयपर्यन्त-
 मागच्छता तेन वायुना हृदयदेशे भिव्यक्तं तत्तदर्थविशेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता हिरण्यगर्भदैवत्या-
 परश्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्ममध्यमावागित्युच्यते। स्वयंतुकर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाच्च भिघाते नोपांशुशब्दप्रयोगे च।

श्रूयमाणासेत्याहुः। एतदवस्थात्रयमपि सूक्ष्मतरसूक्ष्मप्रणवरूपम्। सैव चास्य पर्यन्तमागच्छता तेन वायुना
कण्ठदेशंगत्वा सूक्ष्मनिमाहृत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदैवत्या वैखरी वा गि
त्युच्यते। प्रणव एव व्यानोदानाभ्यां सह वैखरीरूपं प्रतिपद्यते। अतएव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषय इत्युक्तम्।
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदङ्गतम्। अनेकदीर्घभेदायास्त्रया वाचः परंपदमिति। एतद्व्याकरणम्। अनेकती
र्थेति शिल्लप्युक्तवर्णरूपाः प्राससाधुभावाः पञ्चदशानुभिर्वैष्णवीणादिशब्दरूपाचेत्यर्थः। तत्र मध्यमायां योनादांश
स्तस्यैव स्फोटात्मनो वाचकत्वेनास्मतेः सच यद्यप्येकोः खण्ड एकैकवर्णेनाप्यभिव्यज्यते। तथाप्यन्त्यवर्णाभिव्यक्तो बोध
हेतुः। अतो नैकवर्णजाभिव्यक्त्युत्तरमर्थप्रत्ययः। तत्र च व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपरूपितैव तदभिव्यक्तिरित्येकोपि
नानात्वमिवापन्नः। यथा जलचाञ्चल्येनेन्दुप्रतिबिम्बस्य चलत्वेन ग्रहणं यथा च स्फटिकोदेर्जपाकुसुमाद्युपाधिवशात्तद्रू
परूपितस्य भानं यथा च मुखे मणिकुपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दृश्यवर्तुलत्वादिभानं तद्वत्। प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च सं
स्कारस्ते च स्थिरा एव। न चैवमनेककालिकतत्तद्वैखर्यभिव्यक्ते औपोधिकनानात्वात्तवाप्यनुगमाय जातिरावश्यकी। स
हस्रदीपाभिव्यक्तघटस्यैवानेकजपाकुसुमाभिव्यक्तस्फटिकस्यैव च नानात्वाभावात् उपाधिभिन्नव्यञ्जकाभावान्न क

म

दापिवर्णराहित्येन तत्प्रत्यक्षम्। येन क्रमेण च चित्ते संस्कारास्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकरूपरूपितता तस्येति स्वीकारान्न सरोर
 सद्रूपनयोरविशेषः। तत्र च तदुत्तरत्वग्रहश्चित्तमितौ दैशिक एव। तदुपरामनाशिका च तद्वेध्या र्थाकारवृत्तिरेव। अयं चा
 न्तरत्वाच्छ्रोत्रग्राह्यवैरवरी संस्कृतान्तःकरणग्राह्य एव। व्यञ्जकरूपरूपितस्य तस्यैवार्थसंकेतग्रहः। अतो घटकलशादिपर्या
 याभिव्यक्तेस्फोटगृहीतशक्तिकस्य पुंसोः प्रसिद्धपदश्रवणेनार्थबोधः। वैरवरी तु वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते। कै
 श्चिद्दर्शनभेदोऽत्र प्रवादेऽनवस्थित इति हर्ष्युक्तेः। पातञ्जलभाष्ये व्यासेनापितथोक्तेः प्रचारव्यातोपयोग इति सूत्रेऽपतञ्जल्युक्ते
 श्रवणादिपरिणामरूपा कण्वतात्वाद्यभिध्यातजन्यैवेति बोध्यम्। वायोः प्राणादिरूपस्य अणूनां शब्दतन्मात्रादिरूपपरमा
 णूनाम्। अश्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणव इति हर्ष्युक्तेः। छायातपतमांस्यथेवम्। अणवः सर्वशक्तित्वाद्देहसंसर्गवृत्तयः।
 छायातपतमश्शब्दभावेन परिणामिन इति तदुक्तेः। ज्ञानस्य वक्तृज्ञानस्य पराशक्तिसाहित्येन च तत्तत्परिणाम इति बोध्यम्। कैश्चि
 दित्यनेन पराशक्तैरेव मध्यमावत्परिणामविशेषेन्येषां मते वैरवरीति सूचितम्। तदाह प्रवादेषु शास्त्रेषु अत्र विषये दर्शनभेदः।
 सिद्धान्तभेदोऽनवस्थित इति। आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् सोऽदीर्णो मू
 र्ध्निभिहतो वक्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयते इति शिष्याया अपि पराद्याख्यमन्तःस्थितं शब्दं वर्णत्वेनाभिव्यनक्ति इत्यर्थः। मरुदे

वनाभेर्ध्वमुद्यन्मूर्ध्वमिह तोन्येन पुनरुद्यतो मिह न्यमान आत्मानं तत्त्वेनाभिव्यनक्तीत्यर्थो वा । आत्मान्तःकरणं संस्काररू-
 पेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैकबुद्धिविषयीकृत्य तद्बोधनेच्छायुक्तमनोभिहतकायाग्निप्रेरितो वायुर्मूर्ध्वपर्यन्तं ।
 गतस्ततः प्रतिनिवृत्तो वक्त्राभिघातेन वर्णानुजनयतीत्यस्यार्थः । तदुक्तं परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये । उच्चरितप्रध्वस्तानां स-
 न्निकर्षः पौर्वापर्ये चानुपपन्नमित्याशङ्क्य बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ताधीरः सन्वन्तीतिः । शब्देनार्थान्वाच्यानृष्टा बुद्धौ कु-
 र्यात्पौर्वापर्यम् । बुद्धिविषयमेव शब्दानोपौर्वापर्येण एवमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति । अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्त-
 व्योऽस्मिंश्च शब्दोऽयं तावद्दर्शनस्ततोऽयं ततोऽयमिति तन्वन्तीतिः सकलविषयव्यापि बुद्धिः धीरः पण्डितः कर्ता बुद्धौ अन्तःक-
 रणे चेष्टाः कण्ठाद्यभिघातव्यापारजन्यशब्दान्प्रतिबिम्बितान्कृत्वा शब्देन सहितांस्तद्वाच्यानर्थान् बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रै-
 व पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । बुद्धिविषयमित्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमेवेत्यर्थः । तत्र वक्तुं देशेनैव शास्त्रप्रवृत्तेस्त-
 स्यैव धर्मफलश्रवणाच्च वक्तुं बुद्धिस्थत्वमुपपादयति यदिति । अस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थमेव बुद्ध्यावर्थदर्शनमप्युक्तम् । श्लो-
 के पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् । अयमिति बुद्ध्यापारूढस्वमात्रश्रव्यसूक्ष्मोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः । अन्यथेदमः प्रत्य-
 क्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः । शब्दः प्रयोक्तव्यः परमत्यययोग्यस्थूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः । अस्मि-

न्शब्दे इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषः। यत्तु बुद्धिगतपौर्वापर्यस्य वर्णेष्वा रोप इत्येतद्वाप्यर्थ इति तन्न। तद्वदेव तद्बु-
 द्धीनामप्युत्पन्नविनाशितया प्रत्यक्षपरामर्शके दमादिघटिताभिलाषाभिलष्यमानस्य पौर्वापर्यस्य तत्राप्यसंभ-
 वात्। प्रकृतिविरुतिभावोप्यन्तः करणस्थेकारबुद्धिमपहायकारबुद्धिकरणादुपपद्यत इति स्थानिवत्सूत्रे भा-
 ष्ये स्पष्टम्। अयं च शब्दस्तत्तत्प्राणिहृदयदेशावच्छिन्नाकाशदेशस्थः सर्वसमष्टेर्विराजो हृदयरूपबाह्याकाशदेश-
 स्थश्च। स च लाघवादेक एव विभुः। यथैकत्र श्वेतद्रव्यरूपव्यापकं तथास्याप्याकाशदेशस्य तथात्वमुचितम्। एक-
 इन्द्रशब्दः क्रतुशते प्रादुर्भूतो युगपत्सर्वयागेष्वङ्गं भवतीति सरूपसूत्रे भाष्यात्। प्रादुर्भूतो भिव्यक्तः स एव कत्वादि-
 ना भिव्यक्तः श्रोत्रयात्यः पदादिरूपेण तु बुद्धिग्राह्य इत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत्र हि श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः
 प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्द इत्युक्तम्। तत्र श्रोत्रोपलब्धित्वं कत्वादिना भिव्यक्तस्य पदादिरूपेण तु बुद्धिनिर्ग्रा-
 ह्यत्वम्। स च प्रयोगेण वैखरीरूपेणाभिज्वलितः स्वरूपरूपितः कृत इत्यर्थः। अन्यथा कदम्बमुकुलादिन्यायेनानन्तश-
 ब्दजशब्दानां तत्प्रागभावध्वंसानोचतत्प्रत्यक्षानुपपत्त्या कल्पने गौरवं स्यात्। तव किञ्चिद्दूरदेशपर्यन्तमुत्पत्तिवद्
 ममाभिव्यक्तिरपि तावद्दूरपर्यन्तमेवेति न दोषः। अतएव कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नभोरूपश्रोत्रेण तद्ग्रहः स्वसमवेतश-

ब्रह्मैव तेन गृह्यते। नन्वाकाशदेशः शब्द इत्यसंगतम्। आकाशसत्त्वे गानाभावात् न च शब्दगुणितया तत्सिद्धिः।
 शब्दस्याकाशगुणत्वासिद्धेः। स्पर्शवद्ब्रह्मविशेषगुणत्वस्यैव शब्देऽङ्गीकारात्। न च यावद्ब्रह्म भावितया श्रयादन्यत्रा
 नुपलभापत्तिः। तादृशनियमानङ्गीकारात्। तवाप्यन्यदेशावच्छिन्नाकाशाश्रयस्य कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्न उपलम्भात्
 न च ब्रह्मग्राहकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणयोगित्वमेव स्पर्शवतामिति वाच्यम्। तस्य नियमस्य स्ववासनाकल्पितत्वात्।
 अतएव भाष्येऽप्याकाशदेश इत्येवोक्तं नन्वाकाशगुण इतीति चेन्न। आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनामयम्। इदमे
 त्रेति भावानामभावा नांच कल्प्यते। व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं तु प्रचक्षते। कालाक्रियाविभज्यन्ते आकाशात्सर्वम्
 र्त्तयः। एतावानेव भेदो यस्य भेदोऽपि बन्धन इति हरिणैव समाधानात्। इदं न सत्रचक्रमत्रतिष्ठति अत्रैतद्भाव इति नि
 र्दिष्टवस्तुविषये पृथग्यादेराधारत्वासेभवेन तदाधारस्यैवाकाशसंज्ञकत्वात्। एवं च पृथग्यादीनामपि परमाणुद्वारा
 स एवाधार इति सर्वभावानामाधारशक्तिराकाशाश्रया। आधारशक्तिरयमिति तु शक्तिशक्तिमतोरभेदादुक्तम्। एवं
 चाधारशक्त्यैवान्यथानुपपन्नयाकाशसद्भावावगमः। इदमाकाशस्याधारत्वं सिद्धस्वभाववस्तुविषयम्। सा
 ध्यस्वभावक्रियाविषयं तु कालस्याधारत्वमित्याह। कालादिति। जन्मस्थितिनिरोधेषूपकुर्वन्कालः क्रियाधार

इति। एतच्चोपरिष्ठात्स्फुरिभविष्यति। मूर्तिपदं क्रियातिरिक्तसर्वपदार्थबोधकम्। अयं भेदः आकाशः काल इति भेदः ए
 तावानेव व्यावहारिक एव। ननु किं तर्ह्ययं निर्निबन्धन एव नेत्याह। अभेद इति भेदरहितं यद्ब्रह्मा तदुपनिबन्धनं वस्तु
 भूतं यस्य स इत्यर्थः। ईश्वर एव तत्तदाधारत्वविशिष्टस्तत्तत्संज्ञां लभते इति तात्पर्यम्। अखण्डः काल इति मते तस्येश्वरा
 तिरिक्तत्वरखण्डनमिदं बोध्यम्। एवं च सर्ववस्त्वाधारदेशत्वेन शब्दस्यापि तद्देशत्वं श्रोत्रोपलब्धिगुणेन भाष्ये उक्तम्। क
 र्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव श्रोत्रत्वेनेन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्राहकतया तत्तद्वृत्तसंबद्धगुणस्यैव तत्तदिन्द्रियग्राह्य
 तथाचाकाशदेशस्थत्वमेव शब्दस्येत्याशयात्॥ केचित्तु तन्मश्रोत्रं तस्य छिद्रे नित्यतयोरोगादिना नाशा संभवेन बाधिर्या
 नापत्तेः। न च धर्मविशेषविशिष्टं नभः श्रोत्रं तस्य च धर्मस्यारोगादिना भिभव औषधेन च तदुद्भव इति वान्यम्। लाघवेन न भो
 धिष्ठानकधर्मविशेषस्यैवाहंकारिकस्य श्रोत्रत्वौचित्यात्। एवमन्यान्यपि घ्राणादीनि तदैकसूक्ष्मा य पृथिवीजलवायुते
 ज्योधिष्ठानकानि आहंकारिकाण्येव। अत एव योगीन्द्रियाणामत्यन्तदूरदेशस्थविषयोपलब्धिजनकत्वम्। पृथ्यादिवि
 काराणां तावद्गमनासंभवात्। अहंकारस्थत्वन्तःकरणपरिणामत्वात्तन्तःकरणस्य चाधुनापि बहुदूरदेशगमनानुभवा
 त्। तद्विकाराहंकारविकाराणां तत्संभवात्। योगस्तु प्रतिबन्धकतमो निवर्तकस्येत्यग्रे निरूपयिष्यामः। तत्तद्ग्राह्यगुणा

ल.म.
२३

धिष्ठानानि च तानि भूतानि तेषु च गुणा अनुद्धतास्तत्तद्गुणसामानाधिकरण्यात् पृथ्व्यादिगतगुणग्रहणमिन्द्रियैः। एवं च श्रोत्रमे
व चित्तवृत्तिसहकृतस्ववृत्तिपरंपरया शब्ददेशमागतं शब्दं गृह्णाति। अतएव तत्तद्देशवर्तित्वेन शब्दप्रतीतिः। यद्वा गूढानां सर्व
शक्तिनां सर्वदेशव्यापितया तेजो नभ आदिपरमाणूनां विषयदेशपर्यन्तं तत्तदिन्द्रियस्य तत्तद्विषयौ न्युरव्येतत्तदिन्द्रियरू
पेण परिणामात् तत्तद्देशे प्रत्यक्षमिति वदन्ति॥ तन्मतेषु कृत्युक्त्या काशदेशत्वे मेवा किंचानन्तश्रोत्रवृत्तिकल्पनापेक्षया नन्तपर
माणपरिणामकल्पनापेक्षया च तस्यैकस्य कल्पने लाघवम्। तत्तद्देशव्याप्याभिव्यक्तिमतश्च तेन ग्रहणमिति तत्तद्देशवर्तित्वानुभवे
न विरुद्धः। यथा वैकस्याप्याकाशस्य घटाकाशा मठाकाश इत्यौ पाधिकौ भेदौ यथा वैकस्यैव चेतनस्यौ पाधिकौ जीवे श्वरभेदौ जीवा
नाच परस्परभेद एवमौ पाधिके भेदौ लोकसंमतमाश्रित्या कृतिग्रहणात् सिद्धमिति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। किंच जातिरपि मास्ति
रूपसामान्यादेव स्थूल सूक्ष्मह्रस्वदीर्घगोघरादिषु गौरित्यादि वत् सर्वत्रैकाकारव्यवहारः। अन्यथा संस्थानभेदा
दनुगतसंस्थानव्यङ्गाजातिरपि तन्न स्यादित्याशयेन रूपसामान्याद्वा सिद्धमिति तत्रैव भाष्ये उक्तम्। रूपसादृश्यादिति त
दर्थः। एतेन वर्णमांगुहीतसंकेतानां व्यञ्जकत्वमंगुहीतसंकेतानां वा। आद्ये तैरेवोपपत्तौ किं तेन नान्त्यः सर्वस्याप्यर्थो
धापत्तेः तदुक्तं सारव्यसूत्रे प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति यदि वर्णसमुदायेन तत्प्रतीतिस्तदोक्तरीत्या तद्वै

राम.

२३

यथ्यम् अथनप्रतीयतेतदाज्ञातस्यार्थः प्रत्यायकत्वाद्यर्थान्तकल्पनेतितदर्थइतिसांख्योक्तंतदनुसार्यपवर्षोक्तंच
 स्फोटखण्डनमपास्तम्। अगृहीतसंबन्धैरपितस्य व्यञ्जनमस्त्येव। अतएवागृहीतार्थकेपीदमेकंपदमित्यनुभवः।
 अतएववाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वबिन्दौगकारादतिरिच्यमानमूर्तेः ककारस्याभावादितिस्फोटवादिमतमुपन्यास्यनित्य
 लम्॥ परेत्ववर्णादीनामेकत्वंनित्यत्वंविभुत्वंच तदवयवकपलादेरपितत्त्वम्। कण्वताल्वाद्यभिघातस्तद्यञ्जकः। देश
 भेदेपिपरादीनांदेशघटितसन्निवेशाभेदवत्कालभेदेपितद्वटितानुपूर्व्याभेदः। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाद्वैर्णिकत्वंप्रति
 ष्ठितम्- वर्णात्मकंपदंतच्चतदभेदान्नभिद्यतइत्युक्तेः। दिनान्तरानुभूतेऽधुनानुभूयमानस्यसोयमितिप्रत्यभिज्ञयाताव
 त्कालंस्थिरत्वेसिद्धेतावत्कालंस्थिरंचैनंकपश्चान्नाशयिष्यतीतिन्यायात्। पराभिमताशुबिनाशित्वव्यतिरेकेसि
 द्धेनित्यत्वपर्यवसानम्। सर्वदेशेषुतदुपलम्भाद्विभुत्वंलाघवाच्चैकत्वम्। आनुपूर्वीघटकमव्यवहितोत्तरत्वंचैतत्पक्षे
 उत्पत्त्यनवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणकालोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वम्। यथात्यन्तरागवतः कामिनीसाक्षात्कारस्थलेज्ञा
 नधाराकल्पनेगौरवादेकत्वंतद्वज्ज्ञानानामप्येतद्विषयेस्थिरत्वम्। शब्दबुद्धिकर्मणांस्पर्शिकत्वमितितुनयुक्तम्। इदानीं
 जानामिउच्चारितइतिव्यवहारात्। अन्यथाक्षणस्यातीन्द्रियतयेदानीमितिज्ञानासंभवः। परस्यतूत्पत्त्यादीनांभेद

व्याख्यानां विरोधिनां सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानसत्त्वापत्तिः। न च गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः। हूयोर्घटयो-
 सोयमिति प्रत्यभिज्ञापत्तेः। प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तिविषयत्वे बाधकाभावाच्च। न च ककार उत्पन्न इति प्रतीतिर्बाधिका। श्यामो-
 नष्टोरक्त उत्पन्न इति प्रतीतेरूपगतोत्पत्तिविनाशारोपेण परंपरासंबन्धेन चोत्पत्तिवद्भवनिनिष्ठोत्पत्तेरारोपेण परंपरासं-
 बन्धेन वा तदुपपत्तेः। वर्णोच्चारणस्थलेऽपि तत्तत्स्थाने जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानुपलब्धेर्ध्वन्युपलब्धेश्चानुभवेन ह-
 सितरुदितादौ जिह्वाभिघातवायुकण्ठसंयोगादेस्तज्जनकत्वावश्यकत्वेन च वर्णोत्पत्तौ तदनङ्गीकारे प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-
 भावकल्पनागौरवेण तत्सत्त्वावश्यकत्वात्। अतएव बहुषु शब्दमुच्चारयत्कमहाध्वनिः श्रूयते इति प्रतीतिः। यदितुस एवा-
 यं शब्दस्वध्वनिरित्यादि प्रत्यभिज्ञाया ध्वनीनामपि नित्यत्वं तर्हितज्ञानकारणीभूतवायुसंयोगनिष्ठतत्तत्रारोप्यते परंपरया
 बुध्यत इति वा बोध्यम्। एवमेव शब्दकुर्वित्यादि व्यवहारः। उच्चारयेति तदर्थो वा। लौहितः स्फटिक इत्यादावारोप एव न तु प-
 रंपरया तत्प्रतीतिः। उक्तेरवसमवायिसंयुक्तत्वं संबन्धः स्फटिकस्य लौहित्यमित्यत्र स्वसंयुक्तसमवेतत्वं संबन्ध इत्यभयोः राम-
 संबन्धत्वकल्पने गौरवात्। वस्तुतः सर्वत्रारोप एवोचितः। रसो रूपवानित्याद्यप्रतीत्या परंपरासंबन्धस्य विशिष्टबुद्धानि-
 यामकत्वात्। एवमुदात्तत्वादिकमपि तन्निष्ठमेव तत्रारोप्यत इति नोदात्तादिगुणभेदादनेकस्त्वं वर्णानाम्। किंच प्रागनुप-

लभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिरूपेणोत्पन्नविनष्टसादृश्येन तत्रोत्पत्तिविनाशयोरारोपः। किंच प्रागसत्त्वे सतिसत्त्व-
रूपाया उत्पत्तेर्न वर्णेष्वनुभवः। वर्णमुच्चारयतीत्येव प्रत्ययात्। उच्चारितत्वं च कण्ठताल्वाद्यभिधातजन्याभिव्यक्तिविशि-
ष्टत्वम्। स्त्रीश्रुकाद्यनुमापकतज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यं च ध्वनिनिष्ठं वायुसंयोगनिष्ठं वा वर्णेष्वारोप्यत इति तदुपपत्तिः।
तारत्वाद्यपि सन्निष्ठमेव। अतएव भामत्यान्तारत्वादिवायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यत इति देवताधिकरणेभिहितम्। यद्वा तार-
त्वादयोर्युगाः शब्दनिष्ठाः। तदा अयत्वाच्छब्दस्य द्रव्यत्वम्। आकाशरूपद्रव्या अयत्वाद्गुणत्वं च। कस्यचित्कश्चिद्वा-
युसंयोगस्तारत्वव्यञ्जकोऽपरस्य तु मन्दत्वव्यञ्जकस्तयोर्विरोधव्यवहारोऽपि येन वायुसंयोगेन यं प्रतितारत्वं व्यज्यते
ते प्रतिमन्दत्वा व्यञ्जनमूलकः। परैस्तृकण्ठताल्वाद्यभिधातोत्पन्नस्य केनचित्मन्दत्वेन ग्रहणं केनचित् तारत्वेन ग्रहणमि-
त्यत्र बीजं निर्वक्तुमशक्यम्। एतदुच्चैरुक्तमिदं तत्र भाष्ये स्पष्टम्। श्रुतसारिकानवनायाद्युच्चारणव्यङ्ग्येषु तत्तदुच्चारि-
तत्वा अनुमापकानि वैजात्यान्यपि वर्णनिष्ठानि विजातीयवायुसंयोगव्यङ्ग्यान्तेव प्रकृतिविकारभावस्तु बुद्धिपरिणामेनैवो-
क्तीत्यानिर्वाह्यः। अन्यगतोत्पत्त्यादेरन्यत्रारोपे बीजं तु अन्तःकरणस्य रागादिदोष एव। सेयं ही पकलिकेत्यादौ मानान्तरे-
ण नाशसिद्धेः सेयमित्यंशो भ्रमत्वम्। न च नित्यत्वे वायुसंयोगादेः ककारादिप्रत्ययसत्त्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् मम तु

कत्वमेवेतिलाघवमिति वाच्यम्। अनन्तप्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षया लघुत्वात्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयतया कत्वस्यै
वकार्यतावच्छेदकत्वाच्च। नचैवं घटाद्यपिनित्यं स्यात्। कपालसंयोगादिकचव्यञ्जकं भविष्यतीति वाच्यम्। वर्णवदत्र तदग्र
हविपरीतग्रहयोरभावेनोत्पत्तिप्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वायोगात्। किंचैतत्कुलालव्यापारानन्तरमनुभूयमानस्य तद्व्या
पारतः प्रागनुभूतेन घटेन नाभेदप्रत्यभिज्ञा। अत्र त्वेतत्कण्टात्वादि व्यापारानन्तरमनुभूयमानस्य ततः प्रागनुभूतेन
वाभेदप्रत्यभिज्ञेति विशेषात्। नित्यत्वं वैषां सृष्ट्याद्यकालोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालनाशत्वं चैत्येतावदेव। अतएवौत्पत्ति
कस्तुशब्देनार्थस्य संबन्धइत्युक्तं जैमिनिना। औत्पत्तिकशब्देनेदमेव नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यादृशम्। एवमत्राधिकर
णोक्तैर्नशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेन वेदस्य निरपेक्षबोधकत्वरूपं प्रामाण्यं समर्थ्य शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वमशुक्तं शब्दाना
मनित्यत्वादिति तदाक्षेपसमाधानाय शब्दनित्यतासिद्धान्तकं शब्दाधिकरणमारब्धम्। तच्च वाचकनित्यतापर्यन्तं ता
त्पर्यमवगमयति नतु वर्णनित्यतामात्रे इति बोध्यम्। अतएवानेककर्तृकोच्चारणविषयेष्वेकमिदं घटपदमिति प्रत्ययः। ए
कइन्द्रशब्दोनेकेषु कतुष्पाविर्भवतीत्यादिना सरूपसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। नहीयमेकत्वधीर्वर्णविषयाः तेषामनेकत्वा
त्। वनराश्याद्यप्यतिरिक्तमेव। नचैकार्थबोधहेतुत्वेनैकत्वम्। तेनैकत्वमेकत्वेनचैकार्थधीहेतुतेत्यन्योन्याश्रयापत्तेः।

अविवेककृतबन्धस्यविवेकादपगमनंवदतांमायावादेपर्यवसानाच्च। गौतमोपि स्वप्नविषयाभिमानवदयंप्रमाणप्रमेया
 भिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णाबद्धाहेत्वभावादसिद्धिरित्याह। प्रत्यवतिष्ठतेविज्ञानवादीत्येवंवाचस्पतिनाः वतारि
 तेनाद्यसूत्रद्वयेनयथा स्वप्नेविषयानसन्त्यश्चाभिमानोभवति। एवंप्रमाणप्रमेयानिनसन्ति। अथचतदभिमानः। एवंचन
 विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकेणोविषयाः जाग्रत्प्रत्यया अपिनिर्विषयादृष्टामायागन्धर्वनगरादिप्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृ
 त्वायद्यपिस्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वंप्रतिबोधादावनुपलभ्यात्तथापिजाग्रदवस्थायांसमीपएवोपलभ्यमानविषयाणां
 यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानांचित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानांतत्त्वेनहेतुरितिभाष्यवार्तिकादौतृतीयंसिद्धान्तत्वेन
 व्याख्यातमेवंचानिर्वचनीयतावादस्यसूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायंतस्यश्रुतिमूलकत्वेनहेत्वभावादसिद्धिरित्यनेनखण्ड
 नासंभवाच्चातहुदेवचानिर्वचनीयस्यव्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकाराददोषः। अग्रेचचित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसाधनोत्त
 रमेवंतर्ह्यपवर्गेपिबाह्यविषयसत्त्वानुक्तस्यापितदुद्दिष्टसद्भूतिसूत्रेणपूर्वपक्षंकृत्वाचेष्टेन्द्रियार्थाश्रयेशरीरेसतित
 दिन्द्रियसंयुक्तस्यैवबाह्यविषयस्यज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गेचधर्माधर्मयोर्नाशेनस्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्म
 तदुत्पत्तिरित्युत्तरिसम्। एवंचतुल्यन्यायाच्छरीराभाववत्तद्वर्माधर्मसाध्यविषयाभावोप्युक्तप्रायस्तदुक्तंरुतार्थंप्रतिनष्ट

क म
२६

मप्यनष्टमिति। तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्य तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैरित्युक्तम्। तस्या
पवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मेपचय रूप आत्मसंस्कारः कार्यः। ततो योगात्पातज्जलारव्ययोगशास्त्रा
च्चित्तैकाग्रतासेपादकैरध्यात्मविध्युपायैस्तपः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः। अनेन तदुक्तार्थे सर्व
स्मिन् स्वस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता। योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम्। नन्वेवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमिति उक्तं तत्त्वा
ध्यवसायसंरक्षणाथैजल्यवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणाथैकषट्कशरवावरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीण
दोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतदिति तदुभाष्यम्। तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य ना
शायजल्यवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यं किमिदं शास्त्रम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वाराऽध्यात्मशास्त्रा
द्भूमिदमिति तदाशयः। शुर्वादिभिर्विदेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रोक्तम्। अनेनाहैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणा
मेवंविधत्वं सूचितम्। किञ्च प्रमाणप्रमेयेतिसूत्रेन्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्याश
ङ्क्य तेषां पृथग्ग्रहणे उपनिषद्दिदमप्यध्यात्मविद्यापानं स्यादित्युक्तम्। प्रमेयं हि मुरव्यं बह्वैवेति तस्यैवेह ग्रहणं स्या
दिति तन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः। अनेनोपनिषदेव मुरव्याध्यात्मविद्येति सूचितम्। अतएवास्य तन्त्रस्य प्रदीपः सर्व

राम

२६

विद्यानामुपायः सर्वकर्मणामाश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितेति प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम्। विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी
 वार्तादण्डनीतिश्चतुर्थिकेत्यत्र तथातदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः। चतुष्टु च
 व्यावहारिकविद्यानामध्यात्मविद्यातुनव्यावहारिकीति नात्रोक्ता। तस्यान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्य
 तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चाद्देनागामिभ्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽ
 द्यतनस्तद्विन्नत्वमिति वृत्तिः। अतीतरात्रे रन्त्ययामेनागामिरात्रे राद्ययामे न च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्-सूत्रे कैयटः
 । एवमनद्यतने भविष्यति लुङ् भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादितत्तदनुशासनादितो बोध्यम्। तत्रानद्यतने भूतेऽपि पदाभूतत्वमा
 त्रविवक्षा तदा लुङाद्येवातेन ह्योपासीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङि पश्चाद्देनागामिभ्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्-सूत्रे कैयटः
 । एवमनद्यतने भविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लुङाद्यपि। पश्याम इति यथा। एवमियं नुकदागन्तायैवं पादौ निरुधातीत्या
 दावद्यतनेऽप्यनद्यतनत्वारोपेण लुङ्। तदारोपफलं त्वतिविलम्बगमनप्रत्यायनम्। ननु वृष्टे देवे देवश्चेद्दृष्टः संपन्नाशालय इति
 प्रयुज्यते संपत्स्यन्त इति च प्रयुक्तेऽप्येवं बोचः संपन्ना इति ब्रूहीति लोके वदति तदनुपपन्नमिति चेन्न। अपृशालिबीजसंयोगे नि
 ष्यदेवृत्तिस्वीकारेण तदुपपत्तेः। यदा फलनिष्पत्तिरेव निष्पदेरर्थः। अपृशालिबीजसंयोगे एव कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते इति

ल. मं.
२७

तस्यातीतत्वाद्भूतता। यद्वा तत्र कारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृक्षैशालिसंपत्तौ चारोष्य भूतेक्तः। एतेन मेघोत्पत्त्युत्तरकालेपितथा
प्रयोगः समर्थितैः। आरोपफलं तु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यभावित्वप्रतीतिः। यथा कोष्ठगतेष्वपिशालिषु भु
ज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते। एवमेष्वपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रियेति सिप्रवचने लृडित्यत्र
भाष्ये। तथा ग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानि श्रयवन्तो भाविनितल्लाभे कूपो भविष्यति अतीतेऽभूदिति प्रयुज्यते
तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादिकूपसत्तायामारोप्यतत्तत्कालप्रत्ययो बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षाया कूपोऽस्तीति वर्तमानप्रत्यय इति
लुङ् भविष्यति गम्यादयोऽनद्यतने लुङ् सिप्रवचने लृडित्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। एवं च न्यातेने किरणावली मुदयन इत्यादिभूत
त्वा नद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेणोपपन्नम्। आरोपफलमुग्रन्थेऽतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम्। तत्फलं तु अध्ये
तृणां मर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सात्त्विकानामाह्लातः परोक्षत्वारोपेणेतत्फलक एव। एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र
करणकाले स्वयमपि साक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवं बोधनाद् अनायासेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येतत्पोषिकैव। इत
रग्रन्थेभ्योऽन्येन तत् कर्तृभ्यश्च स्वस्मिन् व्यतिरेकोपि व्यङ्ग्यः भविष्यतः प्रयोगकाले वास्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपा
पेक्षेत्यपि वदन्ति। ननु भाविरुक्त्यमासीदित्येवमप्युपपन्नं भूतत्वमभिव्यक्त्ययोर्विरोधात्। न च धातुसेवन्धे इत्यनेन भाविशब्देऽपि

राम

२७

धानभूतारख्यातानुरोधेनभूतेप्रत्ययः। एवंत्वासीद्वाविशब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगानापत्तिः। किंच भाविनो भूतकालताया प्र
 तिपिपादयिषितासानावगम्येत किंतु यदिदेकतव्यं वस्तु तदासीदेवेत्येव प्रतीयेतेति चेन्न। यत्कृत्यमियन्तं कालं भावित्वे न व्यवहृतं
 तदासीदित्यर्थात्। एवंज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यतोपि ज्योतिष्टोमयाजीत्येवं व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः। एवं च ता
 दृशवाक्यार्थैर्वाक्यैकदेशप्रयोगो यम्। अतएव तस्य सूत्रस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातं तत्रत्यं प्रत्यया इति च प्रत्याख्यातम्। गो
 मानासीदित्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्सत्ताया अतीतत्वाद्भूते प्रत्ययः। तेनार्थाद्गवामतीतत्वप्रतीतिः। वसन्नवतरन्तं दद
 शीत्यादौ दर्शनकालिकं वासावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीरुत्पत्त्यर्थः। तत्फलं च दर्शने तत्समकालत्वप्रत्ययः। शतृस्य ले
 क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र विस्तरः। ननु लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियानिपत्तावित्यनेन भविष्यति लृङ् विधीयते। भविष्यति
 मर्यादावचने इत्यतस्तदनुवृत्तेः। क्रियानिपत्तिश्चात्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा। सुरष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिसमभविष्यदित्यादौ
 सुरष्टिभवनसुभिस्य भवनयोः साधनवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तत्र भविष्यत्त्वाद्यनुपपन्नम्। उत्पन्नश्च सत्त्वाति क्रमे
 ण भूत इत्युच्यते। समर्थसाधनसन्निधाने संभावितोत्पत्तिश्च भविष्यतीति कथ्यते। अत्र च साधनाभावात्संभावितापिनोत्पत्तिरि
 ति चेन्न। साधनाभावादभविष्यत्पि वस्तुनि भविष्यत्त्वगारोप्यतेति पक्षप्रतियोगित्वायेत्युक्तं। सुभिस्य भवनहेतु

ल.मं.

२८

सहृदिभवनं भविष्यत्वेनासंभावयन्नेवमभिधत्ते। एवं हि क्रियातिपत्तिरवगता भवति। एतेनारोपितस्यार्थस्य नशाब्दबोधवि-
षयतेत्यपास्तम्। अत्र सर्वथागत्यभावात्। एवं भूतेपियोज्यमिति दिक्॥ त्वंपचमिअहंपचामित्वंपठ्यसेः। हंपाठ्येइत्यादौ मध्यमो-
त्तमयोः प्रत्यकृत्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। तत्र प्रत्यकृत्वं प्रथोक्तं हंकारानास्पदचेतनत्व-
म्। अपरत्वमहंकारास्पदचेतनत्वम्। तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा। प्रत्यकृत्वापरभावश्चेत्युपाधीकर्तृकर्मणोः। तयोः श्रुतिवि-
शेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ। सदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तत इति। तत्र कर्मविशेषण-
तया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वं द्योतकत्वम्। एवं च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बो-
धयतः। नन्वेवं शृणोत ग्रावाण इत्यादौ मध्यमो न स्यादत उक्तं सदसद्देति। असदनभिव्यक्तम्। एवं च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्बोधस्ततो-
पि। एतद्बलेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुत्का। सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः सा-
धकत्वेनोक्ता। प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति न तु चेतनत्वम्। काष्ठानि पचन्तीत्यादावज्ञा-
नार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्ति यमेन तदनभिव्यक्तेः। युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगान्मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः। सं-
बोधनाद्यैर्मिध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च संबोधने एव प्रथमेति तु न युक्तम्। त्वंपचसीत्यादौ तदप्रतीतिः। क्रियाविनियोगफल-

राम

२८

काभिसुरवीकरणस्यैव संबोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेत्। अत्र हरिः। यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क
 चिदर्थस्य गम्यते। अन्यतश्चापिलादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्। अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। तं वि
 भजते। क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम्। साधनं तत्र कर्मादिव्यक्तवाक्यत्वं विशेषणम्। कर्मादीत्यादिना कर्त्ताभावश्च।
 भावोपितिङ्। नुवाद्यः क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम्। व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति व्यक्तवाक्यत्वं स्व
 विशिष्टस्य कर्तृतामावेदयतु उपग्रहः। क्वचिन्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः। धात्वर्थो
 गन्धनादि स्याद्यतीहारो विशेषणम्। तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोपि नात्मनेपदमृते भिव्यक्ता इति
 उपग्रहः। यथोत्कुरुते इति व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः। व्यतिलुनीत इत्यादौ। क्वचिद्विषयभेदे
 न क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। क्रियाविषयभेदे न जीविकादिषु भिद्यते। लादेशैः सक्रियाभेदो वाक्येष्वप्यवगम्यते। विषयविशेषे
 ण धात्वर्थः क्रियाभिद्यते। सच भेदो लादेशैरभिव्यज्यत इति शेषः। यथा पचति जीव नो पायत्वेनानुष्ठीयमाने विकृत्यनुकूलव्या
 पारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम्। यथा पचति यजतीति। प्रधानं ह्यत्र क्रिया फलं न कर्त्तृगामि। भृत्या
 नां भृतिमात्रार्थित्वात् यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंघटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः। तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम्। यत्रि

याफलं कर्तृगमितदृष्टिधातोरात्मनेपदमिति स्वरितजितेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रार्थः। स क्रियाभेदः स्वयज्ञं यजते यजतीत्या-
 दौ वाक्ये स्वादिपदेनापि गम्यते। विभाषोपपदेनेति तत्र पदद्वयमित्यर्थं हे लाराजः। अत एवोक्तं स्वरितजित इत्यत्र भाष्ये स्वरित इति
 शक्यमकर्तुम्। यात्यादिषु कस्मान्न भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्राये क्रियाफलमस्ति त एवं विज्ञास्या-
 मः। एषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्राये च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। न चैषां कर्त्रभिप्राये चाकर्त्रभिप्राये च क्रियाफलमस्ति त-
 या जाता यकाः स्वत्वप्याचार्येण स्वरितजितः पठिताः। ये उभयवन्तः। येषां कर्त्रभिप्राये चाकर्त्रभिप्राये च क्रियाफलमस्तीति। अनेन
 च भाष्येणां कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषु भयाभावो लभ्यते। ननु यात्यादिष्वपि सेनाप्रयातिपित्रर्थं तीर्थानि गच्छती-
 त्यादौ पराभिप्रेतं जयधर्मादिफलमस्तीति चेन्न। भाष्ये च अवणात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। इदं चोभय-
 मिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः। तत्र यजेर्कृत्विग्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः। यजमानस्य तदा कर्तृत्वाभावात्। यजमान-
 व्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वम्। उभयवचनत्वे स्वादि साविति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः। ननु पचादीनां विक्रित्यादिवचनत्वा-
 त्कथं प्रतिविधानमर्थः। किंच तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह। संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते। तन्निमि-
 त्तं यथाः न्यापिक्रियाः धिअयणादिका। कः पचेः प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विक्रितिः। अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकमध्येषणं वाप्रेष-

णंवायुक्तंयत्सर्वपच्यर्थः स्यात् बाढेयुक्तमइतिहेतुमतिचेतिसूत्रभाष्योक्तेः। संविधानमपिसामग्रीसंघटनरूपंपच्याद्यर्थः। यथाविकृत्य
 र्थस्यापिपचेरधिप्रयणादिःकर्तृव्यापारोऽर्थोदेवदत्तःपचतीति। अन्यथादेवदत्तस्यकर्तृत्वानापत्तिः। णिचूतुन नहिसंविधानमेव णि
 जर्थः। अपितुतत्पूर्वकंप्रेरणम्। यत्रसतिप्रयोजकइत्युच्यतेसंविधानंकुर्वन्नपिनयावत्प्रेरणयतिनतावत्प्रयोजकइत्युच्यतइतिहेलारा
 जः। भिस्माकासयतिकारीषोःगिरध्यापयतीत्यादावपिप्रयोजकत्वारोपोबोध्यः। तूष्णीमासीनोयस्तत्समर्थान्याचरन्ति सोपिवासादि
 प्रयोजकइतिभाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेणतत्प्रयोजकत्वारोपइतितदर्थः। अतएवायंयद्वासंभारान्संघटयतिकंवाप्रेरणिष्यत्या
 त्विज्यायेतिनजानीमइतिव्यवहारः। ननुस्वरितजितइतिसूत्रादयमर्थः कथंलभ्यते। तत्राह। कर्त्रभिप्रायतासूत्रेक्रियाभेदोपलक्षणम्।
 तथाभूताक्रियासाहितत्कर्ताफलभाग्यतः। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेनसंविधानक्रियानिर्दिश्यते। नक्षत्रंदृष्ट्वावाचंविस्मृजेदित्यत्रनक्ष
 त्रदर्शनेनकालविशेषनिर्देशवत्। एतएवंरूपक्रियायाःकर्ताफलेनयुज्यते। नह्यसंविदधद्यागादितत्फलंस्वर्गाद्यश्नुते। तनश्चकार्यभूत
 फलसंबन्धेनकारणभूतक्रियाविशेषउपलक्ष्यते। तद्वाचकाद्वातोरात्मनेपदमित्युक्तंभवति। संविधानोपलक्षणंचक्रियाफलंकितत्राह
 । यस्यार्थस्यप्रसिद्धार्थमारभ्यन्तेपचादयः। तत्प्रधानंफलंतेषांनलाभादिप्रयोजनम्। तदेवसूत्रेक्रियाफलशब्देनगृह्यतेइतिभावः। त
 च्चपाकस्यभोजनंलोकतोऽवगतम्। यागस्यस्वर्गोवेदतः। तदुक्तंभाष्ये। साधीयोयत्रकर्तारंक्रियाफलमभिप्रेति। नचान्तरेणापियजि

ल. मं.
३०

यजिफलं वपि च वपि फले लभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापियजिं गालभन्ते भृतकाश्च वेतनमिति। यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः। सा
धीयः क्रियाफलं स्वर्गादि। यजिं यागसंविधानरूपयज्यर्थम्। एवं वपिमित्यपि। अन्तरेणापियजिं स्वसाध्ययागव्यापारविनापि। म
तान्तरमाह। क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता। असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना। सर्वद्वये स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते।
न हि कश्चित्परोः नुग्रहीतव्य इति प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः। सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्य। परार्थता त्वसत्येव। सती वै
तितुलौकिकी वाचोयुक्तिः। विवक्षितं विवक्षासानिबन्धने हेतुरस्याः परार्थता आदित्यर्थः। एवं चासत्परार्थता विवक्षायां मा भूदात्मने
पदमिति कर्तुं भिप्राये इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम्। सूत्रार्थस्त्वेन तत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्रभिप्रेतो हेतुश्रयके आत्मनेपदमित्य
र्थः। अत्र कैश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्वा जंतु यजन्ते ऋत्विज इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थं निर्वेशेनेन रं व्यापारयति
स्वयंच प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तव्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तु भृतिरूपनिर्वेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्तनादे
व कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादावितीति हेतुलाराजः। किंच स्वरितत्रिद्वग्रहणप्रत्याख्यानस्थोक्तभाष्यविरुद्धमिदम्
तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति तेन विषयादिति स्पष्टमुक्तम्। कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः। किंच फलस्य स्वर्गादेरेवात्र
ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसंगतम्। किंच क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्ववि

राम

३०

वासाऽत्यन्तमनुचितैवेतिदिक्॥केचित्तुप्रतिविधानार्थदपितदर्थद्योतकमात्मनेपदंणिचासहविकल्पते।संविधानमात्रंणिजर्थः
सर्वद्वमेस्वभूत्यर्थप्रवर्ततइतिन्यायेनस्वार्थप्रवर्तमानस्यप्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्तासंविधातोच्यते।पैषस्तुनणिजर्थः।एवंचैक
विषयत्वात्तयोःपर्यायः।यजतेयाजयतीतिवदन्ति।तन्मतमाह।केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणिचासहविकल्पते।आत्मनेपदमन्येषां
तदर्थप्रवृत्तिर्यथा।णिचासहणिजर्थप्रकृतिर्धातुर्यथाविकल्पते तद्वत्।अन्येषांस्वरितजिह्वतिरिक्तधातूनाम्।हेतुमतिचेत्य
स्यापिसंविधानरूपेव्यापारेवर्तमानाद्वातोर्णिजित्यर्थः।यजतेश्चसंविधानमेवार्थः।पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम्।वस्तु
तोणिचप्रेरणावाची।तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति सूत्रात्।अतएवतदाश्रयस्यकर्तृत्वम्।अतएवपाचयतिदेवदत्तोयद्वदत्तेनेत्यादि
प्रयोगाः।गतिबुद्धीतिसूत्रंचचरितार्थम्।एवंचभिन्नविषयत्वाद्द्विकल्पोक्तिरसंगता।किंचसामान्यविहितस्यणिचोधातुविशेषाद्दि
हितेनात्मनेपदेनबाधएवोचितः।एतच्चकेषांचिदित्यनेनसूचितमितिहेलाराजः।अथैतेषांणिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं
दर्शयति।क्रीणीष्ववपतेपतेचिनोतिचिनुतेपिच।आप्तप्रयोगादृश्यन्तेषेषुण्यर्थोभिधीयते।आत्मानंक्रीणीष्वेतिविनतांकदूरा
ह।तस्यचदास्यादात्मनोमोचनायपुत्रसंविधानंकुर्वित्यर्थइतितेषांतद्भ्रमबीजम्।तत्रप्रत्युपकारविनादास्यानुक्त्यसंभवा
त्प्रत्युपकारस्यचसासाध्यत्वात्तर्कसामर्थ्यात्संविधानंगम्यते ननुसतदर्थइतिसतेषांभ्रमः।एवंकेशश्मश्रुवपतेइत्यत्र

वपनकर्तुः संविधानंबुदतेद्वत्यर्थइतितेषां भ्रमबीजम्। नत्रापि स्वस्या सामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः सः। एवम
 न्यत्रापि ऊह्यमिति हेला राजः। अथ सिद्धान्तेशु कते। यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्। युगपद्भ्रमभेदे न धातुस्तत्र
 न वर्तते। स्वामि साध्यं सभारघटनरूपं संविधानम्। दास साध्यं तु विक्रित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपं तत्र भिन्नत्वाद्वापारस्य
 युगपदेकधातुवाच्यत्वा संभवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्वा
 तूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेनैकत्र प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेला राजः। न च क्रियागतविशेषमविव
 क्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षाया मत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य ला
 भेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः। किंचैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः। न चैवापत्तिः तदा कर्तृगामिनोः
 कर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन स्वरितजित उभयवन्त इति भाष्यस्या संगतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्गतं संविधानमवगतं दास
 पदार्थसामर्थ्याच्च तत्र क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात् परस्मैपदमिति केचित्। एवमपि पूर्वपक्ष
 स्यैव सिद्धिरित्यन्ये। समाधत्ते। संविधातुं च सान्निध्याद्वा सेधर्मीः। नुषज्यते। छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता। उत्तरा
 र्धस्य यथेत्यादिः। दासधर्मस्य तु न स्वा मि न्यारोपः। उत्तमे निरुद्धधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलम् विस्तरेण। अग्नीनादधीतेत्यत्र यद्य

व्याधानफलमाहवनीयत्वाद्यग्निनिष्ठं तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्तितदादायात्मनेपदम्। आहवनीयत्वादेराधान
 संस्कारातिरिक्तत्वेमानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात्। स्पष्टं चेदमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे
 भाष्ये। एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्त्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम्। अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीत तमध्या
 पयीतेति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम्। तादृशब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कार्यत्वं स्मृतं चाध्यापयेदिति तदर्थः। नाना
 विधैतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः। छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरुरूपगमनम्। तत्रो
 पनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे ब्राह्मणतादोषश्रवणात्। वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्यध्ययनविधेरु
 पनीतस्यैवाध्ययनम्। तदपि नित्यम्। अत्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयः शूद्रसधर्माण इति तदभावे दोषश्रवणात्। तत्र यदधीतम
 विज्ञानं निगदेनैव शब्दते। अनग्नाविवशुषैः धोनतज्ज्वलतिकर्त्तृचित्। इति निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम्।
 निरर्थकाध्ययनतु निषिद्धम्। निन्दार्थवादेन निषेधो न्नयनात्। अधीतं शब्दतः। अविज्ञातमर्थतः। निगदेन पाठमात्रेण। अनग्नावि
 वेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यलुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते। अतएव भाष्यकृतोक्तम्। अनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरण
 मिति। निरर्थकाध्ययनेपि किंचित्फलसत्त्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगीष्महीत्येव वदेत्। स्थाणुरयं भारहार इति निरुक्ते भारपदेन।

ल. सं.
३२

यापभारद्वत्यन्यत्रनिस्तूपितम्। श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताह। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्ये यो ज्ञेयश्चेति। निष्कारणः। द
ष्टकारणानिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता। व्यासोपि। मन्त्रार्थजो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं
तु विपर्ययेदिति। अत्र जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं कर्ममात्रोपलक्षणम्। किंच स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणत्वात्नेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्यो
क्तयारीत्यावेदपदस्येव शब्दार्थोभयपरतया स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपि तद्विधिबो
धिताध्ययनाभावेदिति उभयोरपि नित्यत्वम् बोध्यम्। निष्कारणो धर्म इति वाक्ये ज्ञेयश्चेति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासंभ
वाज्ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम्। विज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम्। अतएव समानमीहमानानां समा
नं याधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरेनेति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम्। तत्रोपनीतेत्यत्राचार्यकरणेद्योत्येसंमाननोत्सृजनाचार्य
करणाज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियद्वत्यनेनात्मनेपदं न तु स्वरितजित इत्यनेन। उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वा
भावात्। कर्तृनिष्ठफलकक्रियायाधात्वर्थत्वाभावाच्च। उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्येतत्सहकृताध्ययनविधेः सं
स्कृतस्याध्ययनमेवा। अन्तरङ्गत्वात्। अपस्तम्बोपि। उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इति न गुरोरध्यापनम्। पचौ सूहादी
नां लाभवद् बहिरङ्गत्वाच्च। किंच यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्राशक्तोपनयनान्तरोपनयनेऽप्रवृत्त्यापत्तेः। जातोप

राम-

३२

नयनस्य गुरौ मृते गुर्वन्तरेणोपनयनं विनाप्यध्ययनदर्शनाच्च। आचार्यलक्षणं च तद्वैद्वितीयं जन्मतद्यस्मात्स आचार्य इति श्रुता।
वुक्तम्। उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति स्मृतौ चोक्तम्। न चाचार्याधीनो वेदम
धीधेत्येतत्सहकृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः। किंच वृत्तित्वेनैवाध्यापने प्रवृत्त्युपपत्त्याऽयं विधिर्व्यर्थ एवेति वाच्य
म्। स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य नित्यता बोधनार्थत्वात्। अध्ययनस्यापि नित्यत्वादुपनेतरि मृतेऽन्यगुरुरूपसदनमप्युपपन्नम्।
अध्यापनस्य वृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत। न चाध्ययनं विना अध्यापना संभवेनाध्यापनविधिनैवाक्षेपादध्ययनलाभे सवि
धिर्व्यर्थ इति वाच्यम्। अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनं विनाऽसंभवात् तद्विधीनामपि विद्याक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकाराप
त्तेः। सममेवैवाभ्यामप्याक्षेपात्। अध्ययनविधौ तु सति तदाक्षेपात्प्रागेव श्रुत्या तद्बोधनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्य
स्येति नियमसिद्धेः फलत्वात्। अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य न्यायनये लिङ्गाद्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मी
मांसकनये सत्त्वेन शब्दोपस्थितिलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात्। यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपेनित्यानित्यसंयोग
विरोधः। अध्यापनस्य काम्यत्वादध्ययनस्य नित्यत्वादि तन्न। तस्य दूषकता बीजानिरुक्तेः। न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमिताकाश
स्य नित्यत्ववत्। अनित्याध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वेऽपि बाधकाभावात्। उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि

नित्यत्वाच्च। एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्रास्यातद्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षे ब्राह्मण उपगच्छेत्सोऽधीयतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थइति न्यायविरोधात्। दृष्टिश्चाशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्चास्तेन देवतायाविग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानि
त्यत्वेन नित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइति परास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
च प्रसिद्ध्याऽस्य दूषकता बीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेश्च। अनित्यस्य प
शोर्नित्यया पशुना यजेतेति श्रुत्या विधानापत्तेश्च। प्रवाहनित्यता तूभयत्रापि समाजातिनित्यतापि समा। राजन्यवैश्ययोः सोमयागे
फलचमसः श्रुतः न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते सफलचमसः। अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकालेऽनुपास्थितत्वान्न एतेनात्र संबन्धेशब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। नच ज्योतिष्टोमेन राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफलचमसस्याप्यभिषवादि संस्काराः स्युर्म
मतुन दोषः। अभिषवादि संस्काराणां निमित्तसंयोगाभावा न्नित्यवदास्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसेनानित्येन संबन्धा
योगात्। किंतु नित्यविहितसोमस्यैव संस्कारा राजन्यवैश्यकर्तृकेष्वपि यागे यजमानचमसा देवसोमस्य निवृत्तिरन्यत्र तु सस्थित ए
वेति स नित्यइति वाच्यम्। तावतापि बीजानिरुक्तेः। किंच नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति स्पष्टं न्यायवित्तम्। एवं च यत्का
लेनित्यसोमविधानंतत्काले एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते। आरुत्तिप्रस

द्वाता तथा च सिद्धान्तसूत्रम्। नैमित्तिकमनुत्यत्वात्समानविधानस्यादिति। फलचमसविषयेऽभिषवादि संस्कारानभवन्ति। य
 तो नैमित्तिकमनुत्यत्वा नित्यधर्मसारूप्याभावात् नित्येना समानविधानं स्यात्। अतस्तत्र न संस्कारा इति तदर्थः। अतो नैदं
 नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक्। सर्वापेक्षा च यद्वादिश्रुतेरप्यदिति सूत्रे
 शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधौ दित्यस्यार्थ एवेमुक्तः। नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण एकेन संयोगेन विधिनाविधने विरोधः
 । काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्वावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिनावोधयितुमशक्ये विरो
 धादिति तद्व्याख्यातारः। संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा स्याद्विरोधा
 पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य खादिरवीर्यकामस्येत्यपरकास्यत्वबोधको विधिरित्येक
 स्य खादिरस्योभयार्थत्वमिति। न च सारीतिः प्रकृतेः। एकस्योभयस्य रूपत्वाभावात्। आसेपकविध्यपेक्षया आसेप्यविधेर्भिन्नत्वा
 च। तदुक्तं जैमिनिना। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वविधिभेदो
 नित्यामकः। यथा खादिरं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्येति तद्व्याख्यातार इति विभावनीयम्। लिङ्-स्तु विध्यादयोऽर्थलोटाश्चाविधिनिमज्ज
 णामन्त्राणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्-लोटचेति शास्त्रात्। तत्र विधिः प्रेरणा। यथा निरुहस्य भृत्या देः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम्।

इयमेवाज्ञा। अपवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। यथा वाऽनेन यथायाही
 त्याहवचः। सोपि विधिरेव। निमन्त्रणवियोगकरणमावश्यकेश्चाह भोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं स्वाभिलषिते
 कामचारेण प्रवर्त्य प्रवर्तनम्। कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव। एषैव कामचारानुज्ञा। प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्धिते प्रव
 र्त्तिकोक्तिरनुज्ञा। आरब्धकुर्वेवेत्येवंरूपा। तथा कुरुष्व यथाहितमित्युक्तिरप्यनुज्ञैव। एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः
 संस्कारपूर्वको व्यापारो यथा माणवकमध्यापयेति। एषैवाभ्यर्थना। प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्त्तिकोक्तिः। सर्वानुस्यू
 तं प्रवर्तना सामान्यविध्यर्थः। तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्। सूत्रे स प्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्यग्रे निरूप
 यिष्यामः। प्रैषाति सर्गेति सूत्रेण प्रैषेपिलिङादयः। प्रैषः ज्ञातविषयप्रवर्तना। तत्र प्रवर्तनाप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठोलिङादिपदि
 तशब्दप्रयोगरूपः। प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सतिलिङाद्युच्चारयितृत्वंम्। राजप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहारवार
 णाय स्वातन्त्र्ये सतीति। पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किंतु राजप्रेरित इति व्यवहारात्। पिशुनप्रेरिते रात्र्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव। वेदे प्रवर्तनालि
 ङुपदितत्वरूपम्। प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव। वक्ष्यमाणस्वरूपाद्योक्त्या च तेन प्रतिबन्धकाभावविशिष्टया स्वविषये दृष्टसाधनत्वा
 द्योक्षेपस्ततः प्रवृत्तिः। यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्कार्यनया ब्रह्मोपदेशोऽप्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजकमिति व्यभिचारान्न तदाक्षे

पकत्वसंभवस्तथापि सर्वद्वये स्वभूत्यर्थं प्रवर्तत इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तत्प्रयोज्यत्वनियमेनाक्षेपः सुल
भः। आप्तोक्तयेत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ता द्विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यान् न तदाक्षेपो नापि प्रवृत्तिः। विषं भुङ्क्ष्वमात्रास्य गृहे भुङ्क्ष्व इत्याप्तोच्चारि
तात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावविशिष्टयेति। तत्रानिष्टसाधनत्वविशेषप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न दोषः। तद्गृहभोजनेऽत्य
न्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्पर्यात्। कुल्लेन सेष्येण चोक्तान्मृदं भुङ्क्ष्वपायसं भुङ्क्ष्वेति वाक्याद्दोषो भवत्येव। प्रवृत्तिस्तु न। दोषवि
शिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात्। दोषरहितस्यैवा सत्त्वात्। आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति तत्तत्क्रियाविषये स्वेष्टप्रतिबन्धानिष्टे
त्यत्युभयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्। अतएव बनेऽपहृत सर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव। आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानाम
नुगमः। तदाक्षेपश्च क्वचित्कामान्यतः। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्येव। आप्तोक्त्यपचेत्यादिशब्दोपस्थितभाविपाके पाकत्वे
नपक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः। व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात्। प्रथमोपदेशस्तु योगतस्तज्ज्ञानम्। तत्र योगिसत्त्वेन मानम्।
श्रुतेर्मानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वसर्वेन्द्रियं विदुः। अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विष्यतद्विद्वामिति। अस्म
द्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यादीनां च। ईश्वरसत्त्वे च तदवमुनयः प्रमाणम्। तत्र तेषां ज्ञानं सर्वसर्वेन्द्रियसाध्यम्।
प्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्टतोरूपाणि पश्यन्तीत्यादिश्रुतेः। अथारूपमरीसकपात्राभ्यास्तद्विषयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्त

ल.मं.
२५

द्वत्तु योगाभ्यासबलाद्योगिनामीश्वरस्य स्वतरेवेति नान्यपरंपरेति तदर्थः। शब्दं विनापि स्वीयप्रवृत्तस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभा
विपाकेतद्ब्रह्म। यस्य जातस्य पचिष्यवहारविषयता स इष्टसाधनमित्याद्याकारस्तद्ब्रह्म। एडमूकादेशपि जन्मान्नरानुभूतशब्दस्मरणं त
न्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम्। बालकस्य आद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तवाप्यस्यावश्यकत्वं त्। अहरहरित्यादिसमभि
व्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते। तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः। विश्वविताय जेतेत्यादौ स्वर्गातिरि
क्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वात्सेपः। प्रेरणा च प्रवर्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङ्गादिसमभिव्या
हारे व्यापारान्तर्गता ननु भवास्त्रिङ्गाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम्। तद्वृत्तिप्रेरणत्वं चास्वर्णोपाधिः। तेन रूपेण च तस्य लिङ्गवाच्य
ता। शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दीभावेनेत्युच्यते। शब्दनिष्ठेति व्यवहारोऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्तद्वृत्तित्वेन। लोके पुरुषनिष्ठत्वं च तादृ
शशब्दप्रयोक्तृतयाऽवच्छेदकत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वाद्यापारपदव्यवहार्यापि सा प्रेरणात्वेन स विषयाचेति बोध्यम्। यत्त्वि
ष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च क्वचित्साक्षात्क्वचित्परंपरया। भवत्प्रेरणयाऽहमध्यापयामिनं किं
चिन्नामेष्टमिति व्यवहारस्तु न मे साक्षात्किंचिदिष्टमित्येवं परः। इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्तत्फलसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकम्। तेनै
व च रूपेण विधेः शक्तिः बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकम्। बहुतरुदुःखस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेनाल्पस्यापि कुतश्चिद्वल

राम-

वत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्यदुर्वचत्वात्। मधुविषसंश्लेषकान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु नातत्तद्विषयकबलद्वेषस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे
नालोपात्। युक्तं चैतत्सत्यपि बलवद्विषयजनकत्वज्ञानेन तत्र दोषाभावश्चायामास्तिककामुकस्पर्शगान्धस्य परहारगमनादौ प्रवृत्ते
। द्वेषस्य प्रवृत्तेऽपि। क्वचित्तु तज्जन्यफले उत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषद्वेषविषयसाधनताज्ञानादुपाये द्वेषे उपायेच्छाभावा
त्प्रवृत्तिः। क्वचित्फलद्वेष एव तथा। अत्र तज्जन्यसुखे उत्कटेच्छोत्तेजिका। तेन यत्र सुखापेक्षयाः उत्कटा निदुःखानियत्र वा क्रिया
जन्यबहुसुखापेक्षयोत्कटदुःखान्यल्पानितयापि तज्जन्यसुखे उत्कटराणात्प्रवृत्तिः। अतएवान्तरालिकश्रमे बलवद्वेषवान् ज्यो
तिष्ठीमादौ न प्रवर्ततेः न्यस्तु प्रवर्तत एव। एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तौ यत्नत्वव्याप्यो
जातिविशेष इत्युपास्तम्। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत्तद्वृत्तिभावेन वृत्त्याश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः। चिकीर्षाया एव प्रवृत्तिप्रतिकार
णत्वम्। तां प्रतिचतत्कारणमित्यलोपात्। यत्त्वशक्तस्यापि यत्किंचित्कृतिसाध्ये प्रवृत्त्यापत्त्या महंशविशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम्। तस्य
च विधितोः संभवेन यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानेन तद्वृत्तौ वाच्यः। एवं चान्यलभ्य
त्वात्तस्य न विधिश्चक्यता। उपायेच्छा प्रतिफलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाः तिप्रसङ्गभङ्गे नैव साधनताज्ञानस्य महंशा
न्तर्भावेण कारणत्वेन फलं नापि मानम्। फलेच्छोपायनिर्वाहोपायवृत्तानामिच्छास्यैरेणौपयवाङ्गीकारात्फलेच्छाया मुपाये

ल. मं.
३६

च्छा पूर्ववृत्तित्वस्य न क्षतिरिति तन्न। सर्वत्राज्ज्ञस्येन फलेच्छोपायजिज्ञासादेर्योगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपायेच्छाप्रत्य-
कारणत्वात्। किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवत्स्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसा-
ध्यत्वस्य च बोधसंभवात्। नानुमानावश्यकताय जेतेति कर्त्रर्थकै न तत्तत्पुरुषं प्रतिप्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तृ-
रेव बोधनात्। साधनत्वं चाखण्डोपाधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थ-
कृत्यादि रूपभावनां प्रतिकरणत्वं न स्याच्चेष्टसाधनत्वान्वयः। एवं च भावनानिष्ठस्य एकरणत्वस्य लिङोक्तावपि भावनानिरूपिता-
स्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वाच्च तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयानुपपत्तिः।
ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपित्यागस्यैवात्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानादीनां कर्मकलापे तथा व्यवहारस्तु गौणः। तस्य स्वर्ग-
करणत्वव्यवहारोपितथैवेति बोध्यम्। न कलज्जं भक्षयेदित्यादावनिष्ठसाधनत्वं विध्यर्थः। त्रैवनजूतात्यर्थग्राहक इति तन्न। चिकी-
र्षया दृष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। अमुकफलसाधनमिदं कृतिसाध्यं भवत्स्वित्तीच्छाया एव चिकीर्षत्वात्। एवं हि प्रवृत्तौ फलवि-
षयतानियमस्य व्युपपत्तिः। उपायेच्छायापितदन्यथासिद्धेः। सा चा मुकसाधनं पाको जायतामित्याकारैव। दृच्छायाः स्वजन-
कज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनिश्चयमात्। न च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य द्वारिणो मानान्तरेण तत्कारणता सिद्धायथायामप

३६

रम्भोस्तदन्यथानुपपत्त्याचक्षारस्यापूर्वादेः कल्पनंतद्विषयेतदभावेपिअन्यत्रतदभावेमानाभावात्। येषामपिचिकीर्षान्यापारेच्छै
 वव्यापारेकृतेरपिनिवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषयेदृष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेवसेतितेअन्यथासिद्धे।
 एव। किंचेदंतदृष्टसाधनंकृतिसाध्यंचनाप्यत्रदुःखंतस्मात्त्वंकुर्वितिस्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेनतस्यविध्यर्थतावक्तुमश-
 क्या। पौनरुक्त्यापत्तेः। नचेदंपौनरुक्त्यंसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय। तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः। अपिचराज्ञाप्रवर्तितोऽहमित्या-
 दिव्यवहारात्प्रवर्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्गशक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम्। नचेष्टसाधनत्वंतद्वोधोवातनिष्ठस्तज्ज्ञापन-
 स्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्वम्। नापितच्छक्यत्वेनतव संमतम्। तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च।
 किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहेणोभयोःशक्यत्वेगौरवम्। साधनत्वमिवयो-
 गक्षेमसाधारणंसाध्यत्वमप्यखण्डमिति नतत्सोपिकारणतावच्छेदकगौरवम्। एवंकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनक-
 पाकइतिज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपिविनिगमनाविरहइतिदिक्॥ नकलज्जंभसयेत्यादौआरोपितंक-
 लज्जभक्षणप्रेरणाविषयइतिवाच्योर्थस्तदभावःप्रेरणाविषयइतित्वार्थेनतुशाब्दः। नज्वादोक्तरीत्यानत्रर्थेवाच्यइत्याविभ-
 क्यर्थान्वयाभावात्। तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वंबोध्यते। यदभावत्वेनयदभावः। प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगी-

श.म.
३७

कू.सेष्टाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः। तद्गुणैः प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथा कल्पने तात्पर्यग्राहकाः। तच्च समन्वयादिति सूत्रे शंकर
भाष्येऽपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ स्वभावतो हन्त्यर्थानुरागी नञ्। एव एव च नञः स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावबोधनं निषेध्याभा
वबुद्धिश्च निषेध्यविषयौ दासीन्येकारणमिति। औदासीन्यं निवृत्तिः। शास्त्रग्रहणादि रूपाया तद्धननोद्यमक्रिया तस्याः उपरन्त
व्यमिति बुद्ध्या या शास्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो निवर्तत इत्यादिपदवाच्यो
निवृत्तिः। न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविविरहात्। तस्मादिदं पदार्थं ह्यप्यपरस्य राभावसमानाधिकरणमिति प्रामा
णिकाः। अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङ्ग्यप्रेरणाविषयतेति लभ्यते। आवृत्तावप्यविरोध इति सूत्रेऽपि भाष्ये न सुरापिबेदिति वाक्ये न
ज्वतिपदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेध इत्युक्तम्। यत्तु मिश्रैर्निषेधेऽनिष्टसाधनता बुद्धिरेव नि
षेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न। अक्षरास्वारस्यात्। मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौ दासीन्येका
रणमिति तदर्थः। किंचानिष्टसाधनत्वमित्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थस्तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः। यद्यनिष्टजनकत्वमर्थ
स्तदानञ्जो विध्यर्थानुरागेण विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा हन्त्यर्थानुरागी नञिति भाष्यासंगतिः। एतेन नञ् समभिव्याहारे प्रत्यवा
याभावसूत्रेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते ज्वरितो न भुञ्जीतेत्यादौ दुःखदृढ्यभावसूत्रेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। एवं च नि

राम

३७

वेध्यकरणेऽर्थात्त्यवायदुःखवृद्धी इत्यपास्तम्। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तंशतेनयातयादित्यौ हेतुहेतुमतोर्लिङ्गायत्कर्तृको ब्राह्मणवधोद्य
 मस्तत्कर्मिकातादृशवधोद्यमजन्यायमदूतकर्तृकाशतपातनेति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात्तेन व
 धोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरिते व्यमिति विधिः कल्प्यते। अतएव भगवान्याणि निर्विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे विधिपदार्थतद्विशे
 षनिमन्त्रणादिभिर्विहितवान्। निमन्त्रणं नाम आहुतिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो निमन्त्रयते इत्यादितस्तथा प्रतीतेः। न चे
 दृसाधनत्वं न निष्ठमित्युक्तम्। उक्तं च हरिणा। अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ध्वपि। तत्रैव लिङ्गविधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया। न्या
 यव्युत्पादनार्थे वा प्रपञ्चार्थमथापि वा। विध्यादीनामुपादानं चतुर्णां गदितः कृतमिति। न्यायेत्यस्य प्रागुक्तन्यायेत्यर्थः। नन्वस्य
 लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति। चतुर्णामित्युपलक्षणं प्रार्थनस्यापि। अतएव हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये पृच्छतुमां भ
 वानित्यत्रणिचूकस्मान्न भवतीति लिङ्गदिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वादिति प्रश्नः। उत्तरमकर्तृत्वादिति स
 क्रियप्रेरणायां निज्जिप्रियप्रेरणायां लोडादितत्प्रयोजकद्वत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यत इति भावः। अथापि कथं चि
 त्कर्ता स्यादेवमपि न दोषो लोकोक्तत्वात्प्रेषणस्य निज्जभविष्यतीति। इष्टसाधनत्वस्य निजर्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसंगति
 स्पष्टैव। यत्तु कैयटेन प्रष्टाप्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारेणि चासद्वलोदः पर्यायप्रसङ्ग इति प्रश्नाशय उक्तः स

ल. मं
३८

चिन्त्यः पर्यायस्य लोकोक्तत्वादित्यनेन वारणा संभवात्. नापि पर्यायः प्राप्नोति लोदप्रयोगरूपप्रेरणयास्तदप्रयोगेऽभावात्. विधिनिमन्त्र
णैति सूत्रेऽपि भाष्ये विधिः प्रेरणमित्युक्तम्. वात्स्यायनोऽपि विधिर्नियोग इत्याह. नियोगो नियोजनं नियोजनं नियोजयतीत्यादि प्रतिपाद्यं
प्रवर्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव। प्रेरणात्वं प्रेर्यादिधात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धमेव। तस्य च लिङादि वृत्तित्वमात्रं कल्प्यत इति न मे किंचित्क
ल्प्यम्। एवं चेष्टसाधनत्वबोधे तस्या साधुत्वं स्पष्टमेव। एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङ्-र्थः। तथा चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानत इत्यथा. स्वर्गका
मस्य याग इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्-बोधेच्छाविषयत्वात्। यथा मत्पित्रेऽप्यमाणं मम भोजनम्। विषभक्षणदेरपि कस्यचि
त्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपासेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्-बोधेति वेदेऽपि स्तुर्द्वय एव विधिरेव ता
वद्गर्भ इव कुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। कः प्रयोज्यस्य प्रेरणया
ऽर्थो यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति हेतुमति चेति सूत्रस्थ भाष्येणेच्छायाः प्रेरणानुमेयत्वस्यैवलाभात्। किंच पचेत्यादि प्रयोगाभा
वेतदिच्छाप्रकारान्तरेणानुमायपाककरणोत्तरं कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृत इति प्रश्नेनाहमनेन प्रेरितः किंतु एतदिच्छां ज्ञात्वा मये दं
कृतमिति व्यवहारात्प्रेषितुरपि न मयाऽयं प्रेरितः किंतु स्वचातुर्येणैव मद्विच्छां ज्ञात्वा कृतवानिति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगा
देरेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः। किंच वेदे अधिकारी इदं कुर्यादितीश्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवाहित्वा पत्तेः न

राम

३८

चेश्वरेच्छायाविसंवादिनी त्वं त्वदीयानामपि संमतम्। अधिकारिणापि ज्योतिष्टोमादेः कदाचित्करणत्। किंच वेदस्य सकर्तृक
 त्वेईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतः प्रामाण्यं तस्य भज्येत। बुद्ध्वा क्वेपि प्रामाण्यापत्तेश्च। ईश्वरवचनत्वसा
 म्ये बुद्ध्वा स्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात्। प्रवासप्रश्वासादिवहीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न वि
 वादविषयः। बौद्धाद्यागमस्तु नैवम्। बुद्धिपूर्वकयत्वे नैव बुद्ध्यादिभिस्तत्कारणदितितच्छास्त्रेषु कूर्मादिपुराणेषु च प्रसिद्धम्। अत
 एव पश्यशायां भाष्ये सौत्रामण्यां साराग्रहनिन्दा बोधकस्यायदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं नगमयेत्स्वर्गं किंतु
 क्रतुगतं न गेदिति बुद्धश्लोकस्यापि भ्राजारव्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमत्तगीत एष तत्र भवत इत्युक्तम्
 तस्य प्रामाण्यमुक्तम्। प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्या अयत्वेन तत्र भवतः पूज्यस्यापि गीतिर्यतोऽप्रमाणमिति तदर्थः। तत्त्वं स्व
 स्मिन्नारोप्य हैत्यनाशाय पूज्यस्यापि सौक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः। भ्राजारव्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात् प्रामाण्यमिति कैयट
 इति हिक्। अपूर्वविधिप्रकथ्यमित्युक्तमेव। लौकिकवाक्ये तदसंभवात्॥ किंच नित्येषु विधिषु निषेधविधिषु च पण्डा पूर्वकल्पने गौ
 रवमिति हिक्। एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता सणिकेयागे व्यापारमन्तरा अनुपपन्नाः पूर्वं
 कल्पयति। अपूर्वचयागस्य काचिदुत्तरावस्था फलैकनाश्या। यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वा संभवाच्चेतनेश्वराधि

ल मं
३९

ष्ठितत्वेऽवश्यवक्तव्यत्वेन निष्ठाभ्यां कर्मजन्यतत्प्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यां प्रति जीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखा-
 दुःखप्राप्तिः कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदोराजवदलौकिकोपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये। आह्लादिजन्यमपूर्वपुत्रेपितृषु
 च। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्ते तु न दृष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादे-
 रेवा दृष्टं कर्तुरेवा दृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः। ननु स्वर्गत्वस्य बाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टो-
 मे स्वर्गसाधनताग्रहः। कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादिति चेन्न। प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाधा-
 नत्वस्यैवानुमानात्। ध्वनितं चेदं स्वरितजित इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि न चान्तरेण यजिं यजि फलं लभन्ते इत्युक्तम्। न हि स्वर्गादि-
 फलं यागमन्तरेण भवतीति कैयटः। तेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते। न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसा-
 म्यायत्तावत्प्रवृत्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्रमाधिक्येन द्वेषाज्ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीनामननुष्ठानलक्षणाप्रा-
 माण्यापत्तिरिति वाच्यम्। तत्फलस्वर्गाणां भूयस्वात्यत्वकल्पनया प्रवृत्तिसंभवात्। युक्तं चैतत्। न हि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः संभ-
 वत्यपि क्षीरपाने मण्डुपाने प्रवृत्त्यापत्तेः। तत्रापि फलवैजात्यज्ञानात्। भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यं फले उत्कटत्वम्। बहुस्वपुरुषगा-
 मित्वं शीघ्रताचेत्यादि। अन्यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्युक्ते समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिवित्प्रवृत्तिविस्तारवि-

राम

३९

दुर्वारः। यद्वा लौकिकप्रतिष्ठा रूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिर्भवः। अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकसाज्या
 र्थगोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः। दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता। अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते व्ययामित्यादिना।
 अतएवाधुनिकानां कर्मासांङ्गत्वं जानता मनधिकारिणामपि बहुविन्नव्ययाया ससाध्येषु। यावद्दूर्णविभागोस्ति यावद्देहः प्रवर्तते। सं
 न्यासं चाग्निहोत्रं च नावत्कुर्यात्कलौ युगे इति देवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत् यावच्च वेदस्य नि
 र्गमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः। चत्वार्यब्दसहस्राणि च त्वार्यब्दशतानि च। क
 लेर्षदागमिष्यन्ति तदात्रेता परिग्रहः। संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहो
 त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः। प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः। अतएवगी
 तायामभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यद्वां विद्विराजसमित्यनेन दम्भस्यापि यद्फलतोक्ता। दम्भो
 धार्मिकत्वेन व्यापनम्। अपि चेति पदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्द्वारव्यापारः। यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्सं प्रत्यध
 र्मएव तथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्थं तत्र प्रवृत्तिः। विधिहीनमसृष्टान्तं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। अज्ञाविरहितं
 यद्वांतामसं परिचस्यत इति च। किंच समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था। सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। द

८०
 द्यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारतोक्तेः। अतएव वित्तशब्दं न कारयेदिति तत्तद्वनप्रकरणे पठ्यते इति तत्परास्तम्। उक्तं भा-
 ष्यविरोधात्। तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्व्यस्त्यसमनियतत्वात् न दोषः। ननु भीष्मा कण्वादीनां पादोक्तयोर्वैजाघ्रपद्यगोत्राय सांस्कृत्यप्रवराय
 च। गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्म ब्रह्मचारिणे। अपुत्राय ददाम्येतदुदके भीष्मवर्मणे इत्यादितर्पणमन्त्रवस्तूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
 अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्य ब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया अपत्नीकस्य च पत्नीवरस्यापि होत्रं
 भवतीत्यादि वचनैरग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारात् कथं तरनुष्ठानम्। अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं च कारेति व-
 चनाच्च। भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्योर्ध्वरेतसं च कारेति तदर्थः। आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्याद्येकवाक्यत्वात्। त्वांहिराज्ये स्थितं स्फीते सम-
 ग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसमिति शान्तिपर्वोक्तिस्तु दास्यादिभिरप्युपयन्ना। स्त्रीशब्दस्य पत्नीपर्यायत्वा-
 भावात्। अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च। अद्य प्रभृतिमेदाश ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यस्यादाशाग्रे कृतपतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्य-
 र्थः। किंच पूर्वब्रह्मचर्याभावेऽमौघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात्। किंचानेकसहस्रपत्नीसत्वेऽतुस्नातांतुयो भार्यामित्यादि दोषश्च
 वणात् तत्पतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात्। दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुज्जीत। पश्यामि वेति पाठे उर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः। ऋते
 शंतनवाङ्गीभान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसमित्युत्तरार्धपाठः क्वचित्। उर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैशुने च्छारहितत्वम्। एतेनैतद्वलात् तस्य पत्नी

राम

४०

कल्पनं परास्तम् । न च नित्यस्य ऋतुकालिकस्युपगमस्य नैमित्तिकेन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः । शोडश्यामेव संनिहितं
 प्रतिअनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकसकलनिषेधबाधस्य दर्शनात् । अतएव ऋतौ श्राद्धदिने पिभार्यो गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरिति मिता स
 रा । तस्याग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले । महताराजयोगेन परिवारेण सवृतः । स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्या ग्रीननु ब्रजन् । प्राप्तो
 स्मिन् समये राजन् ग्रीनादाय ते विभो इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम् । य एष रोषात्प्रतपन् चलस्थो यो नः सेनां सिंहद्वाररक्षः । स ए
 ष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिदश वाजिमेधा इत्यादि च । त्रिशतं वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः । नो र्मत्तः सेनां स्वसेनामित्यर्थः । कण्व
 स्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तलानाटके शकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वं प्रथमा ङ्ङे स यमुक्ता चतुर्येतस्यैतानि
 कांश्चिद्वर्णनं कृतम् । एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न । बहूचबाह्वणे अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरे ३ न्नाहरे ३
 दिति विचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः । यदि नाहरे दनञ्जापुरुषः स्यात् कोऽनञ्जापुरुषः न देवान् न पितॄन् न मनुष्यानि तितस्मादपत्नी ।
 कोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् तस्मात्सौम्यं याजयेदित्युक्तेरपत्नी कस्याप्याग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात् । अह्नेति सत्यनामतद्विपरीतोऽनञ्जा इत्य
 र्थः । न देवानिति पूजयेदिति शेषः । मनुष्या नतिथीन् । अत्रापत्नीकोऽपीत्यपि नातस्याविद्यमानत्वे तां विना यज्ञाद्यभावं सूचयति । न चेयं
 श्रुतिर्मृतपत्नी कपरा सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानात्स्थायुक्तत्वात् । अतएव याजमानस्य पत्नी साभिदुत्या वहन्ति यो वा

ल. मं.
४१

कश्चिद्विद्यमानायामित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्। अवहन्तीत्यनुकृत्यते। अविद्यमानायामनाल
म्भुक्त्वादिनानिमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्याद्वैत्यार्थः। अविशेषात्। वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेज आदिलुप्यते इति। किंचास्याग्नि
होत्रं मे इति यजमानस्यैव स्वामित्वरण्यापनेन ब्रीहियवपञ्चाज्यकपालपत्नीसंबन्धानीति प्रसिद्धाद्। समभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वे
न तदभावेऽपि तत्। किंच विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम्। यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्ये तन्न पत्न्या अतुल्यत्वादिति मीमांस
कोक्तेः। किंच वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकर्मो यजेतेत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीं
। बद्धचब्राह्मणेऽप्युक्तं तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति। किंचाचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषा यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां य
था च भगवतो दाशरथेरिति। अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः। आद्यास्तदभाववन्तः। अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः संकोचेन व्याख्यानं स्वा
नभिमतमिति दर्शितम्। अनेनाचारेणा संकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात्। पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीति सूत्रे च रुद्रदत्तैर्नैव मुक्तम्। अ
ग्निहोत्रं पत्नीवत्संनिहितपत्नीकम्। स्वेऽयतने पत्युपविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम्। अस्यै
तिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति व्यापितं भवति तच्च दर्शितं प्राणिति। एतेन च द्रामाण्डारेण श्रुतिर्मृतपत्नीकविषया।
अत्रत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्यचिन्नरणे तन्नेदिष्टं तत्स्थाने हींस्यित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तमेवं च कुण्डपायिनामय

राम

४१

नेमासमग्निहोत्रानुष्ठानेनेदिष्टपत्न्यासहप्रयोगः प्राप्तस्तथाभाभूत्। मृतपत्न्यैवसहकर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तंतदपास्तम्। विनाबाधं प्र
 करणान्तरेनिवेशस्यायुक्तत्वात्। किंचैतद्व्याख्यानेः स्येत्यस्यपत्नीविशेषणत्वेपत्नीवदिति वृत्तिरयुक्तास्यात्। सविशेषणानोरुत्तिर्नेत्यु
 क्तेः॥ मृतस्यात्रानुपस्थितेश्चातएवकाव्यलोषेषुप्रकाशादावुक्तशास्त्रविरुद्धत्वरोषदुष्टकथनेनशङ्कतलानाटकस्वरूपकाव्यस्यदुष्टत्वंना
 प्वैवमपिभीष्मादीनांवेदाध्ययनोत्तरंरुतसमार्तनानामपिकेनचिन्मिनेनानिच्छयावाङ्कृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः
 । अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजादिनातस्यगृहस्थाश्रमसिद्धेः। अग्निहोत्रविधिरवत्। अग्निहोत्रादिनादेवर्णपुक्तिस्तेषाम्। पितृऋणापा
 करणंभीष्मस्यपितृभक्त्याः न्येषादन्तकादिभिस्तपोबलेनमानसपुत्रैर्वासिद्धम्। अतएवकण्वादिभ्यो गोत्रेइतिगर्गादिषुकण्वापाठ
 श्वसंगच्छते। त्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवैभ्यः प्रजयापितृभ्यः एषवानृणोयः पुत्रीयज्वाब्रह्मचारीचेतिश्रूय
 ते। तथापिनैष्ठिकब्रह्मचार्यादेर्नैतत्। तदृणापाककरणस्यब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिनाचसिद्धेः स्मृतिपूक्तत्वात्। एतेनात्रवाजिमेषो
 इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम्। पत्न्यभावेनसुरव्ययज्ञासंभवात्। अग्नीनादायेत्यपिसंस्कारकाभिपरमितियत्कैश्चिदुक्तमे
 तदेवतस्यपत्नीकल्पकमित्यन्यैरुक्तंतत्परास्तम्। अग्नीनितिबहुवचनासंगतेश्चाइदानीतनानातुनंतदनुष्ठानम्। तथाचाराभा
 वात्। प्रायुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवतामेवतथानुष्ठानौचित्येनेदानीतनानांप्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम्। नित्यनैमित्तिकयोरपि

१-मं-
४२

प्रत्यवायपरिहारः फलम्। वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशायामप्रवृत्तेः। उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवायस्य तत्कर
णे परिहारावश्यं भावात्। न चाफलाकाङ्क्षिभिर्ब्रह्मविधिदृष्टो य इज्यते स सात्त्विक इति गीता वचनविरोधः। यज्ञादीन्युपक्रम्य। यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतम्। सुत मम इत्यष्टादशे
गीतायामेव पावनत्वोक्तेः। सङ्गः कर्तृत्वाभिमानस्तस्यादनुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वापि क्रियमाणस्य पाव
नत्वमिति तदाशयः। नित्येशुचि जीवित्वमेवाधिकारः। नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम्। अहरहरित्यादि बीजायावज्जीव
सदापदादिकं च तत्त्वे तात्पर्यग्राहकम्। चैव निष्ठसंख्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववतस्तत्तत्संख्याकालस्य पापहेतुत्वान्न कृतसं
ख्यावन्दनस्य कृतौ नष्टायां पापेत्यतिः। संख्यामुपासते ये तु संततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति क
चिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति। नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः। प्रशस्तत्वरूपोस्तुतिश्च प्ररोचनाद्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थे निचे
न्। सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादेरपि तत्त्वापत्तेः। चतुर्थीतूर्जोवरुध्ये इत्याद्यर्थवादस्य चतुर्थीवन्नार्थसाधिका। दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम्। धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्य
पयोगि। विधित इष्टावगमेऽपि तस्यावान्तररूपेण बोधनद्वारा क्वचित्क्वचिच्छीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा त्वरितप्रवृत्तयेः र्थवाद इतीदृशा

राम-

४२

र्थसादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्। अतएव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फला योपदिष्टं तथानित्यमपीति भट्टैरुक्तम्। कर्मवि
 पाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनया दुःखानुत्सादरूपेष्टसाधनतानुमानम्। अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम्। अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थे करणी
 भूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा। यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकंतदितितन्ना। क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात्। पाकादेरिष्टसा
 धनताज्ञानं विना तत्कृता विष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चैत्यन्यत्र विस्तरः॥ तत्र लिङ्गरूपाशाब्दीभावनाभ्यंशाभाव्यकरणे
 तिकर्तव्यताभिः। तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपक्षे पातत्वप्रत्यासत्यां शत्रयविशिष्टार्थीभावना प्रवृत्तिरूपा वि
 षयः। इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्यकाङ्क्षेति चोच्यते। साध्यत्वारब्धविषयतयैव तस्याविषयत्वात्। साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधार
 णम्। एवं तस्याः साध्यत्वैव गते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञानपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति। करणत्वं च भाव
 नाभावनिर्वर्तकत्वमेवं कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात्। भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकर
 णाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र कष्टं कर्मेति न्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा प्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसरणकार्य
 वादवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमिति कर्तव्यतेत्युच्यते। ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः
 कथमन्वयइति चेन्न। शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दादुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्वि

मं-
४३

षयमानसबोधस्य तात्पर्यवशेनाङ्गीकारात् तथा हि लिङ्गादेः श्रोत्रेणोपस्थितिस्तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम् । एवं
चार्थिभावनाप्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः । एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्रशस्तस्य तु तैर्लक्षणाया । ज्ञातताया
स्तु मनसेत्यर्थवौदेः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतासंबन्धः । प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदातृत्वरूपम् । यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्ठाननु
बन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यत इति तन्न । श्येनफलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतौ श्येने च रा
गौत्कण्ठ्येन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात् । प्राशस्त्यज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधि
स्तत्साकाङ्क्षः । एवमर्थवादोऽपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विध्याकाङ्क्षास्तत्रार्थवादानां प्रयो
जनोऽशो विधिना पूर्यते विधेः शब्दभावनाया इति कर्तव्यतां शोर्थवादैरिति उभयप्रवणे पूर्णं वाक्यमेकप्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम्
। एवमार्थिभावनापित्र्यंशा । यथा यजेतेत्यत्र यजिदेव पूजायामित्युक्ते देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः । देवपूजाचमन्त्रकरणको देवो
द्देश्यको हविषस्त्यागो यमेव यागः । भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोर्थितो लभ्यते । यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि । तथापि त
स्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽस्वरूपत्वेनापूरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । अतएव ज्योतिष्टोमेनेत्या
दौ तृतीया । करणभूते धात्वर्थत्यागेऽभेदेनान्वयात् । यत्तु भाव्याकाङ्क्षाकिमिति शब्देन मीमांसकैर्दर्शिता तदप्युक्तम् । भावयेदि

राम

४३

तिपदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितयासकर्मकत्वेनतदुपस्थितेतथाकाङ्क्षौचित्येपियजेतेत्यादितस्तेनरूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्येत
थाकाङ्क्षानौचित्यात्।ततोपितथाबोधाङ्गीकारेस्वर्गभावयेदितिवत्स्वर्गयजेतेत्यापत्तेः।अतःकिमर्थमित्येवतदाकारउचितः।अतएवे
दशानांकामान्तपदेनचतुर्थ्याचोल्लेखः।करणंतुधात्वर्थयागः।करणत्वंभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव।सहकारिकारणाकाङ्क्षारू
पकयंभावाकाङ्क्षातुसंनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजानरूपेतिकर्तव्यतयानिर्वर्ततेतैर्विनायागेनापूर्वाजननात्।पचतीत्यादौस
कर्मकस्थलेतंदुलादिरूपकर्मकाङ्क्षाय्यधिकाकरणाकाङ्क्षात्रबहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निर्वर्तते।बाह्यफलाकाङ्क्षायां तुमयेइत्या
द्यपिप्रयुज्यते।नचविशिष्टस्यधात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेनत्यागस्यविधेयत्वंनस्यादितिवाच्यम्।विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तना
विषयत्वरूपविधेयत्वस्यप्रकृत्यर्थसंपूर्णधात्वर्थशब्दाद्बोधैर्मिस्वर्गस्यसुखरूपत्वेनस्वतएवेष्टतयातद्व्यापारेस्वरसतएवप्रवृत्तेः
सिद्धत्वेनचविशेषणेफलेतत्त्वप्रतीत्याःदोषात्।यथालोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ।उपपादयिष्यामश्चेदंसमासे।इदंच
भावनायाःप्रत्ययार्थत्वमितिमीमांसकमतेष्यावश्यकंतेषामपिसमानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यालिङ्ग्यप्रवर्तनायाःप्रथमतस्तदुपा
त्तभावनायामन्वयादितिदिक्।औपनिषदास्तुयागानुकूलोव्यापारएवयजेरर्थः।पच्यादेरिवयागएवंतत्रभाव्यःस्वर्गस्तुपुरुषव्या
पाररूपभावनाऽव्यवहितोत्तरवर्तिताभावान्नतद्भाव्यः।यागद्वारातुससाध्यः।तथाहिविधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वेसतिप्रेर्यमाणेष्टप्र

योजनसाधनविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थः कात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति जैमिनि सूत्रात्। तत्र ज्योति
ष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागवगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणो दुःखत्वेन चेतनसमीहो विषयत्वा
भावान्नोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः। किंतु स्वर्गदय एव। तेषां नामपदोपपत्तयेपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः। प्रवृत्त्यव्यवहि
तप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च प्रीत्यात्मकत्वेन समाहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गयेत्यध्याहृत्य स्वर्गपयागं भावयेत्स्वर्गकाम इति
बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयो
र्भाव्यत्वेपिन वाक्यभेदः। अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यैर्वीह्यादिभिर्निवर्तते। यत्तु धात्वर्थफलस्य त्यागरूपस्य भावनां प्रतिकरणत्व
मुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे साधकतमं करणमिति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टं जनकं करणं संज्ञकमित्यर्थो भाष्यादि
संमतः। अतएव वृत्तिवृत्तादिभिः क्रियाजनकं कारकं करणमित्युक्तम्। हरिरप्याह। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम्। तत्क
रणमिति। अतएव करणस्य व्यापारः कारके इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। तद्वापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तत्र भाष्ये उक्तम्। त्या
गश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणत्वस्य दुरुपपादत्वात्। भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्र
भाष्यादितोऽलाभात्। व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम् न तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमे

व। किंच स ब्रह्म हत्या तरति योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीयाना पत्तिः। न हितत्रयजते इत्यस्य यागेन भा
 वयतीत्यर्थः। भाव्यानुपस्थित्या साकाङ्क्षत्वात्। स ब्रह्म हत्या मिति वाक्यान्तरेण हि ब्रह्म हत्या तरण रूप भाव्योपस्थितिः। तस्यानु
 वादक वाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः। तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात्। किंच तस्यैवान्वये यो घटमुत्पादयति स घटं लभ
 ते इति वाक्यवदस्य वैदिक वाक्यस्य विसंकुलता पत्तिः। किंतु वाक्यद्वयज बोधोत्तरमेतत्कामोऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्ये
 व वृद्धमर्यादा। यदपि वाजपेयादिपदानि स्मृता इत्यादिगुणविधायकानि इति पक्षे एक करणावरुद्धे नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुप
 पत्तिरिति। तदपि न। अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृति बोधितत्वाभावात्। किंचैवं फलरूपकर्मावरुद्धायां भावनायां बाह्य कर्मान्तरयोगाना प
 त्तिस्तव। सर्वकारकाणां भावनान्वयनिश्चयमात्। तत्र फलद्वारैव भावनान्वये तत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः। त्यागेऽपि सुरा
 द्रव्यस्य जनकत्वात्। अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः। किंच वाजपेयेनेत्यादौ विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्ये कदेशन्यायेन वाच्यं यर्थ
 यागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते। न च लक्षणानापि वाक्यभेदः। विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम्। तस्माद्ब्रह्म परंपरोपदेशेन
 क्वचिद्योऽश्वमेधेन यजते स स सदशदीप्तो वाजपेय इत्याद्यनुवादेन च ज्योतिष्टोमेनेत्यादेशे पदपरस्य स्वज्ञानद्वारा करणत्वेना
 न्वयो भावनायाम्। तस्यापि संकल्पद्वारा याग भावना करणत्वात्। पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्पादिद्वारे

ल. मं.
४५

नियोगनामधेयत्वमपिसिद्धम्। स्पष्टं चेदंधर्मजैमिनिरित्यधिकरणे भाष्यभामत्योरित्याहुः। न हि स्यात्सर्वाभूतानीति निषेधाद्या
गीयपश्चालम्भे पापं भवत्येव। न चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादि र्यागीय हिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतर हिंसा परत्वं बोधय
तीति वाच्यम्। विधिना प्रकरणेन च तस्या आप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वकत्वर्थत्वबोधनेपि उक्तरीत्या निष्ठाहेतुत्वबोधे मानाभावे
न निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात्। परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात्। किंचालम्भन
मत्र स्पर्शः। अग्निहोत्रप्रकरणपठिते वत्समालभेतेति वाक्ये तदर्थकत्वनिरूपितम्। हिंसात्वङ्ग्यागविशसनप्रकारोपदेशा
भ्यामाक्षेपलभ्या। एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधेपि वेदस्याग्रामाण्ये प्रसक्त्यभावेन तत्संकोचेन मानम्। अन्यतराप्रामाण्यभी
त्याहिसंकोचः। पापसत्त्वेपि तद्दोषसहिष्णोरेव रागवशीकृतस्य श्रेयादाविवज्योतिष्टोमादावपि प्रवृत्तिरूपपद्यते। एतेन तत्क्रौ
ण्डिन्यन्यायेनाविरोधेपि निषेधस्य विहितेतर हिंसा परत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्यपास्तम्। हिंसाविधेरभावात्। न च निषेध
स्य पुरुषार्थत्वेन यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यमिति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव स निषेध इति वाच्यम्। पुरुषार्थस्य पुण
मादिनिषेधस्य कत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात्। कत्वर्थहिंसाया अपि परंपरया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वा
च्च। न च यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा। यज्ञोस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः। यावेदविहिता हिंसानियताः स्मिं

रामं.

४५

श्रराचरे। अहिंसा मेव तां विद्या हे दाहू मौहिनिर्बभाविति मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभि-
 व्याहृतविधिवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषयेधात्वर्थसामान्यतो नर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य
 तदतिरिक्तपरत्वम्। आक्षेपलभ्याया अपि विधितात्यर्थविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्। अतएवान्यत्र हिंसा चैवाविधानत इ-
 त्यविधानेन हिंसा सैव पापजनकोक्ता। श्रुतिरपि अहिंसा सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इत्याह। तीर्थेभ्यः। तीर्थे शास्त्राध्वरेतिकोशात्। अ-
 तएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखवहनोचितदण्डरूपचोरहननादीनां न पापजनकत्वम्। शुद्ध्यर्थं विहितमरणे तस्या युक्तत्वात्। न
 दोषो हिंसाया माह वेदत्फक्तेश्च। चोराद्यवधेराज्ञो दोषश्च वणाच्च। तस्मादगर्हितहिंसा निरिक्तविषयोन्यनिषेधः। अगर्हिता चानुपदिष्टप्राय-
 श्चित्तिका हिंसा। एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम्। मनुवचनेः वध इत्यादावनुदराकन्येति वदत्यर्थे नञः सत्वात्। अन्यथा घटोऽघ-
 ट इति वदस्याः बोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः। यद्वा अनुपक्रम्या हिंसा परमोधर्मो गीतो वै मनुना पुरेति ब्रह्मवैवर्तप्र-
 थमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवौचित्यात्। परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्ति। अल्पीयः प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात् तत्र न द्वेषः किंचि-
 हतः फलस्य कामनया सुद्रेतत्र न द्वेषः। पशुहिंसा जन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्ययाया ससाध्यया गजन्यस्वर्गत्यथममेवा-
 ल्पस्य मनुना यागविषयेत्यल्पत्वबोधनात्। एवं च न तद्वलेन विधेः स्वविषयेनर्थहेतुता प्रतिक्षेपकत्वम्। अतएव गीतायां यद्वा नां जपयद्वा

ल. मं.
४६

स्मीत्यादिनाजपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेनप्राशस्त्यमुक्तम्। तथा। स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकम्पितुमर्हसि॥ धर्म्याद्विषुद्धाच्छेयोन्यतरस
त्रियस्यनविद्यतद्वत्युपक्रम्य। सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्यसीत्यनेनविहिते
पियुद्धेपापंवदताः तादृशस्ययज्ञेपितदुक्तप्रायमेव। नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्यकूपरवानकन्यायेनसुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशःफला
न्तरंचेतिभाष्येपस्यशायामुक्तम्। कूपरवानकस्तत्वननवेलायांमृदालिप्तस्ततोजलंलब्ध्वातंलेपंदूरीकरोतिफलान्तरंचलभतेतेनन्या
येनयज्ञजधर्मेणतत्पापनाशःफलान्तरलाभश्चेतिनदोषइतिवाच्यम्। अपशब्दज्ञानादधर्मस्यावाचनिकत्वेनकेवलंवैपरीत्यमात्रे
णकल्प्यस्यातिस्वल्पत्वादुत्कृष्टेनसाधुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशेपिनहिंस्यादितिवचनबोधितपापस्यतेनधर्मेणवचनंविनानाशयोगा
त्। उक्तगीतावाक्याच्च। अतएवेन्द्रादेःशताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमयेनेकशोरावणमहिषासुरादिभ्योदुःखधाराःश्रुतिपुराणादिषू
पवर्णिताः। यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्ययज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्। एतेनाध्वरइतियज्ञनामध्वरतिर्हिंसा
कर्मातत्प्रतिषेधोध्वरइतिनिरुक्तमहिंस्वइतितद्भाष्यमपिव्याख्यातम्। नजोल्पार्थत्वात्। अतएवतस्मादभ्युदययोगादहिंस्वइति
उपपद्यतेइतितद्भाष्येउपसंहृतम्। उक्तंच। स्वर्गेपिपातभीतस्यस्यधिष्णोर्नास्तिनिर्वृत्तिरिति। अहिंसन्सर्वेतिश्रुतिस्त्ववैधहिंसात्या
गस्येष्टसाधनत्वंवैध्याश्चतत्त्वमाह। नतुवैध्याअनिष्टसाधनत्वाभावम्। हिंसाविधयोपिहिंसायाःस्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्नत्वनर्थ

राम.

४६

हेतुताप्रतिक्षेपमपि। अल्पायुष्ट्याद्यनिवृत्तबोधकस्मृतिविरोधात्। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये। यदिकथंचित्पुण्यावापगताहिंसा भवेत्तदा त
त्रसुरवप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेद्इति। अतएव सत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम्। त
थाच भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्। सत्रधर्मे स्थितो जन्तून् यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्तत्तपसा जह्यधमदुपाश्रित इति।
आदिना युद्धम्। मार्कण्डेयेपि। तस्माद्वास्याम्यहं तातदृष्ट्वेमंदुःखसन्निधिम्। त्रयीधर्ममधर्माद्व्यकिं पाकफलसन्निभमिति। किं पाको
निम्बः। इन्द्रवारुणीत्यपरे। मोक्षधर्मे भारते पिता पुत्रसंवादे। तातैतद्बहुशोभ्यस्तजन्मजन्मान्तरेष्वपि। त्रयीधर्ममधर्माद्व्यं न सम्यक्
प्रतिभाति मे इति। तथा केनचिदुच्छृणुति नामृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्। तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा
तपोमहत्समुत्सन्नं तस्माद्विंशानयज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः। एवं चौषधीयज्ञे एव सात्त्विकब्राह्मणस्या
धिकारः। नमो ब्राह्मणाय ज्ञाय ये च यज्ञविरोजनाः। स्वयज्ञं ब्राह्मणादित्वा सत्रयज्ञमिहा स्थिताः। यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देव
ताः॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरोषधैस्तथैति वनघर्वणिजा जलिसंवादे उक्तेश्च। अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति कैः परैः। सं
शयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता। सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकारा हि हिंसन्ति बहिर्वैद्यां पशून्यथेति। हिं
सायुक्तयज्ञनिन्दा पूर्वकम्। विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतमिति मोक्षधर्पि

ल. म.
४७

सुविचरव्युवाक्याच्च। सायथापापायतथावेद्यन्तर्गतापीतितदर्थः। नस्तिकैरितिकरणेत्तृतीया। तैः करणभूतैस्तानुदिश्येति यावत्। वि
ष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवताजानन्तीत्यर्थः। अतएव सर्वयागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तत्तद्भागकल्पनेत्यर्थः। एतेनेदं स्वा
तन्त्र्येणा पूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम्। तैत्तिरीयश्रुतावपि परागावर्तते ध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादित्युक्तम्। तत्र पापसत्त्वे
एवहिततः परागावर्तनं युक्तं नान्यथा॥ रिच्यत इव वा एषः प्रेववारिच्यते यो याजयति प्रतिवागृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्णान्नश्नन्
त्रिः स्वाध्यायमधीयीतेति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च। सोऽपि पापसत्त्वे एव युक्तः। एतेनोक्तपुराणान्यपशुचातुर्मास्यस्तावका
न्येवेत्यपास्तम्। सर्वकर्मस्वहिंसा मिति विचरव्युवाक्ये श्रवणाच्च। हिंसा मयानां नित्यत्वोक्तिरपि तामसं मांसमक्षणादिरागान्धं वेदमार्गं म
वर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या। अतएव भागवते मुन्यनैस्तु पराप्रीतिस्तथानयश्च हिंसयेत्युपक्रम्य द्रव्ययद्वैर्यस्यमाणान् दृष्ट्वा भूतानि विभ्य
ति। एषमाकरुणो हन्यादतज्ज्ञोऽस्तु पोभृशम्। तस्माद्यथोपपन्नेन मुन्यनैर्नैव धर्मवित्। संतुष्टो हरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रिया इ
ति। द्रव्यमत्र पशुः पशुयद्वैरिति पाठान्तरम्। तेन च मुन्यनैर्न तु दृश्यते नैव यज्ञो र्थात्तेना संतुष्टस्य मांसादिलुब्धस्य तेनेति सूचितम्।
तेषां तामसाधिकारिकत्वं च कपिलस्युमरश्मिसंवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव। लोकेन्यवायामिषमघसेवेति श्लोके भागवतेऽपि स्पष्टमेतत्
। तच्चैव कारवादेन स्तूपितम्। तत्रैव स्थलान्तरेऽपि भगवद्वाक्यम्। हिंसायां यदि रागस्याद्यद्वा एव न चोदना। हिंसाविहाराद्यालब्धैः प

राम

४७

शुभिः स्वसुखेच्छया। यजन्ते देवतायज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांसभक्षणो यदि रागस्तर्हियज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवतः प्रति
 परिसंख्येयं न तु सर्वान्प्रति आवश्यकत्वेनेयंचोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तात्पर्ये वेत्यर्थकमुक्त्वा वेदस्य हृदयलोकेनान्योमहेद
 कश्चनेत्युक्तम्। मत्तुमत्तो न्योनवेदेत्यर्थः। अतएव पतञ्जलिना योगसूत्रे एवांशुकृष्णत्वेन व्यवहारः कृतः। गीतायामपि। अनिष्टमि
 ष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कचिदित्युक्तम्। कर्मण इति जातवेकवचनम्। कस्यचित्कर्मण
 इष्टं सुखमेव फलम्। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिश्रम्। एतत्सर्वमत्यागिनां कर्म फलात्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धे भवति
 । न तु संन्यासिनां तत्फलत्यागिनाम्। यत्तु अत्यागिनां कर्म फलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठापिनां सत्त्वशुद्धे प्रागेव मृतानां तत्तत्कर्म फलकर्म
 त्रैविध्यान्निविधं शरीरग्रहणरूपं भवति। पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेह रूपम्। पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम्। मिश्रस्य मध्यमपुण्य युग
 लस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्। संन्यासिनाम्। सुखसंन्यासिनाम्। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिवृत्त्या देहसंबन्धाभावादिति। तत्र।
 तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्। न हि देहभृताश्चक्यं त्यक्तुं कर्मण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी
 सत्यागीत्यभिधीयते इत्युक्तं श्लोकस्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकश्च न परत्वात्। पतञ्जल्येकवाक्य
 तयामदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासपदेनाप्युक्तं श्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम्। तस्य गृहीतदेहस्यापि जीवन्मुक्तदश

यावस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभावइतितात्पर्यात्। यत्तु येदृष्टापूर्तादिकर्मणाचन्द्रलोकंगतास्तत्रभुक्तभोगाः पुन
 रवत्तापसमयेब्रीह्यादौअन्यानुधिष्ठितेअनुशयिनः संसर्गभाजएवतुतत्रभोगस्तेषांतत्रभोगप्रापककर्माभावादितिसिद्धा
 न्तिनोक्तपशुहिंसादियोगादिष्टस्याशुद्धत्वात्तस्यतत्रभोगप्रापकत्वमस्त्वितिपूर्वपक्षेसिद्धान्तबोधकंव्याससूत्रमशुद्धमिति
 चेन्न। शब्दादितिनस्यायमर्थोशुद्धएवेतिचेन्नशब्दाद्धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्धेहिंसायाधर्मत्वेनोक्तेर्नसाधर्मए
 वेतिअल्पपापत्वादेववैधिसानपूर्णदोषायेत्येवमीमांसकाशयः। अतएवतस्याल्पपापस्याल्पायुष्टादिकंफलमुक्तम्। स्याव
 रभावोहिसर्वथाः शुद्धस्यैवकर्मणः फलमिति व्यासाशयः। किंचयत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं स मेवातेतत्रापिरागान्थास्तिकस्यपर
 कीयसुन्दरीगमनइवतत्करवेउत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरूपपद्यतेदुःखस्याल्पत्वेतुस्फुटराम्। अतएवमरणरूपमहानिष्टसाधने
 पिसद्गमनवेणीप्रवेशादावात्माहुत्यङ्गकेसर्वस्वारयज्ञादौचप्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्यप्रत्यवायेपियागस्यसाङ्गत्वमक्षतमेवा
 योनामक्रतुमध्यस्थः कलज्जादीनिभक्षयेत्। नकर्तुस्तत्रवैगुण्यंयथाचोदितसिद्धितइत्युक्तेः। तदुक्तंपञ्चशिखाचार्यैः। कुशलं ह्येव
 बहून्यदल्पमस्ति स्वर्गेण्यल्पममर्षमनुभवतीति। किंचजैमिनेरेवसर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावोमार्कण्डेयपुराणादवगम्यतेस्फुटरांत
 दीयानाम्। तत्रहिंव्यासशिष्योजैमिनिर्भारतविषयेषुकेषुचित्पदार्थेषुसंदिहानोमार्कण्डेयंप्रच्छसचनमेः वसरस्तस्मात्सर्वज्ञा

न्विभ्याचलवासिनः चतुरःपक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः। व्यासशिष्योप्ययमशुद्धचित्ततया व्यासोक्तं न साधुम
 न्यते सर्वफलदं परमेश्वरं तत्त्वेन नमजुते किंतु कर्मैव फलदमिति। तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असंभवादन
 धिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्तेरतस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसंग्रामा
 देस्तत्पुत्रवतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यस्यतीति तस्मात्पातज्जलभाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमिति। अतएव रामायणे
 वाल्मीकीये वालिवधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिष्ठेयकृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वमुक्तं भगवता अज्ञतिरश्चां तु कर्मनिधि
 कारस्तथापराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहासा ईशसिद्धिभयाद्देशास्त्राप्रामाण्यमीशुषाम्। शा
 स्त्रकृजैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यतीति। ईशसिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि। इत्थं हितदीयानामुक्तिः। प्रबलाध्यक्षवि
 षयं भेदं दुर्बलवेदगीः। मिथ्यात्वान्निःस्वरूपाचननिषेधमलंकितेति इति हिक्। यत्तदुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषो
 पनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्यदमित्यनेनापि सूचितमेतत्। आद्यपादेन तत्रैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशसुखसमानदुःखनिरा
 सः। न च ग्रस्तइत्यनेन तदधिकदुःखनिरासः। अनन्तरमित्यनेन निद्राकालवद्वैषयिको भयरहितदिनरूपकालनिरासः। अन्यथा
 सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धेन च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः। अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसंपादनकेशनि

क. मं.
४९

रास॥ स्वर्गेऽपि वैषयिकमेव सुखमिति अक्षरस एनं जाया भूत्वोपशे रत इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेनैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेभाष्ये
स्पष्टमुक्तम्। एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम्। तस्मान्महिषासुरादिजन्यदुःखमस्त्येवेति सूचितम्। यद्वा स्वनान्तरीयका
वश्यभाविदुःखान्यदुःखजनकाधर्माना रब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत्। सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोक्तरीत्याल्प
पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्तीति दिक्। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वा
भावेन न हि स्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेवायज्ञान्तः पातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात्। अतएव तज्जन्यपापे बलव
दुद्देशवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपि न तत्र प्रवृत्तिः। श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोऽपि न हिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य
श्रौतविध्यबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्। तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः। श्रुतीरथर्वाङ्मिरसीः कु
र्यादित्यविचारयन्। सत्रियो बाहुवीर्येण तरेण पदमात्मनः। धनेन वैश्यः शूद्रौ तु जपद्वौ मैर्हि जोत्तम इत्यादिना श्रौतस्यैव मनुना
भ्यनुज्ञानात्। श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः। कृपादौ विनष्टे गविकूपकर्तुर्हि सकृत्त्ववारणाय मरणोद्देशेनेति। मर
णकामनयेत्यर्थः॥ एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणेन न त्से सुब्रह्महन्तृत्वम्। ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रक्षेपात्। तथा
काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्। यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवत्विति। एवं कामनया परणस्य काश्यधि

करणत्वविषयतया तदाचरणेपि मरणकामनयानाचरणात्। एवं चात्र हिंसात्ववारणायाः दृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं वदन्तो मा-
 न्या एव। मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव। श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तज्जाद्युक्ताभिचारणो हिंसात्वमेव। श्येनादावपि
 शिष्टानां विगानंतु श्येनाद्धोवधाच्च नरकइति प्रतिसंधानेन बोध्यम्। श्येनानुष्ठानकालेशत्रून् हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव। उप-
 यातकेष्वभिचारगणनंतु वैदिकेतराभिचारपरम्। स्मृत्यपेक्षया शुतेर्बलवत्वात्। एवं च श्येने कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्विषोरम-
 रणे श्येनकर्तुर्न किंचिदपि प्रायश्चित्तम्। शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात् प्रयोजकस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तौ वदेवमसंपू-
 र्णम्। मरणजनकरो गादिकं प्रति अन्यकर्तृकस्वङ्गघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधनात्। श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं
 भवत्येव। तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्धप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम्। कृतेभिचारे दैवादम-
 रणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तं श्येनादिश्रौताभिचारक-
 रणेपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाट्टा अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्म एवेति
 प्रतिपन्नाः। परे त्वेवं सति चोदनालक्षणो र्यो धर्म इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलञ्जभक्षणदितुन चोदनालक्षणमिति न तद्व्या-
 तृत्तिफलकं तत्। तस्मात् श्येनो विहितत्वान्ना धर्मः। नरकसाधनहिंसाफलकत्वाच्च न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलम्। यत्तु मीमांस-

ल. म.
५०

कैर्वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयपदेन नद्रव्यं सगरूपम्। स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरुद्धायां बहिर्भूतद्रव्यस्य करणत्वेना-
न्वयासंभवात्। वाजपेयवतेति बोधेतुमन्तर्था लक्षणादौषः। वाजपेयेन यागं भावयेद्दुयागेन च स्वर्गं भावयेदिति बोधे वाक्यभे-
दापत्तिस्तस्मात्तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मन्तर्था लक्षणे तस्य तत्कृता साधुत्वं दोष इत्यर्थः। तदर्थं तेषां मत्स्यानां
साधुत्वबोधकव्याकरणेन तत्रार्थलक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनात्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
तत्संयोगिन्या रोषो न तु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अतएव बाभ्रव्य इत्यर्थे वभ्रुवित्यादीनामसाधुत्वमुक्तं परश्चेति सूत्रे भा-
ष्ये। न च तद्वाच्यं शक्तिभ्रमेण बोधे असाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतायाः प्रागुक्तत्वात् तत्संबन्धपक्षमिति त्वर्थः। णा
दिप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्रादौ धेन तत्रार्थे न्यशब्दस्य लक्षणयाप्यसाधुत्वमित्यस्य सूत्रस्वारस्येन लाभाच्च। एत-
न्मूलक एव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः। रघूणा मन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वा रोपो बोध्यः। सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसी मत्व-
र्थे लक्षणेति बोध्यम्। अर्श आद्यजन्तं वा सोमपदम्। अतएव प्रोक्तालुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाव्य-
मित्याशङ्क्य सौत्रोयं निर्देश इति भाष्ये समाहितम्। अतएव गुणवचनेभ्यो मत्सुपो लुग्वक्तव्य इति वचनं वार्तिककृतारब्धम्।
अन्यथा तद्वतिलक्षणैव सिद्धे तद्वै यथ्यं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्वे एव। लक्षणापि तत्सत्त्वे एवा तत्रै-

जानुप्रपत्तिप्रतिसंधानात्। नचलुकापिलक्षणेवान्वाख्यायतइतियाच्यम्। शास्त्रबोधितत्वेनतत्रसाधुत्वस्यनिर्बाधत्वात्।
 गुणगुणिनोरभेदस्यापिसत्त्वेनतत्रत्याख्यातमित्यन्यत्। गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेनतत्रपक्षेलिङ्गादि
 सिद्धिर्बोध्यः। अन्यत्रापिनामधेयत्वबीजं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम्। नामधेयत्वेचवाजपेयादिपदंपदपरम्। मत्वर्थलक्षणाया
 मसाधुत्वेऽप्यस्यां तत्त्वाभावात्। स्वरूपस्यापिपदशक्यत्वाच्च। परतदर्शयोश्चाभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेनवाजपे
 यपदाभिन्नोपागइतिबोधेपश्चात्माङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचनेप्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौविजातीयोयंयुगोवाजपे
 यपदशक्यइतिशक्तिग्रहेऽन्यत्रतेनपदेनयागविशेषोपस्थितिः। इहसहकारतरौमधुरंपिकोरौतीत्यादौएतत्सहकारतर्व
 धिकरणरूपमधुररवणयत्कर्तृकंसपिकपदाभिन्नइतिबोधेसहकारेकोकिलत्वजातिमतएवमधुररवणंजानतस्तद्वैजात्योप
 स्थितौतदवच्छिन्नेपिकपदशक्तिग्रहेतेनरूपेणबोधः। यत्तुपदस्यवाच्यतासंबन्धेनयोगेन्यइति। तन्न। संबन्धाप्रसिद्धेः। पू
 र्वमनुपस्थितसंबन्धस्यभानाङ्गीकारेपिसर्वथाःप्रसिद्धस्याज्ञातस्यसंबन्धस्यभानाननुभवात्। वाजपेयपदोत्तरतृतीया
 याअसाधुत्वापत्तेश्चकरणाभेदेनहिसेतिसिद्धान्तः। यदपिवाजपेयपदंक्वचित्शक्तमितिसामान्याकारशक्तिग्रहेणसा
 मान्यतोवाजपेयपदशक्यइत्युपस्थित्याःभेदान्वयइति। तदपिन। तथोपस्थितेःकारणाभावात्। किंचित्त्येवोपस्थितेश्च

स.मं

५१

नहि किंचिदभिन्नोयाग इति बोधो नु भवसिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्तिग्रहसत्त्वेनेदृशशक्तिग्रहा संभवादित्य
लम्। प्रवर्तनाचलिङ्गादेद्योत्या। पचेत्यादौ विनापि लिङ्गादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः। अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनायाधात्वर्थत्वस्य दृ
ष्टत्वाच्च। कर्त्रादिष्वपि द्योत्यताया एव दृष्टत्वाच्च। अत एव निमन्त्रयेयं भवन्तमित्यादौ धातुनानिमन्त्रणस्योक्तत्वेपि
लिङ्-सिद्धिः। यद्वा हेतुत्यतश्चेति लिङ्-लोढौ। निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम्। किंच तस्याः वाच्यत्वे त
स्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वस्यैव सत्त्वेन द्विवचनाद्यनापत्तिः। संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तज बोधविशेष्ये एवाव्ययात्
कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थे इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपेण तस्मादुत्त्वमित्यपि किं दृष्टम्। तत्र धातूपस्थितव्यापारा
णां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वमितरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम्। एवं च पचेदित्यादावेककर्तृका
प्रवर्तनाविषयीभूता पाकातुकूलाक्रियेत्यादिसीत्या बोधः। यत्तु द्योतकत्वेपि प्रवर्तनाविशेष्येति। तन्नाद्योत्येति विशेषणता
या एव व्याख्यातात्। किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृलिङ्गद्वयनापत्तिः। किंच स्वा
ध्यायोध्येतव्य इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम्। तत्र हि प्रवर्तनाविष
याध्ययनकर्मस्वाध्याय इति बोधः। प्रवर्तनाविषयत्वेन सुष्ठु स्याधात्वर्थस्य भावत्वेन प्रवृत्तकर्मभावाकाङ्क्षा गुरु

पसदनादिविधिनानिवर्तते। करणाकाङ्क्षाचवाहौ रध्ययननियमनविधिभिर्निवर्तते। फलाकाङ्क्षाचयज्ञादिविधिभिः। यद्वा
 गुरूपसदनंकरणंनियमाश्चेतिकर्तव्यतो। अयंविधिः संपूर्णवेदस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः। निष्कारणः षडङ्गवे
 दोध्येयोद्देश्यश्चेतिवाक्यान्तरादध्ययनस्यनित्यत्वमपीतिनित्यकाम्यमेतदित्याहुः। तत्रसकलकारकविशिष्टेधात्वर्थेप्रव
 र्त्तनायाविशेषणत्वेविधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः। एवंचप्रवर्त्तनासिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वेष्वेयः साधनत्वंचविशिष्टेएव॥धात्व
 र्थस्यप्राप्त्यर्थत्वेतुतात्पर्यतो गुणांशेपर्यवस्यति। प्रवर्त्तनात्रवर्त्तमानकालैवभासतेशब्दशक्तिस्वभावात्। इतरधात्वर्थस्तु
 भविष्यत्कालएवततएव। एतेनप्रेरणाप्रयोज्यप्राकवर्त्तमानतादृशायांपचेदिति स्यादित्यपास्तम्। विधिलिङादाउत्तमस्तुन
 स्वप्रवृत्तौस्वप्रेरणयाअकारणत्वेनतज्ज्ञानानुपयोगादिदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषोविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतितान्त्रिकाः। एवंय
 च्छब्दयोगएवकारयोगोपिविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतिबोध्यम्॥इतितिङर्थविचारःसमाप्तः॥पिपठिषतीत्यादौसनर्थइच्छा
 ।तस्याः प्राधान्यानुभवात्। तत्रधात्वर्थस्यकर्मत्वसमानकर्तृत्वैतदुभयसंबन्धेनविशेषणताधातोःकर्मणःसमानकर्तृकादि
 च्छायावेतिसूत्रस्वरसात्। गमेर्ग्रामः कर्मइषधातोरुभेकर्मणीइतिसन्तुत्रभाष्योक्तेरस्मात्कर्मण्यपिलादयः। अतएवनि
 दिध्यासितन्योविजिज्ञासितव्यइतिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। ननुज्ञानस्वभावत्वाद्दर्शमानाप्याशंसाविषयभविष्यत्वाद्भविष्य

ल.म.
५२

त्कालेत्याशंसायांभूतवच्चेति सूत्रेभाष्ये उक्तम् । तद्वीत्यावर्तमानाया अपि दुच्छाया विषय भविष्यत्वेन भविष्यत्कालत्वात्सन्नता
द्वर्तमानप्रत्ययासङ्गतिरिति चेन्न । सन्नस्यार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । आशंसा तु न प्रत्ययार्थ
इति प्रधानानुयायिन्येव । आबाधादिवत्प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसो इत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सागम्यतद्व्यन्यत्रवि
स्तरः । अस्मिन्मूर्धतिकूलं पिपतिषतीत्यादौ आशङ्कार्थे सन्न । श्वकर्तृकमरणविषयाशङ्केतिरीत्या बोधः । इच्छारोपेणात्र प्रत्यय इ
ति भाष्यसंमते पक्षे उक्तार्थः पश्चान्मानसबोधविषय इति बोध्यम् । सन्नन्तेऽपि पिपतिगन्तुमित्यादिवारणार्थैकार्थीभावः । तस्य
पटविधित्वाभावेऽपि वाचनानर्थक्यं नित्यत्वात्सन्नः । इह दौषदौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चात्र स्वभावतएतद्वति वाक्यं वृत्तिश्चतिभा
यात्सः । वृत्तेरैकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षा विषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावात्प्रसङ्ग इति कैयटाच्च । पुनः पुनरिति
शयेन वापचतिपापच्यते इत्यादौ यडाप्रकृत्यर्थगतं पौनः पुन्यं बाहुल्यं वाद्योत्यते । बाहुल्यं कात्स्न्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद्य
पि । नित्यं कौटिल्ये गतौ लुपसदचरेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यडानभिधानात् । पाचयतीत्यादौ
णिज्वाच्याप्रेरणाननुद्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्स्ययोजककर्तरिलाद्यनापत्तिः । अत
एव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोल्लेखः कृतः । किंचैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे गमितो ग्रामं दे

राम

५२

वदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्यगमिवाच्यत्वात्प्राधान्येनगत्यर्थत्वाच्चप्रयोजककर्तरित्कस्यापत्तिः। योत्यस्यविशेष्य
 त्वाङ्गीकारेपिपञ्चयतिदेवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौप्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेनप्रयोज्यस्यकर्तृत्वानापत्तिः। ममतुधातुभेदान्नदोषः
 । नचस्वतन्त्रपदेनशब्दतःप्रधानस्येवार्थतःप्रधानस्यापिग्रहणादुभयोःकर्तृत्वंतत्रप्रेरणायाविशेषणत्वेपितस्याअन्यानधी
 नत्वलक्षणमार्थप्राधान्यमितिवाच्यम्। प्रयोज्येकर्तरितृतीयेवण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः। दुहादीनामप्रधानेकर्मण्यपिलादिस्वी
 कारेणलादिविधौकर्त्राद्यंशोप्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेः। तत्रार्थप्राधान्यस्यसत्त्वाच्च। किंचैवमन्तर्भावितण्यर्थेष्वुभयोःकर्तृ
 त्वापत्तिः। स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वंस्वतन्त्रत्वमितिपक्षेपिस्वतन्त्रकारकक्रियाजनकंकर्तृत्यर्थेबाधकाभावेनक्रियाया
 : प्रधानभूतायाएवग्रहणान्नोभयोस्तत्वम्। ममतुतत्रप्रयोज्यकर्तुःप्रायेणकरणत्वेनविवक्षा। तक्रियायाअपिधातुनाप्रायेणक
 रणत्वेनैवबोधान्नतदाश्रयस्यकर्मत्वम्। क्वचित्तुतदपि। यथागर्गःशतंदण्डयन्तामित्यादौतत्रप्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापा
 रोधात्वर्थइतिबोध्यम्। अतएवचारेणाहंपरसैन्यमनुप्रविश्यसंकलयामीत्यादौप्रयोज्यकर्तृश्चारादेःकरणत्वमुक्तंभामत्या
 म्। चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वयेपिकरणेएवतृतीयेतिबोध्यम्। वाचकत्वेतुनदोषः। प्रयोज्यस्यण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेपि
 ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात्। ण्यन्तात्प्रधानकर्तरिलइतिभाष्येप्रधानत्वंलप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्। स्पष्टंचेदहेतुमतिवेतिसूत्रे

ल. मं.
५३

भाष्ये ॥ इति सनाद्यर्थविचारः ॥ कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणीवाच्ये । तयोरेवचलिङ्गान्वययोग्ययोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधाना
नीत्युक्तेः । कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्यत्यासद्वत्याद्युक्तम् । तत्र शतृशान्नन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषणत्वमित्यर्थो लिख
न्नास्ते भूमिमित्यत्रचतुर्थोऽस्मात्स्पष्टः काव्यप्रकाशे । हरिरप्याह । चङ् म्यमाणो धीष्वात्रजपं चङ् मणंकुरु ॥ तादर्थ्यस्याविशे
षेपिशब्दाद्भेदः प्रतीयतइति । अध्ययनमत्रजपः । उभयत्रापि जपस्यैवविधिः । शब्देनत्वाद्येजपस्यप्राधान्यमन्त्येतस्यगुणभा
वद्वतितदर्थः किंवितुश्चन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्वाञ्छनयावाप्रतीयते । यथालिखन्नास्तेद
त्यादौ । एवंचतदर्थसमानाधिकरणनामार्थस्यविशेषणत्वमेवान्यथातत्रविशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थविशेषणत्वेनस्या
त् । गलद्रक्तधारेत्यादौ समासेतद्विग्रहवाक्येचविपरीतमिति नगलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः । भावार्थानां कृत्यसंज्ञकतव्या
दीनां रवलार्थानां नपुंसकेभावेक्तस्यचसाध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । अतएवैधितव्यमित्यादौ नक्रियान्तराकाङ्
क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव सत्त्वप्रधाना निनामानीत्युक्तेः । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादाविवलिङ्गयोगः । तत्रलिङ्गान्तर
संभवालिङ्गसर्वनामत्वाच्चनपुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेवचतत्रसत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्यालिङ्गान्वयोपयोगिसिद्ध
त्वावेदनमितिकश्चित् । घनादिवाच्यस्तु सिद्धावस्थापन्नः । पाकइत्यादौ सर्वसंख्यादियोगदर्शनात् । तत्रापि प्रकृत्यासाध्या

राम.

५३

वस्त्रापन्नस्यैवोपस्थित्यौदनस्य पाक इत्यादौ नकारकान्वयहानिः । अध्याहृततिडन्तार्थक्रियायां तत्रकारकान्वयइतितुन
 युक्तम् । नलोकेतिनिषेधेनरुद्योगवद्भ्यनापत्तेः । कर्तृकर्मणोरित्यस्यैवयर्थापत्तेश्च । काष्ठैः पाकइतित्विशपत्तिप्रस्तम् । नचै
 कस्यैवसिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथंविरोधादितिवाच्यम् । यथासंबन्धिभेदेनैकत्रैवाचार्यत्वंमातुलत्वंचतथाकार
 कलिङ्गादिसंबन्धिभेदेनसाध्यत्वस्यसिद्धत्वस्यचैकत्रविरोधस्यैवाभावात् । यथाबामृगोधावतिपश्येत्यादौधावनस्यमृगंप्रति
 साध्यत्वंदर्शमंप्रतिचसाधनत्वंतद्वत् । एकस्यैवचधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनप्रकारतासिद्धत्वेनविशेष्यताएकनिष्ठत्वाच्चतथोर्नसु
 रंग्रहोबोधे । एतेनघञ्वाच्योभावः प्रधानमितिग्रन्थाव्याख्याताः । तदुक्तंकर्तरिरुदितिसूत्रेभाष्ये । घञादिवाच्योभावोवाह्यः
 प्रकृत्यर्थदिति । तुमुनादिवाच्यस्त्वाभ्यन्तरइतितुमर्थइतिसूत्रेभाष्ये । तत्रशोभनाद्यर्थस्यधात्वर्थफलान्वयेशोभनंपाकइ
 त्येव । कर्तृकर्मणोरितिषष्ठीतुन । कर्तृसाहचर्येणकर्मणोधात्वर्थभेदेनान्वयिनएवतत्रग्रहणात् । स्पष्टंचेदंपूजनात्पूजित
 मित्यत्राष्टमेभाष्ये । एतच्चनिरूपितंकर्तृकर्मणोरितिसूत्रेशब्देन्दुशेखरे । व्यापारान्वयेतुशोभनः पाकइत्येव । तस्यकर्मत्वाभा
 वेनतद्विशेषणेद्वितीयायाअप्राप्तेः । तिडन्तार्थव्यापारान्वयेतुनपुंसकतैवा । एतेनघञादीनांप्रयोगसाधुतामात्रमित्यणस्तम् । त
 दुक्तम् । आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पितायथाशास्त्रेसघञादिष्वपिक्रमः ॥ साध्यत्वेनक्रियातत्रधा

तुल्यनिबन्धनासिद्धभावस्तु यस्तस्याः सघञादिनिबन्धनइति। सिद्धभावः सिद्धत्वम्। यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेका
 भ्यां धातुभागक्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे पञ्चतस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इ
 ति हे लाराजः। अनेनात्रापीयं शास्त्रकृतकल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदं भावे सार्वधातुकेयगिति सूत्रे भाष्ये। साध्यत्वेन भाना
 देवक्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः। भोक्तुं पाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव प्रवृत्तेः। पदार्थः प
 दार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। भोक्तुंगतो देवदत्तेन ग्रामो गतः कृतपूर्वकटमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियाया
 मन्वयात्। साध्यावच्छस्यप्रकारतया भानात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे न्वयो न। तेन द्वित्वावच्छिन्नपाकाभावकर्तृकासत्ते
 ति बोधाभिप्रायेण पाकौ नास्तीति न। वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुंगत इत्याद्यसाध्वेव। क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
 क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यावच्छमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात्।
 ध्वनितं चेदमुपपदमतिङ् इति कारकोपपदात्कृदिति सूत्रयोर्भाष्ये इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। किंच यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्द
 ग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्। यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम्। अतएव गतपाकादियोगे कार
 कविभक्तिरुत्पसुचत्कादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तुमुनादीनामसत्त्वभूतोभाव एवार्थः। अन्यप्रकृतोभाव इत्युक्तेः

॥ पाक इत्यादिविबतुमुनर्थे वैलक्षण्याननुभवात् । एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव । तत्र तु मुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थयामित्यु
 क्तेरुद्देश्यत्वरूपतादर्थ्यमपि तु मुन् द्योत्यम् । तच्च संसर्गः । प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृत्वमपीहाभिधानबल
 लभ्यः संसर्गः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवैजात्येन तु न भानम् । नदाकाङ्क्षादर्शनात् । कारकान्वययो
 ग्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव । एतद्विहितण्वुल्लुक्तकर्तृत्वेव । कृष्णद्रष्टुं यातितं दर्शको यातीत्यादौ कृष्णकर्मकभवि
 ष्यदर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यातनं कृष्णकर्मकभविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः । एवं
 क्ताणामुलादीनामपि असत्त्वभूतोभाव एवार्थः । तुमुन्वत्क्ता प्रकृत्यर्थक्रिया क्रियान्तरे विशेषणं धातुसंबन्धाधिकारात् । तयोः
 संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वात्तरकालकत्वं च । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्लेत्यनुशासनात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धार
 णे सुप् । पूर्वकाल इति बहुव्रीहिः । समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्धार्थवाचकाद् धातोः क्लेत्यर्थः । एवं च वा
 क्यशक्योक्तसंबन्धतात्पर्यग्राहकाः क्तादयः सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरैककर्तृकत्वबोधः । क्वचित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिक
 मप्यधिकं भासते तत्तुमानान्तरगम्यत्वान्नक्ताद्योत्यम् । यथा भुक्त्वा तृप्तो न पीत्वा अधीत्यतिष्ठतीत्यादौ । अत एवाध्ययनकालि
 कस्थितिमात्रं यैवाधीत्यतिष्ठतीति प्रयोगो न तदभावकालिकस्थितिमात्रयेति बोध्यम् । तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते । एतेन स

ल. मं-

५५

मानकर्तृकित्वं क्त्वा वाच्यमित्यपास्तम्। संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात्। कर्तरि कुरित्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। अव्ययकृतो
भावदत्तुक्तेः। तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः। अतएव वर्षान्तरं यथोभोजनमादाय भुक्त्वा ब्रजतीति न। अव्यवधानं तात्प
र्यवशाद्दण्डमुदूर्ताद्यहरादिभिर्यथा यथं बोध्यम्। तेनाद्यभुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः। नच पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय
स्वपितीति न स्यात्। व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम्। व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः। अ
त्र कालिकसंबन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते। तेन व्यादानोत्तरस्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगेन तु मुखमीलने तथा प्रयोगः।
तदा तननिद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात्। दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादिषागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम
तो दर्शदितः प्राक्सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः। दर्शमात्रकरणे सोमकरणे च तदभावसिद्धिः। आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजी
वनस्यातिश्रद्धावतस्ततः प्राक्सोमानुष्ठानेपिन प्रत्यवायः। प्रागपि सोमेनैकद्विति आश्वलायनोक्तेः। उत्तरकालमात्रं पूर्वकाल
मात्रं वा संबन्धद्वितितु न युक्तम्। संबन्धस्योभयनिष्ठतावश्यकत्वात्। तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्व्यंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्। राम
स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात्। किंतु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वं तु न यु
क्तम्। कृतिप्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीष्टेयद्वित्वाभावापत्तेः। गुणभूतक्रिया ५५

माश्रित्य तत्प्रवृत्तौ पाचक इत्यादावतिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ॥ परेतु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्ते र्धा-
 तोः क्लृप्तिरुत्रार्थात् पूर्वकालः क्वाप्रकृत्यर्थप्रकारः । तद्वलादेवानन्तर्यसंबन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे न्वयः । अतएव भाष्ये स-
 मानकर्तृकत्वेन पूर्वभुङ्क्ते पश्चाद्ब्रजतीत्यत्र क्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वाद्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पू-
 र्वकालोर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । न तूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सती ह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमिति
 शङ्का परभाष्यासङ्गते । तत्रापि लार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यापि क्रियायाद्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्यापि
 तीतौ तु कथं ह्युक्तं । वासरूपन्यायेन ललासाधितमित्यन्यत् । यदा त्वासेः क्वा तदा भुजेस्तु मुन्नभिधानान्नेति कैय-
 टः । पूर्वभुक्त्वा पश्चाद्ब्रजतीत्यादौ न्वेभ्यो भोक्तुभ्यः पूर्वभुक्तान्वेभ्यो ब्रजितुभ्यः पश्चाद्ब्रजतीत्यर्थ इति साधनान्तरक्रियापेक्षं
 यौ पूर्वकाल्यमिति विभाषा प्रथमेति क्वा । आनन्तर्यसंबन्धेन पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीयत इति न तत्र दोषः । एवं च
 पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति तु नोक्तम् । लाघवानादरात् । तत्त्वेन बोधानुभवाच्च । एव च षष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वव-
 देषामपि समानकर्तृकत्वादिरूपसंबन्धवाचकत्ववक्तुं शक्यमिति प्राहुः । नन्वेवमिष्टकापक्काहं भोक्ष्ये हं भुक्त्वा ब्रजामीत्यादौ त-
 तीयापत्तिः । न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्नेति वाच्यम् । तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् । अनभिहिते

ल.मं.
५६

भवतीतिपर्युदासात्। अतएवप्रासादेआस्तेइत्यत्रसदिक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति
भाष्यादौस्पष्टम्। तथापह्नौदनोभुज्यतेइत्यत्रद्वितीयापत्तिरितिचेन्न। कर्त्रादेरेकत्वेप्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभि
धानह्कान्ताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यभाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्। तदुक्तंहरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र
द्रव्यस्यक्रिययोःपृथक्। शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥ प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेतदात
द्दत्तुंक्तापिप्रतीयतइति। क्रियान्तरसंबन्धस्यबुद्धिविषयत्वेएवह्कःसाधुत्वम्। एतेनपूर्वह्कान्तार्थमात्रस्यबुद्धिविषयत्वेत
स्यकर्तृकर्मकाङ्क्षासत्त्वाद्अन्तरङ्गत्वेनद्वितीयादिकेन्दुर्वारमित्यपास्तम्। ओदनंपह्काग्रामोगम्यतेदेवदत्तेनेत्यादौद्वितीया
भवत्येव। कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात्। अतएवस्वादुमीतिस्त्रेभाष्येह्कातुमुन्णमुत्तादयःसमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्य
मानेनसमानेऽधिकरणेतद्वाच्यकारकेवक्तव्यास्तेनोक्तविषयेतृतीयादिनेत्युक्तम्। अव्ययकृतोभावइत्याश्रित्यचप्रत्याख्यातम्।
तत्रसमानशब्दएकपर्यायः। एवंचसुधंप्रतिहन्तुंशक्यमितिकैयटोक्तंचिन्त्यम्। वचनारम्भेऽसिद्धेः। सुधःप्रतिघातमात्रविशे
षणत्वमपिनयुक्तम्। गमेर्ग्रामःकर्मवस्तुभयमितिसन्तुजस्थभाष्यविरोधात्। अतएवग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्येव। ननुग्रामायग्रा
मवेति। एवंचावृत्योभयत्रापिशब्दान्वयएव। ग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्यत्रगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्येनकदापिभवतस्तदपेक्ष

राम

५६

कर्मत्वस्थाप्यभिहितवत्प्रकाशतदुतिकैयटोक्तेः। हरिरपि। इवैश्वर्यगति संस्पर्शाद्ग्रा मेयो लोविधीयते। तत्रेधिणौ वनिर्भो
 गः क्रियते गतिकर्मणोदिति। संस्पर्शात्। इषौ क्रियासुरेव नैव द्रव्यसंबन्धात्। निर्भोगः। अभिधानम्। इषिणा। तद्विहितलादि
 ना। अतएव पक्काभुज्यत इत्यत्र केषांचिन्नव्यपेक्षते। ओदनपचतिः सोसावनुमानात्प्रतीयत इत्यत्र केषांचिदित्युक्तम्। प्रथमा
 न्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियासंबन्धः किंतु भुजिनैवेति नपचिनिरूपिताशक्तिरुणा तौदनपदार्थे किंतु साम
 थ्याद्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इतिकेषांचिन्नतमितितदर्श इत्यलम्। आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तां प्रत्येक
 क्त्वा न्तोपस्थिताः सर्वाविशेषणनतुतासां परस्परसंबन्धः। गुणानां च परार्थत्वादिति न्यात्। अतएवानियतः प्रयोगः स्नात्वाभु
 क्त्वापीत्वां व्रजति पीत्वाभुक्त्वा स्नात्वेत्यादि च। आवाह्यषोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसंबन्धेनावाहनविशिष्टे पूजने षोडशोप
 चारैरित्यस्य करणत्वम्। तेनावाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेपि न दोषः। दक्षिणदेशस्थैरप्राप्य गङ्गां पर्वत इत्यादौ परावर
 योगे चेति क्त्वा। प्राप्यते इत्यध्याहारः। अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थ पुरुषकर्तृकानदी कर्मिका आरोपितप्राप्तिरर्थः। सा चोत्त
 रकालिकत्वेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी। अत्र परभूतनद्या अप्राप्येत्येतद्द्वारकः संबन्धः। एवमतिक्रम्य पर्वतं नदीत्यत्रा
 वरयोगः। दक्षिणदेशस्थ पुरुषकर्तृकं पर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालावच्छिन्ननदी प्राप्तिरिति बोधः। तेनोभयत्र क्रमेण प्राग

ल. मं.
५७

भावसमानाधिकरणत्वं ध्वंससमानाधिकरणत्वं चैतदप्राप्तौ फलति । क्वचित्साक्षात्क्रियाया एव परावरयोगः ॥ यथावेमो
समिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दावधिका प्रत्ययकर्तृ
कोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहारसद्वैदिकमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति कुर्यविचारः ॥ अथ प्रातिपदिकार्थो
निरूप्यते । तत्र षष्ठादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधो नुभूयते । तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन नयनानयना
द्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्तथापि व्यक्तिमात्रशक्तियहो संभवी । तासामानन्त्यात् । यत्किंचिद्व्यक्तौ शक्ति
ग्रहात्तदविषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदादयस्य अपि भानापत्तिः । तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वा
भ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च । किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्ति संबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्ति दर्शने स्मर
णापत्या व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानादेतत्त्वात् । किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वेनैव शक्यं भवलो
हित्य इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिः । तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टा सुतज्जात्याद्यनुगती हुतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः । ता
दृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् । व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदकतिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशाली जातिप्रकारकशक्ति
ग्रहइति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः । एवं चैतदर्थं सायान्यलसणा प्रत्यासत्त्यङ्गीकारो व्यर्थ एव ॥ किंच तदङ्गीकारे प्रमेय

राम-

५७

त्वसामान्यलक्षणया धर्माणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्तद्व्युत्पत्त्यापत्तिः । न च स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया त
 या सामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति वाच्यम् । प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । किंचाविद्यमाने
 न संबन्धिना संबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहा संभवस्तदवस्थ एव । भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने च सुः
 संयुक्ते भाविपाकजरूपादेर्भाविचसुः संयुक्तसमवायात् प्रत्यक्षापत्तिः । विनश्यदवस्थे घटप्रत्यक्षवारुणाय सन्निकर्षाणां
 कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः । समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशकसाम
 ग्र्येव । प्रत्यक्षविषयस्यापि कार्यसहभावेन कारणत्वे गौरवम् । एवं विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न
 निर्वाहः । तत्काले तदसत्त्वे तु सन्निकर्षस्याप्यभावः । संबन्धिद्वयाश्रित सन्निकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्य
 त्वात् । वस्तुतो विनश्यदवस्थ घटः प्रत्यक्ष एव सत्यां सामग्र्याम् । घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटो नामेवाभाव
 प्रतीतिरित्यलम् । एवं च जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् गुणशब्दादि
 रिति व्यवस्था । तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि शक्तिः । शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वम् । हस्तिपकत्वादाव
 प्यारोपेण गृहीतहस्ति संबन्धाद् हस्तिदर्शने हस्तिपकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपेवि

शेषणत्वादिकमेव बीजम्। अतएव शिखीध्वस्तद्व्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम्। य
द्वासंबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वम्। यथा हस्तिपकादौ ह
स्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम्। अतएव दण्डादघटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योप
स्थितिः। एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम्। फलाभावात्। यथा च शक्तिग्रहेशक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकल
व्यक्तिभानम्। एवं शाब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानम्। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्यां
विशेष्ये आरोप्य प्रयोगान्नुपपन्नम्। शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठाया विशेष्यता तदवच्छेदकतारव्यप्रकारतया भासमा
नत्वम्। घटादिपदशक्तिग्रहे च घटत्वादेरेव तत्त्वं न द्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारकबोधः। द्रव्यादिपदाच्च न घटत्वा
दिप्रकारकबोधः। अतएव आकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेऽपि तत्तद्रूपेण बोधः। तद्विशिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यै
व तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मणिरुक्तम्। वस्तुतस्तत्राकाशत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्तत्पदरूपं वा जातिरूपं वा
शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये। द्रव्याभिधानं व्याडिरिति। एतत्प
क्षे जाते रूपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तमेतद्द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते इति कैयटः। श्येनचित्तिचिन्वीते

त्यादौ च श्येनाकारचित्तिमिति मध्यमपदलोपी समास इति न तत्रानुपपत्तिः । अत्र पक्षे यो यः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यध-
 र्मयुक्तः कश्चिन्मुरव्यतद्धर्मयुक्तः कश्चिदुपचरिततद्धर्मयुक्तः । तदुक्तम् । वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ॥ द्रव्यमित्युच्यते
 सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति । इदं तदिति सर्वनाम परामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः । अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः ।
 लक्षणान्तरमाह । भेद्यत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षित इत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवं च जात्या
 देरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियापाअपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते सं-
 ख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव । विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेतुलाराजः । अन्येतुजातिरेव
 शक्यो भवन्नशक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम् । व्यक्ति-
 भानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वात् । तद्वत्तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । स च स्वर्गो ध्वस्त
 इति वदूना गृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे । यद्वा । जातिविशेष्यक एव शक्तिग्र-
 हो गौर्गोपदशक्य इति जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम् । यथा मु-
 रवस्वस्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदके तु शब्दगता जातिः । शब्दार्थ-

योस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात् यद्वा जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसह
चरिताव्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि। यथा च सुरादीनि रूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसाये गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे
स्पष्टम्। मास्तु दाव्यक्तेर्भावनमित्याहुः। तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वाजप्यायन इति। व्यक्तेरभावेऽप्यायनादिक्रिया तत्र केवलाया
मसंभवन्तीत्यक्तिः साहित्येन निष्पाद्यते। तदुक्तं सरूपसूत्रे। तद्विस्तार्येति सूत्रे च भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथा गिरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्रे रायना संभवादौ चोदितमपि पात्रमानीयते। एत
देवाग्रे रायनं यत्पात्रं स्थस्य। तथा कृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते सर्वे वाकृतेः
क्रियायोगोन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यत इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृते रारम्भणादिभिः शब्देन
यस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण बोधपाद्यः। द्रव्यगतलिङ्गसंख्यादिवत्तद्गतभेदादोपेण गौश्वगौश्वेत्यादिसमुच्चयो
पपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्रव्यत्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्युह्यम्। हरिश्चाह। व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रति
पद्युत इति केचित्। वस्तु तस्तु संबन्धात्मकमृतव्यक्तेर्भावनमित्येव न्याय्यम्। अतएव सरूपसूत्रादि स्थभाष्येणैकवाक्यता। त
स्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भावनमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मात्तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न

कदापि गोव्यक्तिविशेषको बोधः॥ नापि तद्विषयक्रियायतस्तैर्मवाद्युपलक्षितगोत्वादवितरपदार्थसंबन्धबोधनम् प्रकृत्यर्थ
स्य च प्रत्ययार्थप्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवौपगवमानयेत्युक्तेनोपगोरानयनम्। उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रि
याः विषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिजातिर्विशिनष्टीतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं तात्पर्यग्राहकं तरुशैलमित्यादौ समा
हारद्वन्द्वश्च पटस्य शुक्लद्वयादौ व्यक्तः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता। शुक्लः पटः पटो नैत्यादौ च। शाबले यस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यन
भिधाना। एवंमेव घटो न द्रव्यमिति न। यद्वा जातिव्यक्त्योरव्यक्तिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येऽपि न बाह्याद्यन्वयानुपपत्तिः। अतएव ग
वादिशब्दाद्यानिमाश्रयगतलिङ्गदिग्राहिता। तदस्युक्तं तद्विधितार्थेति सूत्रे भाष्ये। अथवाऽव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयन
मिति गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वे बुभेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति गोत्वं बाह्येदिति प्रयोगः। एवमेव घटः शुक्ल
द्वयादौ गुणिगतलिङ्गदिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्लद्वयत्रतुन। भेदस्यैव तत्र संबन्धत्वात्। यदा जातिव्यक्त्या
भेद एव विवक्षितो बाह्याद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यं च तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। स च यथाभिधानमिति नाति
प्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये। जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्जायते द्रव्यमपीति। एवं
हिकश्चिन्नहतिगोमण्डले आसीने गोपालकं दृच्छति। अस्वप्रकाशितं पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चायं गाः प्रच्छति च

ल. मं.
६०

नूनमस्यद्रव्यं विवक्षितमिति तद्वदाद्रव्याभिधानं तदा बहुवचनम्। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति। जातिशब्देनेत्यस्य जा
तिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः। द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानविशेष्यतया द्रव्याभिधानंचार्थः। सामान्याभिधानमित्य
स्य द्रव्याभेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः। यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। यदा गुणो गुणिविशेषको भवति
तदानान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्र
धानो भवति निर्देश इति। तत्तु भावप्रधानतात्पर्यं ग्राहकमात्रोपलक्षणम्। तथा सरूपसूत्रेऽपि जातेः पदार्थत्वे तस्या एकत्वाद्वि
वचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादित्याद्याशङ्क्योक्तम्। न ह्यारुति
पदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वा कृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभू
तमिति। यथापचतद्रत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एव माकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति
कैयटः। मतुप्सूत्रेऽपि कैयटः। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टजातिः कार्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेत्यादाविति। पदार्थ इत्य
स्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः। गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयोतिशेषः। कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यं ग्राहकसापेक्ष
मिति तदाशयः। द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यावाचनम्। यथानब्राह्मणमित्यादौ। तज्जात्याक्रान्तसकलव्यक्तीनां च बो

राम

६०

धइति बोध्यम्। इदं चाभेदे न व्यक्तेर्विशेषत्वे द्रष्टव्यम्। भेदे न विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेव। व्य-
 क्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव। विशेष्यभूतजात्याचानुगमः। नहि प्रकारीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति। यत्तु स-
 मर्थसूत्रे भाष्यकैः घटयोरुक्ते वीरपुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्नभिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमित्याशङ्-
 क्य वाच्यमपि द्रव्यद्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादे वाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्ति-
 रिति। तत्रावाच्यमित्यस्य शक्त्यविषय इत्यर्थः। शुद्धद्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशे-
 षणभावाप्रतीतेः सोऽपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः। जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीयसूत्रे। तद्वार्तिककारोऽप्याह-
 । तु शब्दे विशेषणार्थः किं विशेष्यत्वे प्रधानोपसर्जनभावस्य नियमेन पदार्थत्वम्। यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्ति-
 पदार्थो न जात्याकृती। यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति। तयोः स्थानादीनामसंभवात्सापदार्थः। यदा पुनरभेदो विवक्षि-
 तः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इति विशेषणम्। यथा गौर्न पदास्पृश्य इति। अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचनोप-
 पत्तये च जातिः प्रधानं तस्याः सा सात्त्विकसंभावाद् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमयोगावद्व्यत्राकृतिः। वैद्या-
 करणनयेऽप्याकृतिः शक्येति स्फोटवादेनिरूपितम्। केचित्तु पिष्टकमयोगावद्व्यत्राशब्दज्ञानानुपातिवस्तुम्।

न्यविकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तम्। वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानावाभ्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानाद
 स्पभेदः। बाधज्ञानसत्त्वेपिशब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्तदुक्तमस्यन्तासत्यमित्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति
 हीतीत्याहुः। अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुतस्तत्तद्मार्कृतिविशिष्टाव्यक्तिर्बुध्यते न तु तद्मर्मप्रकारेणेति
 व्यक्तिवाद्। प्रकटप्रकाशश्चेन्द्रइति वाक्यतोपि वस्तुतस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः। यथायः शुक्लवा
 साः संदेवदत्तइत्यादी शुक्लवासउपलक्षितेशक्तिग्रहेपि देवदत्तपदजबोधेन तद्ज्ञानं तथाजात्यादेरपि। एतदेवजात्यादेरु
 पलक्षणत्वम्। यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं संपाद्य स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथाकाक
 वस्तो देवदत्तगृहादित्यादौ काकः स्वोपलक्षितोत्तृणात्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथाजातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य
 स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयोयः स घटपदश्च इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्र
 परामर्शः। घटो घटपदश्च इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपायेइति सूत्रेधावतः पतितइत्यादावध्रुवत्वमा
 शङ्क्यसतोप्यविवक्षया समाहितम्। सरणोपलक्षितेद्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्। आनन्त्येपि हि भा
 वानामेकं कृत्वोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचारिण्यतीति। हरिरप्याह। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा

। गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयत इति । शुद्धमेव न तु उपलक्षणी भूतका कविशिष्टमित्यर्थः । तथा सत्योपाध्युपलक्षितं
 सत्यमुपाध्यनादरेणैव शब्दैरभिधीयत इति हेला राजः । न ब्राह्मणमित्यादौ ब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वा
 हूनदोषः । यद्वा । रूपसामान्यात् सर्वव्यक्तिषु हूनननिषेधादिति । तदुक्तमङ्गुलसूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धम् । बाल
 स्याद्यशक्तिग्रहोपि ईदृशो गोपदवाच्य इति । अत्रापि पक्षे शक्तिग्रहे भासमानोपलक्षकरूपेण द्वयस्य भेदमाश्रित्य वीरपुरु
 ष इत्यादौ समासः । वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्या तयोर्न पर्यायता तद्विषयव्यक्तिमात्रबोधकत्वं हि पर्यायत्वमिति वद
 न्ति अथमपि पक्षः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्ट इति समासवादे निरूपयिष्यते । यत्तु जातिपक्षेपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तिः
 शक्तिग्रहकार्यकारणभावे च जातिप्रकारत्वस्यैव निवेशो न तु व्यक्तिविशेष्यकत्वस्य निवेशः । अतएव व्यक्त्यंशो कुब्जा
 शक्तिस्तदंशो तज्ज्ञानानपेक्षणात् । एतावतैव जातौ शक्तिरिति व्यवहार इति । तन्न । गौरवात् । किंच सामान्यलक्षणा रव
 षडुनायह्यं प्रकारस्तच्चाशक्त्यम् । कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यांशानिवेशे गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः । न च प्रका
 रताविशेष एव निवेश्यते इति वाच्यम् । तस्य गोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेति शब्देनैव बोधनीयतया दुर्ज्ञेयत्वात् । तन्नि
 वेशो तु गोव्यक्त्यन्तरबोधो न स्यात् । तन्निष्ठविशेष्यतायां तन्निरूपकत्वाभावात् । यदितु विशेष्यांशो विशेष्यतायाः प्र

कारातिरिक्तानवच्छिन्नतयानिवेशात् तवनदोषइतिविभाव्यते। तदावृथायंप्रयासः। किंचघटत्वावच्छिन्नं सर्वप्रतिदृष्ट
 कारणताग्रहोपि मनुक्तरीत्यैव सुग्रहो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्। यत्तु कुक्षित इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। स्वार्थमभिधाय शब्दो
 निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेत इति। तस्यायमर्थः। स्वार्थजात्यादि। अभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयो भूत्वा शब्दः प्राति
 पदिकरूपस्तद्वितरनिरपेक्षः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थे को नुपपत्तिः। शब्दतोजातिद्र
 व्यर्थः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोपइत्यपिनयुक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजातिप्रत्यक्षस्याप्यनुभव
 विरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात्। भट्टास्तु जात्याव्यक्त्याक्षेपः। विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातौ पदानां शक्तिग्रहाद्वि
 शेषणत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः। त्वादिरहितपदबोधाजातिव्यक्तिविशेष्यकबोधविषया। विशेषणतया गृही
 तशक्तिकत्वादित्यनुमानम्। यत्तु जातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवत् शब्देऽपि करणं शक्त्यनुभवोपि जा
 त्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं किंचिदश्रितं जातित्वादित्यनुमानम्। पदप्रयोज्यायाश्च उपस्थितेः शब्दकारणत्वान्न व्युत्प
 त्तिभङ्गः। सति तात्पर्यधूमो यं ज्वलतीत्यतो वह्निर्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेपइतितन्म। तादृशहेतूपस्थितेरसा
 र्वत्रिकत्वात्। शब्दतोजातित्वेनानुपस्थितेः। अर्थापत्तेरपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समान

संविद्संवेद्यत्वमाक्षेप इत्यपि न युक्तम् । स्वर्णकराकारिषु गृह्यमाणेषु तेन स्वजनलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात् ॥ द्रव्यमि
ति घटज्ञाने घटत्वभावाभावाद् घटत्वपदजन्यजातिभावे विशोध्यतया व्यक्त्यभावाच्च । किंच गवावैशिष्ट्ये न च गोत्व
स्य समानवित्तिवेद्यत्वे पि गो गोत्ववैशिष्ट्यानीति समूहात्मन्वनमेव स्यान्न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः । तन्न । व्यास्यादि
प्रतिसंधानं विनापि बोधात् । एतेन जातिशक्तस्य व्यक्तीलक्षणे त्यपास्तम् । अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् । क
चित् शक्यार्थमात्रबोधकपदस्यैवान्यत्र लक्षणायादृष्टत्वाच्च । नचैवं प्रकृते अन्यथोपपत्तेः श्रेयलम् । तन्न गवादिशब्दे
न गवादीनां प्रतीतौ या कदाचित्मास्नादीनां प्रतीतिः सा तु मानिक्येवेत्यन्ये । शब्देवेत्यपरे । जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवाव
यविसाधारणाः । यदात्वौषधादिमं स्मृतेपरिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापितेः वयवं समुदायरूपेणाहुस्तदभिप्रा
येण भाष्ये उक्तं समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेषु वर्तन्ते यथा तैलं भुक्तमित्यादिना । एवं गुणिपरशुक्लादिषु गुणः शक्यः । न
चानन्यम् । शुक्लादिगुणानामेकत्वनित्यत्वस्वीकारात् । आश्रयभेदोपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकौपिसावयवः । अतए
व अल्पत्वमहत्त्वकृतो भेदः । यद्वैकमखण्डं नैर्मल्यादिगुणान्तरसंमिश्रणे महत्त्वमन्यथात्पत्वमितितमप्यत्र भाष्ये
स्पष्टम् । क्रियाप्येवमेकानित्याच्च । उत्पादविनाशौ संबन्धस्यैव । पञ्चादिशक्यापियाः व्यवधानेन फलजनिकासैकैव

अन्यासांतु तादृश्यात्पाकत्वव्यवहारो गौणः। एकपदशक्वापरपदशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः।
 कचिदस्तेव तथाप्रत्यभिज्ञा। गुणपरेषु वद्वतजातिः। पाचकइत्यादेः पाकक्रियासंबन्धवत्कर्तृशक्तिः। क्रियापचैर
 कस्यकर्ताशक्यः संबन्धोविशिष्टशक्यः। संबन्धश्चक्रियाकारकभावः स एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्त
 त्वंचयज्ज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्त्वम्। तस्य भावइति सूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव। अतएव ततः संबन्धे भावप्र
 त्ययः। शब्दप्रवृत्तिश्च कचिद्धर्मस्वरूपज्ञानान् कचित्संबन्धज्ञानादिति स्पष्टं तस्य भावइत्यत्र कैयटे। तत्र जातिगु
 णयोर्लोकनिरूप्यया सोयमित्यादिप्रतीत्या भेदनिबन्धनस्यतिरोधानाच्च तत्र संबन्धे भावप्रत्ययः। क्रियाया तु कृदन्ते भेद
 स्येदमित्यनेन प्रतीतेस्तत्संबन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मतेति डन्ते
 तु युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्युक्ते भेदतिरोधानम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वभावएव बीजम्। अतएव कृतद्वितसमासे
 न्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तइत्यस्य क्रियासंबन्धप्रवृत्तिनि
 मित्तकइत्येवार्थः। जातिगुणक्रियापदच्छेति चतुष्पदीशब्दानां प्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदसंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपल
 ष्णयितिनन्यूनता। यदृच्छाशब्दादित्यादयः कादयोभादयश्च। तत्रद्वित्यादिषु एकद्वयोपनिवेशसंज्ञाभूतेषु व्यक्तिरेव

वाच्या। आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात्। प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भावेन न त
तो निर्विकल्पकम्। न च डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूप
विषयताद्वयेन भावेन प्रकारता वच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात्। जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनि
यमस्तु भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः। यद्वा। तत्र प्रकृतिः शब्दपराविशेष्यभूतार्थ एव त्वाद्यर्थः। डि
त्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता। यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात्तद्वृत्तिडित्थत्वादिजातिः सैव त्वाद्यर्थ इति
। तन्न। लोके तत्र भेदव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात्। आकाशे तु पटाकाशमण्डकाशादीति लोके भेदव्य
वहारेण तत्रोपाधिक भेदसिद्धिः। अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्या संभवापत्तिः। एतच्च तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मिति शक्तिवादे निरूपितं तद्वित्वादे निरूपयिष्यते च। क्वादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते
पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः। अन्त्ये जातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम्। तत्राप्या नन्त्याद्यभावेन प
ञ्चवर्त्येकशक्यता वच्छेदकानुपयोग एव। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायता एव। भादिपदा
नां तु शक्यव्यक्त्या नन्त्येन शक्यता वच्छेदकापेक्षणात्। भादिपदमेव शक्यता वच्छेदकं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः। एतदभि

म.

६४

प्रायेणैव रदिरादैच त्वेभावे उक्तमकुलं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्। कथं भसंज्ञेति। अनेन कुत्वं उपदयोर्भत्वं
 भसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। नच कुत्वं पदस्य तत्र लक्षणा। मुरब्धे र्थे कापि प्रयोगदर्शनात्। उपक्रमेण लास्यणि क
 शब्दप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्। परेतु गुणा हीना अपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्य
 रूपवान् क्रियावान् इति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्येकत्वमिति पक्षस्यापि तमपसूत्रे भाव्ये
 सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं चैतत्॥ अन्यथोक्तरीत्या घटादीनामपि मिल्यत्वाद्यापत्तिः। किंचैकत्वेऽप्यौपाधिकमैदं स
 त्वेन तौ दुर्वारौ। पाचकादिषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु संबन्धप्रतियोगिक्रियागताजातिः शक्या। शुद्धतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पा
 कः पाक इत्यनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकजातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि। डित्यादावपि डित्यादिशब्दगतजा
 तिः शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्यादिशब्दानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च। गुणादिगतजातेः परंपरया द्रव्यवृत्तिर्या द्रव्य
 बोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजातिबोधजनको जातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरंपरया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा
 इति नचतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः। एवं च शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणो गुणिनिच। आद्ये पुंस्त्वम्।
 अन्त्ये विशेष्यनिघ्नता। गुणेशुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वृत्तौति कोशात्। गुणिनिलक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात्

६४

। लाक्षणिकानां कोशेऽनुपादानाच्च । रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्नगुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम् । जाति
 तद्वतो गुणगुण्यादेश्वसमवायः संबन्धः । समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः । स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गु
 ण इति चरके पतञ्जल्युक्तेः । तत्र समवाय इति लक्ष्यमपृथग्भाव इति लक्षणम् । स च सहैवावस्थानम् । अयमेवायुतसिद्धः ।
 द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः समवायो मतः संबन्ध इति शेषः । तेन पृथिवीत्वगन्धयोर्न संबन्धः । आधाराधेयत्वाभा
 वात् । आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः । तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षेशाखेति च व्यवहारात् । समवायो नित्यः किं सर्वत्र
 नेत्याह । यत्रेति । नित्यमिति शेषः । तत्र नित्य इत्यर्थः । हियतस्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नातो नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नि
 त्योऽर्थान्नित्यत्रानित्य इत्युक्तम् । एवं चानेकत्वमप्युक्तमेव । एकत्र द्रव्ये अनेकगुणकर्मादि निरूपितो नैकस्तु न । मानाभा
 वात् । किं त्वेक एव । एतावतैवैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित् । तदुक्तं कणादेन तत्त्वं भावेनेति । तत्त्वमेकत्वं भावेन स
 त्तया व्याख्यातमिति तदर्थः । स चापृथक्स्थिति रूपः समवायः स्वस्वस्वैर्गैतेषां भेदव्यवहारनियामकः । अयुतसि
 द्धि मूलकादभेदादोपाच्चा भेदव्यवहारनियामकोऽपि । पटः शुक्लः तन्तुषु पटः पटी भवन्ति तन्तवो वृक्षेशाखेत्यादिव्य
 वहारात् । तदुक्तं हरिणापि । ततस्तु समवायारव्याशक्तिर्भेदस्य बाधिका ॥ एकत्वमिव ताव्यतीरापादयति कारणैरिति ।

ततः कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य भेदमात्रप्रतीतेः कारणैः। अयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्या विभागरूपैरित्यर्थ इति हेलाराजः।
तत्र भेदस्थलकोऽवयवावयविभागो गुणगुणिभावादिश्च संबन्धः षष्ठीवाच्य इत्येतावता समवायस्य संबन्धत्वव्यवहारः।
लोकेष्वप्युपगमावारोपात्तः। तदाश्रये संघे समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। समवायाभ्युप-
गमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात्संबन्धत्वमित्यर्थं खण्डकम्। तदर्थस्तु समवायसंब-
न्धाभ्युपगमादपि नेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्तभिन्नो वयवी समवायसंबन्धेनैतेः संबध्यते चेत्समवायोऽपि समवायिभ्यो-
त्यन्तभिन्नः समवायेनान्येन वा संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्याप्यन्योन्यः संबन्धः
कल्प्य इत्यनवस्थितिः समवायस्य समवायिभिः संमूर्छितावभासाद्भेदानवभासेन न मुख्यसंबन्धत्वमतो न षष्ठीवा-
च्यः सः। संयोगोऽपि न षष्ठीवाच्यः। पदार्थयोजनामात्रहेतुः संबन्धो हि षष्ठ्यर्थः। संयोगस्तु नैवम्। तस्य स्वतः पदार्थ-
त्वात्। संयोगं पश्येत्यादिव्यवहारात्। परस्परं संयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च। संब-
न्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हरिहेलाराजग्रन्थयोः। कणादोऽपि द्वहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवायइ-
ति। द्वहेति द्वदमिति च यत इत्यर्थः। कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्। आद्यं मृदि घट इति। अन्त्यं मृद-

घटद्वयादिक्रियाक्रियावतोरपि चैत्रो गच्छतीत्यादावभेदप्रतीतिः । प्रत्ययार्थकर्तुः क्रियया भेदेनैवान्वयात् । भेदसंबन्ध
स्यशब्दादनुपस्थितेः । अयं समवायौ बौद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः । अतएव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थेयं श
ब्दद्वयव्यवहारेण तयोरप्याधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेषुक्तम् । वादमार्गेजयायद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष
समवायाज्ञातव्याद्विचरके । यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यसंबन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानिवाच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावश्चेदप्रसिद्धिः । भेदप्रतियोगिताका
भावश्चेद् द्वित्वादिनावह्यादौ नीलभेदाभावस्यापि सत्त्वाद् बहिर्नीलद्वयादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तद्व्यसाधा
रणधर्मरूपा र्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमयद्वयातावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थरूढिकल्पनायां तु गौरव
मकूटकल्पनाच्च । समवायान्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थद्वित्वव्याख्यानेनोक्तच
रकं श्लोकेन च समवपूर्वकेण सूत्रशक्तिः कृत्ता सपदार्थश्च कूट एवेति न मे किंचित्कल्प्यम् । किंच भेदतदभावयोर्विरु
द्धस्वभावत्वात् कथमेकत्रस्थितिः । नचैकोऽध्यस्तः । तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा । आद्येयमध्यासः किमाद्यव्यवहार
हृदीश्वरस्योत्तशुक्तौ रजसोऽध्यासवदधुनिवत् । आद्ये सिद्धं तद्व्याख्यापद्वयव्यवहारमिति न तयोर्वैषम्यम् । अन्त्ये तद

ध्यासवदेवास्यापि व्यवहारनियामकत्वाभावापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किंच भेदाभावः
 प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपइति रूपादौ तस्या ध्यास एव वाच्य इति तस्या ध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरि
 क्तत्वे तु गौरवम्। किंचानिरिक्तोपितत्समनियतइति नाध्यासं विना निर्वाहः। अतिरिक्तोः समनियतइति चेत्। अकू स
 कल्पनायामत्यन्तगौरवम्। अत्र ग्रन्थे यत्पूर्वं बहुशस्तादात्म्यस्य संबन्धत्वमुक्तम्। वक्ष्यते च तत्परवा सनयेति बो
 ध्यम्। एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव संबन्धोन समवायः। तथा हि स्वरूपविशेषे संबन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते। प्रत्ये
 करूपेण च संबन्धिता प्रतीत्यनुसारात्। संबन्धत्वेन च तस्य संबन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबो
 ध्यता आधारत्वादिनियामकता च। तन्तुषु पटः समवेतइति तद्दिशिष्टबुद्धेस्तस्याप्येवमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषु सं
 बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवायतत्संबन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्युपास्तम्। समवायनिरूपितमनेकेष्वनेकंसंब
 न्धत्वकल्पनिरूपकभेदेन संबन्धत्वभेदे समवायेऽप्यनेकंतत्कल्प्यसमवायश्चेत्यतिगौरवात्। संबन्धिभेदेन सम
 वायस्याप्यनेकत्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्य तु न घटभूतलादि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः। वियोगकाले पितृत्वरूपतादृ
 श्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोगइति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्य

वियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात्। पटः शुक्ल इति। भेदारोपेण तु पटेशुक्ल इति। एवं च घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्य-
 क्तयोर्विवेकाग्रहात् न बाह्यानुपपत्तिरित्यपास्तम्। कदापि संबन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेः च। अतएव द्रव्यस्वरूपा-
 तिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः। तदुक्तं कणादेन। द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यात इति। भावः सत्ता यथा न द्रव्याद्या-
 त्मिका तथा समवायोऽपि। विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद् इति तदर्थः। ननु भावि विषयकशक्तिग्रहो बोधश्च कथम्। न सामान्य-
 लक्षणया। तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। न च जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेन तद्बोधनिर्वाह इति वा-
 च्यम्। बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात्। सत्त्वेनाग्रहाच्च। तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च।
 न च सत्कार्यवादे कारणकार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः। सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमि-
 त्यर्थतिस्य मृदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दावाच्यत्वान्। घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात्। तद्ग्रहाभावाच्च। न चैवं श-
 ब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः। तदुत्पत्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्दार्थयोरवियोगात्। तज्जातीये व्यव-
 हारनित्यत्वाच्च नित्यत्वव्यवहाराक्षतेः। अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादैच्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। सावर्णिको नाम-
 मनुर्भवान् भुवि भविष्यतीत्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्त्वं स भावित्वेन बुद्धिस्त्यसंज्ञाबोधनमिति न दोष इति चेन्न।

ल.मं.
६७

बौद्धस्यैव शब्दतो बोधेनास्ततेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थे घटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः। यदितुविधौ लक्षणानुचिता।
किंच यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैवोत्पाद्यत्वेन प्रतीयते कं संघातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपरार्थेन निबद्धानान्यत्र। किंचास्य
सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्सूत्रसंबन्धाभावादन्यपपत्तिः। माहींत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधाना
न्यपपत्तिश्चेति भाव्यते। तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहारिष्यमाणे लक्षणयागस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी
तं कुर्वित्यतिरिक्तः। सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहारिष्यमाणत्वादेरन्यपपत्तिः। यद्वा ईदृशबोधस्यैव शब्दवि
षयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नान्यपपन्नः। एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्देन विधानम
प्युपपन्नम्। वयनमपि बौद्धमेवति बोध्यम्। इत्यण इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम्। बुद्धिरादेजित्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां
नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषु क्तरीत्याशक्तिग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रमि
ति प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्। किंच विद्यमानघटेषु गृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघट
सादृश्यात् तत्र तच्च शक्तिग्रहस्तद्वोधश्च। घटो नष्टइत्यादेरपि तत्पदव्यवहारो नष्टइत्यर्थो बोध्यः। इदं तु बोध्यम्। य
त्र कयाचित्संज्ञयोपस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते। यथैव शब्देनैकारौकारा बुद्धिश्य बुद्धिसंज्ञा। त

राम
६७

त्रप्रदेशेषु वृद्धिपदादैस्त्वेनैव तयोर्वोधिः। अतएवानुदात्तडि. तडिति सूत्रेऽनुदात्तडि. तौ ह्यवात्मनेपदमित्यस्य तङानौ ह्यव-
 र्थेति त्रसंख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथा संख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा न वानां तदर्थत्वेनात्मनेपदवत्त्वेन बोधे
 एकत्वेन च द्वावर्थवित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐचत्वमैच्यदं जातिविशेषो वेत्यन्यत्। एवं च वृद्ध्यादिपदानां न पदं प्रवृत्तिनिमि-
 त्तम्। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तान्तरा संभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा भादिपदे इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं लिङ्गमपि प्राति-
 पदिकार्थः। ननु प्रत्ययार्थः। प्राधान्यापत्तेः। वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्बोधाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शना-
 च्च। अतएव स्वमोर्नपुंसकाद् ह्रस्वो नपुंसके नपुंसकस्य झलच इत्यादिसूत्राणि संगच्छन्ते। तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य-
 पुल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः। स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे लिङ्गे-
 त्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्यर्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थकताया अभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः। ननु स्तनकेशव-
 तीस्त्रीस्याल्लोमशः पुरुषस्मृत इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् खट्वा दौटा बाधनापत्तिः। किंच दारानित्या-
 दौ न त्वं न स्यात्। तदर्थस्य पुंस्त्वाभावादिति चेत्। अत्र भाष्यकारः। सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वमपचयः
 स्त्रीत्वं साम्यावच्छारूपस्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति। अतएव सामान्येन पुंसकमित्युद्घोषः। उत्कर्षोपकर्षसत्त्वेपि

ल.मं.
६८

साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रविवक्षायां न पुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्य पदार्थमात्रे सत्त्वादिदं केवलान्वयि। इयं
व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति व्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात्। अर्थनिष्ठं च तत्। तथा च भाष्यम्। एकार्थशब्दा
न्यत्वादृष्टं लिङ्गन्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति। पुष्यः तारकानक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्ग-
मर्थनिष्ठम्। कुटीकुटीरइत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्चेति अर्थइति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये स्त-
परसगन्धस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। न हि रूपादयः शब्दगताः पुल्लिङ्गः शब्दइति तु वाच्यवाचकयोरभे-
दोपचारात् बोध्यम्। अर्श आद्यजन्तं वा तत्। आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मे-
त्यादिव्यवहारोपपत्तिः। नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेशइति एकस्य द्वित्रिलिङ्गता नापत्तिरिति वाच्यम्। कोश-
भाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात्। उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतं न हि कश्चिदपि स्व-
स्मिन्नात्मैक्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपापेन वा युज्यते इति भाष्यात्क्षणिकत्वेपि न व्यवहारहानिः।
तत्र कश्चित् शब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः कश्चित् लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित् त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गानुशासनादि-
भ्यो निर्णयम्। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यहमेतत्तदिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षते इति हर्युक्ते स्तेषां।

राम
६८

प्रयोगादपि निर्णयम्। अत्र श्लोकेशब्दार्थेष्वितिलिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्। सप्तर्वयोथमनवः प्रजानां पतयस्त
 या। सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्दा
 दिकमेवोच्यते॥ पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत्तएव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां वृद्ध्या दिवच्छास्त्री
 यः संकेतः। अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्तेय इति भाष्यात्। तत्र टिष्ठुभादिवल्लघ्वी संज्ञायुक्तेति गुरुसंज्ञाकरणात् न त्वा
 दिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपिलिङ्गनिमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञायाद्वार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्त
 त्वेपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च। तत्र लौकिकेऽसंभवेशास्त्रीय एव तत्संभवे तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्री
 यविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि। आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः। ध
 र्मामूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिता दूत्याह। तत्रापि नेदं सूचितम्। अपायित्वं प्रतिक्षणनश्वरत्वम्। अतएव पशुनाय
 जेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् न स्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। पश्वा
 नतायुं पश्वानयेति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावनिर्यात्। छागो वामन्त्रवर्णादिति षष्ठा न्त्याधि
 करणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहणे द्वमन्त्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वविवक्षायां तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वाच्च। छाग

ल. मं.
६९

स्यवपायादतिमन्त्रेच्छागस्येत्यस्यच्छागभिन्नेइवस्त्रियामसंभवात्। अदन्तच्छागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वसमानाधि-
करणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टेशक्तेः। यथासारस्वतौमेघावित्यत्रतद्धितप्रकृतिःशब्दःस्त्रीलिङ्गःपुलिङ्गोवेतिसं-
देहेसंदिग्धेतुवाक्यशेषादितिन्यायेनएतद्वैद्व्यंमिशुनमित्यर्थवादादेकशेषेणद्वयोर्ग्रहणंनिर्णीयते। शास्त्रीयमपिलि-
ङ्गलौकिकलिङ्गवत्तुशाब्दबोधेभासते। तथानुभवात्। पुंस्त्वविशिष्टेघटोघटपदशक्यइत्यादिप्रकारेणशक्तिग्रहः।
धर्मितावच्छेदकत्वेनधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेनविशेष्यत्वेनवाशक्तिग्रहविषयस्यबोधविषयत्वंफलबला-
दितिनातिप्रसङ्गः। एतेनशब्दानिष्ठलिङ्गमित्यपास्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। अर्थतदन्वयसंबन्धगौरवाच्च। पुंयोगादा-
ख्यायामित्याद्यस्वारस्याच्च। लौकिकेलिङ्गेर्थवृत्तितायाएवकृतत्वाच्च। नहिनपुंसकंनामशब्देस्तिइतिस्वमोरितिसूत्रे-
भाष्याच्च। नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तदभेदाच्चशब्दस्यनपुंसकत्वमितिहरिकैयटौइत्यन्यत्रविस्तरः। वैशेषिकास्तुपुं-
स्त्वादयोजातयः। तिस्रोजातयएवैताःकेषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिर्निर्दिह्यु-
क्तेः। परस्परविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिःसहपरस्परमविरुद्धाएताःसमवस्थिताइत्यर्थः। केषांचिद्वैशेषिका-
णामितिहेलाराजः। अतएवद्वंद्वस्त्वयंपदार्थःद्वयंव्यक्तिरितिअवधारः सर्वत्र। क्वचित्शब्दान्यत्वेनलिङ्गनिय-

राम

६९

मोयथापुष्यतारकानक्षत्रमिति। क्वचिदर्थविशेषेणनियमः। यथा महत्त्वपुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेवहिमानी। अरण्यानी
 ति। यथा च द्रस्वोपाधेः कुट्टारेः पुंस्त्वमेवेतिकुटीकुटीरइति। यद्यप्येतेशब्दाभिन्ना एव तथापि लाघवेनान्वारव्यानाय
 हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवसुक्तम्। एतद्रूप्यञ्जकंचचेतनेषुस्तनकेश
 वतीत्यादि। अचेतनेतुप्रयोगादवसितस्यास्यसमारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वम्। यथा आपो हारा इत्यादौ निश्चितेपि
 वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रयबहुत्वाध्यवसायाद् बहुवचनं तथा बहिरसुत्वेपितस्य खट्वादावारोपेणशास्त्रीयकार्यम्। भा
 ष्ये संस्थानप्रसवादिपदेनाप्युत्पत्तिनाशस्थितयो नित्यानामनित्यावाभावानामनौपाधिके निजं तत्त्वं स्थितिर्न पुंस
 कमित्युच्यते। अवयवसाहित्ये नोत्पत्तिः पुंस्त्वम्। विनाशो वयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेण तु नित्य
 स्याप्युत्पत्तिनाशविति पुरुषश्चितिरित्याद्युपपत्तिः। एतच्चापि तत्सर्वदा सर्वव्यवहारनिर्वाहकम्। अनित्यानामपि स
 र्वावस्थानुवर्तमानं प्रत्यभिज्ञाविषयो यद्रूपं तदेव स्थितिः। एवं लिङ्गेष्वप्युपाधिसंसर्गेणैतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं
 स्त्रीतेत्याद्युपपत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थइति सर्वत्र रूप्यगुणकर्मसामान्यादावपिलिङ्गजातियोगः
 गोत्वादयोऽपि भावजातिसामान्यशब्दैर्लिङ्गोपाधय एवाभिधीयन्ते इति सर्वत्र लिङ्गजातिव्यवस्थाननुगोत्वा

सं. मे.
७०

दिभिरविरोधः कुत इति चेन्न। भिन्नज्यतीयेष्वपि संख्याकारणेषु हेतुमत्तात्। तदुक्तम्। हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीतिबुद्धेः स
मन्वयः। अतस्तौ जातिमिच्छन्ति इत्यादिसमवायिनीमिति। आदिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकलिङ्गः
कश्चिदुभयलिङ्ग-इत्यादिप्रक्रियापूर्वबदेवेत्याहुः। एतत्वन्योन्याश्रयग्रस्तम्। लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवतां लक्षणौ
कचक्षुष्कानां प्रयोगाध्यवसितलिङ्गरोपाच्छास्त्रीयं तावादि। तच्छक्तिग्रहपूर्वकं प्रयोगात्तदवसाय इति। बहुत्वं तत्रा
वयवेषु धर्मेषु च सन्निहितमिति तद्वारोप इति ततोत्र वैषम्यं स्पष्टमेव। अतएव भाष्ये संख्यमतेनैव संस्थानप्रसवौ नि
रूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव तच्छक्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमा वि
धायके जातिव्यक्तिरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथा कथंचिच्छक्तिग्रहविषयापित्त
र्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः। संख्याकारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके॥ परे तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः। दधिमधित्वात्तै विनापि प्रत्ययंत
स्वतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनागौरवं तु फलमुखत्वाच्च दोषाय। तथाः गृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि त
दबोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचि
तु संख्यामात्रं विभक्त्यर्थः। कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्। वाचिकाघोति का वास्युर्हित्वा दीनां विभक्त

राम.

७०

यः। यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोभिधायक इति। न च पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारक बोधे सुब-
 जन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादिविलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधे
 न सुबर्थविशेष्यकबोधस्य खपुष्यायमाणत्वान्। सर्वे चैते पक्षा अनभिहितस्तत्रादौ भाष्ये स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदि-
 कार्थ इत्येव ज्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रेयशब्दभानंतथोक्तम्। केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवे-
 ति पक्षेऽपि अनुभवबलात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भा-
 नमिति। तन्नाप्रत्यक्षशब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य तस्यैव वसाये भानासंभवात्। अनुव्यवसाये त्वेवं त-
 ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। पटदितिकुर्वित्यादावनुकरणे भवो बुमित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध-
 निमयत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यनुकरणयोर्भेदसिद्धेः। अन्ये अर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्। पाणिनि-
 रप्याह। स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति। अत एव वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुबाधुत्पत्तिः। तदुक्तं मतौ
 च्छ इति सूत्रे भाष्ये यो सावास्मायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स छ प्रत्ययप्रकृतेरस्य वामशब्दस्यास्य वामी य इत्यादौ परार्थः
 । अत एव प्रातिपदिकत्वात् छसिद्धिरिति। क्वचित्तु अनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शब्दबोधेऽ

ल-मं-
७३

नवय स्तात्पर्यवशात्। वृत्तिज्ञानस्य चानुकरणाजन्यशब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्। अतएव भू सत्तायामित्यादौ
विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्याबोधकत्वरूपार्थक्त्वाभावात्। तदप्युक्तं तत्रैव कैयटेन अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमा
णं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीति। भाष्येपि वेदस्मृत्यनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्व
मिति प्रश्नो भूमित्याहाम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादित्येवोक्तं नत्वर्थभेदादित्युक्तम्। तस्य क्वचि
दभावेन न स तत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यप्याम्नायशब्दानभ्यासैकेचिदाहुरनर्थकान्ः। स्वरूपमात्रवृत्तीश्वशिष्याणां प्र
तिपादने इति। तथाप्यर्थेतात्पर्याभावमात्रम्। तत्र देशकालादिनियमस्तु तत्राप्यस्यैवेति बोध्यम्। केचित्तु भू सत्ता
यामित्यादिनिर्देशात् क्वचिद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न॥ किंतु वाचकसादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चारित
शब्दादपि बोधः। प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्येप्युक्त एकदेशविकृतमनन्यवदिति तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदप्यर्थोपस्थापक
म्। अतएव दीव्यत् शब्देनैव दीव्यति शब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति भासुच्चारयेत्यादेश्वगोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये
त्येतत्समभिव्याहारात् शब्दपरता। तत्परत्वेप्यात्वादिप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्र स्वरूपमित्यनेनोभयोर
र्थशब्दयोः शक्तिबोधनेप्यर्थे कार्यस्य बाधेन शब्दस्य विशेष्यतायथाग्नेर्दृगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता शब्दस्य वि

शेष्यत्वेचाथोविशेषणम्। वृद्धिरादैर्जडत्वादावपिसंज्ञापदानां पदपरता। वृद्ध्यादिपदाभेदाद्वैजादिपदार्थविधेय-
 आदैर्चाज्ञातत्वात्। एतेनविपरीतउद्देश्यविधेयभावः परास्तः। प्रसिद्धवृक्षिपदार्थाभेदस्यतत्रवाधाच्च। सर्वनामानां
 त्यादौमहासंज्ञाबलादर्थपदोभयपरता। गणपठितसर्वादिषु सामानाधिकरण्यसंबन्धेनसर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ
 विशिष्टसर्वनामपदाभेदोविधेयः। गणपठितत्वंचगणपठितशब्दबोध्यत्वम्। नचज्ञानेसर्वत्रशब्दभानेसर्वपर्या
 याणांभानापत्तिर्विनिगमनाविरहादुदितिवाच्यम्। शाब्देउपस्थितस्यैवपदस्यभानेनादीष्टात्। प्रत्यक्षादावुप
 स्थितयावद्ज्ञानेबाधकाभावात्चेतिदिक्। केचित् सर्वशब्दानांतत्तच्छब्दस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्। अथकस्मा
 द्गौरित्युच्यतेगौरित्येवहिगौर्गविवर्ततदस्योविश्वक्यादितिनिरुक्तात्। यद्वास्वरूपंजात्यादिचेत्युभयंप्रवृत्तिनिमि
 त्तमित्याहुः। अनुकरणत्वंचशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम्। पदार्थविपर्यासकृदितिसमभिव्याहारेगौरि
 त्याहेत्याह। नवेति सूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वम्। विशेषणतयार्थभानेनशब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत
 एवगौरानेयेत्यभिप्रायेणगौरानेयेतिपरेणप्रयुक्तेइतरः सम्यगश्रुत्वापरंपृच्छतिकिमाहेतितेनगौरित्याहेत्युक्ते
 ततएवार्थबोधात्प्रवर्तते। स्मृतादोषइतितुनयुक्तम्। उच्चारितस्यैवबोधकत्वमितिसिद्धान्तात्। अनुकरणत्व

द्योतकोपिकदाचिद्भूतिः। अनुकरणं चानिति परमिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतया र्थस्य भानम्।
यथास्य वामीयमित्यादाविति बोध्यम्। विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादावौशेविष्णवादिशब्दा अर्थपराः शक्तिग्रहस्तु प
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतएव पदप्रकारकः। एवं च विष्णुपदार्थाभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। विनाय
को विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्थाः विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्यायद्वन्द्वात्मके कोशे एते पदार्था
अभिज्ञा इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्य
नियमतः पश्चान्मनसैव। अतएव तृतीयाध्यायतृतीयपादेशं करभगवत्पादैरुद्गीत्याधिकरणे सामानाधिकरण्यं
चतुर्था। अध्यासेनापवादो नैकत्वेन विशेषणत्वेन च। अध्यासेन यथादयं प्रतिमाविष्णुरिति। न हितत्र विष्णुबुद्ध्या प्रतिमाबु
द्धिर्निवर्तते इति नायमपवादः। अपवादो यथाददं रजतमिति। अत्र हि पश्चाद्वा विन्यायार्थार्थशुक्तिबुद्ध्या स्माबुद्धे
र्निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवं च अध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एक
त्वेन यथा हि जैतमो ब्राह्मणो भूदेव इति। नेदं लौकिकं वाक्यं लोकव्यवहारे एकै नैव विवक्षितार्थसमर्पणादन्यस्यान
र्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात्। तस्मात्कोशरूपमेतत्। एतेन कोशरूपपदानां पदपरत्वमित्यपास्तम्। विशेष

णत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ॥ अतएव नामान्विते समानाधिकरणे इति सूत्रेः ध्येदेवि सरस्वति इडेकाव्ये विहव्ये एतानि
 ते ध्येनामाना त्वत्र समानाधिकरणत्वप्रयुक्तमविद्यमानत्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्यविशेषवचनत्वाभावमाश्रि
 त्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तु नात्त
 च्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापत्तेः। कौशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधपूर्वकमेवार्थबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्।
 भेदारव्यानाय न ह्नुनैकशेषो न संकर इति। भेदारव्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदारव्यानाय स्वरूपभेदारव्यानाय चेत्यर्थः। लिङ्ग
 भेदारव्यानाय खं न भः आवणो न भा इत्यस्य स्थाने रवश्चावणौ तु न भसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभे
 दारव्यानाय नैकशेषः कृतः। तथा पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः संकरोपि न कृतः। यथास्तवः स्तोत्रं तु
 तिस्तुतिरित्येव कृतं न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति। कृतौ न भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्यानुक्तानां स्थाना
 न्तरानि दिशतां भिन्नलिङ्गानां ह्नुनैकशेषश्च न कृतोऽन्येषां तु कृत एव यथापूरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मातापित
 रौ पितरा इति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति चैकशेषप्राप्तिः।
 अतोऽपि परतैव कोशेऽनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्य वर्गः पृथ्वीपुण्ड्र्याभृद्नौषधिभृगादिभिरित्युदाहरणम्। तत्र ह्नुनैक

ल मं-
७३

रौकृतावेवेत्यलम्। सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वावच्छिन्नः समूहोर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्याकृतपरि-
च्छेदवत्त्वम्। तत्र समूहस्योद्भूतावयवभेदत्वे सर्वघटा इति। अनुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं सर्व ओदनोभुक्त इत्यादिः।
सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगत सर्वत्वस्यावयविनिआरोपो बोध्यः। बुद्धि विषयत्वेन बुद्धि विषये तदादेः शक्तिः। अत-
एव तस्यापत्यमिति सूत्रभाष्ये सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे
प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात् सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यान्न तु उपगवादेरिति शङ्कार्थं कैयटः। सा-
मान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद् विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति शङ्कितम्। अपत्यशब्दस्य संबन्धिविशेषा काङ्क्षतया
तस्यापत्यमित्युक्ता वप्या काङ्क्षाया अनिवृत्ते स्तेन तद्विशेषणा योगाद् विशेषवाचिन एवोक्तं। यदा प्रकरणात्तदा
योपि विशेषेव तन्ते तदा तस्मादपि प्रत्ययस्तादाय निरितीति कैयटः। सामान्यरूपेणैव विशेषविशिष्टस्य भानं प्रकरणा-
दिवशादिति तदर्थः। विशिष्टेपि बुद्धि विषयत्वसत्त्वात्। एवं च तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंब-
न्ध्युपलक्षणमिति तात्पर्यम्। तदुक्तं तस्येदमिति सूत्रे कैयटेन। षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येति प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रति-
योगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन। यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययसत्त्वपरोक्षत्वादिकं तद्विवक्षितमिति। एतदभिप्रायेणै-

राम

७३

वसूत्रोपक्रमे तस्येदमित्यपत्येपिसिद्धमित्युक्तम्। शेषइतिसूत्रे च भाष्ये उक्तं तस्येदं विशेषा ह्येतेऽपत्यं समूहो निवा
स इति। तस्येदमिति सूत्रे इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाव्यक्तिविशेषा एते इति तदर्थः। अतएव तस्मिन्निति सूत्रे भा
ष्यं सर्वनाम्ना निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि। तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अपि उदाहरणानीति। व्यापकं
सामान्यं व्याप्यो विशेषः। तत्त्वं च विवक्षाधीनम्। अतएव गोकुष्णयोः परस्परं सामान्यविशेषभाव इति च। तत्र
सामान्यवाचीत्यनेन सकलसाधारणसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्। न च काव्यप्रकाशेऽनेकार्थस्य शब्द
स्य वाचकत्वे नियन्त्रिते इत्येतदुदाहरणावसरे तावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेन शक्तिसंकोच इत्युक्तं तद्वि
रुध्येत। तदाहीनां त्वद्रीत्याना नार्थत्वाभावादिति वाच्यम्। शक्यतावच्छेदकानेकत्व इव शक्यतावच्छेदक
व्याप्यधर्माणानां त्वेप्यनेकार्थत्वात्। परेतु घटमानयेत्याद्युक्ते तैलघटजलघटघृतघटानां मध्ये तत्तत्प्रकरणे त
त्तद्घटानयनमत एवाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमिति लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाज्जनपरत्व
मिति हेलाराजादिभिरुक्तम्। हरिणा शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्येवोक्तम्। एवं च संयोगादिशक्यतावच्छेदकाने
कत्वे एव निर्णायकमित्युक्तम्। प्रकाशेऽनेकार्थस्येति सूत्रत्रयद्वितीयांशव्यञ्जनायाः स्फुटतया व्यञ्जना

निरूपणप्रस्तावादित्याहुः। यत्तु यद्व्यतत्तत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्तत्पदं बुद्धिविषय
 तावच्छेदकत्वापलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचि
 तेन रूपेणापि बोधः। अतएव तत्पदात्कदाचिद्घटइतिकदाचिज्जातिमानितिकदाचिज्जातिमान् घटइतिकदाचिद्बुद्धिस्थ
 इति बोधः। तादृशार्थनिरूपितशक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नाना रूपेण
 बोधनाननुभवात्। अतएव तेभ्यो न कदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य
 ज्ञानाभावे तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तत्रा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्न दोषः। सर्वस्या
 पि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधाद् इति दिक्। अत्र तदिदमादीनां पार्थक्यत्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपिशक्यकोटौ निवेशनीयम्। एवं
 यच्छब्दशक्यकोटाबुद्देश्यत्वं तदो विधेयत्वमिति। इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तुं बुद्धिविषयजद्देश्यो यत्पदार्थो
 तस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा। तत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादाना
 पेक्षा। यथा साधुनन्दमसिपुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिकइत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तुं बुद्धिविषये
 विधेयेशक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वाद् न तत्र यच्छब्दोपादानापेक्षेति कार

न्यप्रकाशादौ विस्तरः। तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽदसो व्यवहितेशक्तिः। तदुक्तमिदमस्तु सन्निरुद्धे समीपतरवर्तिचैतदोरूपम्
॥ अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयादित्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परेतु परोक्षत्वाद्येव तदादेः
क्यतावच्छेदकप्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विशेषबोधः। वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव हि प्रकरणम्। एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थप
रामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणज्ञानं विना सर्वथा विशिष्य बोधाजनकत्वात्। अतएव तस्यापत्यसूत्रस्थपूर्वोक्तशङ्
का परभाष्यस्थसामान्यनिर्देशादिति प्रतीकमुपादाय तस्येति सामान्यनिर्देशात् तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः
स्यादितिकैयटेनोक्तम्। अन्यथा तच्छब्दादिभ्य इति वदेदित्याहुः। केचित्तु एवं युष्मदः संबोध्यत्वमस्मदुच्चारयितृत्वं प्र
वृत्तिनिमित्तम्। तेन रूपेणैव बोधासुभवात्॥ देव्युवाच। मया त्वयि हते त्रैवर्गजिष्य न्याशु देवता इत्यादावृषिवाक्योच्चार
णकाले आनुपूर्वी सामान्येन देवी वाक्यस्याप्युच्चारणाद्देवी महिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वसंबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव
ताभ्यां देवी महिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्योस्तु न प्रतीतिस्तात्पर्याभावात्। मौनिनापि मन्दोच्चारण
पूर्वकमेवलिरवनेन तल्लिखितार्हपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिरविरुद्धा। उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वा इत्याहुः। परेतु
क्रियाविनियोगफलकमभिसुखीकरणसंबोधनम्। तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वम्। नचैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते। अभि

ल. मं.

७५

मुखीभूतेपितथाप्रयोगात्। तस्मात्प्रयोक्तुरदंकारानास्पदचेतनत्वेनयुष्मदःशक्तिः। स्पष्टं चेदंपुरुषसमुद्देशे हरियन्ये
इत्याहुः। नन्वेवं सति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति शांकरभाष्यानुपपत्तिः
। तद्भाष्याद्वियुष्मदो जडैः शक्तिरस्मदश्चेतने इति स्पष्टं तद्विरुद्धम्। तव तूभयोरपि चेतनशक्तत्वेन तदसङ्गतिरिति चेन्न। तत्त्व
ज्ञाशक्त्या तथोक्तेरित्याहुः। किंपदस्य जिज्ञासाविषये शक्तिः। यत्र किंपदार्थान्वयस्तत्र वायदन्वयस्तद्वृत्तिधर्मव्याप्यधर्मा
वच्छिन्नो जिज्ञासाविषयत्वेन तच्छक्यः। स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितवाक्यप्रयोगात्। अतएव कः पचतीत्यादि
प्रश्ने विप्रः पचतीत्येवोत्तरं न तु प्रमेयं पचतीति। जिज्ञासाविषयकर्तृकः पाक इति प्रश्नार्थः। तद्विषयजिज्ञासायास्तदिच्छावि
षयीभूतज्ञानजनकादुक्तोत्तराभिर्वृत्तिः। को ब्राह्मणः पचतीति प्रश्ने चैत्रः पचतीत्येवोत्तरं न तु मनुष्यः पचतीति अयंक इ
त्यादौ समभिख्यात् तदपदोपस्थाप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावांस्तद्व्याप्यविशेषधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविष
यतया शक्यः। अतएव तत्रायं ब्राह्मण इत्येवोत्तरम्। एवं प्रश्नवाक्यात्समभिख्यात्तधर्मव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानमिष्टसाधन
मिति ज्ञानजन्यतादृशज्ञानं मे जायतामितीच्छा जायते। उत्तरेण च विप्रत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञा
नोत्पत्त्या तन्निवृत्तिः। इष्टसाधनताज्ञाने तु तादृशधर्मो विशेषधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालीन्येव ज्ञानानिविषयः। एवं

राम

७५

प्रश्नवाक्येयत्प्रधानंतत्समानलिङ्गवचनशब्देनैवोत्तरं यथा कथंचित्प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्तकम्। एवं च केशिष्या अ
 स्येति प्रश्ने कठ इत्येवोत्तरं न तु कठ इति। एवं किं शिष्यो यमिति बहुव्रीहिसमासेन प्रश्ने कठ इत्येव न तु कठ इति। तस्य क
 ठत्वे शिष्याणां कठत्वमार्थप्राप्तमित्यर्थमिदमुत्तरमिति अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। मुखं किमिन्दुरि
 त्यादावप्ययकिमो वितर्कः। वितर्कश्च संभावनात्मकं ज्ञानम्। इन्दुप्रकारकसंभावनाविशेष्यं मुखमित्यर्थः। संभाव
 नाप्रयोजकाल्हादकत्वसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वर्थात्॥ धनमिदं किंचैत्रस्येत्यादेश्चैत्रस्वामिकेतत्त्वेन संभावनाविशेष्यं
 धनमित्यादिरर्थः। किं गौरित्यादौ कुत्सार्थकोपिसः। स्वपदस्य तदुघटितवाक्यघटकक्रियान्विते समभिव्याहृतप
 दोपस्थाप्ये शक्तिः। तेन चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वशब्देन न चैत्रप्रतीतिः। स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मैत्रपश्यती
 त्यादौ तात्पर्यवशाच्चैत्रपुत्रमैत्रपुत्रान्यतरप्रतीतिः। कलशे निजहेतुदण्डज इत्यादावध्याहृतक्रियान्वयिनः कलश
 शब्दस्य स्वशब्दसमानार्थकनिजपदेन प्रतीतिः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपदमर्शित्वमित्यस्य प्रधानान्वयिप
 दमर्शकत्वमित्यर्थः। एवमात्मीयधनज्ञातिवाच्यपि स्वशब्दः। ऐश्वर्यवाच्यपि स्वामीति प्रयोगविषय इत्यन्यत्र
 निस्तरः। एकशब्दः केवलेपि शक्तः। केवल्यं द्वितीयरहितत्वम्। द्वितीयशब्दश्च सजातीयैसहायेरूढः। एवं च

तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यकैवल्यम्। अयमेकोनभुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनक
 र्तृसजातीयराहितोभुङ्क्ते इत्यादिरीत्याबोधः। अतएवैकाकीहयमारुह्यजगामेत्यादौ नानुपपत्तिः। हयस्यद्वितीय
 स्यसत्त्वेपितस्यसजातीयत्वाभावात्। एवंयोद्धत्वेनसजातीयाभावेऽन्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेपि एकोरणं गच्छतीत्युप
 पद्यतइतिदिक्। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांसप्तशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्यापिदिशउपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्य
 ता। तत्रमध्याह्नसूर्यसंयोगवान्देशो मध्यंततउद्याचलपर्यन्तदेशोपाधिकापूर्वादिक्। ततोस्ताचलपर्यन्तदेशोपा
 धिकाप्रतीची। ततएवमध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिकोदक्। तत्पृष्ठयावद्देशोपाधिकादक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योद
 ङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भावितावधयोदिक्शब्दाः। देशादौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षा इति हेलाराजः। दिक्चेदमस्मादित्यव
 ध्यवधिमद्वावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिकात्रजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिकाद्रव्याणां परापरव्यवहा
 रप्रयोजिकाचशक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणमृजुता। अनेकदिक्कंतद्वक्रता॥ पूर्वमभूत्परतौ भविष्यतीति क्रिया
 पौर्वकाल्यमेवकालकृतमिति नदिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापितयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वं परोपाधितयैव सदाप्रतीतेः। सर्व
 त्रचतत्कार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वम्। सर्वत्रस्वकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वम्। देशानां पूर्वपरादिव्यवहारोपिदिक्

कृत एव। पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात्। यस्त्वभिमुखः पूर्वः पृष्ठस्थः पश्चात्। हस्तदक्षिणो हस्तवाम इत्यादिव्यवहारः
 स नदिगपेक्षः। प्रत्यङ्मुखस्य ग्रत्यश्चाद्देशश्छंतस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशश्छत्वेन प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतेत्यादावव्य
 वस्था पतेः। किंतु तत्र वक्तुं संमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिरवृत्तिनिमित्तम्। एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहि
 तत्वमपि देशवृत्तिपूर्वपरशब्दयोस्तत् पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्तिदक्षिणो
 त्तरशब्दयोस्तत् पूर्वोध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः। पूर्वस्मिन्देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः। सर्वे चेदं हरिग्र
 न्येहेलाराजीयग्रन्येचस्पष्टम्। विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च। तेन विंशतिर्गवां विंशतिर्गविड्ति च॥ य
 दाप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्धूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षा
 यां सामानाधिकरण्यमुभयत्रापि एकवचनान्तोः। अन्त्येपिशब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मि
 ण्यारोपेणैव प्रयोगः। वेदाः प्रमाणमिति वत्। ते चानवतेः स्त्रियाम्। गाबोधनमित्याद्यपि एवमेव। धर्मनिष्ठसं
 ख्यानारोपे तत्र गाबोधनानीत्यपीति विशेषः॥ संख्या परत्वं च द्रव्याद्भेदेन संख्याबोधनं यथाद्येतन्नापि गवां विंश
 तिमानयेत्यानयनादिभिः। यादव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात् धर्मधर्मिणोरभेदाद्देति पङ्क्तिविंशतीति

ल-मं
७७

सूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्ये यपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषे णविंशतीविंशतयइत्यादीष्टमेव। द्रो
णप्रस्त्रादिशब्दाश्चेयताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरू
पद्रोणत्वाद्यवच्छिन्नैश्चाः। प्रवृत्तिनिमित्तं तु द्रोणत्वाद्येव परिच्छेदकत्वं तु लिङ्गवत्त्वसमानाधिकरणमेव प्रातिप
दिकार्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतदित्याद्युक्तम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं श
क्यतावच्छेदकमिति नानार्थोऽयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्। अन्त्येतात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अतएव गौरित्येतन्मा
त्रात् स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अतएव गोबलीवर्द्धमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावाद्बहुः सिद्धः। अन्त्य
स्तु गोर्वाहिकइत्यादौ। एतान्गाश्चतुरो बलीवर्द्धान् पश्येत्पादौ प्रथमयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते च एतदेवाभिप्रेत्यत्य
दादीनीति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्हन्तौनेति वक्तव्यमेव हि शूद्राभीरंगो बलीवर्द्धत्वेण लपमित्यादौ न स्यादि
ति शङ्कायामाभीराजात्यन्तराणि उलपमित्यपां नामधेयमित्यादिना सामान्यविशेषभावाभावउक्तो भाष्ये। गोबली
वर्द्धमित्यत्र गावउत्कालितपुंस्कावाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्युक्तम्। बाह्याद्यर्थे पृथक्कृतपुं
रूपाः स्त्रिय एव गोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेष्वेवमेवेत्यलम्। धेनुशब्दस्य धा

राम

७७

न कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं धेनुपा ने इत्यतः कर्मणि नुप्रत्ययसत्त्वात्। अतएवावीधेनू इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। हवि
धन्यस्मि धेनुषु इति भागवतप्रयोगश्च। हविर्धानी गौः। एतेन गोत्वसमानाधिकरणं धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्य
पास्तम्। न चोक्तप्रयोगे लक्षणा। शक्त्यैवोपपत्तेः। न चाथैष भूस्त्रिबुदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणे अ
त्यत्र द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्र च गवामेव प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्। अपशवो वा न्ये गोश्चैभ्य इति श्रुतेः
प्रशस्तत्वेन तत्र गवामेव प्रतीतेः। वडवानां तु न दक्षिणात्वं भागित्वा ह्यगवामिति जैमिन्युक्तेः। भागित्वमुपकार
कत्वं दक्षिणा हि त्रस्त्रिगुपकारार्थान्न च ताभिर्दुग्धादिद्वाराऽग्निहोत्राद्युपकारः न केसरिणो ददाति नोभयतो द
तः प्रतिगृह्णातीति निषेधाच्च। एतेन धनलाभद्वारा तासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम्। नाश्वं विक्रीणीत इति स्मृत
श्च। द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्राप्युक्तप्राशस्त्या दश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्ते पशुत्वाश्रवणाच्च गौरे
वालम्भः। किंच तदग्रे वायव्यं वत्समालभेतेति श्रुतं तत्र च प्रत्यासत्त्या पूर्वालब्धे धेनोरे ववत्सस्य ग्रहणमिति वे
दभाष्यरुद्रिज्यारिष्यातम्। एवं च तत्संयोगात् तत्परत्वं वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्तिनिमित्त
कएव। अतएव महिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम्। अतएव हयदिभिः सवत्सासकरभाऽवत्साकरभा

ल. मं
७८

धेनुरिति संयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम्। वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनो ह्री उच्यते इति च विवृतम्। अतएव त
था सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम्। अन्योन्येतरैतरपरस्परश
ब्दानां क्रियाव्यतीहारविषयत्वमेकमात्रावृत्यः न्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वव्यासिद्धिः॥ इ
ति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः॥ अथ तत्प्रकृतिकसु बर्थो निर्णीयते॥ तत्र प्रथमा द्वितीया तृया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी स
प्तमी स्याख्याः सप्तविभक्तयः। तत्र प्रथमा विधायकं प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति। अत्र प्रा
तिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च। अतएव लिङ्गदिग्रहणं चरितार्थम्। तेषामपि प्रातिप
दिकार्थत्वात्। तदाश्रयश्चारेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तं श्रयोपि। तेन सिद्धो माणावकोटोऽणो व्रीहिरित्यादौ न दोषः। किं
च शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तरसन्निधानेः न्वयानुपपत्त्या वक्तुं श्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयण
मिति न दोषः। अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां न पुंसकद्रुत्वत्वाप
त्तिः। तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थे सामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तं साधु इत्ये
तावद्बोध्यते। अन्तत्तोलङ्परस्यास्तेः सत्वात्। ननु तदन्वयबोधोत्तरं प्रथमोत्पत्तिरिति बोध्यते। एवमन्यैर

पिकारकाधिकारस्त्वसूत्रैर्युग्युपपदइत्यादिभिश्च। अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्ता क्रि
याचानिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दिष्टा कर्ता कर्मचानिर्दिष्टे देवदत्तेत्युक्ते कर्तानिर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदा
नीं गामभ्याजकृष्णां देवदत्तेत्युक्ते सर्वे निर्दिष्टं गामेव कर्मदेवदत्त एव कर्ताऽभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्तत्कारकादि
मात्रप्रयोगे योग्य सर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोगइतितत्तात्पर्यम्। एवं च सामान्यतः क्रियाकारक
त्वसंबन्धयोग्यता बुद्धिरेव विभक्तिप्रयोजिकाननुविशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यता बुद्धिवि
षयत्वमेव। रुद्धिसूत्रेभाष्येप्युक्तम्। संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याहरपात्रं पात्र
माहरेति द्रोणो ब्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्य व्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः। यत्त्वभेदः
संबन्धइति। तन्ना। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात् संबन्धस्य। अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शि
रइत्यादौ षष्ठ्युपपादनाय ष्यपदेशिवद्भावइति भाष्ये उक्तम्। किंच। तस्य संबन्धत्वे नीलोद्यतइत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
भेदमूलकसंबन्ध एव षष्ठीस्य सूत्रतो वाच्य इत्यालाभात्। अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्यय
स्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यवचनत्वं कस्यचित् संपादयते। तस्य आभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तो

क्तेरित्युक्तम्। अभेदस्य संबन्धत्वेन भाने तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतावक्तुं युक्ता। राजपौरुष्यमित्यादौ पूर्वोत्तर
पदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। नच प्रथमार्थः स इत्यशेषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पश्येत्त्यादौ तद्वानाना प
तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्या
दावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या रामं श्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिना लाभात्। कारकविभक्ती
नातत्तच्छक्तिस्तत्तत्क्रियाकारकभावसंबन्धश्चार्थइति कारकइतिसूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यतइत्य
प्रेनिरूपयिष्यामः। नच संबन्धसंबन्ध आकाङ्क्षालभ्यः। तद्वानेमानाभावात्। अनवस्थापतेश्च। यदपि वीरः पु
रुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्रव्यस्य भेदादौ येन भेदाभेदगर्भतादात्म्यं संबन्धइति। तदपि न। वास्तवभेदमूलक इ
वारोपितभेदमूलकसंबन्धेऽपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि संबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अतएवार्थवत्सू
त्रभाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे वस्थानं स वाक्यार्थइत्युक्तम्। विशेषइत्यस्य विशेषणविशेष्य
भावरूपपदार्थसंसर्गसूत्रेऽप्यर्थः। संबन्धान्तरस्य समर्थसूत्रे भाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः। अतएव प्रातिपदिकार्थ
सूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् प्रथमानप्राप्नोतीत्या

शब्दव्ययद्वयाधिकं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । वीरप्रातिपदिकाद् वीरः क इत्याकाङ्क्षया प्रापितं विशेषणत्वं
 मनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठा त्वयमापश्वात्वाकाङ्क्षा वशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति । षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये
 पि स्फुटमेतत् । घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम् ।
 हरिणाप्युक्तम् । विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते । न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते इति । पदयोः संबद्धयोरि
 ति शेषः । वीरपुरुष इत्यादौ परस्परसंबन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्ता
 र्थकत्वात्पदयोरपितत्त्वम् । एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं पुरुषस्य विशेष्यत्वं स्वामित्वे
 न स्वत्वेन च यथा तयोर्व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनं न तथा प्रकृत इति तदर्थः । अतएव जात्या कृतीति सूत्रेन्याय
 वार्तिककारेण यदुक्तम् । विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद् यदि गोशब्दतिष्ठति शब्दयोरेकमभिधेयं भवति त
 तो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यत इति तत्संगच्छते । अन्यथा राज्ञः
 पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः । अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचि
 तः । अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेः । तस्माद्द्वेधासः । द्वयोर्धर्मिणोः संबन्धेन वैकत्वेन वेति ॥ एवं च विना संब

ल. सं
८०

न्यविशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थोवाच्यः। एवं चाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्ट एव तदभिमतः।
यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः संबन्ध एव तदाश्रययोर्विशेषणत्वादिनियामकः। सोऽपि वाक्यार्थ एवा ए-
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये ह्यन्धापादनं चार्थे ह्यन्ध इति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवानूवीरः
पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारताविशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरू-
पिते एवैतिनियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो-
नत्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्। तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान् नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यो-
दाहरणम्। कृष्णः श्रीशौनंतटस्तटीतटमित्यादिलिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारीआढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजा-
तिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रा-
प्त्या परिमाणग्रहणमेकोद्भावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात् तदप्राप्त्यावचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्य-
स्य संख्याविशेषणत्वात्। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्रविभक्तिर्वाच्या। न च तद्व्यबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचि-
तस्य ततो बोधात्सजातीयसंबलनेहि प्रचयः। हित्वाद्युपजननयोग्यत्वं च प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प्रचि-

ताप्रचितसाधारणतदर्थः। तत्प्रतीतिश्चैकपुत्रइत्यादौ। एवंह्येवबहुवद्व्युत्पन्नोद्भूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्विभ-
 क्त्या। तदभावेतुहिपुत्रोबहुपुत्रइत्यादावनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यद्वित्वादिभानम्। एतन्मूलकमेवसंभे-
 देनान्यतरवैयर्थ्यमितिपठ्यते। यद्वा नकेवलेतिनियमेनस्वाभाविकंसहाभिधानमत्रलुग्विधिनातुकेवलेना-
 प्यभिधानंज्ञाप्यते। एवंचप्रकृत्यर्थानुवादिकाविभक्तिः। यद्वाप्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सौम्यइत्यनुक्तत्वदे-
 वविभक्तिरत्र। अन्यव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौभाष्येउक्तम्। एकशब्दादौ
 चवचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्यस्याप्यनिश्चयात् केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौतुवृत्तिस्व-
 भावादेवान्यार्थसंबन्धोपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेवगम्यतेइतिनतत्रविभक्तिः। सैवचानुत्पत्तिर्लुकांस्वरव्या-
 यतोयद्वाएकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थोविभक्तिवाच्येनैकत्वादिनाविशेष्यते। एकत्वादिविशिष्टएवाशेनितुगु-
 णान्तरविशिष्टइति। एवंचवचनग्रहणंनकार्यंस्पष्टं चेदंसर्वमनभिहितसूत्रेभाष्ये। संख्यासमुद्देशोहरिग्रन्थे
 चेतिदिक्। इदमपिसूत्रक्रियायोगएवप्रवर्ततेकर्मणिद्वितीयेत्यादिसाहचर्यात्तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च। तिङ्-
 समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकाच्चक्रियान्वयिकर्त्तृदावभेदान्वयाच्चक्रियायोगो बोध्यः। यत्रक्रियानश्रूय

ल.मं. तेतत्राध्याहारः। अन्ततोः स्तीत्यस्यास्तिर्भवन्तीपरोप्रयुज्यमानोपिअस्तीति भाष्यात्। संबोधनेचेत्यनेन संबोध
 ८१ नाधिक्येप्रातिपदिकार्थेवर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्रसंबोधनमभिमुखीभावः। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृ
 ती। तेनसंबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया। संबोध्यतावच्छेदकरूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिविनातत्त्वासंभवात्। ते
 नराजाभवयुध्यस्वेन्द्रशत्रुवैर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव
 राजन्युध्यस्वेत्यस्यकुमारावस्थायांराजाभवयुध्यस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः। केचित्तुसंबोधनंसम्य
 ग्ज्ञापनंसंबोध्यज्ञापनार्थमेवसंबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्तीइति
 पूर्ववत्। ज्ञापनेसम्यक्त्वंचावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च
 एतद्विभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगएव। यत्तुप्रयोज्जिच्छाविषयकत्वंज्ञानेसम्यक्त्वमिति। तन्न। तस्यवा
 क्यप्रयोगानुमेयत्वेनविभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौनिवेशेमानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्र
 योगेपिबोध्यबोधेप्रयोज्जिच्छाविषयत्वानुमानात्। अन्यथातस्यतत्प्रयोक्तृत्वमेवनस्यात्। त्वंपचेत्यादौ
 प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्यप्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हे शब्दादिसंबोधनेतात्पर्यग्राहकम्। अचेतनेतुचे

राम

८१

तनत्वारोपेणगोणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। तद्व्यापारजन्य
ज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धिश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्षे इति ज्ञेयेथेतस्या
न्वयः। स एव च ज्ञाप्योर्थः। तेन रामत्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयस्त्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववच
नार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्वज्जकंच मुखपरारुत्यादि। हे राम सुन्दर इत्यादावसीत्यध्याहारः। एवं च धिदु मू
र्वेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा तदभावे द्वितीयेत्याहुः। तत्तु सिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाण हरिग्रन्थविरुद्धम्
संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायाविशेषणम्। ब्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति हरिः। अत्र पुञ्जराजः। आरब्धा
तंस विशेषणं वा क्यमिति वा क्यलक्षणस्य समर्थसूत्रभाष्योक्तस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे ब्रजानि
देवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्यविहितो निघातो न स्याद् इति संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनु
वाद्यस्य च विधेयत्वान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवान्वयइति युक्तम्। एतच्च न डीति सूत्रे भाष्ये ध
नितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासवादेनिरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा। सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सं
बोधनं विदुः। आसाभिमुख्योद्दार्थात्माक्रियासु विनियुज्यते। संबोधनं न वाक्यार्थइति वृद्धेभ्य आगमइति। एवं च

केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभावएवात्रसंबोधनपदार्थोऽनितुसर्वस्तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमिति। एवंचक्रियासुविनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्रसिद्धस्येत्यनेनतस्यानुवाद्यत्वंविनि-
युज्यतइत्यनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येतिबोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकंप्रवर्तनाविषयो र-
क्षणमितिबोधः। ब्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यध्याहारोवाक्यैकदेशन्यायेनवा। तत्रव्रजनस्यकर्मत्वाद्
देवदत्तस्योद्देश्यत्वाद्भूयोःसमानवाक्यस्थत्वम्। उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलस्य
संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैवप्रतीतेस्तन्मवाक्यार्थइतितदर्थइतिबोध्यम्।
तत्रवाक्यैकदेशन्यायेनब्रजानिदेवदत्तेत्यनेनैवजानीहीत्येतदुपहितवाक्यार्थबोधइति एकतिङ्वाक्यमिति
वाक्यलक्षणमपितत्रास्त्येवेतिनिघातसिद्धिः। एतन्मूलकएवसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारो रक्षानाम्
। तस्यैवत्वंपदार्थत्वेनविनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्। अतएवतिङ्गसमानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकमतेप्रथमा
सिद्धिः संबोधने। तन्न्यासेहिप्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव। अतएवसंबोधनेचेति सूत्रकर्मदि-
विशिष्टेप्रथमाभावेज्ञापकमाश्रित्यप्रातिपदिकार्थसूत्रेमात्रग्रहणंप्रत्याख्यातम्। तेनहिसंबोधनविषयेपिप्राति-

पदिकार्थद्वयनेन सिद्धिः सूचितेति तत्त्वण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम् । वार्तिकनये सूत्रस-
 त्वेपि संबोधनाधिकेति डः समानाधिकरणेऽर्थवर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्योचित्याच्च । तस्मात्कर्तृकार-
 कत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव ब्रजानिद्वैवदत्तेत्यादौ ब्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्
 । तस्यान्तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति रिक् । यत्तु संबोधनस्य प्र-
 कृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणास्त्वपचेति प्रयोगापत्तिरिति । तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्य-
 न्तपदसमभिज्याहारेण दस्तत्पदबोध्ययावत्परामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिमिद्वत्त्वेनैकवचनस्यासाधुत्वादू-
 त्यलम् ॥ इति प्रथमा ॥ अथ द्वितीया । द्वितीयादयोपि द्विविधाः कारकविभक्त्युपपदविभक्त्यश्च । कारक-
 क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोतिक्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छती-
 त्यादौ ब्राह्मणस्य नकारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिध्यति तत्त्वाभावात् । हरिरप्याह । स्वाश्रये समवेतानां तद्देवा-
 श्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्यतौ सामर्थ्यसाधनं विदुरिति । द्रव्यगता क्रियाजनकताशक्तिरेव कारकसाधन-
 मिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्या विष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ता

ल. मं.

८३

प्राप्तविवेकेनशक्तिरेवसाधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रेभाष्ये। गुणाः साधनमिति। शक्तिरेवात्रपारतन्त्र्याद्गुणत्वेनो-
क्ता। तत्रकर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता। करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंचद्रव्य-
स्यकारकत्वेतस्यैकरूपत्वेनकार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यतेचघटेपश्यघटेनजलमाहरघटेनलंनिधेहीत्यादौका-
र्यवैचित्र्यम्। सर्वस्यचसर्वशक्त्याश्रयतेतिकदाचित्कस्याश्विद्विवक्षयातत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः। क्वचित्-
शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापिसाधनत्वेनव्यवहारः। शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापिसत्त्वात्। शक्त्याकरोतीत्यादौशक्तेरपि
द्रव्यायमाणतयाशक्त्यन्तरयोगः। अतएवविभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावःसंगच्छते। द्रव्यस्यैवसाधनेत्वे-
तुतस्यशब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्यप्रयोगएवनेतिकथंतेनसमासःस्यात्। पशौकर्तरीत्यादेश्वकर्तृशक्त्याश्रयेद्-
त्यादिप्रकारेणार्थद्वयत्वम्। सर्वेषांचकारकाणांस्वस्वान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएवतेषां
भावनायामेवान्वयः। क्रियाजनकत्वावगतौकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनतन्नैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसंप्र-
दानस्यापिदातृबुद्धिस्थित्वेसतिदातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वंतावतैवदानक्रियानिष्पत्तेः। घटंस्मरतिघटं करो-
तीत्यादौबौद्धघटादेःपूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युक्तम्। क्रियान्वयित्वंकारकत्वमितितुन। कार-

राम

८३

काणां भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्व
 य इत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च। कश्चित् प्रत्यक्षादिनाः र्थज्ञात्वापरंप्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां सं
 स्कृतस्य व्याकरणतएव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वक्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावा
 त् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह। यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं
 कारकत्वमिति। तन्न। पक्वोदन इत्यादौ प्रत्ययार्थकारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इ
 त्यस्य भङ्गपत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। नच कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायित्वेन कारकं करणमित्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तृति
 पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्तिकारके॥ व्यापारभेदापे
 क्षायां करणादित्वसंभव इति तेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्त्तृत्वेन कारकत्व
 म्। ततः कः केन किंपचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्
 व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः। कर्तुः क्रियये सिततमव्यापारं कर्म। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणा
 नुमत्यादिव्यापारं संप्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोधिकरणम्। स्वत

ल.मं.
८४

न्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्दिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्र
जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः । तथैव मीदृशस्थलेऽपादान
स्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादा गच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्था
यां कर्तृसंज्ञा तु न । कारकत्वादेव स्वान्तन्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्त्तृति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वतन्त्रमेव यस्य तस्य
कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तं । स्वातन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्त्वात् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण कर
णत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तत इत्यलम् । यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानक
र्त्तृत्वं कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् अकुर्वतः साधनत्वात् नुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरण
त्वादिसन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्व्यापारमुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधान
क्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् ।
कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतत्वात् तन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित्संप्रदानापा
दानयोस्तु न साऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगो

तरं पुनः स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभागूराजा। तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वस्वव्यापार
 द्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्यबाधितमेवेत्यदोषः। नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्व
 व्यवहारोपीति हिक्। यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादि द
 र्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्र
 दा नापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्। त
 दुक्तं भाष्ये। पर्याप्तिकरणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति। वृक्षो बधि
 भावमुपगच्छति विप्रो नुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिहा धातुवाच्यता तु न
 तद्वापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये
 सूक्ष्मदशम्। येषु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति। तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्य
 भावात् तत्र तदाशङ्का समाधानपरभाष्या सङ्गतिः। तदर्थं कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥
 तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रम्। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीक्षिततमं क

ल. मं.
८५

मिति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुर्गृह्ये
त्वम्। तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्रित्याश्रयत्वात् कर्मत्वं विक्रितिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फला
श्रयत्वात् त्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तौकं पचतीत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सनागर्भितम्। अ
तएव कर्मणाय मभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मण एव संप्रदानसंज्ञापर्यायेण स्यादित्यापादितं भा
ष्ये। उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात् तण्डुलादीना
मपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथोग्रामे गच्छतीत्यादौ तु उद्देश्यत्वा
रोपेण निर्वाहस्तस्य॥ न च कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेति व्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धे तदाश्रयस्य
ग्रहणात्। एहातस्य नोद्देश्यतेति दोषः। गच्छति योगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वं
पर्याकर्तृसंज्ञाया बाधात्। आत्मानमात्माहन्तीत्यत्र तु शरीरान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि
भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्ते रग्नेर्मण
वकं वारयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्याद् इति माणवक

राम

८५

स्यापिकर्मत्वं न स्यादिति । वारयते श्वसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः । चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः । प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी । विषयता या अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञानसामग्री प्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्यामाषेष्वश्वंबध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम् । पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलश्रयत्वेनाविवक्षणेन च न कर्मत्वम् । उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव । न च पयसः कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः । यदा कृतभोजनोऽपि पयसो लाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियायाः पय उद्देश्यकत्वसत्त्वात् । फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थत्वम् । पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति । अन्यथा प्रधानानुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वान् मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात् । कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमान् अर्थः । कर्मणीति सूत्रस्वरसात् । एवं सर्वविभक्तीनां तत्कारकशक्तिमूर्ध्नि बोधकत्वं बोध्यम् । तत्र च प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेष्यं धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन । एवं च हरिं भजतीत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपक ।

ल.मं.
८६

प्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारो भजे रर्थः। यत्तु फलाश्रयः कर्म। तत्र फलस्य धातुना लाभा
त्। आश्रयो द्वितीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। आधेयतया फलं विशेष्यम्। आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम्।
अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फले अन्वय इति तु न युक्तम्। कर्म
णीति सूत्रस्वरसंभङ्गात्। न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। वि
नक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः सासादुभेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मता संसर्गकबोधः
स्यापत्तिरिति। तन्न। सप्तमीपञ्चम्योकारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोश्चा
भेदेन शक्तिमत एव द्वितीयार्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्। किंच त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुख्य
पक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्यादिपदैः पूर्वपूर्वडित्यादिगुणारोपेण तत्तडित्यादि
बोध इति ऋलृक् सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं चात्रत्यसंज्ञाशास्त्रेस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनिबोधनमेवो
चितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादिव्यवहारा
सङ्गत्यापत्तेः। न चास्य तत्त्वात् कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे

राम

८६

कर्मादिशब्दानां पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च । अनादित्वाद्यवहारस्य पूर्व
 पूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमतिशक्तिग्रहः । केचित्तु वृद्धिरादैर्जडत्वादावप्येवमेव । तत्तत्प्रवृ
 त्तिनिमित्तं च क्वचिद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यप्यवहारतो निर्णयम् । यत्र विष्णुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानास
 भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो न लपदादाविवेति प्राहुः ॥ किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्छक्यतावच्छे
 दकमुचितम् । न च फलनिर्हृतत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्ते इत्या
 दौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीया शक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमा
 रेर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्य लाभेऽपि शक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
 आकृत्यधिकरणीत्याशक्तिरेव वाच्येत्यन्यत् । परेतु कर्मत्वादिशक्तिमान्न तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारक
 भावसंबन्धश्च द्वितीयाद्यर्थः । तद्द्योत्यो वा ॥ प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगेन कर्मादिशब्दवाच्य इ
 तिस एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य अइति सूत्रे कैयटोक्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पा
 ठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इति एवार्थः । अर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादा

यविभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यत इति उपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वि-
 तीयावाचिका भवतीति समर्थसूत्रस्य भाष्याच्च। यत्तु कैयटेनोक्तमत्राभिसंबन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभि-
 संबन्धनिमित्तत्वादिति। तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशिष्यस्तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठीवाचि-
 का। तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादिसंदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतिः। भा-
 ष्यस्य संबन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः संबन्ध इति तद्भाष्यार्थः। भेद-
 समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यम्। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे ए-
 वेति सापिशक्तिर्वाच्या। शक्तेः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्तिद्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम्। का-
 रकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत्। सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च। विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभू-
 त इति तद्विहितश्चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानस्याव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वाद् असत्त्वभू-
 तत्वमुक्तम्। विशेषणभूतत्वेऽपि कर्महरीतिवद् हरिकर्मकेत्युल्लेखः। कर्मशब्दस्य समासघटकेऽस्य संज्ञा-
 शब्दत्वेन तत्र विशिष्यविशेषणभावे कामचारात्। काण्डे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसंबन्धेऽपि

कृत्यर्थस्य प्रकारत्वमात्रेण। संसर्गभाने संसर्गविशेष्यो भयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात्। अतएवानेकमन्य
 पदार्थ इति सूत्रे भाष्ये विभक्त्यर्थमुपक्रम्य तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इत्युक्तम्। अत्र द्योतकतापक्ष एव मुख्यः। प
 च्चकंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सित इति सूत्रभाष्येऽपि स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्य
 माह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्याविभक्तिं च। अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मान
 म्। त्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौविभक्त्यन्तः॥ इत्यनेन पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधा
 यकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतिः। कर्मणि द्वितीयादौ कयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकंप्राति
 पदिकार्थपक्ष एव लभ्यते तदा ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति सर्वत्र सिद्धौ तेषां नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं
 बहुष्विति सूत्रे भाष्ये। सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएव दधिराजे
 त्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतामसंभवि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्ष
 णकार्यलोपफलं वदता भाष्यकृतातिरस्कृतं च। अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्ग
 माशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानात्नेति उक्तम्। अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

कर्म-
५६

संबन्धस्तु वाच्य एव । अत एव प्रकारिभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्मकप्रती-
तीत्यादि क्रमेण बोधप्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः कर्मत्वादि शक्तिः । तदुपदिष्टेन क्रियात्वकारकत्वरूपसमूहसंबन्धे-
न तयोरन्वयवृत्तिरुक्त्यर्थः । प्रकारिभूतस्यापि संबन्धघटकत्वं शङ्कः स्वमित्यादौ । अत एव घटमित्येताव-
न्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा । तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः । यदा तु प्रातिपदिकार्थ इ-
तरा विशेषणत्वेनैव विवक्षितः शक्तिश्च तदभेदेनैव विवक्षिता । तदा घटः कर्मत्वाद्येव । यथा शक्तिर्भेदेन विवक्षि-
ता तदा द्वितीयादयः । स्पष्टं चैतत्षष्ठीशेषवृत्तिसूत्रे भाष्ये । तदुक्तम् । स्वशब्दे रभिधाने तु सधर्मेनाभिधीयते । वि-
भक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति । सधर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनान्तरेत्याद्यव्ययग्रह-
णम् । दधितिष्ठतीत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणं च । उपकारशब्दोऽर्थाद्यजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन वि-
शेषणत्वनियामकत्वाद् उपकारक इत्यर्थः । क्रियायाद्वृत्तिशेषः । कर्मकर्त्रादिपदवत्पाचकादिपदान्यपि तद्योग्य-
ताविशिष्टद्रव्यवाचकानि न तूद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकानीति गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः-
स्पष्टम् । अनभिहितसूत्रं तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यकमेव । तिङोक्तावपि घटोस्तीत्यादौ ।

प्रातिपदिकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्ताववृत्तेः। शक्तावुद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपदिकार्थाद्भेदेन प्रतीयमान-
 त्वम्। तद्वै परीत्येति मित्तंचाकाङ्क्षादिप्रतिपाद्यत्वं तस्मान्नाधिकरणत्वं च। तदुक्तम्। अभिहितः सोर्येन्तिभूतः प्रा-
 तिपदिकार्थः संपन्न इति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्तिक्रियायाः
 सर्वत्र सत्त्वात्। अतएव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः। कारकान्वययोग्यक्रियाचधातूप-
 स्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदो-
 पात्तक्रियायानकारकान्वयः शत्यो देवदत्तेनेत्यादि। अधिकारवारीद्वेष्टेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया। विषयस्योपि सं-
 वर्धयस्वयं छेत्तुमसां प्रतमित्यत्र तु मुनःसाधुत्वायेष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वाच्च दोषः। वि-
 षयस्योपि संवर्धयस्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसां प्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्या-
 न्याय्यत्वेन। एवं चेच्छार्येष्विति तु मुनू। अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णायज्ञानानुकरणम्। नार-
 द इत्येतच्छब्दाभिलष्यमाना कारो बोध इति प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वाद्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः। तण्डुलानोद-
 नं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीत्यननैव द्वयोः कर्मत्वम्। त-

ल.मं.
८९

एतुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठीनिर्वर्तने च पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तय
तीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तेनैवान्वयइति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय
इति कर्तुरीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तने धात्वर्थः न्वयः प्रा
ग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणिलादयः। प्रधानकर्मण्याख्ये ये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रा
ह्यत्वात्। तच्चोक्तोदाहरणयोः निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्ये
णशाब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणिलादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्चा नी
हृष्टेष्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता। संयोगस्य फलतावच्छे
दकः संबन्धोग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वादजाप्रधानं तत्र लादय उक्त
भाष्यात्। तस्यैव पयसि दध्यानयति सा वै श्वदेव्यामिहा इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतयाऽर्थे प्राधान्य
मादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्थानेयाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वाद्धातोः

पयसः सप्तमीदुहेरप्यन्तःस्थितद्वयविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वेगोदाग्धिपयइत्यत्रगोप
 यसौरुभयोरप्यनेनकर्मत्वम्। गौः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्पयसस्तत्रयोज्यफलाश्रयत्वाद्गोविभा
 गाश्रयत्वेनतुनकर्मत्वंपयोनिष्टविभागीयसंबन्धस्यैवफलतावच्छेदकत्वात्तत्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। उक्तप्राधा
 न्येचगोरितितत्रलादयः। एवमन्येषामपिदुहादीनांजिदण्ड्यादीनांचद्विकर्मकत्वंबोध्यम्। गर्गाः शतंदण्डुय
 न्तामित्यत्रोक्तंप्राधान्यंगर्गाणामितितत्रैवलादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यंतुशतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्राधा
 नगर्गानुरोधेननशतावृत्तिरितिनवद्विसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्येइत्याद्यप्येवमेव।
 मासमास्तेइत्यादावास्यादेरासनादिकरणकेव्यापनेवृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठंफलम्। मासमासनेनव्याप्नोती
 त्यर्थः। यद्वाव्यापनपूर्वकेआसनेवृत्तिः। मासंव्याप्नुवन्नास्तेइत्यर्थः। उभयथापिकर्तुरितिसूत्रेणकर्मत्वम्। आ
 सनजन्यत्वस्यव्याप्तावारोपेणतस्याःफलत्वम्। अनयारीत्यामासमौदनंपचतीत्यपिभवत्येव। आसनादि
 मात्रवृत्तौत्वधिकरणत्वात्सप्तमीसमायांसमायांविजायतइतियथा। ननुयद्यपिपराधीनतयाविषंभुङ्क्ते
 इत्यादौभुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाद्अनेनसिद्धम्। आतश्चविषमीप्सितंयत्तद्भक्षयतीतिभा

ल.मं
९०

व्योक्तेः। तथापि चोरा नृपश्यति ग्रामं गच्छन्तं स्पृशतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात्तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषये
 न्द्रियसंबन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठदर्शना एवेति द्वेष्याः। तृणे औदासीन्यादनुद्देश्यत्व
 मिति चेन्न। तथा युक्तं चानीप्सितमित्यनेनैव सत्त्वात्। अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्वा त्वर्थ
 फलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्वा त्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम्। नैमवारयति योगे गन्वा देनीनेनापि कर्मता। तथा युक्तत्वं
 प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्। यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेते
 तिविशेषणाच्चैत्रश्चैत्रंगच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते। ओरव्यातेन तु
 स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिषत्योः पूर्वदेशीत्यजेरुत्तरदेशीत्यन्दे
 श्च पूर्वोत्तरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैकलाभाद्वाधेयत्वं भेदश्च द्वितीया
 र्थः। तत्र फले आद्यान्वयः। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयिव्यक्तिविशेषा
 वच्छिन्नप्रतियोगितयाः न्वयः। एवं च ग्रामंगच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामभेदसामानाधिकरणव्या
 पारवानिति बोधः। एतेन प्रतियोगिता सामान्येनान्वयेद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कश्चैत्रभेदस्य चैत्रे सत्त्वे

राम
९०

नचैत्रैत्रंगच्छतीत्यस्यापत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयेदेवदत्तोद्भव्यंगच्छतीत्यस्यानाप
 त्तिरिति निरस्तमिति। तन्न। परयाकत् संज्ञाया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदेशक्ति कल्पनस्य
 व्यर्थत्वात्। नचततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम्। तथा व्युत्पत्तिमवस्ततो बोधस्य दुर्वारित्वात्। किंच द्वितीयार्थाधेय
 त्वान्वितफलप्रकारकबोधप्रतिद्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितैर्हेतुत्वकल्पनेन त
 ह्यारणात्। फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम्। तव तु भेदेशक्तेः
 सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं
 स्पष्टमेव। चैत्रमैत्रौ परस्परंगच्छतद्वृत्ति तु उभयोः समम्। तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदा
 र्थव्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात्। किंच घटं जानातीत्यादौ द्वितीया नापत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात्। नचतत्र विषयत्वे लक्ष
 णा॥ कर्मण्येव द्वितीयेत्यादि नियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुबूविभक्तौ न लक्षणेति त्वद्वद्व्यव
 हारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तद्वनियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेना
 नपारीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादि खण्डनीयमित्यलम्। यदपि मीमांसकाः सा

त. मं

९१

अथ द्वितीयार्थः ब्रीहिनवहन्तीत्यस्यावहननेन ब्रीहौ नू भावयेदित्यर्थः। यद्यपि ब्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः सा
धनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तूनृजुहोतीत्यत्र तु सक्तूनां भूत
भाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र न व्यत्ययो बहुलमिति वचनात्तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भावि
येदित्यर्थ इत्याहुः। तेषामयं भावः। वैदेकर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणौ वेत्येतावता तस्य द्विती
यार्थत्वमिति। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिस्त्रिब्रूशासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे
कारकं कर्म। अकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयीभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्र
अन्यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात् प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म। तेन कां स्य पात्र्यां
गां दोग्धिपय इत्यादौ कां स्य पात्र्यादेः न कर्मत्वम्। ब्रूशासि योगे तु तद्भात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं
तत्कर्म। एतद्विहितकर्मगौणं कर्मेषु च्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात्। गां दोग्धिपयः। द्रवद्रव्यविभागानु
कूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वगोः तदविवक्षा यामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः। बलिं
योचते वसुधाम्। स्वामिस्त्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलोदीयतामित्यभिलाषादिरूपो व्यापारो दि

राम

९१

दापयिषा व्यञ्जको याचे रर्थः। अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनमात्रादपायाभावेन
 बलेर्वसुधायाचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। यत्तु स्वोद्देश्यकदा नेच्छायाचनमिति।
 तत्र। पुत्रार्थकन्यायाचते इत्यनापत्तेः। स्वसंप्रदानकदा नेच्छावतिफलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपितथा प्र
 योगापत्तेश्च। अविनीतं विनयं याचते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोत्रयाचे रर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामी
 त्यभिलाषादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता॥ अत्रापादानादिविषयाभावात् अनेन
 कर्मत्वम्। याचनमात्रेण विनयसंबन्धाभावाद् अत्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञान
 वत्वं संबन्धः। व्रजमवरुणाद्विगाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः
 । व्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायां मनेन क
 र्मत्वम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति॥ जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्या
 पारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं माणवकेन च त
 ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। वृक्षमदचि

ल. मं.
९२

नोतिफलानि। विभागपूर्वकमादानंचेरर्थः। वृक्षात्फलान्यादत्तेद्वत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षायां मनेन कर्मत्वम्।
माणवकंधर्मब्रूतेशास्तिवा। ब्रूजोविषयतया ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो न्यापारोर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शास्त्रेः
अर्थः सच धर्मकुर्वित्यादिविधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृन्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो
माणवकेन संबन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसंप्रदानत्वाविवक्षायां मनेन कर्म
त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन
माणवकाय धर्मोपदेशकालेशूद्रेणापि अवगणेशूद्वंधर्मब्रूतेद्वितिनप्रयोगः। अनभिधानंच ततः शिष्टलोक
स्य बोधाभावरूपमिति तदस्य तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि द्वयीविवक्षाप्रायोऽत्रौ लौकिकी चेत्पुनस्त
म्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थप्रयोगकर्तारः ते चापभ्रंशानपि प्रयुज्यते अतस्तद्विवक्षानशास्त्रप्रवृत्तौ नियामि
का। लोकशब्देन शिष्टलोकः सहियत्रार्थयं शब्दधर्मबुद्ध्यापरशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षाशास्त्र
प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थद्वितितत्रकैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्वशब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृतपरावराद्वृत्तिपृषोदरा
दीनि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव हितीयया बोधः। कर्मसंज्ञा

राम

९२

विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थकर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। अतएवाकथितंचेति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्रकर्मत्वे
सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्येवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमोऽस्या
द्वितीयाश्रिततममित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एवं वैकुण्ठमपि तिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। अधिशीङ्-स्था सामि
त्यादिभिराधारइत्यनुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। दिव्धातुयोगे दिवः कर्मचेति सूत्रात् तद्वा त्वर्थसाधक
तमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्वं बोध्यम्। शतंशतेन वादीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मताशक्तिमत्वम्।
धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक्। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्यार्थानु
त्तेः षष्ठ्यपवादत्वाच्च। उभयतः रुष्णं गोप्यः। रुष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन्यद्वितीयाश्रितबोधः। धिक्कुरुणा भक्तम्। कुरु
णा भक्तसंबन्धिनीतिरेत्यर्थः। धिगर्थो निन्दा। उपर्युपरि अधोधः। अध्यधिवा लोकं हरिः। द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्व
भागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयाश्रितः। सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ
इतित्वन्वयिपदावाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थइत्येवं परम्। अतएव वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र संबन्धे षष्ठी। लोक
समीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः रुष्णं गोपाः। अनयोः समीपदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सा

ल. मं.
९३

मीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः । अभितद्व्याभिमुख्येपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समर । कषावाग्राममित्यत्राव्य
येसमीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः संबन्धः । ग्रामसमीपदेशइति बोधः । हा कृ
ष्णा भक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ भुक्षितसंबन्धी यत्किंचिद्वि
षयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभाद्वंदिति स्फूर्तिः । अन्तरात्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम् । अवधि
त्वसंबन्धो द्वितीयार्थः । त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरिरिति बोधः । अन्त । हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः । हरि
शब्दस्तद्भक्तिलासणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववत् हृतिः सुखसत्ताभावइति
बोधः । एवमन्तरेण शब्दोपि उभयार्थः । तद्योगेपि द्वितीया । तव मम चान्तराकमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धी कमण्ड
लुर्मध्य इत्यर्थाद् अन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया । किंच यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसंबन्धे विधानं
तत्र तेषां संबन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्ये वा स्पष्टं चेदंचतुर्थीतदर्थार्थेति सू
त्रे भाष्ये । तत्र हि तादृश्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्तायुरोरिदं गुर्वर्थमिति । विशेषसंबन्धे विधानं च क्वचिद्
विशेषोक्तेर्येव । यथा अनुर्लसणे इत्यादौ । क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्संबन्धेन संबन्धिनिनि यतो काङ्क्षा । यथा प्रकृतेः

राम
९३

वधित्वप्रतियोगित्वयोः। एवं च त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थेन द्वितीया। ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्याव-
 धिभूताविति न निर्णयः किं त्वन्यसहितयोरपि तत्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति ह लो नन्तरा इत्यत्र कैयदे स्पष्टम्। ज-
 पमनुषावर्षद्वयत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धो नुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्। हेतुतृतीयावा-
 धकत्वाद् अत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्त-
 रकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते अतएव कदा वृष्ट इति प्रश्नैर्दुदमुत्तरम्। जपविभक्त्येव लक्षणकं वर्षणमिति बोधः उ-
 क्तं च क्रियायाद्योतको नायं संबन्धस्य नवाचकः॥ नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। अस्यार्थः। प्रप-
 चतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात् संबन्धस्य नवाचकः नापि प्रादेशं विपरि-
 लिरवतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विनामानक्रियास्पृश्यते। तथा सतितत् क्रियानिबन्धनाकारक-
 विभक्तिरेव स्यादिति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किं तु विशिष्टक्रियाजनितोयं संबन्धो विभक्त्यर्थ-
 इति तद्वद्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः संबन्ध इति॥ लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तम्। आश्रितावधि-
 भावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति। लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावमाश्रितमर्थादा रूपम्। अनुहरिं सु-

राः स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्तइत्यर्थः। उपहरिमित्यत्रा
 प्येवम्। उपःस्वावधिकावधिकत्वसंबन्धस्यापिद्योतकः। उपसुरेषु हरिरित्यादौ। वृक्षं प्रतिविद्योततेविद्युदित्यादौ
 लक्ष्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः। वृक्षप्रकाशेनहितत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नाविद्युत्ज्ञायते। भक्तो विष्णुं प्रति
 अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः संबन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य संबन्धत्वम्। लक्ष्मीर्हरिं
 प्रति। हरिस्वामिकेति बोधः। वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति। अत्र वीष्माविषयो व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यम्। व्याप्यत्वविशिष्ट
 वृक्षादीनां च व्यापकत्वसंबन्धेन सेचने न्वयः प्रत्यादिद्योत्यः। सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेपितत्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवच
 नीययुक्तत्वाद् द्वितीया। अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशइत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थ
 प्रतीत्येवविग्रहोभाष्यादौ दर्शितः। यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम्। अत्र यच्छब्दो भागवाची मत्संबन्धियद्वा गकर्त्त
 कैतदधिकरणिकासत्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकंदानमिति बोधः। सर्पिषोपि स्यात्। अत्रापि शब्दबलाद्बिन्दुव्याहारे
 रेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। बिन्दौ सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः। बिन्दुश्चाख्याता
 र्थकर्तर्यन्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापिद्योतकः शब्दशक्तिस्वभावात्। एवं च

सपिंरवयवविन्दुकर्तृकातद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवतीसंभावनाविषयः सतेतिबोधः। अगिस्तुयाद्विष्णुम्। सं
 भावनेलिङ्। अपिलिङ्। अर्थसंभावनायांक्रियागतशक्यत्वस्यविषयताद्योतकः। विष्णुकर्मिकासुतत्कर्तृकाशक्यत्वेनसं
 भाव्यमानास्तुतिरितिबोधः। विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावनेचान्यविषयानिश्चयेनशक्येतिफलति। एतेनापिबे
 दान्तपारगमित्यादावपियोगेस्वार्थेनतात्पर्यमितिधर्मशास्त्रग्रन्थाव्याख्याताः। ईदृशेषुसंभावनाविषयतयाक्रि
 यागतमौचित्यंद्योत्यम्। संभावितौचित्यस्यचानुष्ठानमयुक्तमितिस्वार्थेतात्पर्याभावः। मासमधीते। अत्यन्तसं
 योगेव्याप्तिरूपेद्वितीया। मासपदेनावयवानतिरेकेणत्रिंशद्दिनसमूहउच्यते। व्यापकत्वंद्वितीयार्थः। तत्त्वंच
 त्रिंशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। प्रतियोगिव्यधिकरणे
 स्युक्तेर्दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावेपिनदोषः। एकदिनाध्ययनेचनतथाप्रयोगः। तद्व्यटकदिनपदेनचावय
 वातिरेकेणसूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूहउच्यते। एतेनैकैकक्षणव्यक्तेरपिमासत्वाधिकरणत
 यातत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेनबाधइत्यपास्तम्। दिनंस्वपितीत्यादौदिनपदमवयवानति
 रेकेणत्रिंशद्दण्डकूटपरमतोनैकदण्डस्वप्नेतथाप्रयोगः। अवयवानतिरेकेणभानेप्येकवचनान्तत्वमेव। शब्दशक्ति

स्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगत संख्यायाः समूहेनारोपात्। त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात् तत्तन्निंशत्वादिकमेव भासते।
एतेनैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम्।
एवं क्रोशंकुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित् क्रोशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद
कावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वादिकं तत्तत्संख्यावद्दण्डादिपरिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ इति
द्वितीया॥ तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थकर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिम
त्वम्। सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
नाश्रयतद्भात्वर्थश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तृति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्भात्वर्थश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थाली स्थेय
त्वे कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादि संबन्धेन व्यापाराश्रयेति प्रसङ्गवारणाय
संबन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्री साध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्याव
र्तकमित्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेषु अभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादा उत्तरदेशसंयोगरूपे फ
ले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमव्याहारे इत्यनेन पक्षस्तण्डु

लोदेवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः । तत्र सति संभवे तत्त्वात्त्वर्थकृतिना आरोभयाश्रयत्वस
 मानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभाशेत्तोलनादिविषयककृतसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्यत्तौ न तत्र कर्तृत्व
 व्यवहारः । तत्र यत्नसत्त्वेन मानमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वारव्यविषयतया क्रियाविषयैव ग्राह्या । अतो म
 तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि च न त
 त्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन कृतिर्नाम न काचिद्वापारतिरिक्तेत्यपास्तम् । आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृतिरिति दिक् ॥
 तत्र व्यापारस्य धातुतएवलाभात् कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थो आ
 धेयतया न्वेति तेन चैत्रेण सुष्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिस्वापद्विबोध इति प्राञ्चः । द्वितीया प्रकरणोक्तदिशा क
 र्तृचैत्रीयः स्वापद्विबोधकः स्वापद्विबोध इत्युचितम् । यत्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता । कृजः कृत्यर्थ
 कत्वेन कृप्रकृतिकत्वात्तथैवलाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभाद् कृतिस्त्वृतीयार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातु
 लभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नैविस्यस्य प्रागेव निवेदितत्वा
 तत्राश्रयलक्षणेऽप्युक्तं कृजः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवत्येव । तत्राचेतन

ल-म-
९६

स्यकर्तृत्वंचेतनत्वारोपेणतन्निष्ठक्रियारोपेणैववेतिहामहायनान्ताच्चेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। परेतुतत्तद्वात्वर्यीय
कारकचक्रप्रयोक्तृत्वसूत्रेस्वातन्त्र्यम्। तदुक्तंकारक इतिसूत्रेभाष्येप्रधानेनसमवायेस्थालीपरतन्त्राव्यवाये
स्वतन्त्राकिंपुनः प्रधानंकर्ताकथंज्ञायतेकर्ताप्रधानमियत्सर्वेषुकारकेषुसन्निहितेषुकर्ताप्रवर्तयिताभवतीति
॥ एवंस्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपिस्वातन्त्र्यंतच्चप्रयोजकसन्निधानेपिप्रयोज्यस्य। तत्सन्निधानेपिस्वार्थ
सत्त्वेप्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्चस्वतन्त्रःकर्तेतिसूत्रेभाष्ये। तच्चारोपितमनारोपितंचसंज्ञानिमित्तम्। आ
द्यंस्थाल्यादौ। अन्त्यंपुरुषे। यस्यचस्वातन्त्र्यविवक्षातद्यापारएवचधातुनाप्राधान्येनोच्यतेशब्दशक्तिस्वभा
वात्। स्थालीस्वतन्त्रेतिभाष्येआरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वंविनातद्यापारेधातोःप्राधान्येनवृत्त्यसंभवात्
। प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेवतस्वतन्त्रत्वम्। स्वतन्त्रपदस्यतत्रापरिभाषणात्। लोकेउक्तार्थयोरैवतत्प्र
वृत्तेरिति। अतएवप्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञानप्राप्नोतीतिपूर्वपक्षेतस्यापिस्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वसूपं
स्वातन्त्र्यसाधितंकर्तृसंज्ञासूत्रेभाष्येइतिदिक्। हरिरप्याह। प्रागन्यतःशक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि। त
दधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानांनिवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रवृत्तिनिधेःप्रविवेकेचदर्शनात्। आरादृष्टकारित्वेस्वातन्त्र्य

राम

९६

कर्तुं रुच्यते इति ॥ करणादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंसादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्मधीनत्वसंसा-
दनेन च तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः कलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या कर्तुः प्रति-
निध्यभावेन च कारकान्तराभावेऽपि अस्त्यादौ कर्तुर्दर्शने च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः । वस्तु-
स्थित्येषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याप्यन्ते सकर्ता । घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम् । यद्वा घ-
टपदेनोपादानकारणं मृदेव कार्यात्मना भवतीत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशा-
द्दुःखचरितनानात्वभावाभावस्वरूपत्ववत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोध्यम् । पा-
वयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमव्या-
हृतम् । प्रेरणापारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरत-
न्त्रकरणदेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम् । किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत्तन् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वं प्र-
योज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः । नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः । तदुक्तं निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूत ये-
। अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्ध इति । निमित्तं भूत्यादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वा-

ल. मं.
९७

म्याशयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति हि गित्याहुः। केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परं पर्यायात्। तत्राद्यं प्र-
सिद्धम्। द्वितीयं पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन कर्तुं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। अन्य-
था प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद्बहुवचनपत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णि-
जापत्तिः। अन्तर्भावितण्यर्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वोच्चेदाप-
त्तेः। इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता। तस्माच्छातूनामनेकार्थत्वाद्दूष्यशान्तिर्भावेणापि
धातोर्दृष्टिः। परन्तु यत्राणि चोभावेऽपि तदर्थोक्तकर्मस्ति तत्रैव। यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। केचित्तुराकान्तेतूष्णी-
मासीनत्वादिकंतद्द्योतकम्। यदितु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
माश्रित्य समाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थालीपचतीत्याद्यपि। तदु-
क्तं कारकद्वतिसूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्वे कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदेन क-
र्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एकस्य बुद्ध्या वस्थाभिर्भेदेन परिक-
ल्पने। कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते इति। योऽपि णेरणाविति सूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्तरातीत्यदिभेद उक्तः

राम.

९७

सोपिव्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यावस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम्। करणत्वचकरणता
 शक्तिमत्वम्। सा च शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा। अधिकरणादिव्यापाराव्यव
 धानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषां मपि करणत्वमिष्टमेव। तदा ह हरिः। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वा
 पारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्। वस्तु तस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थात्यापच्य
 तदुत्पत्त्या विवक्षा दृश्यते यत इति। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणे बुद्धेर्न बाह्यवस्तु सत्तेत्युक्तम्। अतएव दात्रा
 द्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदा ह वस्तु तदिति। इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः
 निश्चिताधिकरणत्वापि स्थालीतनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमित्य
 र्थः। प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किंतु कारकान्तरापेक्ष एव। कारकसामान्यवाचिनः साधकश
 ब्दादुत्पद्यमानेन तमपाततएव प्रकर्षबोधनात्। अतएव अश्वेन पथादीपिकया व्रजतीति भवति। करणं तृतीय
 र्थः। प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयः तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन धात्वर्थेन न्वय इत्ये
 के। करणबाणीयो बध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्। अत्र बहवः। करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न

१. मं.
९८

फलांशेशब्दशक्तिस्वभावात्। अतएवोद्धिदायजे तेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभियानामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्य
थाव्यापारं प्रतिकरणत्वेनान्वितेधात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्गः एव। अतएव सोमेन
यजे तेत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः। व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टक
रणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति। फलेऽप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावनानिरूपितं
करणत्वं स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये। प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानमिति तृतीया। सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृतिर्याविदाश्रयभावी धर्मविशेषः। तेन त
त्संबन्धिचारुत्ववानिति बोधः। प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः। बहुश्वाचारदिः। बह्वाचारज्ञाप्यया
ज्ञिकत्ववानिति बोधः। यद्वा। प्रायशब्दः संभावनार्थः। संभावना विषययाज्ञिकत्ववानिति बोधः। प्रायेण त्रयाणि
का इत्यादौ बहुवोयाज्ञिकादिति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्ववानिति बोधः। एवं चरितेन
दान्त इत्यादौ। सुरथो नाम राजेत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः। यद्वा नामभूतसुरथशब्दा
भिन्नो राजेति बोधः। नाम्ना चन्द्रकलेत्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभिनेत्यर्थः। एवमवच्छेद्यत्वादीनां संबन्ध

राम

९८

त्वविवक्षायां पटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात्साधु। अत्र च सर्वत्र कथं निरूपणत्वे हेतुत्वा
 न्यतरारोपेण तृतीयेति भाष्यसंमतम्। अद्वाक्रोशेन वानुवाको धीत इत्यत्र तृतीयार्थः संबन्धः सप्रत्ययार्थतीतः
 त्वव्यङ्गे क्रियात्यागे फलप्राप्तिपूर्वकत्वं च तृतीयाद्येत्यम्। एवं चानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्ययनमि
 ति बोधः॥ तेन फलप्राप्तिपूर्वकस्तत्त्यागो व्यज्यते। पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्तेः प्रधाने इति तृतीया। सहार्थ
 श्वसमभिव्याहृतपदार्थसमानकालिकत्वरूपं साहित्यं तत्समनियतमखण्डोपाधिरूपं वा। तृतीयार्थश्च क्रिया
 समभिव्याहारे सहार्थबलात् प्रतीयमानतत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव। इव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात् प्र
 तीयमानस्तत्तत्पदार्थसंबन्ध एव। एवं च पुत्रेण सहागतः पुत्रेण सहपितुर्गौः पुत्रेण सहसूत इत्यादौ पुत्रक
 र्तृकागमनसमानकालिकागमनवान्। पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः। पुत्रवृत्तिस्त्वैत्य
 समानकालिकस्त्वैत्यवान् इत्यादि क्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सासहेक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवा
 चकमिति। शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकपदं यत्सहार्थान्वयबलाद्नेकार्थाभिधायकं यथा कथंचित् तद्वोधकं सा
 सहोक्तिरिति तदर्थः। तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्। उदाहरणे आगत इत्येतद् उभयवृ

शम
९९

गे तु विशेष्वाभावात्सः । सहैव दशभिः पुत्रैर्भरिं वहति गर्दभीत्यादौ दशसंख्याकषु त्राणां विद्यमानत्वं पीत्यर्थः । पुत्रे
 ण सहयः सगत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहाय्यः । पुत्रसाहित्यवान्यः सगत इति बोधः । एवं तृतीयान्तार्थ
 स्य शाब्दाप्राधान्येऽपि प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वं लक्षणमर्थमर्थः प्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकृशोर्म
 ध्येन्यतरस्यापरेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते । यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधानमित्यादि
 वत्तदभाव रूपं चाप्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न । राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेरुक्तभाष्य
 विरोधाच्चैत्यन्यत्र विस्तरः । पादेन स्तब्ध इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसंबन्धस्तृतीयः । पादविकारप्रयुक्तसंस्थानथा
 वैधुर्यवच्चरणवानिति बोधः । कायेन दशवक्त्रां मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । अस्त्राकाण्ड इत्यत्र
 च सुर्नाशवान्सचक्षुष्कः काणपदार्थः । अस्त्रपदार्थो गोलकं गोलकविकारप्रयुक्तचसुर्नाशवान्सचक्षुष्क इति बोधः ।
 अतिशयनेतमवितिसूत्रे भाष्ये त्वन्यानां काणतम इति कणिरयं सौ स्मर्ये वर्तते सर्वद्वमेकिं चित्पश्यन्ति अयमेषां का
 णतम इति उक्तम् । अन्यानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च प्रसिद्धिरन्यानां का
 णो राजेतीति कैयटः । जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः । जटा ज्ञाप्यतापसत्ववानिति बोधः । दण्डेन घट इत्या

ल.मं.
१००

दौ हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीय इति बोध इति तूचितम्।
अध्ययनेन वसतीत्यादौ फलस्याप्यध्ययनस्य ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तं च हरिणा। अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतु
रिष्यते। द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियमिति च। व्यापारानां विशेषितो ग्यता मात्रेण हेतुत्वम्। आदिना गुण
क्रिये। क्रियाविषये त्वनाश्रितव्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वको भोगोर्थः। दास्यैदत्वात्तां भुङ्क्ते इ
त्यर्थः॥ इति तृतीया॥ कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः। साशक्तिश्च तत्तद्वात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपक
त्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा कर्मणा यमभिप्रेतीति सूत्रात्। कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्म
श्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्वं बोध्यते। अतएव क्रीते सौमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं प्रति
पत्तिः किंतु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः। यत्तु तत्तद्वात्वर्थकर्म
संबन्धजन्यफलं गोलाभरुतसुखादितद्वागित्वेन यद्विच्छाविषयः संप्रदानमिति। तन्न। सूत्रादौ वैच्यवृत्त्यो
क्तार्थाभावात्। तथाशाब्दबोधाभावाच्च। यदपि इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न। देवो रूपवानित्यादौ
उद्देश्यविषेयभावेनान्वयात्। देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः। तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपद

राम
१००

शक्यतावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेवाकचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्। विप्रायेणां ददातीत्या-
 दौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकंदानमिति बोधः। स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धः। संप्रदानविप्रीय-
 मिति विप्रसंप्रदानकमिति वा बोधः। क्रियाकारकभावः संबन्धइति द्वितीयोक्तदिशोचितम्। पितृभ्यः आह्वं दद्यादि-
 त्यादौ स्वत्वेऽपि तृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थेऽपि तृणा-
 मुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव। अतएव विदेशस्थपानमुद्दिश्यत्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पा-
 त्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्णातेनान्यैरिति व्यवहारः। प्रतिग्रहस्तु लब्धा-
 वष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रहइति परितोष-
 दत्ततिलतुरगादिस्वीकारेन दोषः। संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् परमात्रस्वत्वानुकूले-
 त्युपात्तम्। तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशङ्कीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परसत्त्वोत्पादिकेति न-
 तत्र ददातीति प्रयोगः। विक्रयोऽपि न तथा। मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि-
 नाशयं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम्। तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम्। स्वं पश्यामीत्यादिव्यवहारात्। तत्साक्षात्का-

ल.म.
१०१

रेचतदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमितिज्ञानहेतुः।संप्रदानमनेकधोक्तम्।अनिराकरणात्कर्तुं
स्त्यागाङ्गं कर्मणेष्मिन्तमूप्रेरणानुमतिभ्यांचलभतेसंप्रदानतामिति।आद्यं देवता।प्रेरणया याचकः।अनुमत्तो
पाध्यायः।खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटाददातीत्यत्रसंयोगविशेषानुकूलोव्यापारोददात्यर्थः।चपेटाप्रसृतकर
तलम्।नशूद्रायमतिंदद्यादित्यादौबोधनार्थः।मतिशब्देनतज्जनकंवेदादिरूपंशास्त्रमुच्यते।रजकायवस्त्रंददाती
त्यादौअधीनीकरणंतदर्थः।शेषत्वविवक्षायांरजकस्यवस्त्रमित्यपिभवति।अजांग्रामंनयतीत्यादौपरयाकर्मसंज्ञ
याबाधान्नदोषः।पत्येशेतेइत्यादौशयनादिक्रियायाअपिसंदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितंकर्मत्व
म्।पिण्डुमित्यादौगम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्।हरिरप्याह।संदर्शनंप्रार्थनायांव्यवसायेत्वनन्तरा।व्यव
सायस्तथारम्भेसाधनत्वायकल्पते।पूर्वस्मिन्क्रियासैवपरस्मिन्साधनमतेति।संदर्शनंफलविषयःसंकल्पःत
त्प्रार्थनायांफलोपायविषयेभिलाषेसाधनंव्यवसायःक्रियाविषयस्यफलसाधनत्वेननिश्चयःतत्रानन्तराप्रार्थ
नासाधनम्।अभिलाषेसतिनिश्चयकरणात्।व्यवसायश्चारम्भेमानस्यांप्रवृत्तौसाधनंतेनचाप्यणनत्वेनप्रकृतक्रि
याकर्मत्वलभते।पूर्वस्मिन्कालेयाक्रियासापरस्मिन्नुत्तरकालभाविनिसाधनम्।सापेक्षतयामिदूस्थैवस्वसाधन

राम

१०१

त्वात्। संदर्शनं तु न क्रिया साध्यं फलाभिलाषयोग्यता विशिष्टं चैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवं च कर्मणायमिति सू-
 त्रेण संप्रदानत्वम्। पतिसंप्रदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्या-
 दौ तु नैवंरीत्या तत्। अनभिधानात्। क्रियया यमभिप्रैति संप्रदानमिति वार्तिकमते तु पतिसंप्रदानकं शयनमि-
 ति बोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थं तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्। पशुनारुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश-
 क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मता शक्तिमान्। कर्मणः करणसंज्ञासंप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्म-
 को याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तदुद्रा योपाद्रिपत इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयता संब-
 न्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचैरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्र-
 दानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातो-
 रर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादि सिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादो न चतुर्थी। केचित्तु प्री-
 तिविषयतामापद्यमानं मोदकं लोल्याद्देवदत्तः पशुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञा-
 भावेणि चोभावाद्देतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वात-

ल.मं.

१०२

व्याभावादित्याहुः। हरिसंप्रदानिकाभक्तिकर्तृकारुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठायाभक्तिविषयाप्रीतिस्तदनुकूलोभ
 क्तिनिष्ठो व्यापारइति यावत्। येन प्रीतिमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमिति च्छन्ति। तेषां प्रीयमा
 णइति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्या प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेऽश्वविषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्य
 नुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थइति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्या दौ न हरेः संप्रदानत्व
 म्। गोपीस्मरात् रुष्णा यश्लाघते अत्र श्लाघतेर्बाधविषयास्तुतिरर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः संबन्धो वृत्तिता
 स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघद्गुडः स्थाशपांशीप्य
 मानइति संप्रदानत्वम्। शीप्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्त्वारस्याद्यद्विषयकज्ञानानुकूल
 व्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। स अन्यथा ज्ञाप्यमानइत्येव वदेत्। तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्म
 रहेतुरुष्णा संप्रदानिकार्थत्वरुष्णावृत्तिबोधविषयास्तुतिरिति बोधः॥ स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादिगम्य
 म्। अतएव रुष्णा यगोप्यात्मानं परश्लाघ्यं कथयतीत्यर्थइति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। रुष्णास्यैव स्तुत्यत्वे तु
 परत्वात् कर्मत्वमेव। यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः रुष्णो गुणवत्तया तत्समर्थचरणेनाध्यारोपितप्रेरणात्वाद्

राम

१०२

हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम्। हेतु इत्यत्र द्वौ ते बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादेरध्याहारः। सपत्नीभियाच्चात्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम्। एवं च गोपीकर्तृकारुघ्नसंप्रदानिकार्थात् रुष्णावृत्तिबोधविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूलक्रियेति बोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थितिर्त्यर्थः। शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः। रुष्णासंप्रदानकबोधानुकूलस्थितिस्तत्संप्रदानबोधानुकूलशपथकरणमिति बोधः। यद्वा। प्रलाघादेस्तुत्यादिपूर्विकाबोधनार्थः। स्तुत्यारुष्णमात्मानुरागं बोधयति। ह्रुत्यातं रुष्णं बोधयति। स्थित्याशपथेन तं रुष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ह्रुत्या स्थित्याशपथेन रुष्णां स्वसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। धृदु अवस्थान इति धातोर्णित्वावस्थानानुकूलो न्यापारो धारेरर्थः। तदर्थं व स्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानंधारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात्। हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो न्यापार इति बोधः। शेषषष्ठ्यपवादो यम्। अत्रोत्तमर्णोदानक्रियया धारणस्य निमित्तं यतो सौ तद्वर्णं ददाति। ददाति श्वनश्चूयते इत्यश्रूणां क्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता। सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम्। तदुक्तं हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम्। रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदाना (ॐ) मन्त्रावृत्तिः। अनुग्रहं नाम सखी यद्वा न्यापारमात्रं तत्परकीयद्रव्यादानम्।

ल-मं
१०३

तज्जान्योऽधमर्षनिष्ठः परिशोधननाश्वोदृष्टविशेषो बोभयथापिनेहप्राप्तिः मोक्षस्योक्तरूपकृणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्ष-
त्वाभावादि ति वेत्त। अवश्यदेयत्वेन तत्रापि कृणव्यवहारात्। पुष्येभ्यः स्पृहयति। स्पृहयति रिच्छामात्रवाची। इच्छा-
नुकूलमनः संयोगादिव्यापारवाची च। फलावाच्छिनेच्छावाची च वा आद्ये स्पृहेरीक्षितइतिसंप्रदानत्वम्। तत्रही-
क्षितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञातु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्।
शेषषष्ठ्यपवादरतसंप्रदानविभक्तिः। पुष्यसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्येकर्मत्वम्। पुष्याणि स्पृहयतीति। संप्रदान-
स्यापितत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। हरये कुप्यति दुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिवि-
शेषः क्रोधः कुपेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो दुहेः। धात्वर्थत्वोपसंगृहीतत्वादेतावक-
र्मकौ। विषयतयैतद्भात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः कुपदुहेर्ष्यासूयाथानां यंप्रतिकोपइति सूत्रेण संप्रदानत्व-
म्। हरिसंप्रदानकोद्वेहः क्रोधइति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चि-
त्तवृत्तिविशेषर्ष्या। शौचाचाशदिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषो सूया। एते चित्तवृ-
त्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्रसूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलक-

राम

१०३

त्वम्। कुपकोधद्वितुतद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय। कर्मसंज्ञापवादोत्र। हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण बो-
 धः। तद्वात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्वात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम्। सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैना मन्यो-
 ऽद्रासीदित्यादेर्व्युदासः। मित्राय दुह्यति प्रतापो पीत्यादौ चेतनत्वा रोपो बोध्यः। द्वेषस्तबलवद्दुःखसाधनताज्ञानज-
 न्योप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं हेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः। कुपार्थत्वा-
 भावात्। कृष्णाय राध्यति ईसते वा। अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृ-
 णास्त्रराधीस्यो र्यस्य विप्रश्न इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थत्वं कृष्णसंबन्धिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्या-
 लोचनमिति बोधः। विप्राय गां प्रति शृणोत्याशृणोति वा। अत्र प्रवर्तनाजन्योभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्तनाश्रय-
 स्य प्रत्याङ्भ्यांश्रुतः पूर्वस्य कर्त्तृत्वेनेन संप्रदानत्वम्। होत्रेनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्तत्र शंसनविषयदर्शितुकूल-
 व्यापारलक्षणं प्रोक्ताह न धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रानुप्रतिगृणश्चेत्यनेन संप्रदानत्वम्। शतेन शताय-
 वापरिकीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारश्चदानम्। फलेभ्यो याति अत्राहर्तुमिति तु मुनन्तार्थ-
 कर्मचतुर्थ्यर्थः। फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्वैधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता। यत्तु फलेभ्य-

लं.मं
१०४

इत्यत्राहरणक्रियाचतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गविति। तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति
सूत्रसत्त्वेनेदृशे र्ये साधुत्वे मानाभावात्। यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी। घञ्जयं तु मुनासमाना-
र्थः। यागफलकं यानमिति बोधः। नत्वां तृणाय तृणं वा मये। अत्र कर्मद्वितीयाचतुर्थ्योरर्थः। तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्क-
र्मकं तृणसदृशकर्मकमहृत्तिज्ञानाभावइति बोधः। त्वद्विशेष्यतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवं चात्यन्तापकर्षः फ-
लति। तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्ये स्पष्टम्। ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्योः कर्मैवार्थइति सूत्रमतम्।
भाष्येतु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थे न गम्यमानमारम्भं प्रतियात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेन नाभिप्रेयमाणत्वाद् ग्रामस्य
संप्रदानत्वं फलाश्रयत्वे पितृत्वस्याविवक्षा। एवं च ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयकआरम्भइति
बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तादृशभावः कर्मत्वविवक्षा च। विप्रायौ दनइत्यादौ ताद-
ृश्ये चतुर्थी। तादृश्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके उपकारकत्वारोपा-
द्विप्रोपकार्योपकारकं दधीति बोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। एवम-
ध्ययनाय वसतीत्यादिष्वपि। तादृश्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। तादृश्यं

राम

१०४

स्य हेतुत्वानुगतत्वेऽपि कारणवाचकान्न तृतीयाकुण्डलाय हि रण्यमित्यादौ। कार्यवाचकादुत्पद्यमानचतुर्थैव कारणगत
 संबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञाप
 नीयत्वेन प्राधान्यात् तच्छब्दवाच्ये गुणे संबन्ध उद्भूत इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसाध्वेव। तुमर्थं यज-
 न्ते पाका यथा तीत्यादौ घजा तादृश्यं स्योक्तत्वात् एतदप्राप्त्या तुमर्थं च भाववचनादित्यारब्धम्। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
 कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः। प्रथमापवादोत्र। कृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः। भ-
 क्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा॥ प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभावः।
 प्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी। भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्त्वेन
 चतुर्थः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमते इत्यादावात्मशब्दस्तद्धृतिधर्मपरः। ज्ञानत्वविशिष्टरूपा
 न्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति बोधः। अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी। किंतु प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। वाताय कपिला वि-
 द्युत्। उत्पातेन ज्ञापिते चेत्यनेन चतुर्थी प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्य ज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः।
 वातरूपज्ञाप्य ज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः। विप्राय हितम्। इष्टसाधनं हितपदार्थः। संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्र-

ल.मं
१०५

संबन्धिहितमितिबोधः। एवंसुखयोगेपि। विप्रायसुखमित्यादौ। हरयेनमः। नमः स्वास्तिस्वाहास्वधालं वषट् योगाच्चेति च
तुर्थी। अपरुष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलोव्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठो नमस्कार्य
वधिकएवप्रतीयते। व्यापारश्चप्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेननमः पदमात्रेणान्यदीयन
त्यबोधनात्। सचव्यापारः करशिरः संयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थउद्देश्यत्वम्। एवंचहयुद्देश्यकउक्तव्या
पारइतिबोधः। एवोर्घ्यः शिवायनमइत्यादौत्यागोनमः शब्दार्थः। त्यागश्चस्वस्वत्वनि वृत्यनुकूलोव्यापारः उद्देश्य
त्वंचतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यइतिबोधः। उद्देश्यत्वंविषयताविशेषरूपम्। त्यागश्चवेदबोधितोद्देश्यक
त्वस्वप्रयोगकर्त्तृकर्त्तृकत्वोपरक्तएवप्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितनमः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागा
प्रतीतेः। अस्मिन्निष्पद्यमानास्तत्तद्रव्येस्वीयत्वमारोप्येव नमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्ननीचोद्देश्यवेत्या
गेनमः शब्दप्रयोगः। अहंममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्येस्वत्वाभावेपिशिवस्त्वनप्रतिगृहीत्यादित्यादेः शि
वोद्देशेनैत्युक्तमित्यर्थोबोधः। संप्रदानचतुर्थीत्वत्रन। नमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वस्यसंबन्धत्वेनवि
वक्षायांषष्ठ्यपि। नमस्करोतिदेवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणिद्वितीयेतिशब्देन्दुशे

राम-

१०५

खरेस्पष्टम्। अत्रायंनमः शब्दो निपातोद्योतकः। उक्तो नमः पदार्थोऽत्र ह्यधातोरेवार्थः॥ स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकर
 णसमवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वम्। न तु तदस्त्व
 स्थप्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपं फलम्। नमः शब्दोऽप्यर्थान्वयमात्रेण चा
 त्र नमः स्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः। यदा त्वत्रापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्
 । नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दयोर्ग्रहणमिति दिक्। प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्ति शब्दो मङ्गलार्थः संबन्धश्च
 तुर्थ्यर्थः। प्रजासंबन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले स्वस्त्यस्तु गोभ्य इत्यादौ स्वस्ति शब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्ये
 व। गोसंबन्धिमङ्गलकर्त्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः। यत्त्वाशोः स्वस्त्यर्थः सा च परहितेच्छा। हितान्वयिसंब
 न्धश्च तुर्थ्यर्थ इति। तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवाद इति सूत्रभाष्यात् शूद्रे आशिषोऽभावेन
 स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलाशो हितत्र स्वस्ति शब्दः। मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तैश्चेति
 दिक्। स्वाहा स्वभावपदशब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः अलमाद्यर्थः सामर्थ्य
 यान्नारणादिसंबन्धित्वरूपः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवानिति बोधः॥ इति चतुर्थी॥ पञ्च

ल-मं १०६ न्याअपादानत्वशक्तिमान् अर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्॥ साशक्तिश्च प्रकृतधातुपात्तविभागजनकव्यापाराना
 श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपाये पादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव
 सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च नवास्तव संबन्धमूलक एव किं तु बुद्धिकल्पित संबन्धकल्पितोपि। अतएव जुगुप्सा पूर्वक
 निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्सा विरामेत्यादि प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररू
 पं पातमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्। गतिं विना त्ववधिना नापाय
 इति कथ्यत इति ह्युक्तेऽवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः तत्र मानमुक्तम्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भा
 ष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्तेति हेलाराजः। धावतोऽप्य
 त्वततिकुड्यात् पततोऽप्यततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यक्षस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा
 अपायेयदुदासीनं चलं वायदिवा चलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तद्वृत्तिः। परेतु एवं सति धावतः पततीत्यादावपादानत्वं कथमि
 त्याशङ्क्या ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षाभवतीति समाधानपरभाष्या सङ्गतिः। पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्व
 रूपस्य त्वदुक्ता ध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्या सङ्गतेः। तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोप

राम

१०६

योगिव्यापारानाश्रयत्वे मतीति वक्तव्यम्। अयमेव ध्रुवपदार्थः। अपायेगविविशेषेस्तु ध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः। आ-
सादेस्वधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्कादृष्टात्पणमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि त-
स्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः। न चाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम्। तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात्। अतएव देवदत्तयज्ञदत्ता-
वन्मेन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः। अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्। आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः क-
रणाद्युपाधिभेदवत्प्रकृतेशब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्। स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति
सूत्रे भाष्ये। हरिणा तु उभावप्यध्रुवौ मेवौ यद्यप्युभयकर्मके। विभागे प्रविभक्ते तु क्रियेतत्र व्यवस्थिते इति तत्तद्व्यक्तित्वेन
विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्या परत्राभावाद् उभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः। तदेवोक्तं मेषान्त-
रक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति। अत्र वदन्ति। वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयो-
र्भेदेऽपि स्रधा तु नानिर्वृत्तभेदस्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेरतएवैकशेषसूत्रे भा-
ष्ये उक्तम्। न वैतिष्ठन्तान्ये कशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद् इति। अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र।

लमं.
१०७

विस्तरः। धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं नु विवक्षितत्वं मात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा
करणसंज्ञादिति भाष्यं संगच्छते। शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्त
निमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कंसपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य त
त्र स्थितमन्नं तत उत्थृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्या श्रय एवावधिरित्युच्येते। यत्तु विभा
गः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभागआ
श्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात्। वृक्षादिभजते इत्यादौ विभागस्य बोधादप्युपपत्तेः।
तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन। आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्कृतस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्ति
श्च। वृक्षात्पणं पतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगोर्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः। वृक्षरूपापा
दानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोपादानवृक्षीयं पणं कर्त्तुं पतनमिति बोधः। वृक्षात्पणं भूमिं पतति अत्र विभागज
न्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागा नुकूलो व्यापारोर्ध्व इति कर्म
त्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोर्थः। स्पन्देर्न विभागोर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव।

राम

१०७

चलतेस्त्वासनाच्चलितइतिप्रयोगादस्त्येवविभागार्थत्वम्। वृक्षाद्विभजतेइत्यादौविभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोर्थः। बला
 द्वाकाद्विद्योततेविद्युदित्यत्रविद्योततेविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतनेवृत्तिः। बलाद्वाकापा
 दानकंविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकंविद्युत्कर्तृकंविद्योतनमितिबोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते
 । बलाद्वाकोनामधूमज्योतिःसलिलमरुतांसङ्गताः। ततोवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षयाविभागविवक्षणात्सोवधिः
 । यदातुतेजसआधारत्वेनसविवक्ष्यते। तदाबलाद्वाकेविद्योततइतिसप्तमी। यदात्वभेदेनविवक्षातेजोमयत्वात्प्रकाशन
 सामर्थ्येउदकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात्। तदाबलाद्वाकेविद्योततेइति। यदातुप्रत्यक्षसिद्धमागमनं
 मनसिनिधायकुतोभवानितिप्रश्नोपादलिपुत्रादितिउत्तरयतितत्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्यावाक्यैकदेशन्यायेनबोधः। एत
 दपेक्षितक्रियमित्युच्यते। वृक्षात्प्रवर्तीतितुनिर्दिष्टविषयम्। घटाद्विभज्यइत्यादावप्यनेनैवापादानत्वम्। सूत्रेऽपाय
 शब्देनभेदस्यापिग्रहणम्। पञ्चमीविभक्त्येवविभक्तशब्देनैव। तन्मूलकसंबन्धविवक्षायोद्यतोभेदइतिअपि।
 भिदिर्विहारणइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविहारणम्। एकत्वेनगृहीतस्यतथाबोधेबुद्धिविहारणस्यतत्रापिसत्त्वाद्इत्य
 न्यत्रविस्तरः। अधर्माज्जुगुप्सति। अत्रानिष्टसाधनवाज्ञानरूपानिन्दाजुगुप्सतेरर्थः। विषयतापञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविराम

ल.मं. प्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्त्तत इत्यर्थ इति भाष्यकृन्मतम्। तेन ध्रु
 १०८ वमपायेदुल्लेखापादानत्वमाश्रित्य वार्तिकप्रत्याख्यानान्। धर्माद्विरमति। प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापा
 रो विरमते रर्थः। योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता। सच व्यापारो धर्मविषयोपेक्षाविशेषरोव। तदुक्तं भाष्ये यराषमनु
 व्योनास्तिकबुद्धिर्भवति सपश्यति नेदं किंचिद्धर्मेनामनैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो निवर्त्तते इति तेन हि कदापि
 धर्मानाचरणेपितथा प्रयोग इति लभ्यते। एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमते रर्थः। कृ
 तिश्च सर्वत्रैकविषयैव। जीवनमपि कर्त्तृसंबन्धेव। सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्त्तृपदबोध्यशरीरजातीय
 शरीरघटितम्। चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव। तेन भावि
 देहन्तरावच्छेदेन धर्मकरणेपि वर्त्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः। युवशरीराव
 च्छेदेन धर्मकुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे म
 ध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः। तत्कृतिध्वंसस्य कृति समानाधिकरणत्वात् पञ्चम्यर्थो विषयतेति परास्त
 म्। धर्माद्विरतोपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च। धर्माद्विरमति। अत्रेष्टसाधने वस्तुनिसमानदेशत्वसमानकालत्वोभ

राम-

१०८

यसंबन्धेनाधिकारविशिष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानंवाधात्वर्थः। पञ्चम्यर्थोविषयत्वंज्ञानान्वयि। जु
 गुप्तादीनांयद्विषयत्वेनविवक्षातदपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तंसर्वत्रधात्वर्थइति तद्वाच्यमतम्। चोराद्विभे
 ति। त्रायतेवा। अनिष्टज्ञानंभयम्। अनिष्टपरिहारस्त्राणम्। अनिष्टहेतुरत्रापादानम्। भीत्रार्थानांभयहेतुरितिसूत्रात्।
 चोरापादानकानिष्टज्ञानंतदपादानकानिष्टपरिहारइतिबोधः। सूत्रेभयहेतुरित्यस्यभयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः।
 यज्जन्यंभयमेवनप्रसिद्धंतत्रपञ्चमीनभवत्येव। तस्याद्वैतत्वेतुहेतुत्वारोपेणसा। एवमेवान्तरिसेनजुहोतिपर
 माणुंनपश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैवनिषेधाद्बोधाच्च। भाष्यात्तुभयपूर्विकात्राणपूर्विकाचनिवृत्तिनिव
 र्तनाचानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्यातद्भयपूर्विकानिवृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिकानि
 वर्तनेतिचबोधइतिलभ्यते। चोरमध्यगतोपितत्संपर्कफलवधादिति वर्तनात्तेभ्योनिवर्ततइत्युच्यते। एतद्विषये
 पिहेतुत्वापादानत्वाविवक्षायांषष्ठीभवत्येवेतिबोध्यम्। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरण
 स्तद्विषयकोत्साहाभावोधातोरर्थः। विषयोत्रापादानम्। पराजेरसोढइतिसूत्रात्। अध्ययनापादानकोदेवदत्तक
 र्तृकेउत्साहाभावइतिबोधः। तत्पूर्विकानिवृत्तिरितिवा। शत्रून्पराजयतेइत्यत्रतिरस्कारानुकूलोव्यापारोधात्व

ल.मं. १०९ र्थः । आद्येअनिवृत्ताल्यर्थेअध्ययनजन्यमनिवृत्तिमितिबोधइतितुनयुक्तम् । तथाबोधाननुभवात् । असौ ढशब्देनतद
र्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारीमनुष्योध्ययनस्यदुःखत्वदुर्धरत्वादिपर्यालोच्यबुध्याप्राप्यततोनिवर्ततेइतिभाष्येण
सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्यप्रयोगस्येष्टतयातत्रानिवृत्त्याध्ययनजन्यत्वासंभवाच्च । यवेभ्योगांवारयति । अ
ग्नेर्मणिवकंवारयति । कूपादन्धंवारयति । भस्मणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः । अभाव
प्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामिति सूत्रात् । वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेष्टि
तत्त्वम् । तेनभस्मणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलताचान्नयोग्यतारूपैव । तेनप्रतिषिद्धेगवि
भस्मयत्यपिअयंवारयतितथापिननिवर्ततइतिप्रयोगसिद्धिः । अप्रवृत्तवारणेप्ययंप्रयोगः । यहीमागावस्तत्रगच्छ
न्तिध्रुवंसस्यनाशस्तन्नाशोधर्मैराजभयंचबुध्याप्राप्यनिवर्तयतीतिभाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानुकूलानिवर्त
नाच्चतन्मतेधात्वर्थः । अन्त्येभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्यकूपपतनमिच्छाविषयः । एवंनान्तरीयकविषयभोजनप्र
सक्तौतद्वारणकर्तरिचैत्रंविषाद्वारयतीतिप्रयोगेभवत्येव । विषस्यविषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेपिभस्मत्वेनेच्छा
विषयत्वात् । मातुर्निलीयतेकृष्णः । कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शन

कर्त्तृत्रापादानम्। तत्पूर्वकनिरुक्तिर्धातोरर्थः। तत्रमातुरपादानत्वेनान्वयइति भाष्यमतम्। दर्शनेमातृकर्त्तृत्वप्र
 त्यासतिगम्यम्। उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः।
 उच्चारणाश्रयोत्रापादानम्। अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीते रर्थः। अतिप्रसङ्गश्चा
 नभिधानाद्वारणीयइति भाष्यमतम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम्। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
 सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्त्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त
 इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्याश्रये यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकव्यवहारात्। सच व्यवहार उपादा
 नकारणविषय एवेति भाष्यमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वेन बोध्यम्। हिमवतो ग
 द्वा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोत्रधात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्। हिमवदपादानको गङ्गाकर्त्तृकः प्रथ
 मः प्रकाशइति बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशतइति वार्थः। प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन
 बोधः। पञ्चम्यर्थः ल्यबन्तार्थक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थाधिकरणं पञ्चम्यर्थः। प्रा
 सादादितो निःसरता च सुषात इत्यावाप्रेक्षतइति अर्थः। प्रासादस्थ पुरुषानिष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपच

र्यत इति भाष्यमतम्। वनाद् ग्रामो योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्र-
 थमासप्तम्योर्थः। एवं च वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी
 मासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवयवकत्रिंशत्तिथ्या
 त्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्य इत्यध्याहारे
 ण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे चेति क्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबन्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बो-
 धः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपिततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति
 भाष्यमतम्। अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थसाधुत्वं पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां
 षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेतितत्वम्। घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धः पञ्चम्यर्थस्तेन प्र-
 कृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चत्तरपदाजादियुक्त इति
 पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्विन्न इत्या-
 दौ तु गतिरुक्ता। वनादारात्। आरादूरसमीपयोः। ऋते कृष्णान्नोत्पद्यते सुखम्। अत्र ऋते शब्दार्थः संसर्गभावः।

प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। कृष्णशब्दस्तद्वक्तिलाक्षणिकः। कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्य
 भावइति बोधः। कृष्णादृते दुःखम्। अत्र कृते शब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरवान्वयः। कृष्णभक्त्यभावसमा ना
 धिकरणं दुःखमिति बोधः। कृष्णादृते नरः शोच्यः। अत्राभाववान्तदर्थः। कृष्णभक्त्यभाववान्नरः शोच्यइति बो
 धः। कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान्तदर्थः। कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि। यथा भस्ते
 वातं वृक्षः पतति वाताभाववान्वृक्षः पततीति बोधः। वृक्षपतने वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः। पूर्वोपगमात्। उद
 याचलसन्निहितदेशः पूर्वपदार्थः। पञ्चम्यर्थो वधित्वम्। पूर्वत्वं च तदपेक्षो खण्डोपाधिः। एवं परत्वाद्यपि॥ ग्रामाव
 धिकपूर्वत्ववान् इत्यादि क्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालभावः पूर्वपक्षार्थः
 । तत्तदवधिबोधकपदसमभिध्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्राव
 धिकपूर्वकालभावः फाल्गुनइति बोधः। प्रतियोगितद्वध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौर
 वम्। प्रत्येकखण्डशः शकौ शक्त्या नन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसे तदुभयानधिकरणचैत्रावधिककाल
 भवः फाल्गुनइति बोधाद्वैकारे एकस्य चैत्रस्यानेकधान्वमाद्वैकारे गौरवमव्युत्पत्तिश्चैव मन्यत्रापि बोध्यम्।

ल.मं.
१११

कालस्य क्रिया मात्र परिच्छेदकत्वात् तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेषु लक्षणाः। लक्षणाभावे तु चैत्रात्पूर्वफलानु-
नदित्येव प्रयोगः। अस्तीत्यादेरध्याहारः। पूर्वमित्यधिकरणशक्तिप्रधानम्। चैत्रात्पूर्वमाघदूष्यादौ तात्पर्यवशाद्
यथायथं त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तदवधिसमभिव्याहारवशात् तदूर्ध्वं
साधिकरणकालः परशब्दार्थः। कृष्णात्परोर्जुनद्वयत्रयकृष्णोत्पत्तिकालध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। त-
त्रैव कृष्णस्यावधित्वं तथा व्यवहारात्। प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण-
शक्तिप्रधानां व्ययार्थस्तस्य च पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात् तत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्। गृहाद्गङ्गाममपरा-
काश्याः सैवापराममेत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः सन्निकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिपञ्चम्यर्थ-
ः। गृहावधिकमस्संबन्धिकपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी। प्रत्यासत्त्या यस्य यत्रोत्थिता-
काङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियता काङ्क्षा न संबन्धिनीति स्य-
ष्टमेव। प्राग्प्रत्यग्वाग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्बोद्धव्या तम्। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्योद्दिष्टः। अत्र प्रभृतीत्यादि-
त्यर्थकमव्ययम्। तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रेण तज्वाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमीकार्तिव्याप्रा-
य

हायणीमासे इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणीमा
 से इति । तेनैतदर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम् । अतएव तदप्रयोगेऽपि पञ्चमी सिद्धिः । अवधिमादायेति तद
 र्थः । आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि । तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम् । यथा प्रकृते मरणान्तकालस्य भवो व
 धिः । मरणान्तकालावधिर्भवकालमादाय तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्येतन्मात्रार्थकत्वात्
 दक्षिणमारभ्येत्यादौ कर्मत्वाद् द्वितीया । प्रभृतिशब्दस्य तु अधालुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वात् न तद्विशेषणे द्वितीया । तदर्थक
 स्यारभ्येत्यस्यापि नाकौकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम् । यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवका
 लमादाय हरिः सेव्य इति बोधः । तत्र गम्यमानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी । तच्चावधि
 मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्वोधकप्रभृत्यादिष्वेतेन च गम्यते । अप्रयोगेऽपि वाकौकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः पञ्चमी बलादे
 व तात्पर्यवशाच्च । एवं कार्तिक्या आग्रहायणीमासे इत्येतोऽपि कार्तिक्यावधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्तिकीमादा
 यगते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम् । यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वा इत्यर्थस्तदा तद्योगे स स
 न्यपि । आरभ्येत्यस्य दशमीतुषावत्पूजयेदिति यथा । ग्रामाद्बहिः । बहिःशब्देन समभिव्याहृतपदार्थावच्छेदका

ल.म.
११२

नधिकरणस्तत्सन्निहितदेशस्तत्सुखस्तुचवह्निष्टे नोन्यते बहियेगे पञ्चमी समासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी।
बह्निष्टं चनियतमवध्याकाङ्क्षमिति सपञ्चम्यर्थः। अपहरेः परिहरेः संसारइत्यत्रापपरीकृतेशब्दसमानार्थे। हरिश
ब्दस्तद्वक्तिपरः। आमुक्तेः संसारः। अत्रमर्यादादोर्थः। तत्रमर्यादाद्विविधा। कालरूपादेशरूपाच। कालगतमर्यादात्वं
स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवेयः समभिव्याहृतपदार्थस्तदनधिकरणत्वम्। मुक्तिपदंतत्काल
परम्। मर्यादामर्यादिभावसंबन्धः आङ्घ्र्योत्यः पञ्चम्यर्थः आङ्घ्र्यमर्यादाभिबिध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादक
संसारइति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्विन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।
एतदर्थद्योतकयावच्छब्दयोगेतुततो न्यत्रापि दृश्यतइति द्वितीया। कार्त्तिक्यायावच्छीतमित्यथा। प्रभृत्य
र्थयोगे पञ्चमी। कार्त्तिकी प्रभृतिवैशाखी मर्यादकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्त्तिक्यादिवैशाखी पूर्वतिथ्यन्तकालनि
रूपिततद्विन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशो ह्यम्। प्रयागात्प्र
भृत्याकाश्या वृष्टौ देवइत्यादौ देशो मर्यादा। देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतहाद्यन्तरालदेशवृत्तिसम
भिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम्। प्रयागादिकाशी मर्यादकवृष्टिकर्त्ता देवइति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिका

शीपश्चिमदेशानिरूपितस्वभिन्नारुत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वर्थः। आसकलाद्रूह्य॥ आङ्घ्र्योभ्योभि
 विधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकब्रह्मेतिबोधः। सोपिद्विविधः। कालिकोदैशिकश्च। आद्योपशोः। कार्त्तिक्य
 श्वेत्रंयावच्छीतम्। कार्त्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकलव्यापकंशीतमितिबोधः। चैत्रपदंतदन्त्यकालपरम्। अन्त्यंयथा। काशी
 तः पाटलिपुत्रंयावद्वृष्टोदेवः काशीप्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वंवृष्टौप्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदा
 चिद्व्यापकत्वंतद्भिन्नकालारुत्तित्वविशिष्टंतद्भिन्नदेशारुत्तित्वविशिष्टंचप्रतीयतेइतिबोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। स
 दृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृशइतिबोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छतिमाषान्। अत्रग्रहणपूर्वकंप्रत्यर्पणंप्रतिसमभिव्याहृतयच्छ
 तेरर्थः। तिलग्रहणपूर्वकंमाषप्रतिदानमितिबोधः। शताद्ध्यः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः। शतहेतुकबन्धनकर्म
 तिबोधः। एवंजाड्याद्बहुइतिबोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्यविषयेआरोपोबोध्यः। पृ
 थग्विनानानारामंरामादुरामेणवा। पञ्चम्यादीनांप्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्गुणविशेषइत्येके। भेदइत्यन्ये। अन्येइ
 मौभ्रातरौपृथग्जातावितिब्यवहारोगौणः। विनानानाकृतेशब्दसमानार्थः। स्तोकेनस्तोकाद्वामुक्तः। करणमत्र
 विभक्त्यर्थः। स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः। शुक्लादिवदेतेकेवलधर्मपराअपि। एवंचासत्त्ववचनता।

ल.मं.
११३

सत्त्वत्वं च सर्वनाम परामर्शयोग्यत्वम्। करणत्वं च तस्य परंपरया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे चैरतो काल्पकृच्छ्रक
तिपयस्या सत्त्ववचनस्येति सूत्रात्। तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेऽपि। ग्रामस्य दूरात् दूरेण दूरं वा ग
तं अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्तिगमनमि
ति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादित्याख्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः। इति पञ्चमी। अथ षष्ठी॥ षष्ठ्यर्थः संब
न्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः संबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अतएवानेकसंबन्धसत्त्वेऽपि स्वत्वा
दिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नेदं वा स इति प्रयुज्यते। अतएवैकशतं षष्ठ्यर्था इति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्थं
भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकाणां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमिति नञ्याः। प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रि
याकारकभावमूलकं विशेषणत्वस्त्वं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अतएव हरि
णा। संबन्धः कारकभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति। क्रियाकारकपूर्वकत्व
मेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकभावसंबन्धः कारणशेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ

राम
११३

कर्तृसंप्रदानरूपावभूतां राजा पुरुषाय ददातीति । तन्मूलकस्वस्वाभिभावप्रतीतौ कर्त्रादिविशेषरूपतानवगमः । कारकश
ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते । अश्रूयमाणादानादिक्रियासंबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमानासन्नि
हितेति तन्मुखेन समन्वयः । सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परसंबन्धाभावात् । क्रियादिनिश्चयणीव संबन्धं क
रोति । एवं च संबन्धिनोरप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति । मातुः स्मरतीति श्रुतायाम् । तत्र हि क्रिया
कर्मत्वमूलक उक्तः संबन्धः । सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याद्युह्यम् ।
अतएव पर्वतस्य रक्षा इति न । रक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसंबन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूल
को विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् । किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् । संयोगस्य स्वत
पदार्थत्वात् । सांसारिकविषयतया तस्याभावाच्च । संबन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते । संबन्धपदेनापि सांसारिकविषयता
वत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथा पदागम्यः । संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतया उच्यते । इमौ संयुक्ता वि
त्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र संबन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसंबन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः । अतएव मतु शूत्रे रक्ष
वान् पर्वत इत्याद्यर्थसप्तस्युपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थच षष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । षष्ठ्यर्थश्च सांसारिक

कविषयतयैवभासते। अतएवषष्ठीशेषइतिसूत्रेभाष्येराज्ञःपुरुषइत्यत्रराजाविशेषणंपुरुषोविशेष्यइत्युक्तम्। अन्यथासंबन्धं
 विशेष्यतयाविशेषणतयावाञ्छ्यादित्याहुः॥ राज्ञःपुरुषइत्यत्रस्वस्वामिभावःषष्ठ्यर्थःसचस्वामित्वसमूहस्वरूपः। यत्तु
 स्वामित्वंस्वत्वंवाषष्ठ्यर्थइतितन्न। तस्यैकमात्रवृत्तितयासंबन्धत्वायोगात्। संबन्धोहिंसंबन्धिभ्यांभिन्नः उभयसं
 बन्धी। नचतदप्येकत्राश्रयतयापरत्रनिरूपकतयास्त्येवेतिवाच्यम्। निरूपकत्वस्यवृत्त्यनियामकतयोभयत्रसं
 बन्धवत्वप्रतीत्यनापत्तेः॥ उक्तंचहरिणा। द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषुव्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्चप्रधाने
 प्युपयुज्यतेइति। परार्थत्वाद्गुणानांपरंप्रतिविशेषणत्वेनविवक्षितत्वाद्द्वयर्थः। अयंभावः। भेदेसतिविशेषणत
 याविवक्षितस्यसंबन्धंविनाविशेषणत्वासंभवेनतदाकाङ्क्षितत्वात्तत्रसंबन्धोव्यतिरिच्यतेउद्धृततयाप्रतीय
 तेइतितन्नैवषष्ठीविशेष्यस्यतुपदान्तरासमभिव्याहारेस्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेनभासमानत्वस्वरूपेस्वनिष्ठत्वादेव
 नविशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षा। तत्रविशेषणेशब्देनषष्ठ्यादिनांऽशतःप्रतीयमानःप्रधानेप्युपयुज्यते।
 तस्यद्विष्टत्वस्वभावत्वात्। राजादिनिरूपितविशेष्यतायाराजादिपदसन्निधानेप्रतीयमानायाउपकारकोभवती
 तिअर्थः। राज्ञइत्यादेस्तुपदान्तरासमभिव्याहारंविनाप्यध्याहृतसंबन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरि

तिविशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतः संबन्धस्य बहिरङ्ग-
 त्वात् पुरुषादन्तरङ्गाप्रथमैव। एवं च राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अतएवाग्रे किं तदिति विशेषजिज्ञासा पुरुषादि-
 पदैश्च तन्निवृत्तिः। एवं च सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं यस्मादधिकं यस्य
 चैश्वर्यवचनमिति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालादित्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद् द्वितीया प्राप्नो-
 ति अधेद्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्वयोत्यस्य पञ्चालनिष्ठ संबन्धस्य तथाऽसंप्रत्यया-
 द्द्वयुक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यत्। विशेष्यपदात्पृष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वा-
 रणा बोध्यम्। अतएव स्वस्वामिभावेऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावः विशेषणवि-
 शेष्यभावसंबन्धद्वयादिर्व्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः संबन्धः। घटाभावभूतल-
 योस्त्वाश्रयाश्रयिभावः संबन्धः। एवं कालादेरपि। एवं च षष्ठ्या संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति विशेषणादेव षष्ठी। अतएव
 राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसन्निधाने प्रतीयमानं पुरुषे विशेष्यत्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः राज्ञि प्रतीयमानतत्प्रतिद्वन्द्वि-
 विशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्यवहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इति उक्तं षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये।

किंचराज्ञ इत्युक्ते तत्तत्संबन्धाकाङ्क्षास्तित्यातदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पु
 रुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यपि इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठ्यर्थः एकस्माज्ज
 नेति चेत्। एकत्र स्त्वा ने उचितानां पान्थानां मपि संबन्धापत्तेरिति चेत् सत्यम्। एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारनियाम
 कः काल्पनिको वयवावयविभावः सः यथानयो रर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिको वयवा
 वयविभाव इत्यदोषात्। इदम् नेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्यकै यदयोः स्पष्टम्। एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध
 इति सूचितम्। अन्नस्य हेतोर्वसति। हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वा स दु
 ति बोधः। कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्त्ताजिगतः कर्त्तव्यत्र कर्म षष्ठ्यर्थः। कर्त्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्। यत्वनयोरर्थयोर्ल
 क्षणाग्राहकं सूत्रमिति तन्न। शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात्। लाक्षणाकार्यानुशासनस्य क्वाप्यभावात्। गङ्गायां घो
 ष इत्यादौ आरोपिताधारत्वादिमतोप्यधिकरणादिसंज्ञा इति तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव। आधरोधिकरणमित्यादावारो
 पिताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्यकृत्यर्थे कस्येत्येव कर्मकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधु
 त्वात्। अतएव पचन्मित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्। एतेन विजातीयाकाङ्क्षा

प्रदर्शनात्तिङ् प्रकृत्यर्थकर्मत्वात्कृत्यकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वकटमित्यादौ तु न कर्त्तृकर्मणो
 रिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतस्मा मध्यमं न कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितकृत्यकृत्यर्थक्रियायाः कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीति
 तदर्थत्वं। अन्यथा तिङ् योगे निषेधेन कृद्योग एव षष्ठी सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रकृते च कृतद्वयत्रय
 कर्मणिक्तः द्वितीयानापत्तेः। किंतु फलांशे आहार्याभावरोपमात्रेणास्या कर्मकत्वं स्वीकृत्य भावेक्तः कार्यः। यद्वा कर्म
 विशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वया विवक्षयाः कर्मकत्वाद्भावेक्तः सच कृतपूर्वी अधीतीत्यादि वृत्तिविषय एव। तदुक्तं।
 भाष्ये यदा वाक्येन तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति॥ न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात्
 । यदा प्रत्ययः। भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव। सा च न कदापि कर्मक्ता न्तेनेत्याह सामान्येनेति। उक्तीत्या कर्महीनार्थक
 धातुप्रकृतिकक्ता न्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्ता न्तस्य वाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किंच यो सौ कृतकटयोर
 भिसंबन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्त्तत इति च भाष्ये उक्तम्। तेन तद्धितेः कृते कृतः कट
 दूत्येवेति ध्वनितम्। अत एव घटं क्रियते इति न। ततः पूर्वकृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादि निरितितद्धिते कृते पश्चात्फलस्यात्र
 योकाद्वा यो कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोः न्वयः। एतेना सामर्थ्यात् तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसाम

ल.मं.

११६

श्रुत्याभावात्कारकान्वययोगुणी भूतक्रियायामपीति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणापि। विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेषु कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते। अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रायोगो भवति कर्मणाम्। अविग्रहागतादिस्त्रयथाग्रामादिकर्मभिः। संबध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितिरिति। निर्भुक्तेषां सेवाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति। सामान्यकर्मतु नान्तरीयकत्वाद् अविषक्षितं तदाह। अकर्मकत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेः अनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः। प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथग्ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवं च प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते च कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्दे निप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधो न तु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि। अन्यत्र ह्यजः क्तस्य भावार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक्शक्तिग्रहे मानाभावात्। चतुर्णामेकाशीभावे द्वयोरपि सोस्त्येवेति नात्र कृतो साधुत्वम्। तण्डुलानां पाचकतरुत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः। एतेन निष्ठान्तत्वात् कृद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रिया

नवयिनोरेवतेननिषेधात्॥ इतिषष्ठी॥ अधिकरणसप्तम्याअधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। सप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रात्। सा
शक्तिः कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रयनिष्ठा। आधारेधिकरणमिति सूत्रबलाद् इत्यन्यत्रनिरूपितम्। तदुक्तंहरिणा। कर्तृकर्म
व्यवहितामसाक्षाद्धारयक्रियाम्। उपकुर्वतक्रियासिद्धौशास्त्रेधिकरणस्मृतमिति। लोकेद्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकर
णम्। अत्रशास्त्रेकारकाधिकारात्क्रियाविषयमेवतत्। साक्षाक्रियाश्रययोःकर्तृकर्मणोस्तेसंज्ञेबाधिकेअतस्तद्वाव
हितामिति। यद्यपिकालःसाक्षात्क्रियाधारः। तथापिकारकाधिकारेतरतमयोगोनास्तीतिपरंपरयाक्रियाधारस्यापिग्र
हणम्। किंचतस्यतत्त्वविवक्षायांकालःपचतिभूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्वात्। व्यवहितामित्युक्तेष्यसाक्षाद्द्रव्युक्तिर्लो
कानुसारेणान्वयोपिपरंपरयैवेतिसूचनाय। कटेआस्तेच्छाल्यापचतीत्यादौअधृतेकर्तृकर्मणीक्रियांनसंपादयतइ
त्यधिकरणक्रियाधारउपकुर्वततस्याक्रियामुपकरोतीत्यर्थइतिहेलाराजः। यद्यपितण्डुलंपचतीत्यादौधात्वर्थफलरू
पकर्मद्वाराक्रियाश्रयत्वंतण्डुलादेरस्ति तथापिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यसत्त्वेनपरयोःकर्मसंज्ञयाबाधान्नदोषः। फल
स्यस्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेनतण्डुलस्यसुतरांतदाश्रयत्वाभावाच्च। नचमोक्षेदृच्छास्तीतिवद्मोक्षेदृच्छतिभवती
त्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेनपरत्वेनचकर्मत्वस्यैवप्रवृत्तेःमोक्षेदृच्छेत्वादेप्रत्ययोपात्तमिदंमोक्षेदृच्छाद्वाराःस्तिक्रियायाम

ल.मं-
११७

न्ययस्यविवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारात्तत्रान्वयेतु कर्मत्वात् पष्ठ्येव बोध्या॥ अधिकरणं त्रिधा। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिध्यापकं चेति। तदुक्तं हरिणा। उपश्लेषस्य चाभेदस्ति लाकाशकटादिषु। उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिनिसमवायिनाम्। अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता। दिग्विशेषादवच्छेदइत्याद्याभेदहेतव इति। औपश्लेषिकं वैषयिकाभिध्यापकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषौ स्तयेव। उपकारः संबन्धः तद्भेदात्तु भित्तेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्या धारे कतिपया वयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिलेष्वित्यादौ समवयिनिसमस्तावयवव्याप्त्या सः। रवेशकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावेन कल्पितदेशत्वाद् वैषयिकं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः। गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनाया वृत्तौ वैषयिकमधिकरणगुरुः। उपश्लेषोत्रबौद्धः। युद्धे सन्नह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्याद्देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेव तत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वाशेषो बोध्यः। शत्रोरभावे सुरवमित्यादौ बौद्धमेतत्। उपकारानाह अविनाश इत्यादि। अविनाशस्ति लल्लत उपकारस्तैलस्य तिलविनाशे हि तैलविकीर्णनश्येत्पर्यं केशैत इत्यादौ शयितृ गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यंकस्व स्वतन्त्रतोपकारः। रवेशकुनय इति आदौ दिग्विशेषसंबन्धात्स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरुणा शिष्यस्य संस्कार इत्येवमादयोपकारा ऊह्या इति हेलाराजः। केचित्त्यौपश्लेषिक

राम-
११७

मि त्यस्योपसमीपे श्लेषः संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः । तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यच्चासेति कान्ते दीयते तस्य मास औप
श्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः । तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्रोपश्लेषपदा ध्याहा
रणसप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । यत्किञ्चिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन न्यासिरप्युपश्लेषः । यथा कटे आस्ते इति ।
एवमेव गङ्गैकदेशेतरन्तीषु गोषु कूपैकदेशे स्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम् । वैषयिकं तु अप्रा
प्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगसमवाये तद्विन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तद्व्यथा खेशकुनय इत्यादि । अन्यं तु यत्र सर्वावयवा
वच्छेदेन न्यासिस्तद्यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । अन्यमेव मुख्यमधिकरणम् । आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्य
तैयत्र कृत्स्न आधारत्वा न्यास इति स्वरितेनाधिकारः साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः । अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्य
र्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्भावात् । न चैकदेशः तद्विशिष्टः । आद्ययोश्च गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम् । अव्यवहितसा
मीप्यमेवाधारत्वनियामकं न तु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । व्यवहितसामीप्ये गङ्गायां घोष
इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा । तदपि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसंबन्धाभावात् । कारका
धिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात् सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम् । वर्णा

ल.मं.

११८

नांसांख्यादिमतेद्रव्यत्वात्संयोगवत्पूर्वपरयोर्बोद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्यस्वीकारेणोकोपणचीत्यादावौपश्लेषि
 केधिकरणेसप्तमीतिसंहितायामितिसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकंशयनमित्यादिक्रमेणबोध
 इत्याहुः। परेतुअधिकरणस्यकर्त्राद्यन्वयएव। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकचैत्रकर्त्तृकंशयनमित्यादिरीत्याबोधः। तद्
 द्वारकमेवास्यक्रियान्वयित्वम्। कारकाणांभावनान्वयव्युत्पत्तिरपि एतच्छास्त्रबलादीदृशपरंपरयान्वयविषयापि।
 अतएवाक्षेषुशौण्डइत्यादौसमासः। अतएवभाष्येतत्रासामर्थ्यशङ्कानकृता। एवंचात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारासामर्थ्यमि
 तिकैयटादयश्चिन्त्याएव। अक्षशौण्डोऽसप्रवीणइत्यादौदध्योदनादाविवक्रियान्तर्भावेणबोधस्याननुभवाद्अक्षविष
 यप्रवीण्यवानित्येवप्रतीतेर्ध्वनितं चेदंहरिग्रन्थेपीत्युक्तमित्याहुः। मूलेवृक्षः कपिसंयोग्यस्तीत्यादावन्याप्यवृत्तिधर्म
 वत्कर्त्तृकक्रियासमभिव्याहारेमूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्त्तृकासत्तेतिबोधेः। न्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृ
 क्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगेतदवच्छेद्यत्वंफलतीतिबोध्यम्। शिरसिमेवेदनेत्यादौअवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधार
 तानियामकत्वादनदोषः। ग्रामंप्रविशतीत्यादौकर्मणोग्रामस्यनकदाप्यधिकरणत्वम्। परयाकर्मसंज्ञयाबाधात्।
 कर्त्तृद्वाराक्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वंविनाः संभवात्। एवंग्रामंगच्छतीत्यादवपि। इदंचाकडा

राम

११८

रसूत्रेहद्युभ्यां चेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। अधीती व्याकरणे। अत्र कर्मसप्तम्यर्थः। तस्ये न विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमि
 ति वार्त्तिकात्। अत्रापि कृतपूर्ववद्भावक्तान्ताद् अधीतशब्दादिष्टाभ्यश्चेतीति। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तृतिबो
 धः। चर्मणिहीपिन मित्यादौ फलसप्तम्यर्थः। चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति
 बोध्यम्। ब्राह्मणेष्वाधीयानेषु गतः। गोषु दुह्यमाना सुगत इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य
 भावेन क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपदुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि
 सप्तमी। निर्जातदेशकालक्रिया अनिर्जातदेशकालक्रिया संबन्धि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम्। एतेन
 भूयोदर्शनाश्रयत्वाद् ज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टं मित्यादावेव स्याद् न त्वत्र कदाचिद्दिगोषु दुह्यमाना
 स्वसौगत इत्यपास्तम्। तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ। काचित्तु
 स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन। यथा गोषु धोह्यमाणास्वित्यादौ। काचित् स्वाधारकालानन्तरकालेन। यथा गोषु दु
 ग्धास्वित्यादौ। ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्र
 हणापेक्षेति नेह भूयोदर्शनाश्रयम्। देशोदाहरणं सति गुणेद्रव्यत्वमस्तीत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्य च

क्रियायामेवान्वयेसाधुतां उक्तं सूत्राद् अधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां च गवांशब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेष-
णीभूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकविश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापककगमनाश्रयदुतिक्रमेण बोधः॥ गोषुधो-
ह्यमाणास्वित्पादौ भविष्यदोहनादेरपि बुद्ध्या पारुढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम्। इदं सूत्रं यत्र मानान्तर-
सिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात्। विवाहेनात्मीमुखं
कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्राक्कालोलक्ष्यते अधिकरणे सप्तमी। राहूपरागे स्नायादित्यत्र राहूपरागादिपदेन तदाश्रयः
काल उच्यते। गवां दोहे आगतइत्यत्राप्येवमेव। अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद् राहूपरागकालावच्छे-
देन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति। एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता। यत्तुराहूपरागपदं तत्कालला-
क्षणिकम्। सतीत्यध्याहारादयस्य च भावेनेति सप्तमी। राहूपरागादेः निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्या-
योपदिश्यते इति न्यायेन फलतीति। तन्न॥ प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न द्रव्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्-
कथं विधेयत्वमित्याशङ्क्यानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यायविद्भिः सिद्धसाध्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इ-
त्यर्थश्च व्याख्यातः। एवं च तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपं विधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविषयत्व-

मुक्तमिति प्रकृते तन्व्याय विषयाभावात् । स्नानस्य मानान्तरादप्राप्तेरेतत्सूत्राप्राप्तेश्च । राहूपरागस्य निश्चितिकालत्वाभावा-
 च्च । भिद्यते हृदयग्रन्थि स्थि द्यन्ते सर्वसंशयाः । स्तीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति । अत्र परादिरण्यगर्भाद्यवरं
 यस्य तद् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादि ह्ययद्व्यर्थः । स्तीयन्ते इत्यादिकर्मकर्तृरिरूपम् । कर्मस्य क्रिया
 रूपस्य शरीरादिगतावयवायचयरूपस्यादेः कर्मस्वारोपात् । हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः । यद्वा
 दर्शने इति चर्मणि ह्रीपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानाद् अविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्य-
 ते इत्यादि नोच्यते । व्याख्याद्वयमपि शाङ्करभाष्यादिषु स्पष्टम् । रुदति रुदतो वा प्राजादित्यत्र ज्ञाप्य ज्ञापकभावः षष्ठी
 सप्तम्योरर्थः । धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः । अत्र षष्ठ्यादित्तात्पर्यग्राहकम् । अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक
 एव । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वाभ्याम् । एवं च सेदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमि-
 ति बोधः । नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ यतश्च निधारणमिति सूत्रेण षष्ठी सप्तम्यौ । यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमु-
 दायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः
 षष्ठी सप्तम्याविति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणम् । अस्ति च नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्या-

लु.मं.
१२०

दौविप्रत्वादिविशिष्टस्यविप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तयाप्रतीतिः। एवंचनिर्धारकधर्मनिर्धारि
णावध्योर्व्यावृत्तत्वारव्यः संबन्धोनिर्धारणविभक्त्यर्थः। नरादिपदंचसामान्यरूपेणविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायो
पस्थापकम्। तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान्इतिक्रमेणबोधः। नराणांस्त्रिणये शौर्यमित्यत्रस्त्रिणयेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्तस
त्रियवृत्तिशौर्यमितिबोधः। उद्धृतावयवभेदविवक्षयातद्विषयेबहुवचनमेवसाधु। स्पष्टंवेदंकारकइतिसूत्रेभाष्ये। त
त्रहिनिर्धारणेकारकेष्वितिब्रूयाद्इत्युक्तम्। मिदचोन्त्यादित्यादिस्तुसौत्रः प्रयोगः। हन्द्ः सामासिकस्यचेत्यत्रसमूहे
चित्तेतिठक्। समाससमूहस्यमध्येऽहं हन्द्इत्यर्थइतिकश्चित्। परेतुअत्रनसूत्रस्वारस्यंननिर्धारणइतिसूत्रेण
निर्धारणस्यविभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। यतः स्वसजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्यजात्यादिभिः पृथक्करणरू
पनिर्धारणंततः षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः। सूत्रस्यनिर्धार्यमाणनिर्द्धारणावध्योः परस्परमन्वयः निर्द्धारणावधिस्वेतरस
मुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्द्धारणविषयविषयिभावरूपैवयवावयविभावरूपश्चसंबन्धोविभक्त्यर्थः नृ
समुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवोद्विजः श्रेष्ठइतिबोधः। संसर्ग
घटककरणंचश्रेष्ठत्वरूपमेवप्रत्यासत्तेः। नृणामध्येद्विजः श्रेष्ठइत्यादौतुमध्ययोगे षष्ठीनेयम्। नृषुमध्येइत्यसाधेव।

राम

१२०

नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वाद्द्विजेतरनराद्यवृत्तित्वबोधस्तु मानसो देवदत्तो ब्रामेनाह्णा पश्यतीत्यु-
क्ते दक्षिणेन न पश्यतीति वत्। गोमण्डले वर्तमानाया ह्णा गौः सा बहुसीरेत्याधारसप्तमी घटितवाक्येऽपि उक्तन्यायेन तथा प्र-
तीतिः। ननु जलपृथिव्योर्जले स्नेहवदित्यादौ जलमिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन न
निर्द्धारणा संभव इति चेन्न। तत्रापि समूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चा बाधात्समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न
पञ्चमी विभक्त इति अस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरैतरद्वन्द्वेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते। एतेन सांकाश्यानां पाटलिपुत्रकाणां
च पाटलिपुत्रका अभिरूपतया इति भाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रकभेदस्य सत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्य च
तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः॥ समुदायो वयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। निर्द्धारणावधिनिर्धार्यमाणनिर्धारणहेतूनां सन्निधाने
वनिर्धारणप्रतीतिरितितत्रैव निर्धारणविभक्तिः समासनिषेधश्च। तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषेष्वेति पुरुषोत्तम इत्या-
दौ समासो भवत्येवेति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयट इत्याहुः॥ माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाण-
निर्धारणावध्योर्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभक्त इत्यनेन पञ्चमी। अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषय-
विषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतया वृत्ताढ्यतरत्वकरणकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्य।

तराद्विबोधः॥ भाष्यद्वयस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयोराढ्यत्वेन साम्यं ज्ञातवान् ह्येतत्प्रबुद्धिस्तमेदरूपविश्लेष
 सत्वेन विभक्ता इत्यध्याहारेणापादाने एव पञ्चमी विभक्तं भेदः। पाटलिपुत्रावधिक भेदवन्तो माथुरा आढ्यतराद्विबो
 धः॥ भेदप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः। गवां रूणे त्यादौ तु संपन्नस्य रत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ता बुद्ध्यनिवृत्तेः न विश्लेष
 प्रतीतिः। अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न अनभिधानात्। एवमपादानत्वाविवक्षायामपि षष्ठी न तत एव॥ अत्र पक्षे
 आढ्यतरत्वे पाटलिपुत्रकव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः। मूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेन विसर्जयेत्॥ मूले श्रवणे वा॥ अत्र मूलश्रव
 णशब्दो तत्तन्मूलश्रवणयुक्तकालबोधकौ आधारधेयभावः संबन्धो विभक्त्यर्थः॥ मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मक
 मावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः॥ अद्यमुक्त्वा यं ह्येद्देह्याह्वाहोक्ता। अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वम्। एतद्विषया
 धिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्विषयानन्तरव्याहानन्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः॥ ह्येद्देह एतद्विषयानन्तर
 त्वंसमभिव्याहारबललभ्यम्॥ इह स्थोयं क्रोशे क्रोशाह्वालक्ष्यं विधेत्॥ अत्र स्वानन्तरदेशवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः॥ एत
 द्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकं व्यधनमिति बोधः॥ इति सप्तमी
 समाप्ता॥ एषां सुषामेकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वव्याप्यरूपसंख्याप्यर्थः। कयोर्द्विवचनैक

वचने बहुषु बहुवचनमिति शास्त्रात् ॥ तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते । संपन्नो ब्रीहिरित्यादौ ब्रीहित्वादिगतसंख्याया ब्री
 हिव्धारोपेणैकवचनप्रयोगः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तम् । कुसस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषान्व
 यित्वस्य त्यागे मानाभावात् । वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाणत्वगतसंख्या रोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलमेक
 जातीयप्रमाणत्वोपपादनमेव । एवमेव गावो धनमित्यादावपि तदुक्तं पट्टिं विंशतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्री
 तिहेतुर्धनमेको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितो तो द्रव्याणां बहुत्वेऽपि न धनशब्दाद् बहुवचनमिति । समुदायस्य प्रीतिहे
 तुत्वाद् धनत्वं न त्वेकैकस्य पिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यत इति कैयटः ॥ तत्र गुणस्य प्राधान्यं नाम न विशेष्यता सामाना
 धिकरण्यानापत्तेस्तस्माद्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते तस्य तदपेक्षया गुणत्वं धनिकस्य प्राधान्यं तथा ध
 नत्वादिगतसंख्याया तदाश्रयस्यैकत्वादिव्यवहारात् तस्य प्राधान्यमाश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशेषणत्वे एव स
 मुदाये एकजातीय प्रीतिहेतुत्वावगम इति तत्र नैकवचनम् । आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विशेषाभावाद् विरुद्धविभक्ति
 राहित्येनाभेदान्वयोपपत्तिः । यदा तु स्वगतसंख्या वैशिष्ट्येन मानं तदा गावो धनानीत्यपि । यद्वा धर्म्यभेदेन जातेः प्राधा
 न्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । द्वादयो द्रव्याभेदेनैव संख्या बोधकास्तदभेदादेव तद्गतसंख्या विशिष्टसंख्या रू

पधर्मप्रतिपादकाः। यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मप्रतिपादयन्ति। अतएव किं संबन्धे कत्वे किं संबन्धिद्वित्वे किं संबन्धिवदुत्वे इत्यर्थे कस्यैकस्मिन्कथोर्द्वयोः केषांबहुव्यतिप्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये। संख्यायाव्यपेति सूत्रभाष्योक्तमादशतः संख्याः संख्येयद्वतितु प्रायोवादः॥ द्वैकयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभावेनाभावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद्विवचनमेव। एवमेवासेजसीद्वत्यादिप्रयोगोपपत्तिः॥ दाराद्वत्यादौ त्ववयवगतारोपितबहुत्वाश्रयंबहुवचनमेवनतुस्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनं कोशादिप्रामाण्यात्। प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दारत्वारोपात्। यत्र कोशाद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता आचार्य आगतद्वत्यादिप्रयोगात्॥ यत्तु दाराद्वत्यादौ साधुत्वार्यंबहुवचनमिति तन्न॥ अनुशासनाभावात्॥ तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते न हि द्विपुत्रानीयतामित्युक्ते त्रिपुत्रानीयतेद्विच्छादेर्घद्वितिसूत्रभाष्यात्। कैयटश्च संख्यान्तरोपजने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशः। संख्याशब्दानामेषस्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषयेन प्रवर्तते इति अद्वुणसूत्रे अचः परस्मिन्नित्यत्र च भाष्ये ध्वनितमेतत्। आद्ये अकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिकद्वयत्रयजलक्षणष्ठनोऽप्राप्तिमाशङ्क्यावृत्तिसंख्यानात्सिद्धमित्युक्तम्। अन्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेयद्वतिप्रत्युदाहरणं दत्तं निपूर्वाद्वाजः किप्रत्यये आतो लोपे

तस्य स्थानि वत्त्वेन न च्यत्त्वेन च्यत्त्वाभावात्तदाश्रयोऽग्नस्यादितितद्वावः॥ अतएव द्यादिषु सत्सु एकोस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाध
श्च पूर्वसंख्यानां शोनविभक्त्या व्यवहाराप्रयोजकत्वं वा द्वितीयाद्यं सारणे द्यादि संख्यानां शादिवत्॥ शतैष च्याशदस्ती
त्यादितु ततोऽधिकान् शतसंख्यासंपादकान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान् कृत्वा तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेषां हार्याभावप्रतियोगि
त्वारोपेण। एवमेव द्वादशकपालस्तुत्यर्थः पञ्चकपालाद्यनुवादइति बोध्यम्॥ बहुत्वं तु न्यादिपरा धान्ति संख्या व्यापको ध
र्मविशेषः। न चैवं कपिज्जलानां लभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यग्निरुक्तानां रण्यानुत्सृजतीत्युक्तं हिंसाप्रसक्त्यभा
वाज्यालम्भेन कृतार्थं शास्त्रं हिंसाभियानाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्॥ यावत्कपिज्जलव्यक्त्या लभं
संभवेन क्वचिद्विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमाति क्रमेकारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात्। तदुक्तं जैमिनिना प्रथमं
वानियम्येतकारणादतिक्रमः स्यादिति॥ न च चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात्। अतएव यत्र ब्राह्मणभोजना
दावधिक ब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजने न शास्त्रार्थनिष्यत्ता
वपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव॥ लेकेष्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति।
स्नेहादिरूपकारणसत्त्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्गीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्याकरणे तु व्याप्तिः

ल.मं
१२३

न्यायस्यैवाश्रयणम् ॥ निजोन्नयानामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणाद्वाद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम् ॥ पशुना
यजेतेत्यादौ पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबोधेन यागवैगुण्यापत्यागुणानुरोधेन प्रधानयागावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गाप
त्याचयावत्पशुयागासंभवेन चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शा
स्त्रसिद्धत्वाद् विभक्त्युत्पत्तये आश्रितसंख्याया विधिविषयताया एवौचित्यात् ॥ किंच यथा कृतगर्भाधानार्थसंस्कारा
याः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यं तदुपादाने च तत्साधनं तत्क्रियान्तरमेव
॥ किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्वागेमानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्ट
स्यैव बोधे विशिष्टविधि संभवेनैवाक्यभेदः ॥ तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्तरि शानच् कर्म
णि यगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थसहब्रूत इति शास्त्रवासनाया तत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ स
हब्रूतौ न भेदेनेति तदर्थः एवं चैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनैतदुत्पत्तिविरो
धाद् न तथेति भावः ॥ पृथगुपस्थितौ हिराज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादाविवस्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहादुभयान्वयः
॥ एकोपस्थितौ हिराजपुरुषोऽश्वश्चेति च न तथा प्रयोगः ॥ एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात् ॥ न्यायक

राम
१२३

रणं तु यौगिकस्थले कल्पिता वयवशक्तिबोधन द्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम्। समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किंपुनः सम-
 र्थमभिधाने प्रच्युतं किंपुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकंपदसौत्थितिरित्युक्तम्॥ अन्यथा दीर्घाभावेऽपि सुशब्द उचितशब्द-
 योः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तदुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्त्यसङ्गतिः॥ संख्याया अतिशद-
 न्ताया इति सूत्रे भाष्येऽपि न हि लोके केके बलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि स प्रकृतिरिति॥ वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्त-
 म्। तद्धित प्रकृतिः षष्ठ्यादिपुक्ता प्रकृत्यर्थवर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते कृत्य कृतिर्न केवलप्रकृत्यर्थवर्त-
 ते नान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिधीयते॥ प्रकृतंति प्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृ-
 त्यर्थवर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थ इत्युच्यते। अनुत्पन्नप्रत्ययानुनकंचिदर्शंगमयतिकेवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययार्थस्य
 वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यमस्ति इति च कैयटः अर्थवतो ग्रहणमित्यादितु शास्त्रवत्कल्पान्वयव्यतिरेकगम्यशा-
 स्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्था हेतुत्वेन नासङ्गतम्॥ कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत्। विभक्त्यन्ते एकार्थी-
 भावव्यवहारस्तु न लोके पृथगुपस्थापकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्त्वीकारा-
 त् न हि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम्। पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते

लं. मं.
१२४

कर्त्तादावर्थे न्वयः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणभूतक्रियायामिव कारकाविशेषणानामपि क्रियाविशेषणका
रकेष्वन्यन्तस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्तादेराख्यातार्थतया तत्र नियमेन विशेषकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तथा स्वीकारात् ॥ प्र
त्ययार्थकर्त्तुर्विशेषणेन संबन्धवत्क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्र न्वितस्यान्वमा
नाकाङ्क्षिततया दोषात् ॥ एतेन पचति पटन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृकर्तृकायावक्रियेति बोधोपपत्ति
रित्यपास्तम् ॥ स्पृष्टं चेदं कुत्सने च सुपीत्यत्र कैयदे ॥ इदं च प्रथमान्तवाच्यकर्त्तादिः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्तादिविशेषणत्व
मिति वादिनां मते क्रियार्थैवाभेदान्वयद्वितीये तु न काप्यनुपपत्तिः । एतेन समानप्रत्ययोपात्तत्वं प्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकार
के संख्यान्वयः तत्रारुणाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन ॥ एवं च यस्त्वेकत्वोभयक
रणकोयागद्वितीयेः पशुरेक इति तु पाष्टिको बोधः । एवं च एकत्वस्य यागाद्वृत्त्वान्नानेकपशुभिर्यागादित्यपास्तम् ॥ प्रक
ृत्यर्थविहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात् किंच स्वादित्त्वं न स्य कर्मणि द्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाक्यैकतया प्रा
स्तयदिकादेकस्मिन्कर्मणि द्वितीयेकवचनममित्यादिक्रमेणार्थः एवं च संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वये विभक्ते
रसाधुत्वं स्पष्टमेव । किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तत्वेन प्रथमं प्रकृत्यर्थान्वयस्यैवौचित्यं न्तर्ह

राम-
१२४

न्वितस्यैषक्रियकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययातदनुपास्थितेश्चनहिनापदमात्रेणातदुपस्थितिः॥ प्रातिपदिकात्कर्मणि ए
 कत्वेच एकवचनमित्यर्थेति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थव्यय एवोचितः॥० किंच प्रकृतेरवार्थप्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या प
 रस्य संबन्धार्थबोध एव ततश्चास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूलिकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक
 त्वव्युत्पत्तिः॥ ताभ्यां परस्य संबन्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थः॥ विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे विशेषणतैव तस्य य
 यादितम्। कर्मणि वर्तमाने एकत्वे इत्यर्थेऽपि तस्य धर्मत्वप्रतीतिः॥ षष्ठ्यन्ताद्यसमभिव्याहृतपदोपस्थितेर्धर्मिणि ध
 र्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात् तस्य प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणतैवोचिता एव च प्रकृतिसुबर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारण
 भावविचारः परेषामस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्॥ सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयोनयुक्तः तस्मात्प
 शुना इत्यादौ विशिष्टविधिसंभावात् तैकत्वविवक्षाया मपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाजीयेन नैवमेकत्वस्य पशुविशे
 षणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेऽपि यागा वैगुण्यात् तद्विवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना। तत्रैकत्वमयज्ञाङ्ग
 मर्थस्य गणभूतत्वादिति इति चेन्न। विशिष्टस्य शुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणवैकल्यइव तद्विशेषणवैकल्ये
 सत्यपि विशिष्टानुष्ठानात् तद्वैगुण्योपपत्तेः॥ पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः

ल. म.
१२५

। तदप्युक्तं जैमिनिना शब्दवत्पलभ्यते तदागमे हितदृश्यते तस्य ज्ञानं यथा न्येषामिति ० शब्दवत्शब्दवाचाच्यं य
थाभवति तथोपलभ्यन्ते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनागमे दृश्यते । तस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां
पशुललोहित्यादीनामपि तदर्थः ॥ एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम् ॥ हरिरप्याह । यजेतप
शुनेत्यवसंस्कारस्यापि संभवे । यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते इति । न केवलाप्रकृतिरिति न्यायात् । विभक्ते
संस्कारार्थं संभवेऽपि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थ इति हेत्वाराजः । अपि च संख्याया अ
मूर्तत्वात् करणत्वा संभवः ॥ न च परंपरया तस्याः करणत्वम् । अयोग्यतया परंपरया क्रियान्वयकल्पनापेक्षया क
युक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात् ॥ अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात् ॥ परंपरया क
रणत्वमुचितम् । एवं च विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणाभावाद् विवक्षितमिति सिद्धम् । ग्रहं संमार्शित्यादौ उद्दे
श्यग्रहगतमेकत्वं अविवक्षितं तथा हि प्रजापत्यानवग्रहा इत्यादिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन संमार्गविधीयते तत्रैक
त्वविवक्षायां ग्रहोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्भेदोपपत्तिः ॥ यत्तु परस्य
रानपेक्षैकविधनानाकारकात्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वस्याश्रयविधया ग्रहाकाङ्क्षत्वेऽपि ग्रहोत्पत्तिवा

राम.
१२५

क्यतो निर्ज्ञातसंख्यतया तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अध्येन यथादीपकया ब्रजतीत्यादौ साधकतममिति सूत्रस्यैव
टादिसंमते प्रयोगे तद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धविशेषणमविवक्षितम्॥ अतएव ब्रवी
ही न बहुन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव॥ न च ग्रहानुवादेन संमार्गः समृज्यमानग्रहानुवादेन
चैकत्वविधेयमस्त्विति वाच्यम्॥ एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे मान्वयाभावात्संमार्गस्यानुवाद्य कोट्यवलाभाच्च॥ वा
क्यभेदापत्तेश्च। किं नोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन तवादिशब्दोपातत्वेन च तस्याविवक्षणात्
॥ तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभावाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्त्वस्य बाध इत्य
स्य मीमांसकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं स्पष्टं चेदहेलाराजीये। पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्यायाश्रवणं तस्मात्तुं स्त्वविशि
ष्टस्यैव संख्यां विशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपि च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वं लक्षणं प्राधान्यं प्रतीयते
एवं च प्रतिप्रधानं गुणवृत्तिरितिन्यायाद् विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहैरपे
क्षणाच्च विधेयपञ्चादिविशेषणवत्क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेः सर्वत्र ग्रहे संमार्ग
सिध्या विवक्षाफलाभावेन न तद्विषया अपि चोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यायाग्रहस्य तद्विच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाका

७. मं.
१२६

इहाभावेतद्विवक्षा॥ तदुक्तं जैमिनिना एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुति संयोगादिति पूर्वपक्षे सर्वेषां हिलक्षणत्वाद्विशिष्टं हि
लक्षणमिति। सर्वेषां संमार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद्द्रव्यबोधकत्वादूलक्षणं द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत
इत्यर्थः। भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपिकारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन पाणिनिकः सं
बन्ध उक्तस्तथा ग्रहं संमार्ष्टितं चैकमित्यादिरीत्या वाक्यमेदः संख्या विवक्षायां दर्शित इति न तत्र तस्य भारः। नव्यमीमां
सकैस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्रानुचितत्वात्
दार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढेरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपप
त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यस्य रास्वारस्याच्चेत्यलम्॥ इदं शब्दसंस्कारार्थतयोपातविशेषविषयमेव ईदृशो वि
षये जातावेकवचनं बोध्यम्। यद्वा न केवलाप्रकृतिरिति न्यायात् शब्दसंस्कारार्थमेव संख्या विवक्षाननुप्रकृत्यर्थवच्छेद
ययतु अनान्तरीयकेशब्दोपाततद्विरसितमेव यथाप्रकृते ग्रहत्वं यथा च हाभ्यां सनतिचतुर्भिरादत्तेषु भिर्हरति इत्या
दी हाभ्यामित्यादियस्योभयंहविरातिमिच्छेत्स पञ्चशरावमोदनं निर्वयेदित्यादावययवद्धारध्वः सङ्ख्योभयशब्दवा
च्यो न तु संख्येसेकावयवना शेषिसमुदायस्य नाशात् निर्वायः क्रियत एतेति हूरिग्रन्थे स्पष्टं अपादानसंज्ञा सूत्रेभा

राम
१२६

ध्येतुधावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वाद्वादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोप्यवि वसा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविव
क्षितं इति उक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाद्वासान्नायप्रकरणे पठ्यते ॥ तत्र हि सायं प्रातर्हो हात्मकं हविर्द्रव्यम् । कल्पसूत्रकारस्तु प्रत्येक
नाशे पृथक् प्राये श्रित्ता म्ना नाद्वै विध्यस्यापि नाशद्वै प्रायश्चित्तमित्युभयत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः । यत्तु भयत्वं विवक्षायां
वाक्यभेदः तथा हि नाम पदानां परस्परसंबन्धानामारब्धातान्वयोऽरुणाधिकरणसिद्ध इति ह विरार्त्तो निर्बयेत् ॥ तच्च ह विरु
मयमिति ग्रहैकत्वन्याये वतुन गतार्थता पृथक्पदोपात्तत्वादिति तन्न ॥ पदोपादानवैयर्थ्यात् ॥ न ह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपा
दानस्य यथाकथंचित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता ॥ अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छा रूपे विवक्षा विवक्षे आरोपिते बोध्ये ॥ वस्तुतः
परस्परसंबन्धानां नामार्थानामारब्धातान्वयोनव्युत्पन्न इत्यत्रैव स्थिते उपेक्षिताननाश्रयाननूचानश्चेत्यादावुपेत्य स्याद्विव
क्षान्नो विवक्षानुलक्ष्यानुसारदेवकंचिदुद्देश्यगता विभक्त्यर्थसंख्या विवक्षैव यथागर्गः शतं दण्डयतामित्यादौ गर्गा इति
बहुत्वं ग्रहैकत्वस्यैवा विवक्षा बीजाभावात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य संख्याया गुणस्येति सूत्रे गुणस्येति संख्या विवक्षिता इत्युक्तं भा
ष्यो अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति रूढि सूत्रे भाष्यम् ॥ किंचैकवचने नैवोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्या
विवक्षिता अतएव पूर्वा छिनत्ति पशूननक्ति अग्नीनादधीतेत्यादनुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेव एवं विधेयविशेषणम
पि अविवक्षा बीजसत्वे विवक्षितमेव ॥ यथा मृगफलमंभोजयेति पशुविधेयता परमेहनायां भोजनफलस्य तत्तैरेकफल

भोजनेः संभवात्तात्पर्यानुपपत्त्याविधेयगतैकत्वस्याविवक्षा। क्वचिच्छब्दोपात्तस्यापि अनुवाद्यविशेषणस्याविवक्षा य
 येतौ चेद्वाधितौ स्यातां देयं स्यादित्यौ षधं स्यादित्यादौ रदाभ्यां निष्ठात्तौ नः पूर्वस्य च द्रुत्यत्र न द्रुत्ये कत्वविवक्षायामपि
 चकारेण वाक्यभेदकल्पनायाः स्थाने प्रत्येकमेकैकनकारलाभः। अस्य पूलस्य कटंकुरु अस्य पूलस्य कटंकुर्वित्यादौ वाक्य
 भेदेनैककटकरणकप्रतीतिवद् आहुण इत्यादौ तु पूर्वपरयोरिति द्रुन् निर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधाना
 दूनस्थानिभेदेनानेको गुणः विधेयगतसंख्याया अविवक्षायां बीजाभावाद् व्युत्थानयोः पूलयोः कटंकुर्वित्यादौ एकवाक्य
 तयैव बोधाद् उभयसंबन्धिनः एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ ननु य
 था आधानेनाग्निं संस्क्रुयादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादि वाक्ये अग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रतिब्राह्म
 णं स रुदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं चातएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः। तथा आहुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णाद्विपूर्वपर
 योर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यंतं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमेकवाक्यतया
 स रुदेव बोधकमिति तत्संस्कृतस्यैकस्य खद्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्॥ अतस्त
 तल्लक्ष्यविषयकभिन्नसूत्रोपपूर्वेन वाक्यभेदो वाच्यः तद्दूतपूर्वपरविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न॥ एत
 द्वास्वबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यत्वेन नित्येनैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशकशास्त्रस्यैवासंस्कृतप्रवृ

तिसंमेषात्॥ स्वाभावे पापजनकं नित्यम्। यथा ब्राह्मणं हिंसातद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादिति ब्राह्मणमात्रविषयम्। नैमि-
 त्तिकं राटूपरागादिस्नानंतदप्यकरणे दोषश्रवणाद्राटूपरागमात्रविषयम्॥ काम्यं ज्योतिष्टोमादितद्बोधकं वाक्यं कामाना-
 मानन्त्यात् आहृत्या वाक्यभेदेन पुनः पुनः प्रवर्तते। एवमर्थबोधनाय प्राप्ते शब्दप्रयोगे साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिर्दि-
 त्यनेनासाधुप्रयोगे पापश्रवणान्नित्यसमत्वम्। साधुप्रयोगस्य एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्व-
 र्गलोके कामधुकुम्भवतीति भाष्यपठितश्रुत्या स्मृत्या वा काम्यत्वमप्यास्यानेन प्रयुक्तिलाघवात् अर्थबोधनाय प्राप्ते एव
 प्रयोगे फलसंबन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव॥ एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरिति अपा-
 स्तम्॥ अत्र सम्यक्ज्ञातकोपि अर्थबोधनाय सुप्रयुक्तः शिष्यायुक्तमार्गेण प्रयुक्तः कामधुकुम्भवति किं वक्तव्यं सर्वेषांति
 सर्वेषां तथा प्रयोगः कार्यइति बोधनात् सर्वशब्दानां आहृत्या वाक्यभेदेन शास्त्रविषयता सूचिता॥ शास्त्रान्वितइत्यनेन
 शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः॥ तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये गुणो भवतीति अंशआधानादिवदूलक्ष्यसंस्कार-
 कएवेत्याहृतौ मानाभावाद् नैकलक्ष्ये पूर्वपरादिभेदेन पुनः पुनः स्तस्य वृत्तिः तस्य प्रयोक्तव्यमित्य। शङ्क्यनित्यकाम्य-
 बोधकस्य तत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्योपप्लवेन सजातीयानां च पुनः पुनः प्रयोगसिद्धिरिति बोध्यम्। एवं पशुनायजेतेत्या-
 दयोपि नैमित्तिका एव भावितोपि धानस्य बुद्ध्या रुदत्वेन निमित्तत्वं इति विध्याहृत्याप्रतियोगमेकैकपशुलाभः। एत-

देवपठ्यते संग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तु पपूर्वन्तइति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिश्च। अतएव विधिवाक्यात्तेन
 पुरुषेण स्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वस्य स्वीयस्वीयमागे ग्रहात्तत्रमदिष्टसाधनत्वस्य मत्कृतिसाध्यत्वस्य ग्रहे
 तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः व्याकरणे च बालान्यतिप्रतिप्रयोगंततत्तत्रयोजनं कार्यमिति व्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धे वा भूवादयो
 धातव इत्यादौ प्रत्येकं धातुत्वपर्याप्तबोधनाय बहुवचनम्। हरिरप्याह। एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते। कर्त्त
 रिति पथाच्च पश्चादिषु विभज्यते। एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम्। यो निर्विभागवाक्यानां तेभ्यो नन्यदिव स्थित
 मिति। ग्रहणकवाक्यत्वाभावे यत्किंचिद्योगेन परिशीणशक्तित्वात् अन्येन प्रत्ययविधायकेन कर्त्तरि रुदित्या नदिन संबध्ये
 त। अतएव पशौ कर्त्तरीत्याद्युपपद्यते॥ उपनिबन्धनं बहुनां वाक्यानां निबन्धनं स्थानं तेभ्यो विभागवाक्येभ्यः अने
 कार्थं यथा पुल्ल् कर्त्तरि अण् कर्त्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थं पुनर्जराजः। एवं च विभक्त्यर्थं संख्यारूपमनुवाद्यवि
 शेषणं विरोधे सत्यर्थापरिच्छेदकमेव। अविरोधे तु तत्परिच्छेदकतया तन्नान्वय्येव एतेन सुप्सुपेत्यादावेकत्वं विव
 क्षितं तेन सुबन्तसमुदायेन समासइति केयदाद्युक्तमपास्तम्। किंच तत्रैकत्वविवक्षायां सर्वसुबन्तैः समासालाभः सर्वप्रा
 तिपदिकाच्च प्रत्ययालाभः। किंच सुबुत्पत्तिवाक्येतेषां बहुत्वसंख्यावगमेन तद्विरोधाद्त्रैकत्वविवक्षानयुक्ता ग्रहैकत्ववत्।
 सुबन्तसमुदायेन समासस्तु भाष्यरुतेत्यंगारितः। सुप्सुपेति वर्तते तनुचभोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते प्रातिपदिका

त्पुष्टुपेत्युक्तैर्न्यस्मादित्यस्माच्चप्रत्ययः क्रियते न्येनान्येनसुबन्तेनचसमासः क्रियते। नैषदोषः। आकृतिस्तुप्रत्येकंसमा
 ष्यत्तयावत्येतत्समाष्यतेप्रातिपदिकादितिसुप्पुपेतिचतावतः प्रत्ययोत्पत्त्यातावतासमासेनभाव्यंप्रत्येकंचसमाष्यतेप्रा
 तिपदिकादितिद्वयोश्चैतत्समाष्यतेसुप्पुपेतीति। आकृतावित्यस्यतज्ज्ञात्स्य। श्रयेसर्वत्रेत्यर्थः। अतएवसरूपसूत्रेभाव्ये
 जातेः पदार्थत्वेगौरनुबन्ध्यइत्यत्रसर्वानुबन्धनाभावेकर्मवैगुण्यमाशयं। क्ययद्यपितत्यसेनवयवेनसाकल्पेनचो
 द्यतेतथापिजातिः प्रत्येकंसमाष्यतेइत्येकानुबन्धनेपिकर्मवैगण्यमुक्तम्। नतुजातावुक्तंकार्यंयत्रक्वचित्त्व्यक्तौकर
 णेनशास्त्रस्यरुतत्वाद्यत्तयन्तरेनप्रवर्ततेतिउक्तम्। तथातिस्यवीष्मघोरितिस्त्रेव्याप्तिप्रतिपिषादपिषारूपवीष्मोपा
 दानेकिंप्रयोजनमितिप्रश्नेसाकल्पेनद्रव्याणांक्रियागुणादिसंबन्धप्रतिपादनरूपमनवयवामिधानंतदुपादानेप्रयोजन
 मित्युत्कापद्येवंजात्याख्यायांदिर्वचनंप्राप्नोतिब्रीहिर्यवइतिजातौपदार्थेसाकल्पेनसर्वद्रव्यप्रतिपत्तिरितिचकैयदः। नचैका
 र्थत्वाद्जातेरनेकार्थाश्रयाचवीष्मादितिपरितृप्तमित्यन्यत्। अपंभावः। यथास्वाङ्गत्वस्यजनपदत्वस्यचप्रत्येकंसमास्यास्वाङ्गस
 मुदायजनपदसमुदाययोर्नस्वाङ्गग्रहणेतजनपदग्रहणेनचग्रहणंतथाप्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वा
 दीनांप्रत्येकंसमाप्नानतत्समुदायस्यताभ्यांपदाभ्यांग्रहणमिति। नचस्वाङ्गोदित्यादौएकत्वविवक्षयातदर्थलाभः। तत्रत्येकत्व
 स्यस्वबोधकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेपिस्वाङ्गातन्विततंपैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थालाभेनसुन्दरपाणि

ल.मं.
२९

पादेत्यादौडीषवारणासंभवात्त्वाङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्। किंचङ्गाप्रातिपदिकादित्यादौसमासेसंख्याया
अभावेनप्रातिपदिकसमुदायात्प्रत्ययोदुर्निवारिः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वतुतत्रसमुदायान्वपितस्मात्भाष्योक्तं
समाधानमेवयुक्तम्। किंचैवंस्त्रीभ्योढगित्यादेःस्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तिः यथाचबहुवचनसत्त्वेप्येकैकरस्त्रीप्र
त्ययान्तादेवप्रवृत्तिः नतत्समुदायादेवमन्यत्रापि। पशुनायजेतेत्यादौत्वविरोधादेकत्वस्यप्रकृत्यर्थान्वयित्वंइत्योक्तावता
विवक्षान्यवहारः। केचित्तुतत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेनपश्ववयवसाध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेनपशोर्विधानंतत्रया
वतिपशुत्वंसमाप्यतेप्रत्येकंतस्यविधानंप्राप्नोतिअनेकपागानामुद्देश्यत्वात्। तद्वारणायैकत्वविवक्षाअन्यथाह
भ्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशुविधानंस्यात्। यद्यपिऐकैवसकलावयवलाभात्तृथापशुवधभियानेवा
कूपशोर्विधानंतथापितद्विवक्षायांमांसलोभोनाज्ञानेनवानेकपशुकयागकरणेकर्मवेगुण्यंनस्यात्पशुत्वपर्या
प्तधिकरणेन तदनुष्ठानादतस्तद्विवक्षानन्वात्रैकत्वविवक्षापामेकपशोखेपागःस्यान्नपश्वन्तरस्येतिशङ्
कापिप्रतिपादसमुदायात्प्रकयागव्यक्तिऐकैकपशोर्विधानात्यागत्वावच्छेदेनैकपशोर्विधानासंभवादित्याहुः।
एवंलिङ्गस्यापिविवक्षाविवक्षेबोध्ये॥ इतिसुबर्थविचारः॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

राम
२९

श्रीगणेशायनमः॥ धातुप्रकृतिकृतिङ्गकर्तृकर्मरूपआश्रयोरर्थः॥ तत्रकर्तरि। व्यापाराश्रयः कर्मणि। फलाश्रयः॥ धात्वर्थमात्रानु-
 वादकस्तुभावेतिङ्॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रात्॥ चेन तत्र कर्तुरनुकर्षः॥ आश्रयत्वं चारवण्डशक्यतावच्छेद-
 कम्॥ तस्याश्रयनिरूपकसंबन्धभेदाद्वेदेप्याश्रयतात्वेनानुगमान्नशक्त्यानन्त्यम्॥ नचाश्रयः प्रथमान्तपदलब्धः॥ आश्रय-
 तात्वेनालामात्॥ वस्तुतः कर्तृत्वादिशक्तिमत्त्वेनैव सप्रत्ययार्थः॥ साशक्तिश्चाश्रयनिरूपकमेदेपि एकैवेति गत्यर्थलोटेति सू-
 त्रैकैयदः॥ तन्नसप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्ये इति सूत्रतद्भाष्यतत्रत्यस्वग्रन्थविरोधात्॥ तस्मात्तद्भेदाद्विनैव सा॥ कर्तृत्वत्वे-
 नचानुगमइत्येवतत्त्वम्। यत्तु कृत्याश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ शक्यतावच्छेदकगौरवात् कृतिरेव शक्या॥ नचकर्तरि कृतित्व-
 तोनुवर्तमानस्य कर्तृपदस्य कृतिपरत्वे वैषम्यम्। शानजादौ सत्त्वभूतोभावोर्थः। भूयते इत्यादौ तिङन्तेः सत्त्वभूतः स इति वैष-
 म्यस्य तवापि सत्वेनास्य वैषम्यस्यादोषत्वात्॥ कृतित्वं च जातिरूपं शक्यतावच्छेदकम्। पचति पाकं करोतीति धात्वर्थान्तर-
 ग्विव्रियमाणत्वेन तस्या धात्ववाच्यत्वात्॥ तस्मात्तदतिरिक्तव्यापार एव धातुशक्यः॥ रथोगच्छति जानाति यतते इत्यादावा-
 श्रयत्वे लक्षणा॥ वर्तमानत्वाद्यन्वयस्तु सर्वत्र धात्वर्थ एव कर्मरव्यातप्रत्ययस्याश्रयत्वेशक्तिः फलं तु धात्वर्थ इत्याहुस्तन्न-
 लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावात्। अन्यूनानतिरिक्तकृतित्वरूपस्या

वच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि सत्त्वात् ॥ अवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वे मानाभावात् ॥ स्वरूपसंबन्धस्तत्त्वस्वरूपमेवेति गुरु
धर्माणां अपि सत्त्वान्न किंचित्कल्प्यम् ॥ अस्तु वा संभवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्वमिति परंतु यत्र लघु गुरु रूपाभ्यां बोधे निर्वि
वादस्तत्रैवलघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्ववच्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् ॥ प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः स विवादः ॥ धातुत एव
तद्वोधात् ॥ किंचेदंगौरवमू गुरुतरभारोद्बहनमिव शरीरस्य चित्तस्य चानरेवेदजनकम् ॥ कर्तृपदादेस्तथा शक्तिग्रहेण तदननु
भवात् ॥ विशेष्यस्यानेकत्वेऽपि तदरेवेदवत् शक्यतावच्छेदकानेकत्वेऽपि तदरेवेदात् ॥ अतादृशस्य तु न दुष्टत्वं बीजाभावात् ॥
नचेत एवानुपपत्तेर्जातौ शक्तिः ॥ तच्छक्तिज्ञानस्य जातिव्यक्त्युभयविषयकज्ञानत्वकार्यतावच्छेदकमित्यङ्गीक्रियते इति
नलोष इति वाच्यम् ॥ सकलव्यक्तीनामानन्त्येन कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशा संभवात् ॥ एवं च गोव्यक्त्यन्तरबोधानापत्तिः
॥ ईदृशकारणताज्ञानस्यावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा गोत्वेनाश्वादिबोधस्याप्यापत्तेरित्यग्रे वक्ष्यामः ॥ विवरणे धातोः पृथग्वि
वरणं तु तवारव्यातप्रत्ययार्थसंख्याकालकृतीनां मध्ये कृतेः कृधातुना संख्यादेस्तदुत्तरतिङाविवरणवद्भात्वर्थकृतेऽप्युपपन्न
मिति न तत्प्रत्ययार्थत्वसाधकम् ॥ प्रत्युत प्रकृतिभूतकृत्वाविवरणात्पच तीत्यत्रापि तस्याः प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तम् ॥ तथा
विवरणं तु सति संभवे सर्वत्र तस्याः प्रकृतिवाच्यतां बोधयितुम् ॥ किंच कृञ् व्यापारसामान्यार्थ एव न यत्नमात्रार्थः ॥ वातरोगा

दिनाकम्पमानेनाहं स्पन्दं करोमीति व्यवहारस्तु व्यापारमध्ये कृतेरपि प्रवेशात्तदभावेन समुदायाभावतात्पर्यकः॥ काष्ठानि पा
 कं कुर्वन्तीत्यादौ तद्द्रवितव्यापारस्येवात्र तस्या एव धात्वर्थत्वाद्वा॥ एवमेवाङ्कुरो न कृतो बीजादिना कृत इत्याद्युपपत्तिः
 ॥ अतएव कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति यद्देवां करोति नासामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये
 उक्तम्॥ अनेन विवरणमपि धातौ रेवेति कुञ्जव्यापारसामान्यवाचीति च स्पष्टमेवोक्तम्॥ न च तवारव्यातार्थाश्रयप्रकारकबो
 धं प्रति प्रथमान्तपदजन्यबोधो हेतुः। तदर्थं संख्याप्रकारकबोधे तदर्थं श्रयज्ञानं हेतुः॥ तदर्थं कालप्रकारकबोधे धातुजज्ञानं हेतु
 रितिकार्यकारणभावत्रयम्। मम तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ता रव्यातार्थबोधे प्रथमान्तपदजन्यज्ञानं हेतुरिति संख्याभावनयो
 रेक इति वाच्यम्। आख्यातत्वाद्यजानत ईदृशकार्यकारणभावग्रहासंभवात्॥ किंच॥ आख्यातेन क्वचित्कृतेः क्वचिदाश्रयत्व
 स्य बोधः। कृतेः क्वचिद्धातुना क्वचित्प्रत्ययेन बोध इत्यर्थस्य पर्यवसितत्वेन तवमतेः नेकक्लिष्टकार्यकारणभावापत्तेः अतश्च
 त्यस्यनुसारेण तथा बोधस्य तेषां तेषां जायमानत्वेन तथा तथा कार्यकारणभावानां सर्वेषामावश्यकत्वेन तल्लाघवगौरवविचार
 स्या युक्तत्वाच्च॥ किंच कृतौ शक्तिर्वृक्षो वर्धते रथोगच्छतीत्यादावाश्रयत्वे लक्षणेत्युक्तं वृद्धिगमननिरूपिताश्रयत्वेन वृक्षरथ
 निष्ठेन कृतेः संबन्धाभावात्॥ यथा कथं चित्पापं तसंबन्धस्योपपादने पितृज्ञानपूर्वकं बोधस्याननुभवात्॥ परंपरासंबन्धस्य

ल.म.
२

स्मृत्यन्मते नुपपत्तिः॥ तिङ्-श्रीभिन्नत्वं हितिङ्-सामानाधिकरण्यम्॥ तिङ्-र्थसंख्यान्वयिवाचकत्वादेर्यौगिक सामानाधिकरण्य
लक्षणानियामकत्वाभावाच्च॥ अतएव काव्यप्रकाशकृता प्रयोजनेन लक्षणासंबन्धाभावादित्युक्तम्॥ अर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या
व्यत्ययानुशासनादिवैयर्थ्यापत्त्या च विभक्तौ लक्षणानौचित्याच्च॥ अर्थनिर्देशस्यान्यार्थः साधुत्वबोधनफलकत्वेन लक्षण
यान्यार्थः न्यशब्दमात्रस्यासाधुत्वाच्च॥ किंच युष्मद्युपपदे इति सूत्रोक्तस्य नृष्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यस्थत्वन्मतेऽ
नुपपत्तिः॥ तिङ्-श्रीभिन्नत्वं हितिङ्-सामानाधिकरण्यम्॥ तिङ्-र्थसंख्यान्वयिवाचकत्वादेर्यौगिक सामानाधिकरण्यशब्दावा
च्यत्वात्॥ यत्तु पचतीत्येतावन्मात्रोक्तावपि कर्तर्येकत्वसंशयानुत्पत्त्या तत्र लक्षणावश्यकत्वेन लक्षितेन सामानाधिकरण्यमिति
तन्न॥ शक्तेरेवोचितत्वात्॥ अन्यथा विशिष्टशक्त्युच्छेदः॥ कृतिमात्रबोधस्य काव्यभावाच्च॥ किंचैकः पचतीति वदने कः पचती
त्यस्यापि सत्त्वेन पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ तत्संशयस्येष्टत्वात्॥ किंच॥ युष्मदस्मच्छेषरूपकर्तृकर्मणोस्तिङ्-र्थसंख्यान्वयि
नोर्यौगएव प्रथमादीनां तन्मते साधुत्वेन तत्र संख्यान्वयेनैव तत्संदेहानुत्पत्तेः॥ अतएव पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ कः कीदृश इ
ति प्रश्नो देवदत्तो घनश्याम इत्युत्तरं च स्वरसतः संगच्छते॥ किंच पचअजर्पाः॥ अचकादित्यादौ प्रत्ययस्य लोपेन यत्नका
लसंख्यानां धातुवाच्यत्वावश्यकत्वेनान्न प्रत्ययशक्तिकल्पने गौरवम्॥ प्रत्ययद्योत्यत्वे तु यत्नस्य विशेषणतापत्तिः॥ किंच
तवाभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिः॥ संख्यानभिधान इत्यर्थे चैत्रः पक्तेत्यादौ तृतीयापत्तेः॥ नच कृतामपि संख्यावा

रामः
२

न्या अनुशासनाभावेपि स्वभावात्तद्वाचकत्वाद्गुणिकरेकतैरिह दित्यादेर्वैयर्थ्यम्। स्वभावेनैव तद्वाचकत्वस्यापि संभवाच्च। अर्थ
बोधकानुशासनानां नियमार्थत्वेन तस्यासाधुतापत्तेश्च। प्रत्ययशक्तिग्राहकतायाः क्वचित्प्रकृतिशक्तिग्राहकतायाश्च व्याकर
णमात्रे सत्त्वाच्च। शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिना वृद्धोक्तशक्तिग्राहकेष्वत्र कस्यापि संभवाभावाच्चेति यत्किंचिदेतत्। सं
ख्याकर्त्राद्यन्यतरानभिधाने इत्यर्थे गौरवं दुर्ज्ञेयत्वं च। तद्विन्नभिन्नत्वस्यैवान्यतररूपत्वात्। किंचतिङ् विधावुपस्थितस्य
द्वे कयोरित्यस्य किलकारार्थस्यैकत्वादावित्यर्थः। उततिङ् पात्तभावना न्वयिगतैकत्वादाविति। आद्ये सिद्धेन इष्टम्। अन्त्ये
तद्विधेयतिङ् अंतर्दर्थानां चैतद्वाक्ये उद्देश्यत्वानुपपत्तिः। अस्मादादीन् प्रत्यस्यैव व्याकरणस्य तदर्थशक्तिग्राहकत्वात्। ननु तिङ्वा
च्यकारकवाचिनीति त्वदीयानां व्याख्यानेपि कथं तस्योद्देश्यकोटौ निवेशः। सर्वैकवाक्यतयातिबादिस्तूत्रस्य विधायकत्वमि
तिसिद्धान्ते मानान्तरेणालाभात्। नचतिङ् पदेन स्वस्थानीलकारो लक्ष्यते लकारवान्व्यकारकवाचिनीत्यर्थ इति न दोष इति
वाच्यम्। परमत्वं पचसित्कल्पः पचसीत्याद्यसिद्धापत्तेः। अत्र हि त्वत्कल्पशब्दस्य तद्वाचकत्वेपि युष्मच्छब्दस्य तत्त्वा
भावात्। युष्मदस्मदिति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वादिति कैयटोक्तेश्च। नच युष्मदीत्येतत्सौख्यालक्षणया यु
ष्मद्वतीत्येतदर्थकमिति वाच्यम्। अतित्वं भवतीत्यत्र मध्यमापत्तेः। अतित्वं चेदं भाष्ये इति चेन्न। युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यती

ल. म.
३

ति भाष्य एव समाधानात्। युष्मदर्थे न यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति सूत्रार्थे न तल्लाभ इति कैयटः। एवं च ल
वाच्य साधनसामानाधिकरण्युष्मदर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे मध्यम इति सूत्रार्थः। सामानाधिकरण्यं च तदर्थप्रवृत्तिनिमि
त्तयोर्बोध्यम्। परेतु युष्मादिक्रियासामानाधिकरणे इति व्याख्या न क्रिया क्रियावतोश्चाभेदात्तत्सुलभम्। इदमग्रेसं रव्याप्रक
रणे स्फुटीभविष्यति। अतएव कैयटे लान्तस्येत्युक्तमन्यथा लस्येत्येव वदेदित्याहुः। न च व्याकरणं साधुत्वमात्रतात्पर्यकं
नार्थव्यवस्थापकमिति वाच्यम्। व्याकरणं शक्तिग्राहकमिति त्वद्वुद्धोक्त्यसंगतः। अर्थविशेषपुरस्कारेणैव साधुत्वस्य भा
ष्यसंमतत्वाच्च। पदसमयज्ञानार्थं व्याकरणमिति न्यायभाष्योक्तेश्च। तदुक्तं ह रिणा। भेद्यभेदकसेबन्धोपाधिभेदनिबन्धनम्।
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधोनेह निवार्यत इति। किंचैवं कृतामपि कर्तृवाचकत्वानापत्तिः। न च मित्रावन्नीतिविशेष्यसमानलिङ्ग
कत्वदर्शनात्कृतिकर्त्तृवाच्य इति वाच्यम्। वेदाः प्रमाणं गाबोधनमित्यादौ सामानाधिकरण्ये भिन्नलिङ्गत्ववत्कचिद्वैयर्थि
करणेऽपि समानलिङ्गत्वस्वीकारे बाधकाभावात्। अतएव भाष्ये पठ्यते लिङ्गमशिष्यलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। केवलक
तौ प्रयोगस्तु पक्ताजात इत्यादिरस्त्येव। न च कृतिरुक्तेर्वाच्यत्वे चैत्रे गन्तेत्याद्यापत्तिः। आख्यातार्थरुक्तेः प्रथमान्तपदोपस्था
प्यद्वयदर्थरुक्तेः रुदन्तसमानविभक्तिकनामार्थे एवाश्रयतया त्वयस्वीकारेणादोषात्। अन्यथा तव चैत्रे पचतीत्यादेरा

राम
३

पत्तिः। विपरीतं केवलकृतौ तिङन्तप्रयोगाभावेन तिङामपितत्र शक्त्यसिद्धिः कृत्यनभिधानेनैव च तृतीया व्यवस्था। भोक्ता तृप्यतीत्या
 दौ कृतः कर्तरिलक्षणास्तु। तस्मादभेदान्वयानुभव एव कृत्यकर्तरिशक्तौ प्रमाणं वाच्यम्। एवं च ऋष्यनुभवसिद्धाभेदान्वयारा
 रव्यातप्रत्ययस्यापि धर्मिवाचकत्वसिद्धिः। किंच कर्मरव्याते तव कृते रारव्यातार्थत्वाभावेन तृतीया न्तासमभिव्याहृतौ किं कियत
 इति प्रश्ने पच्यत इत्युत्तरानापत्तेः। कृञस्तव यत्नार्थत्वात्। तत्र कृते रारव्यातार्थत्वे तु कृत्यभिधानेनाभिधानापत्तौ कर्तरितृती
 यानापत्तेः। कर्तृकरणयोरिति सूत्रे कर्तृसंख्ययोरिव कृते रारव्यातस्थितत्वात्। किंच करोतीत्यादौ कालान्वयस्य धात्वर्थेङ्गीकारेण
 पचतीत्यादौ त्वारव्यातार्थे तदन्वयेन कार्यकारणभावद्वयापत्तिः। मम तु सर्वत्र धात्वर्थे एवान्वय इति न दोषः। किंच कृतौ कालान्वये
 पाकशालायां काष्ठज्वलनाद्यनुकूले यत्नेन पच्यमानमोदनं पश्यति देवदत्ते पचतीत्यनापत्तिः। मम तु पाक्यवस्तु निष्ठविक्रिति
 विशेषानुकूलस्य पाकशालावस्थानरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य विद्यमानत्वान्न दोषः। अपि च पाचक इत्यादेः पचतीत्यादिविव
 रणादा रव्यातस्यापि कर्त्रर्थकत्वमावश्यकं विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेपि चित्रगुरित्यादेश्चित्रागावो यस्येति विवरणवन्न दोषः।
 वस्तुतः समान एव विशेष्यविशेषणभावो कृत्यर्थो पदार्थके वाक्ये इत्यग्रे निरूपयिष्याम इति दिक्। एतेन यत्नातिरिक्तफलानुकूलो
 व्यापारो धात्वर्थः। यत्न आरव्यातार्थः स च तिङ्यो वा। नान्यत्र॥ अप्रतीतेः॥ धात्वर्थकारकान्वयः काष्ठैः पाक इति लिष्टमेवेति स

मन्वशस्त्रे वाचस्पत्युक्तं पुरुषमतमव्यपास्तम्॥ यदपि कर्त्रधिकरणेन व्यमीमांसकाः फलावच्छिन्नव्यापारानुकूलः कृत्यादि
 रारव्यातार्थः स च व्यापारत्वेनैव। कृत्यादिव्यापारस्तु विशेष्यत्वानुरोधात्तिङ्वाच्यः। रथोगच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेव तिङ्
 व्यापारः। तस्याप्यसत्त्वभूतस्यैव तिङोक्त्या व्यापारत्वात्। व्यापारान्तरस्याननुभवान्। कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे अनभिहि
 तइत्यस्या बोधितकर्त्रादिवित्यर्थः। बोधश्च शक्त्याः। क्षेपाद्वालक्षणया वा तत्र कृतिशक्त्या तिङि भावनयाक्षेपेण लक्षणया वा विपरी
 तंतु वा भावनायाः प्राधान्येन प्रतीयमानतया प्रत्ययवाच्यत्वात्। कृदन्तेपि भावनया कर्तुराक्षेपेति ङीव तस्याः प्राधान्यापत्तिः।
 तत्र कर्तुरेव प्राधान्यात्। आक्षिप्तादि धर्मिणमादायैव सामानाधिकरण्यं संख्या न्वयश्च तत्रैव। अनुशासनमपि आक्षि
 प्ताद्यर्थानुशासनमेव। कारकान्वयः प्रत्ययार्थै एव साक्षात्परं परया वा। अन्यथा काष्ठैः पाक इति स्यात्। अतएव नानृतं वदेदि
 ति निषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपरितस्य विनिगमनाविरहाच्छब्दानृतार्थानृतोभयपरस्य कत्वर्थत्वसिद्धिः। कर्तुं वाच्यत्वं
 श्रुत्या पुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्। प्रकरणाद्विक्रत्वर्थत्वं तस्य च श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं स्पष्टमेव। प्रागुल्लिखितलाघवादि तत्र च नैया
 यिकोक्तात्कृतिर्वाच्येति। तदपि न। शाब्दयामीत्यनुभवविरोधेनाक्षेपस्यायुक्तत्वात्। आक्षिप्ते शब्दो पास्थित संख्या न्वयायोगा
 च्छ। किंच लक्ष्याया अपि व्यक्तेः प्राधान्यस्य तवमते सत्त्वेन प्राधान्यानुरोधेन शक्तिकल्पना अयुक्ता। वाच्येन कर्त्रालक्षितभावः।

नाया अपि प्राधान्योपपत्तेः। अन्यथा व्यक्तेरपि वाच्यत्वापत्तावाक्यधिकरणोच्छेदः। परिच्छेद्यत्वं व्यक्तेरिव कर्तुरपीतितस्यैवा
ख्याते विशेष्यत्वापत्तेश्च। पठति चैत्रः पचति मैत्र इत्यादौ स्पष्टं परिच्छेद्यताप्रतीतेः। किंच कृधातोर्भावनार्थत्वस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र
धातोरेव तदर्थत्वं युक्तम्। पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि कृभ्वस्तीनां भावना सामान्यवाचकत्वोक्तेः। किंच कर्मरख्याते पच्यत इत्यादौ
पक्षे त्यादौ च पाकः क्रियते इत्यादिविवरणात्। किं क्रियत इति प्रश्ने पच्यते इत्युत्तराच्च। कारकान्वयानुरोधाच्च भावना लक्षणा व
श्यकत्वेन सर्वत्र भावनाया एव लक्ष्यत्वमुचितम्। किंचैवं कृत्स्वपि कर्तुर्वाच्यत्वानापत्तिः। वैषम्ये बीजाभावात्। आक्षिप्तकर्तुर्व्य
क्तेरिव प्राधान्योपपत्तेः। लिङ्गसंख्यान्वयस्तु तिङन्ते संख्यान्वयद्वलक्षिते एवोपपत्तेः। किंच कोशव्याकरणयोर्लक्षणा
र्थान्वारव्यायकत्वे तयोः शक्तिग्राहकत्वोच्छेदः। तयोर्लक्षणाकार्थान्वारव्या न स्यादर्शनाच्च। अतएव तदादिपर्यायेषु गङ्गादिपदा
नुल्लेखः कोशे। शुक्लादिशब्दानां गुणेष्वपि शक्तिरेव। विनापि बाधप्रतिसंधानं बोधात्। किंच कृतौ शक्तस्य विशिष्टे कर्तरिलक्षणा
या तस्य विशेष्यत्वापत्तिः। कृतौ शक्तिराश्रये लक्षणा। तत्र लक्ष्यार्थस्य शब्दार्थे विशेषणतेति न क्वापि दृष्टचरम्। गङ्गादिपदशक्य
स्य तल्लक्ष्ये विशेषणताया एव दर्शनाद् व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवम्। किंच यथालः कर्मणीत्यादिभिः शत्रादिविध्यै कवाक्यतया
धर्मिणि शक्तिर्बोध्यते तथा तिबादिविध्यै कवाक्यतयापि युक्तं वैषम्ये बीजाभावात्। नच लक्ष्यमपि चेत्स्य द्यो कयोरित्यनेनैकवा

ल. मं
५

क्यतयाकर्त्रादिगतैकत्वादिविषयार्थेनविशेषणत्वात्कर्त्रादिर्नप्रत्ययार्थइतिशबरस्वाप्त्युक्तंयुक्तम्।तिबादिविधिनाह्येकयोरित्यस्यै
कवाक्यत्वेपितत्रकर्मणीत्यादेरभावात् तथावाक्यार्थस्यायुक्तत्वात्।लकाराणांद्विवचनादिसंज्ञाभावेनलविधिनैकवाक्यतादुर्लभा
।तथैकवाक्यतायामपिस्फुटिबतिडुस्वपिकर्त्रादीनांप्रत्ययार्थतासैरन्यायास्तद्विशेषणत्वंचदुर्वारम्।किंचसंख्यायाःप्रत्ययार्थ
त्वेआख्यातजबोधेतस्याविशेष्यत्वापत्तिः।अपिचकर्मशेषेवमेवापत्तौतस्याप्यप्रत्ययार्थत्वेभावनायाःकर्मव्यभिचारात्तदना
क्षेपेचपच्यतेतण्डुलइत्यादौकर्मप्रतीतिर्नस्यात्।नचसंख्यायाक्षेपःकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनबोधार्थशक्तेरावश्यकत्वादाक्षेपोह्याश्र
यत्वेनैवस्यादित्यूत्यम्।लाघवात्कृतौशक्तिरितितूत्तरीत्यादूषणीयम्।किंचैवंदण्डिपिङ्गाक्ष्यादिपदानामपिसंबन्धेएवशक्तिः
स्यात्।लक्षितेनचसंबन्धिनासामानाधिकरण्यस्यादित्यरुणोधिकरणोच्छेदइतिसमासेनिरूपयिष्यामः।किंचैवंतप्तेपयसिद
ध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिह्मावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रवाजेनान्नेनामिह्मास्त्रूपेणसंबन्धाद्वाजिनोविश्वेदेवास्ताननूद्यवाजिनगुणो
विधीयते।तेनोभयरूपंवैश्वदेवमेकमेवकर्मितिपूर्वपक्षेवैश्वदेव्यामिह्मेत्यत्रश्रौतःसंबन्धः।वाजिभ्योवाजिनमित्यत्रवाक्येनस
त्यपिपदान्तरापेक्षणेस्वाभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षायामपिश्रौतत्वम्।यत्रतुभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षातत्रवाक्यंप्रमाणम्।एव
चवैश्वदेव्यामिह्मेत्येतद्वाक्यविहितयागानुवादेननवाजिनद्रव्यविधानंश्रौतद्रव्येणनिराकाङ्क्षत्वात्।तस्मात्कर्मन्तरविधि

राम
५

र्वाजिभ्यद्विचिपूर्वदेवताभिधानमितिगुणाधिकरणसिद्धान्तस्यभङ्गः। नचलक्षितद्रव्यमादायश्रौतत्वंवाजिनंतुनतयेतिवा
 च्यम्। एवंहिनानृतं वदेदितिनिषेधस्यापिश्रुत्यापुरुषार्थतायाएवप्राप्त्याकर्तुरवाच्यत्वसाधनस्यवैयर्थ्यापत्तेः। कत्वर्थत्वसि
 द्धान्तासिद्ध्याकर्तृधिकरणोच्छेदाच्च। नचाकृत्यधिकरणन्यायेनदण्ड्यादिपदानांसंबन्धेशक्तिरितिवाच्यम्। तत्रशक्तावप्या
 नन्त्यादिदोषसत्त्वात्। नचतदनुगमकसंबन्धत्वेशक्तिरस्तु। दण्डीत्यादिजन्यबोधेनियमतस्तदभानात्तत्तत्संबन्धेनदण्डवि
 शिष्टद्वत्येवबोधात्। नीलादिभ्यश्चनीलत्वविशिष्टनीलवत्ताप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्तेषां गुणगतजातावैवशक्तिरितिमतोपप
 तिः। एवंचयज्जन्यबोधेनियमेनप्रकारतयाभानमनुगतत्वंचतत्रैवाकृत्यधिकरणन्यायप्रवृत्तिरितिबोध्यम्। किंचप्रत्ययार्थ
 स्यप्राधान्येक्रियाप्रधानमारब्धातमितिनिरुक्तस्यस्यक्रियाशब्दस्यप्रत्ययार्थपरत्वेआख्यातसामान्यलक्षणस्यभावारब्धा
 तेव्याप्तिः। चैत्रेणसुप्यतद्व्यादौधात्वर्थविशेष्यतायास्त्वयाप्यङ्गीकारात्। अन्यलभ्यस्यतस्यशास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वस्या
 प्यङ्गीकारेकर्तृकर्मणोरपिशास्त्रबलात्तद्वाच्यतादुर्वारा। किंचनानृतं वदेदित्यत्रतवापिप्रकरणोपस्थाप्यार्थापेक्षयाश्रुत्य
 पस्थापितभावनालक्षितकर्तुः प्रथमोपस्थित्याकत्वर्थत्वासिद्धिः प्रथमोपस्थितत्वमेवहिश्रुतेर्बलवत्त्वेबीजम्। ममतु
 श्रुतिप्रकरणाभ्यामस्यत्रतुयुक्तपुरुषधर्मता। अविरोधात्। विरोधएवबलाबलचिन्ताप्रवृत्तेः। अन्यथाजज्जभ्यमानोनुब्रूया

ल. मं
६

न्यायिदसकृतू इत्यत्र कृतावपि जज्जभ्यमानपुरुषसत्त्वादविरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसंस्कारमुरवेन कृत्वर्थत्वं सिद्धा-
न्तस्त्वदीय उच्छिद्येता तदुक्तं भट्टैः। स्त्र्युपापमोसभस्मादिः पुरुषार्थमपिश्रितः। प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयादिति अनार-
भ्याधीतो नानृतं वदेदिति स्मार्तनिषेधस्तु अर्थानृतपर एवाविदितवेदितव्याः परावरज्ञाः केचिदृषयो यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्त-
र्वाणद्विप्रयुज्जते याज्ञेकर्मणि पुनर्नापभाषन्ते ते यर्वाणस्तर्वाणो नाम कृषयो बभूवुरिति पस्पशास्थभाष्यस्वरसात्। तद्वाप्यादेव
दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्योभयनिषेधकत्वं ते हे लयो हे लय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति क्रतुप्रकरणपठितभाष्यलिखितश्रुत्यन्त-
राच्च। अतएव शिष्टाव्यवहारकाले स्वस्वदेशभाषया व्यवहरन्तो न प्रत्यवायं मन्यन्ते। अतएव कर्त्रधिकरणत्वेन तव संमते धिकर-
णे। अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यादिति पूर्वपक्षसूत्रं क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणपठितमकर्मकर्मनिषेधकं नानृतं वदेदिति वाक्यमना-
रभ्याधीतेन नानृतं वदेदिति वाक्येन संयोगात्समानाकारत्वान्नित्यानुवादः स्यात्। एवं च कृतावप्यनृतवदने स्मार्तमेव प्रायश्चित्त-
मिति तदर्थः। तदुत्तरं विधिर्वासंयोगान्तरादिति सिद्धान्तसूत्रम्। अत्र संयोगपदं संयुज्यते कारणमनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनपरं स्मा-
र्तेन हि तेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायः। वर्जने च तदभावः न तु क्रतोः किंचित्तद्वावाभावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा। एवं च यः स्वस्य
प्रत्यवायमङ्गीकृत्य क्रतुमविगुणमिच्छति तेनानृतं न वर्ज्यं स्यात् क्रतुप्रकरणस्थेन तेन क्रतोर्वैगुण्यमुच्यत इत्यतो नानुवादः।

राम
६

तुविधिरेवेत्यर्थ इति। परेतु अथ ब्रह्मचारिणो व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति वदस्यापि पाठात् स्मार्तनानृतवदेदि
नितत्संकल्पपरम्। इदं तु संयोगान्तरात् क्रतुप्रकरणपाठाद्ब्रतोपक्रमाभावाच्चा नुवादफलाभावाच्चोक्तप्रयोजनसंभवाच्च प्रति
षेधविधायकमेवेत्यर्थ उचितः। नहि केवलप्रयोजनमात्रेण वाक्यार्थव्यवस्थितिः। नहि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमिति न्यायात्। न्या
येन तु वाक्यार्थे निर्णयते प्रयोजनसिद्धिरित्यन्यात्। न च तादृशोपक्रमानुपलम्भ इति वाच्यम्। ब्रह्मचारिप्रकरणे ब्राह्मणः कामम
शनीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्। ब्राह्मणो न ब्रह्मचारी ततस्तद्भुतप्रदर्शनिपरमधुमांसाज्जनोच्छिष्टशुक्तरन्धीप्राणिहिंसनम्। भा
स्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः। व्रतमपीडयन्मध्वादिपरिहारेण अश्लीलमसम्यग्भाषणमिति
मिताक्षराख्याख्यानेनाश्लीलपदेना सम्यानृतभाषणयोः संग्रह इति सूचितम्। भास्करालोक उदितादेरिति च मिताक्षराशु
क्तं परुषवच इति च। आदिपदेन स्मृत्यन्तरोक्तगन्धमाल्यादिवदनुतस्थापि संग्रह इत्यन्ये। नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिविषये। उप
क्रमेश्रुतं ब्रह्मचारिव्रतपदेयतः। तदन्वयबलात्कर्मविशेषोत्पन्नबोध्यत इति मिश्रोक्तेः। प्रकृताधिकरणेशवरस्यापि
संयोगान्तरादिति सूत्रैकदेशमुपादाय नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य संबन्धः स्मर्यते पदार्थप्रतिषेधेन संयोगद्वहपुरुषस्येत्यय
मिह संयोग इत्याहेत्याहुः। नियमप्रवृत्तसंकल्पश्चातदन्तरं क्रतुसंयुक्तपूर्वोक्तनिषेधतत्प्राप्त्यन्यमानो नुब्रूयानायि

ल. म.
७

दस्य क्रतु इति विधिवाक्ये च साधारणतया पूर्वपक्षोपपादकमहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वादिति सूत्रम्। उभयमपि पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्।
तु। आद्ये वदेदिति श्रुत्या द्वितीये जज्ञन्ममानो नुब्रूयादिति वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमात्। यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिताद्वादशो
पसदस्ति स एवोपसदोद्वादशाहीनस्येत्यहीनसंयोगात्प्रकरणादुत्कृष्यते तद्वच्छ्रुतिवाक्याभ्यां च प्रकरणं दुर्बलमिति तदर्थः। त
दनन्तरं प्रकरणविशेषाद्वातद्युक्तस्य तत्संस्कारीद्रव्यवदितिसिद्धान्तसूत्रं प्रकरणात्तद्युक्तस्य क्रतुयुक्तस्य तद् अनृतवदनाभावा
नुवचनादिसंस्कारइतितदर्थः। विरोधे हि श्रुतिवाक्ये बलवती प्रकृते च तयोरविरोधात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतु
युक्तपुरुषसंस्कारत्वम्। यथा क्रतुयुक्तग्रीत्यादीनामेव प्रोक्षणं संस्कारकं तेनोभयत्रापि वैपरीत्ये क्रतुवैगुण्यं सिद्धम्। अवैपरीत्ये
तत्सादुप्यं च याजुषमेषनिमित्ते प्रायश्चित्तं च सिद्धम्। न च नानृतं वदेदित्यस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात् प्रधान
भूतकर्त्राय जमाने नैव वर्ज्यं स्यात्। क्रत्वर्थत्वे तु प्रतिषेध्यस्य वर्जनीयतया कर्त्रेण पेक्षत्वेन यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन न कृत्विग्भिश्च व
र्जनं सिध्यतीति विशेषइति वाच्यम्। श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबद्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभावइति बोधेन तत्संभवात्। क्रतुकर्तृकर्तृ
केति बोधे मानाभावात्। किंच वर्ज्यभावनायाः कजनपेक्षत्वे व्यभिचारेण भावनायाः कर्त्राक्षेपकत्वमेव त्वदुक्तं भज्येता किंच युष्मद
स्मद्विचसामानाधिकरण्ये प्रथमइत्यर्थकेन शेषे प्रथमइत्यनेन तत्सा मानाधिकरण्ये एव प्रथमस्य साधुत्वाद्देदित्यस्य साधुत्वा

राम
७

यपुरुषइतिपदस्यतदर्थस्यबाध्याहारावश्यकत्वेनजज्जभ्यमानवाक्यतोवैषम्यंदुरूपपादम्। नचतत्सामानाधिकरण्याभावेप्र
थमइत्येवतदर्थः। उपपदेसमानाधिकरणेइत्यधिकारेणशेषपदस्वारस्येनचतादृशार्थासंभवात्। नचैवंत्वंचचैत्रश्चपचथइ
त्यत्रपरत्वात्प्रथमापत्तिः। उपयुक्तासमभिव्याहृतस्योपयुक्तादन्यस्यशेषपदार्थत्वात्पृष्टं चेदंभाष्ये। न्यायसुधाकारोपिक्तत्वं
र्थत्वेपिक्ततुफलसिद्ध्यर्थत्वात्पुरुषार्थत्वमप्यस्तीतिवदन्क्रतुसंबद्धपुरुषधर्मतापक्षमेवसाधुंमेने। एवंचजज्जभ्यमानसंस्का
रोपिक्ततुसंबद्धपुरुषमात्रस्येतिबोध्यम्। तवतुविपरीतंयजमानस्यैवस्यात्। एतेनप्राधान्याद्यजमानसंस्कारएवेतिपरास्तम्।
यद्यपीदं ह्यमपिदर्शपूर्णमासप्रकरणएवपठितंतथापितकृतक्रतुत्वसामान्यापेक्षमेवपूर्वोक्तमहाभाष्यात्। भगवान् शबर
स्वामीतुनानृतंवदेदित्यस्यपुरुषधर्मत्वमुत्सूत्रमेवाशङ्क्योत्सूत्रमेवकर्तुरारब्धातप्रत्ययार्थत्वनिरासेनप्रौढ्यासमाहित
वान्। नथाभावार्थाधिकरणेभगवन्तोभट्टपादाः प्रौढिवादेनैवप्राधान्यादियुक्तिभिर्भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमुत्सूत्रमेवोक्तवन्तः भावा
र्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैषत्वर्थोविधीयतइतिहितत्रसूत्रं कर्मशब्दायजेतदधाज्जुहुयादित्यादयस्ते भावार्थाः प्राधा
न्येनक्रियार्थाः क्रियाप्रधानमारब्धातंभावप्रधानमारब्धातमित्युक्तेरतस्तेभ्यः क्रियाप्राधान्येनप्रतीयेतहिप्राधान्यादेवैषोर्थः
क्रियारूपः सर्वत्रविधीयतेननामार्थः। तस्याश्चशीघ्रनाशित्वाद्धारमपूर्वस्वीकार्यमितितदर्थः। नत्थनेनभावनायाः प्रत्यया

ल. मं.

८

र्थत्वं न धात्वर्थत्वमित्यर्थः स्पृश्यते। न व्यमीमांसकानां तु प्रौढिवादेनाप्युक्ते र्थे मुरव्यसिद्धान्तत्वभ्रमद्वतिसुधियो विभावयन्तु।
तस्माद्भावना धातुवाच्यैव। तदुक्तं कारकद्वतिसूत्रे भाष्येऽधिश्चयणोदकासेचनैधोपकर्षणक्रियाः कुर्वन्ते वदन्तो यदा पचतीत्यु-
च्यते तदा तत्राधिश्चयणादिषु पचिर्वर्तते ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि यदा पचन्तीत्युच्यन्ते तदा तत्र पचिर्वर्तते संभवनधार-
णं च कुर्वती स्थाली यदा पचतीत्युच्यते तदा तत्र पचिर्वर्तते इति। संभवनं ग्रहणं धारणमासमाप्तिस्थापनमिति कैयटः। कर्तृक-
र्मरूपो धर्मप्रत्ययार्थः। स्पष्टं चेदतिदु-
ग्यामेकं द्रव्यमभिधीयत इत्यादिनागत्यर्थलोटेति सूत्रे भाष्ये। कर्त्रादिपदानां शक्तिप-
रत्वेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदात्स एव प्रत्ययार्थः। कर्त्रादिविभक्त्या शक्तिमदभेदमापन्नाया एव शक्तेरुक्तिरितिसार्वधातुकेयगित्य-
त्र कैयटोक्तेः। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गस्यापि भाष्यनिरुक्तकाराद्यनुभवबलेन त्यागद्वतितदर्थकारकस्य धात्वर्थप्रतिवि-
शेषणतेति केचित्॥ परे तु प्रत्ययार्थः प्रधानमिति यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तद्विषये कर्तरीत्यादेस्तद्विषयाद्वा तौरित्यर्थे न तिङो-
तद्व्योतकत्वाद्विशेषणत्वमेव। भावेद्वत्यस्य तथान्वयस्यैव युक्तत्वात्। अतएव स्तुत्रमोरिति सूत्रे भाष्ये भावकर्मणोरिति सूत्र-
स्य भावकर्मवृत्ताद्वा तौरित्यर्थक्यनंकृतम्। न स्य च भावकर्मविषयाद्वा तौरित्यर्थकैयटआह। तद्विषयत्वं च धातोः कर्मादिविशि-
ष्टक्रियावाचकत्वेन। कर्मादीनां स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यत्वेन वा। तत्र तिङुविषयलकारस्थले आद्यम्। क्रियाप्रधानमाख्यात-

मिति स्मृत्यन्तरात्। शत्रादि विषये त्वन्त्यम्। सत्त्व प्रधानानि नामानीति स्मृतेः। लः कर्मणि चेत्यादेरप्ययमेवार्थः। भावकर्मादिभू-
त्तादिति। शानजादौ कारकप्राधान्यमुक्तरीत्यैवा। अन्यथा शानजादिस्थानिलेन भावस्य सत्त्वभूतस्य बोधनं तिङ्स्थानिलेन त्व-
सत्त्वभूतस्य बोधनमिति तवापिन सिध्येत्। तस्मादुभयत्राप्यर्थे तदंशे सूत्रतात्पर्यं चेदत्रापि तथैवास्तु। वर्तमाने लङित्या-
दिविहितलानुवादेन चैतदर्थनियामकम्। अतएव कर्तरि कृदित्यादिना कर्त्रादेः प्रत्ययार्थत्वबोधनमेव। भावबोधकादित्य-
स्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थः। किंच ह्येकयोरित्यादीनां तिङ्प्रियाणामपि नियमत्वमिति भाष्ये स्पष्टं तद्विदाम्। सिद्धौ च
नियमो भवति धातुवाच्यत्वे चानिर्दिष्टार्थः। प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सामान्यसूत्रेण सर्वत्र सिद्धौ नियमत्वं युज्यते नान्यथा।
संख्यायाश्चकारकस्येव क्रियायामेवान्वयइत्युपपादयिष्यते। स्पष्टं चेदंबहुष्विति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि तिङोः विशेषणधातुमा-
त्राद्विधीयन्ते इति नियमार्थं ह्येकयोरित्यादीत्युक्तम्। एकवाक्यतया विधानमिति पक्षेऽपि फलतो नियम एव। तद्विनापि तत्र सि-
द्धैः। अतएवानुदात्तङि, तद्विति सूत्रे भाष्ये; त्रपक्षे तेषां सूत्राणां परिभाषा त्वव्यवहारः। अतएवाजर्थाच्चकारादित्यादौ धातु-
मात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणाद्वोधइति तु एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यसिद्धेर्लोपफलत्वं वदता भाष्यकारेण
तिरस्कृतम्। लोपमजानतां बोधान्नपत्तेः। यत्तु कैसादेन तिङ् लोपभावतः संख्यावाचकत्वाश्रयेण तिङ् विषयाणां तेषां नियमार्थ-

ल.मं.
९

त्वमुक्तं तत्र । एवं स्वभावाश्रयणे तेनैव तत्तत्तिङोतत्तत्संख्यावाचकत्वं संभवेन नियमशास्त्राणामपि वैयर्थ्यापत्तेः । सुद्धिषयाणाम-
प्यनेन एकद्वित्र्यादिपक्षेष्वपि नियमार्थत्वं संभवेन तत्र नियमोपपादनाय विशिष्यतव पञ्चकपक्षावलम्बनवैयर्थ्यापत्तेः । शास्त्र-
मात्रस्यैव वैयर्थ्याच्चैत्यन्यत्र विस्तरः । सार्वधातुकेयगिति सूत्रस्थस्य सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति भाष्यस्य तद् द्योत्वाद् इत्येवार्थः-
। विकरणस्त्वत्र पक्षे साधुत्वार्थ एव विकरणार्था इति पक्षे विकरणद्योत्या अपि भावकर्मवाचिनीत्यादेरपि तद् द्योतक इत्यर्थः । तत्र सा-
र्वधातुकार्था इति पक्षे एकत्वादीनामपि तद् द्योत्यत्वान्नियमानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थनियमाद्याश्रयणेन परित्यक्तं भाष्ये । न च विकर-
णार्था इति पक्षे लेनाभिधानाद्विकरणो न स्यादिति भाष्यदूषणानुपपत्तिः । द्योतकसमुच्चयस्य व्यतिलुनीते गार्ग्यायणीत्यादौ दर्शना-
दिति वाच्यम् । लिङ्-लिटोर्विकरणहीनयो रदादौ चलकारमात्रेणापि तद् द्योतनेन तेनैव कृतकृत्यतया विकरणानुत्पत्त्यापत्तिरित्या-
शयात् । व्यतिलुनीत इत्यादौ नात्मनेपदमात्रेणापि तद् द्योतनम् । अन्यत्राप्यात्मनेपददर्शनात् । गार्ग्यायणीत्यादौ च नष्कमात्रेण त-
द् द्योतनम् । गार्ग्यायणेष्वायनस्य दर्शनात् । तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्कचिद्विकरणसहितस्य तद् द्योतकत्वं कचित्केवलस्य सार्वधातु-
कस्यापीति तद् दूषणपरिहारः । विकरणानां नैरर्थक्यप्रवादस्तु तं विनापि सार्वधातुकमात्रेणार्थद्योतनात् । क्वचित् तस्माद्भाष्येनार्थप्र-
तीतेरर्थवत्त्वव्यवहारोऽपि । अतएव स्थियामिति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद्विवचनाय नुत्पत्तिमाशङ्क्यप्रधा-

नस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या समाहितं न तु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वाश्रयेण। द्योत्य त्वपक्षे च विशेषणतोक्ता। एवं सुपामपि द्योतकैर्न च।
पञ्चकं च प्रातिपरिकार्यः। एतन्मूलकमेव सत्त्वप्रधानानि नामानीति। तत्र हि नामपदेन सुबन्तमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। स्त्रीप्र-
त्ययान्तस्य तु न नामत्वम्। शास्त्रप्रक्रियायां ततोऽप्यर्थबोधात् तत्र प्रत्ययार्थत्वपक्षे द्विवचनाद्यनुत्पत्तिराशङ्किता। एतेन प्रत्ययार्थ-
प्रधानमिति व्युत्पत्तिरजादौ व्यभिचरितेति परास्तम्। अतएव सूत्रकृता प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्ये-
वोक्तं न तु व्यभिचरितत्वादित्यप्युक्तमिति वदन्ति तत्र कर्तृत्वशक्त्याश्रयस्य व्यापारे न्वयः। योग्यत्वात्। परस्मैपदशशनमादिस्वयमे-
वेत्येतत्समिध्यात् तत्पकृतडादिरूपतात्पर्यग्राहकवशाच्च। कर्मत्वशक्तिमतश्च फले न्वयः। योग्यत्वान्नङ्ग्यकूचिणादिसमभिध्या-
हाराच्च। ननु कारकविशेष्यकबोधएव कुतो न स्वीक्रियत इति चेन्न। रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति ह्रस्वो न पुंसक इति सू-
त्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्रैतन्नामारख्यातयोर्लक्षणं सत्त्वप्रधानानि नामानि भावप्रधानमारख्यातमिति निरुक्तविरोधाच्च। तत्र त्या-
ख्यातशब्देन नियमतोजनकाकाङ्क्षं विभक्त्यन्तं पाचक इत्यादावेकदेशार्थस्य तदाकाङ्क्षत्वेऽपि विभक्त्यन्तार्थस्य न तदाका-
ङ्क्षत्वम्। आख्यातमारख्यातेनेत्यादौ तथैव प्रतीतेः। चत्वारिपदजातानि नामारख्यातोपसर्गनिपाता इत्युपक्रमाच्च। भावकाल-
कारकसंख्याश्च त्वारोथा आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति नङ्गाख्यातनिष्कोशाख्यित्याद्याह रणविषये लुप्ताख्यातेषु चे-

ल.मं
१०

तिसमर्थसूत्रस्थवार्तिके कृत्याख्यातपदप्रयोग उपचारादिति बोध्यम्। भवतीति संबुध्यन्तस्य तिङन्तस्य च समत्वा लक्षणोपेक्षा
 बोध्या। एतेनाख्यातपदेन धातुः आख्यायते सर्वप्रधानी भूतोर्थेनेनेति व्युत्पत्तेरित्यपास्तम्। शिष्ये इति तिङन्तेति व्याश्व। कृत्प्र
 कृतिभूतधातावव्याप्तेश्च। क्रियावाचकत्वमात्रेव कृत्प्राधान्यनिवेशस्य व्यर्थत्वाच्च। तदेवाभिप्रेत्य निपातवादेन कृत्प्रातिशारव्ये
 तदारव्यातयेन भावं सधातुरित्यत्र तृतीयार्थे प्रथमेति तद्भाष्ये व्याख्यातम्। अतएव प्रशंसायां रूपवितिसूत्रे भाष्ये पचति रूपं पचतो
 रूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातं द्वयप्रधानं नाम। यतः क्रियां पृष्ट्वा तिङ्ङाचष्टे किं देवदत्तः करोति पचतीति। द्व
 व्यंपृष्टः कृताचष्टे कतरो देवदत्तः यः पाचक इत्युक्तम्। नामान्याख्यातजानीत्यत्र तु आख्यातपदं तदवयवधातुपरम्। सर्वनामधातु
 जमाह्निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च लोकमित्युणादय इति सूत्रे भाष्योक्तेः। नामस्ति तिङन्तजन्यत्वाभावाच्च भाष्ये कृतेत्यस्य तत्प्र
 कृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः। नामपदेन च सुबन्तमेवोक्तयुक्तः। प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतावन्नाम। सत्ताद्रव्यं लिङ्गं संख्येति ना
 मर्थः तेषु द्वयं प्रधानमिति निरुक्तभाष्योक्तेः। नमत्याख्यातार्थे प्रतिविशेषणं भवतीति नामेति च निरुक्तभाष्यम्। इदं चाव्ययाति
 रिक्तनामलक्षणम्। उपसर्गनिपाता इत्यत्र निपातपदमव्ययमात्रोपलक्षणमिति तद्भाष्येः। तत्र द्वयस्य सत्तालिङ्गसंख्या निरूपित
 प्राधान्येपितस्य क्रियाकारकभावसंबन्धं प्रति विशेषणत्वेन काण्डे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्न विरुद्धा। क्रियाप्रधानमित्य

राम.

१०

क्रियात्वं साध्यत्वरूपम् । तेन हि रुगादिषु नाख्यातलक्षणातिव्याप्तिः । हि रुगादीनां क्रिया प्रधानत्वं तु क्रियामात्रविशेषणत्वरूपम् ।
 अतएव तदर्थे नकारन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभावात् । वस्तु तो हि रुगाद्यर्थस्य सिद्धत्वेनाभानमात्रेण गौणक्रियात्व
 व्यवहारः । ये तु क्रियान्तराकाङ्क्षा अनुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यस्य कारकान्वयेनियामकत्वं वदन्ति तेषां योदनं शुल्काग्रामंग
 च्छतीत्यादौ त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयो न स्यात् । तत्प्रतिद्वन्द्वितयानामलक्षणे सिद्धत्वापरपर्यायसत्त्वत्वस्य निवेशः । एधित
 व्यं शुल्कागनुपचतिरूपमेधां पाचयामित्यादिनामसरूपमारख्यातमेव । किं कर्तव्यमित्यादिक्रियाप्रश्ने पक्तव्यमित्याद्युत्तरात् ।
 नियमतोजन्यतया क्रियाकाङ्क्षयत्तदत्र नाम । भाव्येति डाचष्टेइत्युपलक्षणम् । कृताचष्टेइति च तद्विज्ञादेरुपलक्षणम् । धात्वर्थ
 फलस्याप्युक्तक्रियात्वसत्त्वात् न कर्माख्याते एतल्लक्षणाव्याप्तिः । द्योतकत्वात् क्रियासमभिव्याहारनियमाच्च निपातादुपसर्गस्य
 पृथगुक्तिः । एवं च क्रिया प्रधानमित्यस्य प्रत्ययार्थापेक्षया यत्र धात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः । न च धात्वर्थपेक्षया क्रिया
 कृतिः प्रधानमिति तदर्थः । भावशब्देनापि कृतिरेवेति वाच्यम् । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव सिद्धेः । भावाख्यातेऽव्याप्तेश्च । नन्वेवं
 प्रथमान्तसमभिव्याहारे एककर्तृविशिष्टक्रियाश्रयोदेवदत्तइति प्रथमान्तलिशेष्यकबोध एवास्त्विति चेन्न । तथा बोधाननुभवात्
 । यत्रोभेभावप्रधाने भवतइत्युत्तरमिरुक्तविरोधाच्च । तदर्थस्तु तद्वाच्येण सुतनामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वस्व

पदार्थोक्तावेकस्यभावप्राधान्यमेकस्यसत्त्वप्राधान्यम्। अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र भावप्रधाने आख्यातार्थप्रधाने वा
 क्येत् आख्यातं प्रधानं तदर्थत्वाद्गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गत्वात्। एवता वद्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति अत्र नामप
 देन निपाताद्यतिरिक्तस्य ग्रहणमुक्तम्। तेन क्रियायान्नर्थविशेषणत्वेऽपि न क्षतिः। अत एव हरिर्वसन्ददशैत्यादौ धातुसंबन्धे प्र
 त्ययादृत्यनेन प्रधानतिङन्तवाच्यक्रियानुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे प्रत्ययाः। ननु तिङ् कालान्तरे इति व्यवस्था।
 सिद्धिः। किंच सर्वत्र प्रथमान्तार्थप्रत्येव क्रियाया विशेषणत्वमिति पक्षे पाकक्रिया भवतीत्यर्थे पचति भवतीत्यस्य तवासिद्धिः।
 तदुक्तं भूवादिसूत्रे भाष्ये कालहीनं वा चोयुक्तिः पचति त्वं पचसि भवति पश्यति भवतीति प्रश्ने उत्तरं पचादयः क्रिया भवति क्रियायाः
 कर्त्र्या भवन्तीति पश्यति भवतीत्यस्य भविष्यन्ती पाकक्रिया सत्कार्यवादाङ्गीकारात्सूक्ष्मरूपेण भवतीत्यर्थान्न दोषः। न च सत्कार्यवादे
 कार्यनित्यतया सामग्रीवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्या अभिव्यक्त्यर्थत्वात्। न चाभिव्यक्तेर्जन्यत्वे सत्कार्यवाद बाधः। नित्यत्वे सर्वदाभि
 व्यक्त्या पत्तौ व्यवहारापत्तिः। अभिव्यक्त्यन्तरापेक्षायां त्वनवस्थेति वाच्यम्। अभिव्यक्तेस्तदनतिरेकात्। न चोत्पत्तेरुत्प
 त्तिवत्। परेतु सूक्ष्मतया विद्यमानस्यैव स्थूलरूपस्य विद्यमानाया एव वा अभिव्यक्तेस्तमसा प्रतिबद्धतया व्यवहारा समत्वेन सा
 मग्रातस्य प्रतिबन्धकतमसो निवृत्तौ व्यवहारसमतेत्यदोषात्। एवं व्यवहारादिविषयेऽपि सत्कार्यवादा बाधो बोध्य इत्याहुः। यु

वस्तुतो निर्वचनीयमेनजन्मत्वमित्युक्तम्। ५

कश्चिन्मत्कार्यवादः। असदुत्पत्तिवादे मालतीकुसुमादौ विकासस्य गन्धोत्पादकत्वं वाच्यम्। एवं च निर्गन्धेषु विकासेन गन्धोत्पत्त्याप-
त्तिः। वैजात्यनिवेशादिना तद्वारणे तु सत्कार्यवादाभ्युपगम एव युक्तः। विषयनिष्ठतमसाप्रतिबन्धाद्यवहारादसमत्वं च सूक्ष्मत्वम्
। केचित्तु कारणात्मना स्थितसूक्ष्मरूपेण सत्स्थूलरूपेण त्वमदेव कार्यमिति सदसत्कार्यवादः। सूक्ष्मत्वं च कारणभेदेन स्थितत्वा-
त्ततः पृथग्ज्ञानायो ग्यत्वमात्रसूक्ष्मरूपमादाय सत्कार्यवादः। सांख्यादीनां स्थूलरूपमादाय सत्कार्यवादो गौतमीयादीनामि-
त्याहुः। अतएव किं किलास्त्यर्थेऽपि तिसूत्रे अस्ति भवति विद्यते वा त्वं शूद्रांगमिष्यसीति वृत्त्यादावुदाहृतम्। अपि च कर्मणामभि-
प्रेतीति सूत्रे क्रियापि कृत्रिमं कर्म क्रियापि हि क्रिययेहिना भवति कया क्रियया संदर्शनादि क्रिययेति भाष्ये उक्तम्। त्वद्रीत्याधाव-
नकर्मकं दर्शनमित्यर्थे भाष्यकृदिष्टं पश्य मृगो धावतीति वाक्यं न स्यात्। कर्मत्वस्य चात्राकाङ्क्षावशात्संस्पर्शतया भानम्। मृ-
गस्य तु कर्मत्वेन न तत्रान्वयसंभवः। विभक्त्यर्थमहारीकृत्य न मार्शधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयायोगात्। मृगादुद्दितीयायां तु प्रा-
क्तवाक्यासिद्धिः। अप्रथमा सामानाधिकरण्येन तिङोबाधित्वाशान्नाद्यापत्तेश्च। वासरूपन्यायेन तु न तिङः। लादेशेषु तदभाव-
स्य भाष्ये स्पष्टत्वात्। यो धावति मृगं स्ते पश्येत्त्याहारेणान्वयैपि भाष्यसमतस्य पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्य भङ्गः। एतेन वि-
शिष्टवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः। एवं च न्युत्पत्तिविशेषः। न्युत्पत्तेर्नामार्थविषयकत्वादिशिष्टबोधकस्याप्रातिपदि

ल. मं-
१२

कत्वाच्च न द्वितीयापत्तिः। श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभादिति वदित्यपास्तम्। नीलविशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयि
षिते नीलं घटं जानामीत्यादौ द्वितीयाणां पक्षे च। न च तत्रापि मृगीयधावनस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेषणस्य मृगस्यापि कर्म
त्वात् प्रातिपदिकत्वाच्च तद्वाचकाद् द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम्। मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यान्तरङ्गसंस्कारस्य प्र
थमारूपस्थानिवृत्तेः। न च तु तस्य धावनविशेष्यत्वाद्दृशौ साक्षाद्विशेषणत्वात् प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गदपि बलवत्ताया हेतुमति
चेति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन द्वितीयादुर्वारा। उत्पत्तयः शुभादितित्वार्षमित्यलम्। किंच चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिप्रकारकप्रथमान्ता
र्थविशेष्यको बोध इति न युक्तम्। एकविशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते विशेष्ये तत्सजातीयसंबन्धेन विशेषणान्तरसंबन्धस्याव्युत्पत्तेः
। अतएव राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न। घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येति च नेति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। किंच तत्र पचति व्रजती
त्यस्य साधुतापत्तिः। स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वेऽपि तत्र साधुत्वस्यापाद्यत्वात्। साधुत्वं च तत्तदर्थनिरूपणाभिप्रेत्युक्तवै
याकरणसंमतेः। एवं नान्यत्रेति भेदः। भेदकसंबन्धेत्यादिना स्पष्टमेव हरिणोक्तम्। ते विभक्त्यन्ताः पदमिति गौतमसूत्रे न्वायवार्ति
ककारोप्याह। इयं विभक्तिः स्वाद्यस्ति वाद्यश्च। तत्र स्वाद्यन्तं नाम तिवाद्यन्तमारब्धा तम्। अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्य
माणरूपः शब्दो नास्ति। यथा ब्राह्मण इति क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्या विशिष्टः। क्रियाकालयोगाभिधायिक्रियाप्रधान

मारब्ध्यातम्। यथापचतीति। अत्रवाचस्पतिमिश्राः। क्रियान्तरं क्रियाविशेषस्तत्संबन्धाद्विशिष्टमाणा रूपः पर्यवसितार्थः शब्दो
 नाम यस्याभिधेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकाङ्क्षति तन्नामिति फलितम्। यत्रापि क्रियापदे नास्ति तत्राप्यस्तीत्यस्यैव। उदाहरणं
 ब्राह्मणद्वितिराज्ञः पुरुषइत्यादौ राज्ञइत्यादेरपि पुरुषादिद्वारा तदाकाङ्क्षत्वं बोध्यम्। यद्वा तदभिधेयस्य राजेत्यादौ तदाकाङ्क्ष
 त्वम्। अथ नामार्थमाह। क्रियेत्यादि। क्रियाजात्यादि। कारकं तदाश्रयः। स च व्यक्तिगत संख्यायुतो नामार्थः। यद्वा कारकं कर्मादि
 शक्तिः। संख्याग्रहणं लिङ्गस्याप्युपलक्षणम्। अयमव्ययातिरिक्तनामार्थइति बोध्यम्। एवं च सर्वत्र नामपदेनाव्ययातिरि
 क्तमेव। एवं च नामार्थादिव्युत्पत्तिषु अव्ययातिरिक्तत्वविशेषणदानमिति प्रलाप एव। आख्यातलक्षणमाह। क्रियाकालेति।
 क्रियायाः यः कालयोगः पौर्वापर्यक्रमः कालयोगेन तस्य भावात्। तेन घटादिनामव्यवच्छेदः। नन्विदं भुत्वेत्यादाविति।
 व्याप्तमतः क्रियाप्रधानमिति त्कान्तादौ हि क्रियान्तरेणापर्यवस्यन्ती क्रियागम्यते पचतीत्यादौ तु न सर्वत्र तथा। क्वचित्तु त
 त्संबन्धापियथापचतिर्भवतीति। एवं च यद्वा व्याक्रिया क्वचिन्क्रियान्तरानाकाङ्क्षा स्वयमेव प्रधानं तदाख्यातमिति फलित
 म्। एतत्पक्षेऽपि कर्तव्यमित्यस्य नामलक्षणाक्रान्तत्वाभावात्। क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वाच्चाख्यातत्वमेवापत्तिः। एवं पच
 तिरूपमित्यादेरपीति। अत्र क्रियाप्रधानमिति निरुक्तसमानार्थमहाभाष्यसमानोकारशब्देन निरुक्तभाष्योक्तरीत्या प्रत्य

यार्थकालकारकसंख्यापेक्षया धात्वर्थप्राधान्यं सूचितम्। पञ्चमेन्यायभाष्येपि क्रियाकालयोगाभिधाया रज्यात धात्वर्थमात्रं च
 कालाभिधानविशिष्टमिति। तत्र कालेनाभिधानेन कारकेण विशिष्टं धात्वर्थमात्रमारज्यातार्थ इति तदर्थः। तस्यैव व्याख्या न क्रिया
 प्रधानमिति वार्तिककृताः त्रुटतम्। तत्रैव सूत्रे प्रघट्टकान्तरे वार्तिककार आह। विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदि गोश
 ब्दस्य तिष्ठति शब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोगेशब्दतिष्ठति शब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्य
 नेनान्यथेति। अनेन च स्पष्टमेव कारकस्य प्रत्ययार्थतोक्ता विशेषणता च। एवं च कृतिर्वर्च्या प्रथमान्न विशेष्यको बोध इत्याद्यवर्त्ति
 शुष्कलाघवादितर्कैकशरणानां कुकल्पनाविलसितमिति स्पष्टमेव। पदसमयपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृत्तमिति वदता वा
 त्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणबोधोऽर्थेश्वरसमयविषय इत्युक्तम्। एवं चार्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याकरणोक्ता
 तिरिक्तेर्यपचतीत्यादिप्रयुज्जानानां याज्ञेकर्मणि प्रत्यवायो यज्ञवैगुण्यं च दुर्वारम्। तदतिरिक्तेः र्थेतेषामसाधुत्वात्। न च नि
 मूलमेतदनुशासनम्। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्वेयो द्वेयश्चेति श्रुतेर्मूलत्वात्। पाणिनीयं महाशास्त्रं पद
 साधुत्वलक्षणम्। सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किंचनेति पराशरोपपुराणाच्च। साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरण
 स्मृतिरित्यभियुक्तोक्तेश्च। उक्तवात्स्यायनोक्तेश्च। शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिनावृद्धैर्व्याकरणस्य शक्तिग्राहकतो

क्तेष्व। नचासाधुत्वे एषांततस्तत्तदर्थबोधो न स्यादिति वाच्यम्। साधुत्वज्ञानस्य बोधककारणत्वाभावादसाधुत्वज्ञानस्य तत्प्रति-
 बन्धकत्वाभावाच्च। क्रियायाः कर्तृकर्मभावेनान्वयेपितदितरकारकत्वेन क्रियान्तरेः नन्वयात् क्रियानाधारकारकत्वेनान-
 न्वयाद्वालिङ्गसंरन्यानन्वयाद्वाः सत्त्वभूतत्वं बोध्यम्। यद्वेपमानभावस्तस्या असत्त्वम्। अतएव रोदि तीवपठतीत्यादौ नो-
 पमा। कर्त्रोस्तु न सा। क्रियां प्रति विशेषणत्वात्। तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये न वैतिङन्ते नोपमानमस्तीति किंतु तत्र संभावना र्थ-
 इव शब्द इति कैयटः। तिङन्ते न शब्दे नोपमाने बोधो नास्तीति तद्वाच्यार्थः। उपमेयत्वं त्वस्त्येव। ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ त-
 शाप्रतीतेः। तथाः नद्यतने लुङ्। तिसूत्रे भाष्ये इयं नु कदा गन्तायै वं पादौ निदधाति इत्यादावद्यतनमविष्यद्विषये लुट् कथ-
 मित्या शङ्। क्यगन्ते वगन्तेत्यर्थं न वैतिङन्ते नोपमानमस्तीति दूषयित्वाः नद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम्। प्रयोगद-
 र्शनवशाद्गौणेप्यनद्यतने प्रत्ययद्वितिकैयटः। यथा वैश्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यनिपत्यादत्तेयमभिचरति-
 श्येनेनेत्यादौ यथा शब्दस्य भेदकधर्मवद्वाचकतायाः प्रकारवचनेथालितिसूत्रस्था करसंमतत्वेन यत्प्रकारवत्श्येन कर्तृकं-
 पस्यादानं तत्प्रकारवदेतत्कर्तृकरिष्यादानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मं तत्प्रयुक्तामादानक्रियां वा निमित्तीकृत्य उपमानश्येनाभिन्न-
 पमेयोयमिति बोधः। लक्षणा मूलशब्दव्यञ्जना स्थल इवात्रापि बोधयस्य शब्दत्वम्। यथा शब्दसमभिव्याहारे सर्वत्रैवमेव बो-

धहयंबोध्यम्। आदावेवोपमानत्वबोधेनैतिङन्तेनेतिभाष्यविरोधः। कर्त्रेस्तुविशेषणत्वान्नप्राथमिकबोधेसा। थालः साह
 १४ श्रुयार्थकत्वेयत्सदृशोहरिस्तत्सदृशोहरइतिबोधेपिहरिसदृशोहरइत्यर्थालाभइतिबोध्यम्। अवएवालंकारिकाअपिलिम्प
 तीवतमोङ्गनीत्यादाबुत्प्रेक्षामेववदन्ति। हरिरप्याह। साध्यस्यापरिनिष्यत्तेः सोयमित्यनुपग्रहः। तिङन्तैरन्तरेणेवमुपमानं
 ततो नतैः। तिङन्तार्थस्यसाध्यत्वादपरिनिष्यत्तेः सिद्धत्वेनाभानात्तदर्थयोरिवमन्तरेणसिंहोमाणवकइतिवत्पठतिरोहिती
 त्यादौसोयमित्यभिसंबन्धाभावात्तिङन्तार्थो नोपमानम्। साधारणधर्मान्वयाभावात्। यस्योपमानस्येवमन्तरेणोपमेयेनस
 हसोऽयमित्यभिसंबन्धस्तस्येवसममिव्याहारेउपमानत्वेनप्रतीतिरित्यङ्गीकारात्। ननुरोहितीवपठतीत्यादौकर्तुरेवतत्वेस्या
 दत्तउक्तम्। साधनत्वंप्रसिद्धंचतिङ्। सासंबन्धिनांयतः। तेनाध्यारोपएवस्यादुपमातु नकल्पते संबन्धिनां गुणभूतानाम्। अध्या
 रोपउत्प्रेक्षा। न्यूनत्वोत्कृष्टत्वाभावाच्चनोपमानत्वमित्याह। न्यूनेषुचसमानार्थमुपमानंविधीयते। क्रियाचैवाश्रयेसर्वीतत्रत
 त्रसमाप्यते। येनैवहेतुनाहंसःपततीत्यभिधीयते। आतौतस्यसमासत्वादुपमार्थो नविद्यतेइति। समानार्थसाधार^णधर्मवत्। ये
 नैवहेतुनापक्षादिनाहंसइवातिःपततीत्यवतुसाधनयोरुपमानोपमेयभावइतिहेलाराजः। पचतिकल्पं देवदत्तइत्यादावप्यारब्धा
 तार्थदेवदत्तस्यविशेषणतेतिबोध्यम्। नन्वेवंपचतिभवतीत्यादौसमानवाक्येतिङ्। हयलाभेनतद्यावृत्त्यर्थेतिङ्। तिङ्इति सूत्रेः ति

ड. ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्यारव्यानपरभाष्यविरोध इति चेन्न। लौकिकैकवाक्यत्वसत्त्वेऽपि एकत्वं वाक्यमिति परिभाषितस्यासत्त्वमिति भाष्याशयात्। लौकिकवाक्यत्वं च सुप्तिङन्तचयोवाक्यं क्रियावाकारकान्वितेऽत्यमरोक्तम्। अत्र वाशब्दश्चेदर्थबोधेति शेषः। कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयोवाक्यमित्यर्थः। सुप्तिङन्तचयोवाक्यं सुप्तिङ् सुप्तिङ् सुप्तिङ् तिङ् सुप्तिङ् तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः। तेन सुबन्तचयपतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः। तत्र सुबन्तचयश्चैत्रेण शयितव्यमिति। तिङन्तचयः पचति भवतीत्यादि। अन्त्यश्चैत्रः पचतीति। क्रियावेत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः। तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्। एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणम्। तदुक्तं हरिणा। साकाड्सावयवभेदे परानाकाड्सावयवशब्दकम्। क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थवाक्यमुच्यते इति। वाक्यमित्यस्यैकवाक्यमित्यर्थः। अर्थैक्यादेकवाक्यं साकाड्सावयवभेदे हि भागेऽस्यादिति जैमिनि सूत्रात्। गुणवदित्यस्य सात्परं पर्यायावयवविशेषणं तद्विदित्यर्थः। यत्त्वमरेक्रियावेतिलक्षणान्तरमर्थनिष्ठवाक्यत्वबोधकमिति तन्न। वचोऽशब्दसंज्ञायामिति कुत्वनिवेधेनार्थवाक्यशब्दाप्रयोगादिति समर्थसूत्रस्य भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। संख्यातु आख्यातार्थाश्रयविशेषणम्। लः कर्माणितिसंज्ञिह्येकयोरित्येवमेकवाक्यतया एकत्वादिविशिष्टकर्त्रादी तद्विधानादिति केचित्। प

ल.मं.
१५

रेतुलः कर्मणीत्यनेन वाक्यैकवाक्यतालकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां च स्थाने एकत्वादौ ति बा दय इत्येवं स्तुताः। न हित्प्रद्वितीयैक
र्मणीत्याद्यस्ति यस्य संख्याविशेषणं स्यात्। आवृतौ च न मानम्। तस्मात्संख्याया धात्वर्थे न्वयः। कस्यैकत्वादावित्याका
डु-स्यायामुपस्थितप्रकृत्यर्थस्यैवान्वयौचित्यात् प्रकृत्यर्थगतैकत्वादावित्येवार्थः। एवं च मुप्तिङ्-विषये तेषामेक रूपता भ
वेति कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रतिगुणत्वाद्गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्याया तदसंबन्धात्। कर्मणीत्यादेरपि कस्येत्या
काडु-स्यासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य कृत्तत्वाच्च। कर्मणि द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन कर्मण एक
त्वे द्वितीयेत्यादिभाष्यादिग्रन्थानां नासंगतिः। स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगतसंख्यायास्तत्रारोपात् न द्वित्वादिसंख्या
बाधस्तत्र। ध्वनितं चेदं यन्विधायकैकैयटेन। अथैकपदवाच्यसाधनगतसंख्याश्रयं द्विवचनादीति पक्ष इति वदता। अतएव
साधनेन द्वित्वादिसंशयः क्रियागतसंख्यारोपस्य साधनगतसंख्याज्ञाननिमित्तत्वात्। शब्दशक्तिस्वभावाच्च न भिन्नपद
वाच्यसाधनगतसंख्यायास्तत्रारोपोऽतो न भावे द्विवचनादि। अनेकः पचतीत्यादौ साधनेऽप्यारोपितसंख्याया एव तत्र प्रती
तेः। पञ्चकृत्वः पच्यत इत्यादौ पदान्तरसमभिव्याहारेण संख्यावगमेऽपि न बहुवचनं लक्ष्यानुसारेणात्र पदसंस्कारपक्ष
स्यैवाश्रयणात्। धातुना च स्वतोनिरुक्तमेदैवक्रियोच्यते। तदुक्ते हरिणा। एकत्वेऽपि क्रियारख्याते साधनाश्रयसंख्यायाभि

राम

१५

घटेन तु लिङ्गारज्योभेदस्तत्र तदाश्रय इति । अत्र हे लाराजः । एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः ।
 पचन्ति पच्येते पच्यति इति क्रियाविशेष्यतेन हि द्विबहुसाधनसाध्यत्वं प्रतीयते क्रियायाः । एवं तद्गतलिङ्गयोगेन । शब्दार्थप्र-
 तीतेः स्वाभाविकत्वेन युक्त्यगम्यत्वात् । अतएव देवदत्तः पचतीत्यादौ द्व्येण क्रियायाः सामानाधिकरण्यम् । अतएव द्व्य-
 वादिनामारण्यात्तार्थोपि द्व्यमिति स्वीकार इति तथा संबन्धाज्जातभेदोयमिति हरिकारिकाप्रतीकमुपादाय यथारण्याते प्रत्य-
 यवाच्यकारकभेदे सति तत्संबन्धाद्वात्वर्थक्रियाया अपि भेदः प्रतीयते यथा पचतः पचन्तीतीति पुञ्जराजः । अतएव घटप-
 टौ नस्त इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरितिसंगच्छते । यत्र तु भावेऽपि संख्यावगमस्तत्र भव-
 त्येव बहुवचनेन यथा हतशायिकाः शय्यन्त इत्यादौ तत्र हि यादृशानि हतानां शयनानि तादृशानि शयनानीत्यर्थः । तत्रोपमानबहु-
 त्वेनोपमेयेषितत्प्रतीतेः । अन्यथा उपमाने बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् । न च संख्यावानुसत्त्वभूतोर्थः सर्वेष्वभिधीयते । भेदाभे-
 दविभागोपिलोके संख्यानिबन्धन इति संख्यासमुद्देशे ह्युक्तः कथमनुसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम् । इदं तदिति सर्वनाम-
 परामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतस्तत्र द्वित्वादिव्यवहारकृत् । एकत्वं चाभेदव्यवहारकृत् । न च राजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जना-
 र्थं संख्या नवगमात्सर्व एवेत्यनुपपन्नम् । तस्याप्यर्थस्य वाक्ये पृथगुपस्थितौ तदवगमसत्त्वादिति वाच्यम् । यथान्यायनये

ल.म.
१६

गुणत्वाद्द्रव्यगतयैव संख्या आरोपेण गुणादौ द्वित्वादिव्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्संभवात् क्रियायां तदयोग्य-
त्वव्यवहारश्चानारोपित सर्वसंख्याश्रयत्वेन बोध्यः । न च न्यायनये गुणादावपेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणी संख्या न
तु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम् । अयमेकोऽयमेक इत्यादि बुद्धेरैव तवापेक्षा बुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्या
पि गुणरूपत्वेन गुणादावसंभवेन तथा बुद्धेरसंभवात् । किंचैवं तेनैव द्रव्ये पित ह्यवहारोपपत्तावतिरिक्त संख्या पदार्थविलया
पत्तेः । एवं च तिङ्शेषप्रकारक बोधे धातुजं ज्ञानं कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वा
र्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यभङ्गश्च । अतएव द्रष्टा सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पश्येत्यादौ तिङन्तात्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादी
नामुक्तत्वान्नेत्युक्तम् । तव तु तिङ्कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापत्तिर्दुर्वारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसं-
ख्याभिधायित्वात् । तथारूपप्रसूत्रेतिङन्तप्रकृतिकरूपबाधन्ते पचतिरूपं पचनोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गाभावादयोऽनु-
पपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमारब्धा तं क्रियाचैकान द्वित्वादिमतीतिङन्ताद्देशनवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावादिति समाधाय
यद्येकापचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तदित्युक्तम् । तस्य साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वं क्रियान्वयि-
द्वित्वादिसाधनान्वयीति वैरूप्यापत्तेः । तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थ उचितः । यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्ये प्रातिप

राम-

१६

दिकार्थसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहित इति अन्यस्यासंभवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात्। एवं च पचत्योदनं चैत्रद्वयस्यादावेकत्वा
 दीनामुक्तत्वात्प्रथमानस्यादित्युक्तम्। तस्यायं भावः। साधनगतसंख्यारोपनिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया
 उक्तत्वमेकवचनमपि साधने हित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तकेतदनारोप एव वक्ष्यमाणयुक्तेः। एवं च तदभावबुद्धौ द्रव्यस्य निः
 संख्यत्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः। अन्यथा तिङ्श्रयगताया उक्तत्वेपि चैत्रत्वविशिष्टरूपना
 मार्थगताया अनुक्तत्वात्तवापि तदसंगतिरेव। पचतो रूपमित्यादौ द्विवचनादितुन। द्वयोरेकस्य बहुषु त्रयाणामष्टानामि
 त्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तके पुनरेकवलाप्र
 कृतिरिति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसाराद्वाप्यप्रामाण्याच्चेति
 बोध्यम्। एवं च भावेऽस्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्। अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसंख्यान्वयः कस्यात्।
 भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैकत्वं चेति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात्। पचतो भवत इति तु न। आरोपितस्यान्यत्रारोपा
 दर्शनात्। तादृशस्यारोपे मानाभावाच्च। अत्र चेदमेव भाष्यमानम्। किंच करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वाणिवचनान्यनु
 वर्तत इत्यत्र भाष्ये श्रितपानिर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः। वचनं संख्या पचत इत्यादौ तु न स्व

ल. मं. १७ गतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणीसंख्यावोत्तरासंख्यापूर्वसंख्याबाधतइत्युत्तरसूत्रेभाष्योक्तेः। नचकिंचिदव्ययं
 विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैरित्याद्याद्यम्। हिरुगित्याद्यन्त्यम्। तिबन्तमपिकाण्डेइत्यादिविभक्त्यर्थप्रधा
 नंरमतेइत्यादिक्रियाप्रधानम्। नचैतयोरेर्ययोर्लिङ्गसंख्याभ्यांयोगइतितद्धितश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधइतिवाच्यम्।
 तत्राव्ययेषुकाण्डेइत्यादौचोभयायोगोरमतेइत्यादौलिङ्गायोगइत्यर्थात्। प्रायेणेतिचशेषः। अन्यथाहृतशायिकाःश
 व्यन्तेपचतिरूपमित्यादौताभ्यांयोगेनतदसंगतेः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्यायाःयोगइतिवातदर्थः। नचैवंनवैति
 ङन्तान्येकशेषंप्रयोजयन्तिक्रियायाएकत्वादितिसरूपसूत्रस्थभाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्यायाअसत्त्वा
 त्। आरोपितसंख्यामादायतुनानेकशब्दप्रवृत्तिः। अतएवजातिपक्षेसूत्रंप्रत्यारख्यातंजात्याश्रयगतसंख्यायाआरोपेप्य
 नेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथातदसंगतिः स्पष्टैवेत्यदोषात्। अतएवविधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविध्यादिषुवाच्येषुलिङिप्रवर्त
 नायाएकत्वाद्द्विवचनाद्यनापत्तिरितिदूषणमभिहितंभाष्ये। तेनहितिङ्गसंख्यायाआख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय
 इतिसूचितम्। यत्तु कैमटेनकत्राद्यर्थानांविधिरूपाथेनबाधस्तेननकत्रादिगतसंख्यानिबन्धनंद्विवचनादीतितदाश
 यउक्तः। विरोधाभावाल्लुःकर्मणीतिसूत्रेलइतिबहुवचनाच्चनतद्वधइतिसिद्धान्ताशयउक्तस्तन्मप्रवर्तनायाएकत्वादिति

राम

१७

भाष्यासंगतेः। तिबादेरप्यनापत्तेश्च। भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानादुपपदस्य च्छे
षसामानाधिकरण्याभावे प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च। अर्थनियमे उपपदनियमेप्यनियमापत्तेश्च। सिद्धान्ताशयोप्ययुक्तः
। अविरोधेपितत्रेण दधोबाधदर्शनात्। एतावन्मूलः लघुतेषु साधनेषु यथा स्यात्। यावदत्र लघुहणमिति लः कर्मणि चेति।
सूत्रस्थभाष्येण लङ् इत्यस्य प्रथमैकवचनान्तताया एव बोधनाच्च। कर्त्रादिगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपवत्तद्विष
यप्रवर्त्तनायामारोपेन मानमित्याहुः। कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे नफलेनापिकारके। तेन व्यापारापगमे विक्रितिः।
सत्त्वेपच्यत इति स्यादपाचीति च न स्यादतीतक्रिये कर्तरि च पचतीति स्यादित्यपास्तम्। स च द्योत्य एव। विशेषणतया
। न्वयानुभवात्। वर्तमानक्रियावाचकाद्वा तोलडित्यादिर्वर्तमाने लडित्यादेरर्थः। एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानां त
त्रशक्तिकल्पने गौरवाच्च। आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेपिनोत्तिष्ठतीति प्रयोगः। तस्योत्थानोद्देश्य
कत्वेपितत्प्रयोजकत्वाभावात्। अतएव तत्रोत्थानाय यतत इत्येव प्रयोगः। यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक
पणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थयतत इत्यादिवद्यजतीत्यादि वारणाद्यप्रयोजकताविशेषस्यैव संबन्धताया अभ्युपेय
त्वात्। तत्राभिमतफलजसने सति तन्निष्पादकस्य कलव्यापारापगमे भूतत्वम्। फलापेक्ष्यतादृशसकलव्यापारस्य

ल.मं.
१८

भावित्वेभविष्यत्वम्। यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्नभवति तावद्द्वर्तमानत्वमित्याद्यनुपदं वक्ष्यामः।
एवं च चैत्रः पचतीत्यादौ एकचैत्रकर्तृकैकावर्तमाना पाकक्रियेति बोधः। ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ क-
थंचैत्रइत्याद्यर्थस्य विशेषणतयान्वयइति चेन्न। सामान्यरूपस्यार्थस्य नियमेन विशेषाकाङ्क्षा बलाद्विशेषणभूतेना-
पितेन विशेषणतया तदन्वायात्। यथानियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्रामइत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकाका-
रकान्वयस्तद्वत्। नन्वेव कर्तुः क्रियान्तरेणापि संबन्धः स्यात्। एवं च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात्। एककर्तृकपाठक्रियाक-
र्तृकापचिक्रियेति बोधसंभवादिति चेन्न। तदाकाङ्क्षाभावात्। अतएव क्रियायाः कारकानिरूपिता प्राधान्याभावस्य न भ-
ङ्गः। यथा वनितास्वाकाङ्क्षितस्नानादिसंस्कारं पत्युः सहतेन वनितान्तरसंबन्धस्वानाकाङ्क्षितं तद्वत्। तण्डुलः
पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारेण एकचैत्राश्रयिकावर्तमानाया भावना तज्जन्या एकतण्डुलाश्रयिकैकाविक्रितिरिति फ-
लविशेष्यको बोधः। पक्वस्तण्डुलइत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात्। अतएव प्रत्ययार्थे साप्तात्मकस्यार्थ-
विशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र क्लृप्तस्य न त्यागः। अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा। अतएव कर्तृलकारेण फलविशे-
ष्यको बोधः। एतेन कर्मलकारेण विभावनाविशेष्यको बोधइत्यपास्तम्। अतएवेष्यते पुत्रइत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भि-

राम-

१८

नार्थत्वात्। किंतु पुत्रमिच्छतीत्यनार्थ एव। कथं जन्तात् कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभोः कर्मकत्वादिति स्पष्टं सुप आत्मन इत्यत्र
 भाष्ये। अन्यथोभयत्रापि पुत्रकर्म केच्छानु कूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वा संगतिः। इच्छानु कूलो व्यापारश्चात्म
 मनः संयोगादिरेव। ममत्वे कत्र व्यापारो विशेष्योः परत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव। उक्तं च कैयटेन यदा क्रिया फ
 लस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव दुष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति न तु कथं जन्तः। तस्या कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति ति
 दिक्। भावलकारे तु भावनैव विशेष्या। तथैवानुभवात्। तिङ्त्वनुवादक एव। कालद्योतकश्च। क्रियाया एकत्वादेकवचन
 मेवेत्युक्तम्। अन्येतु क्रिया संख्याः योग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम्। संख्या च अधिकर्तृ कर्मणोरप्रतीतेः। मध्य
 मोत्तमावपिन। तिङ् समानाधिकरण युष्मदाद्यभावादित्याहुः तदुक्तमित्युक्तम्। अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्यभावा
 द्ध्वनानुत्पत्तिमाशङ्क्यैवौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये न तु भावार्थेभ्योपि तदनुत्पत्तिमाशङ्क्येति बोध्यम्। ननु
 भावे प्रथमोपिन स्यात्तस्यापि शेषे नियमत्वादिति चेन्न। शेष इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्योत्सर्गिताया भाष्ये उक्तत्वेना दो
 षात्। सूत्रे शेष इत्यवयुत्पत्त्यानुवाद इत्याहुः। यदा तु सकर्मकाणामपि सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तृ व्यापारत्यागे
 धातोः फलसमानाधिकरण व्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा तदा कर्मस्थ क्रियाणां पञ्चा

ल-मं

१९

दीनोलवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगोऽन्ये बांतु पश्यति राजेति। विक्लिद्यते ज्ञानविषयो भवति चार्थः। अत्र च स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्। नचैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरे वृत्तौ शब्दार्थसंबन्धनित्यताहा निरिति वाच्यम्। धात्वन्तरत्वात्। डुपचषूपा कडूत्यादिस्तु तन्त्रेण निर्देशः। तदुक्तम्। एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः। स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिता इति। यत्र कर्मणि क्रिया कृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कर्मस्था क्रिया। तत्रैव कर्मवद्भावः। यथा पकापकातण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु। गमिदृश्यादिषु तु नैवम्। नहि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्षगम्यस्तत् कृतविशेषोऽस्ति। कश्चित्कर्तरितत्कृतश्रमादिरूपो विशेषो दृश्यते इति कर्तृस्थैव सा। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्। तदयमत्रानुगमः। निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था प्राप्येतु निति। तदुक्तम्। क्रिया कृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति। निर्वर्त्ये स्वस्वरूपलाभ एव क्रिया कृतविशेषो विकार्यविकाररूप एव सः। आद्यघटे करोति। अन्त्यं स्वर्णकुण्डलं करोति काष्ठं भस्म करोति। अनुमानाद्यथा। पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ सुखस्वरूपलाभो मुखप्रसादादनुमेयः। एतद्द्रवितं प्राप्यं यथारविं पश्यतीति। यद्यपि विषदृष्टि सर्पदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपविशेषो दृश्यते तथापि न सर्वत्र तत्त्वमिति भावः। अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणबोध्यमिति दिक्। ननु को

राम-

१९

सौकालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते। प्रकृतेः परिणामस्यातिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य कालत्वात्। तस्यैव
च क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्धन्तिव्यवहारस्ते च क्रमिकानेकक्षणावयवकाबौद्धाः क्षण
समाहाराः क्षणप्रवाहाविच्छेदरूपाः तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकिंचित्स्यणसमूहपरिच्छिन्ना सूर्यादिक्रियाचनि
मेषादिपरार्धपर्यन्ततद्देवानुमापिका। क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाः ननु मेयत्वेन चास्मदादीन् प्रत्यहराद्युपाधित्वासंभवात्।
अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्कालनियामक
त्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात्। यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत्कालः। अत एव
सारव्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम्। भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वं सकलपरिणामहेतुत्वं चिरसि
प्रव्यवहारहेतुत्वं चलक्षणम्। तदुक्तं क्षणवत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये इतरैतरव्यावृत्त
तया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपं सत्त्वपुरुषान्यतारव्याप्तिरूपाद्विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः सं
यमादपि भवति प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्। तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारा रूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः क्र
मस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः। मुहूर्त्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारास्तव। क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलनासंभवात्। क्षणस्तु

ल.म.
२०

वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारापरिणामविशेषः। आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तु-
त्वात् स एवास्माकमास्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादिना स चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थिति-
नाशहेतुः शरदादिरूपेणास्मादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तन्नित्यहेतु-
ता तस्य। तत्र जन्महेतुतोक्ता। एवं स्थितिरपि नियतकालान्तदधीनैव। एवं वृद्धिस्तपनाशाद्यपि तदधीनम्। घटीयन्त्रसदृशी-
भिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकलामूर्तिस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते क्षणानां क्रमि-
कत्वात् तस्य क्रमवत्ता क्रियाभेदौपाधिकी च तत्तत्क्षणसमुहस्य वसन्ताद्याख्या। किंचाक्रमब्रह्मविवर्तस्य विश्वस्य यदिदं
त्रमेण भासनं तत्कालाख्याविद्याशक्तिरुक्तमेव। एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षचिरमपचितक्षणसंतानोपाधिकं सिप्रमि-
तिचिरसिप्रव्यवहारोप्याञ्जस्येनोपपद्यते। अतएव रामायणे हि रण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रतिवाक्यम्। तवाहं
पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुत्रं जयामाया संभावितो वीरकालः सर्वसमाहर इति। पूर्वसद्भावे सत्ता रूपब्रह्मसद्भावे। करिष्यमाणसं-
सारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थिति संहारनिग्रहानुग्रहनिबहिकः कालाख्यो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक्
॥ यत्तु प्रसिद्धपरिमाणसूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्ना-

राम-

२०

धारतावत्त्वेनैतत्क्रियायां घटइति न प्रयोगइति तन्न। क्रियायास्त्रिंशणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहारानापत्तेः। नचोत्तर
 देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियाक्षणद्वतिवाच्यम्। विशिष्टक्रियायां विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वेन यथाणामपि स्थिर
 त्वेन क्षणव्यवहारासंभवात्। यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न कालइति। किंचैकक्षणेः नैकासासुत्त
 रदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावतीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहाराप
 त्तिः। सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारेः नवस्थापत्तेश्च। नचवर्तमाने लङ्घितिसूत्रभाष्ये तस्थुः पर्वताः
 स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति पर्वता आत्माः स्ति एको हं वै नारायण आसीद् इत्युपपत्तये भूतमविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः
 क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमित्युक्तम्। यद्यपि पर्वतादेः स्थिति सत्ता रूपा व्यापाराः सदृशावयवत्वाद्दुरवधारभेदाइति तन्न
 कालभेदाभावः। तथापि राजक्रियाविसदृशसंतानतयाः बहुतभेदा यथाः धिप्रयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाका
 दयः प्रसिद्धकालभेदाइति सदृचरिताभिस्ताभिः पर्वतादिस्थितिर्भिद्यते राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिर्भेदकत्वेनाश्रीयन्त
 इति तदाशयस्तदसंगतिरिति वाच्यम्। तत्र क्रियापदस्य तत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदीयकालस्य पर्वतादिस्थितावा
 त्मसत्तायांचारोपइत्याशयात् नित्यो विभुरवण्डः कालइति न युक्तम्। कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यप्रतिकारण

तयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासंभवेनापरिच्छिन्नसूर्यक्रियाया उपाधित्वासंभवेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्या दोषात् । अतएव कालः परिमाणिनेति सूत्रे भाष्ये येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुस्तस्यैव हि कयाचि क्रियया युक्तस्या हरितिरात्रिरिति च भवति कया क्रियया आदित्यगत्या तयैवासकृदा वृत्तयामास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादि हेतुत्वेन लक्षितस्योपाधिकभेदकश्रुत्या तस्य स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम् । अतएव देवीपुराणे विभुर्नित्योऽस्थिरः कालोऽवस्थातस्य तु हेतुर्नैत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन च स्पष्टक्षणरूपतोक्ता । क्षणसमूह रूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं पश्यामि स्पृशामि जिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम् । तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम् । तदुक्तं भाष्ये न्याय्यात्वेन वर्तमानकालता । आरम्भानपवर्गात् । अवश्यं भुञ्जानो ह सति जल्पति पिबति निमिषति चेति । नान्तरीयकत्वात्तासां भेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रिया समूहश्च क्रिया । यद्वा तासां पितदनुकूलत्वेन भुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेति तद्वाव इति कैयटः । भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः क्वचित्स्वीकारावश्यकत्वेन सनास्ती

त्यसंगतमेव। तदाश्रयस्य तत्तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारेण्यद्वैत्युक्तम्। कालघटितलक्षणादेवभूतइत्यस्यानद्यतनइत्यादि
 विशेषणम्। अनद्यतनमित्येद्वैत्यादितदर्थः। अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन। अद्यत्ववर्तमानत्वादिकालगतमितिलुङ्
 वर्तमाने लङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्। वर्तमा
 नप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं सकलभावगतम्। कालस्य तु तत्तद्भाषोपाधिकं तत्त्वम्। वर्तमानाद्यवस्थया गृहीतं घटादि
 स्वरूपं स्वाधारेकाले आरोप्य तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः समर्थहेतुसंनिधाने भावित्वेन यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य नि
 र्मलादर्शरूपकाले संभवाद्विम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायान्न द्रुतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसायतदु
 पाधितद्भावेण व्यवहियते। तदुक्तं नित्यो विभुरखण्डः कालइति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा। तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यव
 हारे क्रिया कृताः भेदाद्वैत्रयः सिद्धयान्नलोकोतिवर्तनइतीत्यपास्तम्। तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च। वर्तमानाक्रियेत्यादि
 तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्वैत्यकम्। आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्वस्य स
 मुदाये आरोपेण प्रयोगः। अतएवानेकदिनगमनप्राप्यं ग्रामं जिगमिषुः प्रथमे दिने किंचिद्गत्वा हेतुमद्यगतमितितद्दिने
 तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि रक्तिविदितक्रियातीतत्वेन समुदायेऽतीतत्वमादाय तथा प्रयोगादिति

स्य ह्मूनिष्ठेति सूत्रे भाष्ये। एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिङ्। पपाचेत्यादिनो बोधेन तद्विषयसंदेहात्तु तथा द्रुतत्वादेरिवानद्यत
नत्वादेरपि बोधविषयत्वम्। साक्षात्करोतीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम्। न द्विषयत्वे चार्थनिष्ठं तद्विन्न
त्वं च परोक्षत्वम्। तादृशीविषयिता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव। तशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमनसादृशमो
हमस्मीति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः। अतएव तत्त्वमसीत्यादिशास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने
करणमिति गीता भाष्ये उक्तम्। ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबु
द्ध्याविषयीकृतः समूहः क्रिया। तत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायोः प्रत्यक्ष एव। किंच पचेर्यथोदकसेचनादयोः वयवास्तु
यातेषामपि अन्ये अवयवा इतितेपि समूहरूपा एव। यस्तु क्षणरूपोः वयवः स तु शुद्धो न धानुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनै
व। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवं च सदसद्रूपा क्रियानसद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामा
त्मानो न समूहिनाम्। सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चेक्षुरादिभिरिति। वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव शत प
त्रभेत्तुरतिनैदिष्टस्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रियाभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन वस्तुसौक्ष्म्यवत्सूक्ष्मकालाव
च्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वेन त्रिषणस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्यक्षा संभवात्। येतूत्तरदेशसंयो

गस्यैव पूर्वदेश संयोगनाशात्मकत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियायामन्यन्ते तेषां सुतरां तदसंभवः। तदुक्तं भाष्ये। क्रियानामेयम-
 त्यन्तापरदृष्टानशक्यापिण्डीभूतानि दर्शयितुं सासावनुमानगम्येति। परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमदृष्टवयव-
 रूपेण समूह रूपेण चेत्यर्थः। अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपादाय निष्ठेति सूत्रे कैयटे नैवमेव व्याख्यानात्। पिण्डीभूतेति।
 अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः। तस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुमेयैव सर्वा क्रिया। पश्य
 मृगोधावतीत्यादौ दृशेद्भानसामान्यपरताधावतेः फलमात्रपरतावा। अन्यथा वयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यतया
 तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव। तदुक्तं भूवादिसूत्रे यद्वात्वे कस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदापि तत्र समूह रूपारोपणम्। शब्द-
 शक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणोधातुवाच्य इति कैयटेन। अतएव वर्तमाने लङिति सूत्रे भाष्ये नास्ति वर्तमानः कालः क्षणभङ्गुरेषु प-
 दार्थेषु द्वितीयक्षणेनाशात्समवायिकारणाभावेन क्रियाभावान्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः। तदप्रसिद्धौ भूतमविष्य-
 तोरप्यसिद्धिः। कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्थाप्रतीतेः। यद्यपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याञ्जस्येन व्यवहारोपपत्त्यभावाच्च क्षण-
 भङ्गवातोऽयुक्त एव। न च न वर्तते व क्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय कूटस्थो यं लोको न विचेष्टितारि तयो त्वे-
 वं पश्यति सोऽप्यनन्ध इति भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्गवाद उक्तः। प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणद्वयमपि स्थैर्याभावात्परिव-

ततेचक्रमित्यादिव्यवहारः स्वपुष्पायमाणः। यतोयंलोकः क्षणस्थायीकूटस्थः स्वरूपस्थएव न चेष्टाश्रयः क्षणद्वयस्थि
 तौहितत्कारणिकाक्रियाउत्तरक्षणोभवेदपि न च तावदपि स्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम्। अत्यन्तं संसारानित्यत्वबोध
 नेतत्तात्पर्यात्। यो ह्येवं संसारानित्यत्वं कथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्धो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठानेन सम्यगेवं प्र
 त्यक्षीकृतवान्संज्ञानीति किं वक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथा बोधनाद्न हि क्षणभङ्गवादी अनन्ध इति शिष्टं समेतं क्षणभङ्ग-
 वादिना आपातभासमानार्थमादाय श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादो भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षेऽति नलोषः। तथा
 पिवर्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयात् तदप्युक्तं श्लोके। मीमांसको मन्यमानो मेधाविसेम
 तः। काकं स्मेद्वानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम्। अनागतेन पतसि अतिक्रान्ते च काकतः। यदि संप्रति पतसि सर्वे लोकः पतत्यय
 म्। हिमवानपि गच्छति। अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम्। सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किं सुच्यत इति। मीमांस
 को विचारकः स्वयंचात्मानं तथा मन्यमानो मेधावी तेषां संमतश्च। अनेनास्यास्तिकत्वमुक्तम्। पतितं पातः तस्य किं लक्षणं
 नास्त्येव स इत्यर्थः। कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः। काकपर्यायकाकतशब्दस्य संबोधनं काकतेति। संप्रति वर्तमानकाले स्मृत्य
 कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्या भावनिश्चयेऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वेऽपि यदि पततीत्यादिव्यवहार

स्तदा सर्वे ये लोकः पतन्ति अपरिहृष्टसंयोगविभागो हि मवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः। एवं च कालत्रये प्युक्तरीत्या गत्य
भावाद् गच्छतीत्यादिव्यवहारो संगतः सूत्राणि चासंगतानीति पूर्वपक्षे। एकं समाधानमुक्तम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तद
र्थं यद्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्य प्रयुज्जीत गच्छतीत्यविचारयन्निति। स्पष्टं भङ्गनिरासं मनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं
क्रियायाः स्थैर्याभिप्रायेणोदम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इच्छाविषय उत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसंभवा
त्तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहं रूपं तत्समीक्ष्य बहिरविद्यमानं बुद्ध्याविषयीकृत्य बुद्धिर्विषये तत्र बुद्ध्यावर्तमानत्वं वि
षयीकृत्या विचारयन् तत्स्वरूपमविचारयन्नेवा विचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा
। क्रियाप्रबन्धरूपं यद्बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते। संक्रान्तबिम्बमेकत्रतामाहर्वर्तमानताम्। बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे क्रमेणानु
भूतानामप्येकबुद्धौ संकलनाभवत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं ननु क्रमोपलब्धयुगपन्नस्मर्यत इति। ततोपरं समाधानमु
क्तमपर आह अस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति। अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्त्वया। अनुप
लब्धिश्चौपाधिकीति न सा तदभावसाधिका। यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगते दूरत्वदोषेणानुपलम्बस्तथा सूक्ष्म
कालावच्छिन्नत्वदोषेणाऽऽनुपलम्बः। अनेन स्पष्टं चेत्तदसमाधानं स्ववर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैव प्रवृत्तिर्दर्शिता

ल.म.
२४

अत्र न क्रिया समूहो वर्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपदसंनिधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाज-
न्यत्वाच्चादित्य गतिवदिति दृष्टान्तोपादाने वैयर्थ्यापत्तेः। तदप्युक्तं हरिणा। कार्योत्पत्तौ समर्थत्वात्त्वेन धर्मेण तत्तथा। आत्मत-
त्वेन गृह्येतसा चास्मिन् वर्तमानतेति। कार्योत्पत्तौ समर्थसमूहरूपम्। फलजनकत्वादेकक्षणोपितदभेदेनाध्यवसितः। क्रिया-
त्वेन गृह्येत इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव। स्वेन धर्मेण। फलजनकत्वेन। तत्क्षणरूपमपि। तथा फलजनकम्। अत आत्मतत्त्वे-
न क्रियात्वेनेत्यर्थः। सा तत्क्षणवृत्तितैव। नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम्। विसस्य बालाद्वदत्त्वमानानलस्य ते विकृतिः संनिपा-
ते। अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मोद्भिभावोः। नुमितेन गम्य इति। विसेदत्त्वमाने तदन्तर्गतबालादह्यमाना अपि तत्त्वेन
प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते किं तर्हि विसदाहेन तदन्तर्गतत्वात्तद्वाहोः नुमीयते। तथा फलानुपपत्त्या कल्प्यमानसमूहे सणिकावय-
वसद्भावोः नुमीयते। ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात्। एवं चावयवसत्तानमानसिद्धास्त आह्वास्तीति-
त्रिषु कालेषु भावो भावनायेषां तै योगिनस्तामवयवक्रियां पश्यन्तीत्यर्थः। अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम्। अन्येषां त्वनुमा-
नेन तज्ज्ञानमित्याह। सूक्ष्मोद्भितीति। स्वरूपेण सूक्ष्मः सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वोऽप्यनुमानगम्य एव फलानुपप-
त्त्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः समूहो वर्तमाने लङित्यादिशास्त्रं तदनुमापकमेवं चावयववशः समूहशश्च क्रियाः प्रत्यक्षैवे

राम

२४

तिस्यष्टमेवोक्तम्। यदपि भूवादि सूत्रे के यदेन समूहस्था प्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तान् क्षणान् संकल्प्य
 पचतीति प्रयुज्यते इति। तदपि योगिप्रयोगविषयम्। अस्मदादिप्रयोगस्तु व्यवहारपरं परया विकल्पात् कश्चिन्नविषय एव। अतः
 एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्। तथा क्षणसमूहे बुद्ध्या संकलिते योगिनां घटिकासु हूता हि व्यवहारोऽस्मा
 कं यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्व्यवहारपरं परया घटिकासु व्यवहारस्तद्वत्। योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणामपि एकबुद्धौ संकलनाभ
 वत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोपलब्ध्युपपन्नस्य र्थ्यते इति। किंचावयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतः कृत इत्यादाववयवा
 तीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्ताद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय न ह्यावर्तकतया परोक्ष इत्य
 स्वचारितार्थे भाष्यस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसंगत्यापत्तेः। तस्मात्परोक्ष इत्यसंगतमिति चेन्न। तदनुकूलशक्तिमतां व्यापा
 राविष्टानां साधनानां पारोक्षस्येह विवक्षितत्वात्। भूतानद्यतनीया क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रियान हृत्तेर्लिङ्गित्यर्थात्। ते
 न क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षेऽपि लिङ्गं भवत्येव। यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वेन क्रियाप्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येण च तस्यो
 पारोक्ष्यं स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये। एवं स्वव्यापारस्य व्यासंज्ञादिना मनोऽसंनिधानात्स्वयमप्रतिसेधानेपश्चात्सरव्याद्युक्त्या
 ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वालिङ्गं भवत्येव। यथा बहुजगत्पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमित्यादौ मनश्चान्तःकरणपरिणामविशे

बोमध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि अन्यत्रमना अभूवंनाश्रौषमिति सिद्धं अतएव सदानज्ञानयोगपद्यं कदाचित्तद्योगप-
 द्यं च वस्तुतोऽण्वेव मनः। लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावोभाव एव च वैधृत्यात्मनसोऽज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते। अणुत्वमथ चै-
 कत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृताविति चरके पतञ्जल्युक्तेः। विकासस्तु योगबलेन योगिमनस एव। अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे-
 पियोगपद्यभ्रमः शतपत्रभेद इव। अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायेत। किंच विकासे नियतनियामकाभावः। अदृष्टविशेषादपि त-
 स्य नियतो विकास इति केचित्। अन्तःकरणं च विभु। अतएव तस्यानन्तवासनाधारता सर्ववृत्तिनिरोधेन योगिनां सर्ववस्तुज्ञानं
 च। अन्यथा सन्निकर्षाभावान्न गृह्येत। योगजधर्मस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पने गौरवात्। तेन च तम आरब्धप्रतिबन्धनिवृत्तौ संयोगा-
 दिप्रत्यासत्त्यैव तेषां प्रत्यक्षम्। भूतभाविनोरपि तदीयसहस्रभावस्थासन्निकर्षणैवेदमेवं भाविभूतं वेति ज्ञानं भग्नघटीकपालक-
 लापचक्षुः संयोगेनायं घट आसीदित्यस्मदादिज्ञानवत्। न चान्तःकरणानां विभुत्वेऽदृष्टवासनादेसाधारण्यापत्यादौषः। ए-
 वं ज्ञानेच्छायाश्च आत्मनो नानात्वविभक्त्यै कर्तव्यतामपि दौषः। तद्वच्छेदेन तत्तद्वन्तः करणादेरभावस्वीकारे विभुत्वभङ्ग-
 इति वाच्यम्। सर्वस्य माधिकत्वेना निर्वचनीयताजलनलिनीपत्रवददोषात्। कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा-
 दित्योगसूत्रेण तथा बोधनात् कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्पुपपद्यते। यदिकोकोल्लकनिशासमत्वमिह नेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः

किंचार्थबोधाभावेपि एकं पदमित्यादेरप्रसिद्धार्थपदश्रवणे दर्शनात्। एकबुद्धिविषयत्वेन तु न तत्त्वम्। सर्वोच्चारणविषये
 नृशब्दानामेकज्ञानविषयत्वासेभवात्। नचैकजातीयबुद्धिविषयत्वम्। विषयेक्येबुद्धीनामेकजातीयत्वं तदेकजातीय
 त्वेनचविषयेक्यमित्यन्योन्याश्रयात्। किंचैकमेकः पदइतिव्यवहारस्याप्येकबुद्धिविषयतत्त्वमूहेनैवोपपत्तौ तत्राप्य
 तिरिक्तावयव्यसिद्धापत्तिः। यदितत्रैकइतिव्यवहारात्तत्त्विद्विस्तर्हिप्रकृतेपिसमम्। नचैकइन्द्रशब्दइत्यस्यैकजाती
 यइत्यर्थः। तावच्छब्दकल्पनंतत्रचैकजातिकल्पनमित्यपेक्षया तदेकत्वस्यैवोचित्यात्। घटत्वजात्येक्येन दशसु घ
 टेष्वेको घटइतिप्रतीत्यापत्तेश्च। एकजातीयइन्द्रशब्दइत्यव्यवहाराच्च। तच्चैदंपदंप्रकृतिप्रत्ययविभागकत्। प्रकृत्या
 दिकमपिनित्यमेव। यद्वाः खण्डमेवतत्। अन्यथावर्णानामपितस्यादितइतिशास्त्रबलादकारादिषुचरेफलकाराकारेकारो
 कारादिभागानामनुभवसिद्धत्वाच्च। भागवत्त्वेभागानामपितुल्यन्यायादवयवकल्पनायां परमाणुतुल्यानामवशेषः स्या
 दित्येवघटादीनामवयवसमुदायरूपत्वेदुरवस्थासैवात्रापि। एवंचपदपदार्थव्यपदेशरहितं निरीहमेवजगत्स्यात्
 सावयवत्वेनित्यताभङ्गश्चेतिवाक्यमपिपदविभागरहितमखण्डमेव। वाक्यादपीदृत्यपदान्यन्वारव्यायनइतिभाष्या
 त्। तत्रक्वचिद्वाक्यस्यैवविभज्यान्वारव्यानंक्वचित्सदस्यैवेतिलस्यानुरोधाच्चवस्था। नचवर्णेषुनावयवास्तदवभास

ल. मं
२६

स्तुतत्तदुच्चारणविशेषव्यङ्ग्यतत्तद्वर्णसमानाकारक्रमिकध्वनिविशेषोपरागोपाधिरिति वाच्यम्। पदेवर्णावभासस्यवाक्ये
पदावभासस्याप्येवमेवोपपत्तेः। शास्त्रंतुरेखागवयन्यायेनेत्याहुः। तन्न। अनेकवर्णध्वनिकल्पनेमानाभावात्। अव
र्णानामेक्यमवर्णककारादीनांचानेकत्वमित्यर्द्धजरतीयस्यान्यास्यत्वाच्च। तस्मादुक्तरीत्याकाशवृत्तिरेकः स्फोटएवश्चो
त्रग्राह्यः। अतएवचैको गकार इति प्रत्ययः। कत्वादिकंचाभिव्यञ्जकवायुनिष्ठं तत्तत्स्थानाभिधातव्यङ्ग्यम्। कत्वादिवैजा
त्याक्रान्तैः स्वरूपरूषितस्य भानंतदनाक्रान्तैस्तद्व्यनिरूपेण। ककारउत्पन्नइत्यादिप्रत्ययस्तु प्राग्वदेवज्ञाननिष्ठो
त्पत्त्याद्यारोपेण। नचवायुनिष्ठकत्वादेः श्रोत्रेणग्रहणं नयस्य धर्मो गृह्यते तेन तदपीति न्यायेन वायूनामपिश्रोत्रेणग्रहणा
पत्तिरिति वाच्यम्। गृह्यतितया धर्मग्रहणं तस्यैव धर्मिणस्तेन ग्रहणस्य च सुरादौ कृमत्वात्। स्फोटवृत्तितया च श्रोत्रेणग्रह
णं न वायुवृत्तितया। रसनादौरसादिमात्रग्राहकताया हृष्टत्वाच्च। व्यञ्जकगतवैजात्यमादायैव ककारहकारयोर्भेदव्य
वहारः। अद्वैतसिद्धान्तैर्विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्ग्यस्वरूपसुखे भेदव्यवहारवृत्तिशेष्योपशमादाया भेदे
पित्तत्पतीति निर्नापाद्या। उपाध्यानालिङ्गिततत्पतीत्यभावात्। देशकालभेदप्रत्ययोप्यौपाधिकएव। स एव च पदादिरूपेणा
पिव्यङ्ग्यइति बोध्यम्। अत्रापि काल्पनिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः पदेवाक्ये च पदविभागः। भेदेन कल्पिता अपिते पद

राम-

२६

वदेव नित्याः। तदुक्तमाद्यन्तावित्यत्र भाष्ये नित्ये पुशब्देऽप्युक्तस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति। वर्णशब्देन प्रकृतिप्रत्य-
 यागमादयः। यद्वाः खण्डान्येव पदानि वाक्यानि च रेखायवयव्यायेन तदन्वारव्यानार्थकल्पिते पदादौ प्रकृत्यादिविभागक-
 ल्पनापदविभागकल्पना च। इदमप्याद्यन्तावित्यत्र भाष्ये। स्फोट एव कत्वादिनाव्यज्यत इत्ये ओडि-तिसूत्रे भाष्ये ध्वनित-
 म्। तत्र हि नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वाद्द्वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति पक्षे कू स इत्यत्र कपोरोल इति लत्वा प्राप्तिमा-
 शङ्क्याथैवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीत्युक्तम्। तस्यायं भावः। वस्तुतो रत्वादिमान्न कश्चित्।
 किंतु अन्यगततत्तद्रूपेण स्फोटस्यावभासमात्रम्। एवं च कल्प्यत इत्यादावप्यस्या प्रवृत्तिः स्यादतो रेफावभासि स्फोटप्रस-
 ज्ञे लकारावभासस्फोट इत्यर्थः। एवं च सर्वत्र सिद्धम्। कृपावपि रेफावभाससत्त्वात्। आकारादौ तु नैवं ह्रस्वावभास इ-
 तिनतत्र ह्रस्वाकारावभासप्रयुक्तकार्यम्। यत्तु कैयटेनानभूतानन्तर्भूतसाधारणीजातिर्निर्दिश्यत इति व्याख्यातम्। तन्न। तादृ-
 शजातिसत्त्वे मानाभावात्। नरसिंहवद्वर्णान्तरमिति स्वोक्तिविरोधाच्च। सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादि स्वोक्त्यसंगतेश्च। श्रु-
 तिपदास्वारस्याच्चरजातेर्लजातिरित्यनुक्तेश्च तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहण-
 मिति पक्षस्यैव सिद्ध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वाः यवानगृह्यन्त इति पक्षे तत्समाधानपरभाष्यासंगतेश्च। अतएवाष्टमेरषा

ल.म.
२७

भ्यामिति सूत्रे कैयटः। यथा च नरसिंहा वयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावएवं
वर्णवर्णैकदेशयो रपीति। स्फोटपदस्य चतत्तद्वर्णपदादिरूपेण तात्वाद्यभिघाताज्ज्ञानविषयो मध्यमावस्थोर्थइत्य
लम्॥ किंचैवंद्रुतमध्यविलम्बितासु प्रयत्नभेदेन चिराचिरकालोच्चारणजन्यत्वाद्भिन्नकालत्वभेदयो रापत्तौ ह्रस्वा
कारस्यापि भेदे भिन्नकालत्वे चान्यतमवृत्तौ तपरकरणेन्यतमवृत्तावतोभिसंज्ञे सोनापत्तिः। स्फोटाङ्गीकारे तु न दोषः।
तदभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन चिरकालेन वैकृतध्वनिना तस्य चिरकालमुपलब्ध्वावपि स्फोटे कालभेदाभावात्। तमे
वायंद्रुतसुच्चारितवानन्यो विलम्बितमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वाद्भ्रूस्वदीर्घादौ तु नैव मभेदप्रत्यभिज्ञा। एते न ह्रस्वदीर्घपु
तैरभिव्यक्तस्फोटे तदुपरागवशाद्यथा तावत्तावत्कालत्वारोपस्तथात्रापि स्यादिति परास्तम्। ह्रस्वदीर्घादीनां प
रस्परमैक्यप्रत्यभिज्ञाभावेन तत्कालारोपेऽपि उच्चारयित्वा लस्यादि कृतस्यास्य वैकृतगतस्य कालस्योपलब्धिचिरा
चिरत्त्वरस्यारोपेमानाभावात्। आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपइति न्यायात्। अतएव ति
सुषुप्तिष्वपि ह्रस्वोऽयमकार इत्यनुभवः। जन्यत्वे तु वर्णानां सणस्थायित्वाभ्युपगमात्कस्यचिरमुपलब्धिः स्यादि
ति बोध्यम्। तदुक्तं तपरसूत्रे भाष्यकृतावृत्यन्तरे संज्ञापत्तिः। तत्तद्वृत्तिजनकयत्नभेदेन वर्णानां भिन्नकालत्व

राम.

२७

स्यैवौचित्यादित्याशङ्क्यैवंतर्हिस्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः। कथं यथा भेदाहन्ता भेरीमाहृत्य कश्चिद्विंशतिपदा
 निगच्छति कश्चिन्विंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत्स्फोटस्तावानेव ध्वनिकृता वृद्धिः ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तत्खलु
 लक्ष्यते अल्यो महोश्च केषां चिदुभयंतत्स्वभावत इति। स्फोटः शब्द इति। श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटनामापदार्थः शब्दः
 ध्वनिस्तदभिव्यक्त्युत्तरं जायमानो वै कृत ध्वनिरूपः। शब्दस्य चिराचिरोपलब्धिकरत्वाद्गुण उपकारकः। भेरीमाहृत्य
 त्यस्य तं शब्दमुपलभमान इति शेषः। ध्वनिरूपेणापि स्फोट एव गृह्यते। इति दृष्टान्त दार्ष्टान्तिको भयसाधारणमाह स्फो
 टस्तावानेवेति। ध्वनिकृता वै कृत ध्वनिकृता ध्वनिः स्फोटश्च स्त इति शेषः। शब्दानां संबन्धी ध्वनिर्बै कृत ध्वनिस्तत्केषां
 चिदल्पोत्पत्तकालमुपलब्धिजनकः केषां चिन्महान्बहुकालोपलब्धिजनको लक्ष्यते। तत्र प्रमाणमाह। उभयंतत्स्व
 भावतः। सिद्धमिति शेषः। तदुक्तं हरिणा। स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। स्वभावतस्तु नित्यत्वाद्भूस्व
 दीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते। अभिन्नकालत्वोपपादकं स्वभावतस्तु नित्यत्वादिति। प्रा
 कृतध्वनिशब्देन स्फोटव्यञ्जकमत्रोच्यते स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। ग्रहणे भिव्यक्तौ। स्थितिभेदे निमि
 त्तत्वं वै कृतः प्रतिपद्यते। स्थितिभेदे चिराचिरोपलब्धिविशेषः। शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्दृष्टिभेदे तु वै कृताः। ध्वनयः स

ल-म-
२८

मुपोहन्तेस्फोटात्मातैर्नभिद्यतेइति। शब्दस्याभिव्यक्तेरुर्ध्वं वै कृता ध्वनयोजायन्तइतिशेषः। तेतुवृत्तिभेदेदुतादिवृत्तिभेदे
समुपोहन्तेतत्रकारणंभवन्ति। स्फोटस्तैर्नभिद्यतइतितर्थाः। वैकृतात्वंचैषामालस्यादि कृतत्वात् कैयटेप्यत्रव्यञ्जक-
शब्देवैकृतध्वनिपरः। तस्याप्युपलब्धिजनकत्वेनव्यञ्जकत्वव्यवहारातिदिक्। एवंचपदादिरूपआन्तरस्फोटोवाचकइति।
सिद्धम्॥ एवंशक्योर्थेपिबुद्धिसत्तासमाविष्टएव। ननुबाह्यसत्ताविष्टः। घटइत्यतएवसत्तावगमेनघटोस्तीतिप्रयोगेगता
र्थत्वादस्तीतिप्रयोगानापत्तेः। सत्ताया विरोधाद्घटोनास्तीत्यस्यानापत्तेश्च। ममतुबुद्धिसतोबाह्यसत्तातदभावबोधना
यास्तिनास्तीतिप्रयोगः। किंचशशशृङ्गनास्तिअङ्गुरोजायतेइत्यतोबोधानापत्तेः। ममतुबुद्धिसन्नङ्गुरेबाह्यरूपेणजायतइत्य
र्थः। सासत्तापिशब्दाच्चेतितद्भावः। किंचेच्छादीनामन्तःकरणानिष्ठतयातत्रविषयस्यसामानाधिकरण्येनैवकारणत्वौ।
चित्त्वेनबौद्धपदार्थसत्तावश्यकी॥ यत्तुवैशेषिकाद्यनुसारिणोविषयतासंबन्धेनज्ञानंप्रतितादात्म्येनविषयःकारणमिति
वदन्ति। तन्न। तदीयतादात्म्यस्यवृत्त्यनियामकतयासामानाधिकरण्यनिर्वाहकत्वात्। अतीतानागतस्थलेसतोरेवसं-
बन्धनैवसंबन्धस्यवक्तुमशक्यत्वाच्चाघरादिसामग्र्याअप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमानाधिकरणदैशिकविशेषणतयादेश-
विशेषेसामानाधिकरण्यद्रष्टव्यम्। शिरसिमेवेदनात्रघटइत्यादिव्यवहारादाधारतानियामकत्वम्। अवच्छेदकत्वंसप्त

राम

२८

म्यर्थ इति तु चिन्त्यमेव अनुशासनाभावात्। सुखिभक्तौ लक्षणाभावस्य भवदीयसंमतत्वाच्च। द्रव्यरूपादीनामपि द्रव्य
 देश एव देश इति बोध्यम्। अमेऽधिष्ठानत्वमपि बौद्धस्यैव न बाह्यस्येति सर्वसमञ्जसम्। अतएवोपदेशोऽनुनासिक इ
 तिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। को देवदत्त इति प्रश्नेऽङ्गीकुण्डलीव्यूढोरस्को वृत्तबाहुरीदृशा देवदत्त इति। तव त्वेकव्यक्तौ भेदाभा
 वादीदृश इत्यस्यासङ्गतिः। ममतु एतैः शब्दैर्यादृशोर्थो बुद्धौ प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः। अत्रेदृशतादृशशब्दाभ्यां
 तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमुपलभ्यत इति बोध्यम्। हेतुमतिचेति सूत्रे पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे मतु पूसूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
 मिदम्। गौतमोप्यसत उत्पत्ति कर्तृत्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रितवान्। बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति। तत्कार्यमुत्पत्तेः प्राग्नाशोत्तरं च
 स एषि बुद्धिविषयतया सिद्धमिति तदर्थः। जन्मादिसूत्रे वाचस्पतिरप्याह। चेतनो हि नामरूपे बुद्ध्या बालिरव्यघट इति नाम्ना कम्बु
 ग्रीवादिनामरूपेण च बाह्यं घटे निष्पादयति। निर्वर्त्य स्यापि घटस्यान्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकत्वं घटे करोतीत्याहौ
 यदाहुर्बुद्धिसिद्धं तदसदिति। तथा हि। चित्तस्य द्रव्यरूपो वृत्त्यारव्यः परिणामद्वन्द्वियप्रणाल्यानिर्गत्य विषयेण संयुज्यसू
 द्भावस्थारूपविषयवासनावशात्तत्तद्विषयाकारेण परिणामेन तु तस्यां संयुक्तबाह्यविषयप्रतिबिम्बः। स्वभादौ बाह्य
 विषयासंयोगेन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्। तथा च स्मृतिः। विप्रपृथ्व्यादिचित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन। स्वप्नभ्रममहाद्येषु

ल. म.
२९

सर्वैरेवानुभूय इति भ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोप इति सिद्धान्तात्। संनिवृत्तदूरस्थरजताद्यारोपे मानाभावात्। तदा ह
ष्टमधुनानास्तीति स्वरूपतो बाधानुभवस्यानुपपत्तेश्च। चाकचिक्यादिविषयदोषवशाच्च चित्तवृत्तेस्तथा परिणामः। ए
तेन ज्ञानलक्षणसंनिवृत्तेण हृद्देः। नुभूतरजतधर्मप्रकारिकाशक्तिप्रतीतिरित्यपास्तम्। अन्यथोपपत्तेः। तत्तदनुयोगि
ताप्रतियोगिताऽविशिष्टसंबन्धस्य कलाप्यनुभवाभावाच्च। संबन्धत्वस्य द्विष्टत्वस्वरूपतया तत्तदनुयोगिकत्वादिरहितसं
बन्धभानस्यायुक्तत्वात्। तत्तदनुयोगिकत्वादिवैशिष्ट्येन ज्ञातस्यैव प्रवृत्त्याद्युपयोगित्वाच्च। वस्तुतो ज्ञानलक्षणाप्रत्या
सत्तिरेव नाविद्यमानस्य प्रत्यासत्तित्वायोगात्। न च ज्ञानविषयत्वं प्रत्यासत्तिः। ज्ञानविषयो भयस्वरूपाविषयतेति मते
ज्ञाननाशे तस्यावकुमशक्यत्वात्। तस्मात्समृताविवसंस्कार एव प्रत्यासत्तिः। एवं च मनुक्त एव पर्यवसानम्। सुरभिचर
नंसोयमित्यादि च संस्कारचक्षुःसंनिवृत्तौ भयजन्यं ज्ञानान्तरमेवेति न स्मृतित्वानुभवत्वयोस्तत्र संस्कारः। अत एव
स्त्रियामिति सूत्रे खट्वा लौस्तन केशाद्यदर्शननलिङ्गाभावाद्वापोः। नुपपत्तिमाशङ्क्या सत्तु मृगतृष्णा बहुगन्धर्वनगरं यथा
। असत्तु खट्वा वृक्षयोलिङ्गं द्रष्टव्यम्। कथं पुनरसल्लिङ्गं शक्यं द्रष्टुं मृगतृष्णा वत् तद्यथा मृगास्तृषिता अपाधाराः पश्य
न्ति न च ताः सन्ति यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते इति भाष्ये उक्तम्। अनेन हि स्पष्टमेव भ्रमेव

राम.

२९

हिस्तद्देशे असत् एवमानमुक्तम्। हरिणाप्युक्तम्। यथासलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते-जलोपलब्ध्यनुगुणाद्दीजाद्बुद्धि-
र्जलेः सति-इति। बीजं पूर्वपूर्वमिच्छाज्ञानजन्यवासनेति तद्व्याख्यातारः। व्यवहारदृश्यां कदापि केनापि तत्मात्रे बाधान-
नुभवादसतो लिङ्गस्य भानमित्येतन्निराकृतमित्यन्यत्। भ्रमे चावद्विशेषदर्शनं बहिः सत्त्वेन प्रतीतिस्तत्राधिष्ठानग-
तसत्त्वारोपात्। अतएव सदसत्त्व्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति सारव्यसूत्रे उक्तम्। यावद्विशेषदर्शनमबाधस्तदुत्तरं च
बाधोस्ति। प्रपञ्चोऽप्येवमेव मृगतृष्णादिदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य शास्त्रे वर्णनात्। तदुक्तं परमार्थसारे शेषनागेन। मृगतृष्णा-
या मुहकं प्रकृतौ रजतं भुजङ्गमोरज्ज्वामृतैर्मिरिकचन्द्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपमिति भ्रान्तं भ्रमविषय इत्यर्थः।
व्यासोऽपि मायामात्रतुकात्तेनानाभिर्व्यक्तेरिति स्वप्नप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वेन तु बाह्यसर्गतुल्यत्वमाह। तत्रैव यद्यपि
जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति सूत्रेण मायामात्रत्वमुक्तं तथापि प्राग्ब्रह्मात्वदर्शनादियहादि
प्रपञ्चो व्यवस्थितः स्वाप्स्तु प्रतिदिनं बाध्यत इति विशेष इति भाष्ये उक्तम्। तस्य प्रपञ्चस्यान्यवस्तुत्वाभावः। वाचा-
रम्भणविकारो नाम धेयमिति श्रुतेरिति सूत्रार्थः। वाचैव केवलमारभ्यते यतो नाममात्रं न तु वस्तुत इति श्रुत्यर्थः। अतए-
व चानन्यत्वेऽपि कार्यस्य कारणत्वात् न तु कारणस्य कार्यत्वमिति न तु दृष्टान्ताभावादिति सूत्रे भाष्ये। कार्यस्य वस्तुत्वा

भावादिति तदा शयः। मायामात्रमिति मात्रपदेनानिर्वचनीयोत्पत्तिवादमपि निराकरोति। नचनतत्ररथानरथयोगानप-
 न्या नोभवन्ति-अथरथानूरंथयोगान्यथः सृजनइतिस्वप्नविषयश्रुत्युक्तसृष्ट्यसंगतिरितिवाच्यम्। उपक्रमेरथाद्य-
 भावः श्रुत्याक्तइतिसृष्टिवचनंभाक्तमितिभाष्येणैवसमाधानात्। किंचतास्यरथादिग्रहणायचसुरादीनिसन्तिर-
 थादिनिर्वर्तनेवाकुतोनिमेषमात्रेणसामर्थ्यंदास्तुणिचनसन्ति। तस्मान्मायामात्रंस्वप्नदर्शनमितितादृशमपीष्टानिष्टसू-
 चकमितिचभाष्येस्पष्टम्। अत्रान्तःकरणपर्यन्तनष्टइतिकत्वाच्चसुरादीनिनसन्तीत्युक्त्याविशिष्टज्ञानाध्यासोदर्शि-
 तः। सामग्रीव्यतिरेकाच्चानुत्पत्तिंवदताशक्तिरजतादिस्थलेप्यनुत्पत्तिः सूचिता। तथाचतुर्थेपिभाष्ये-मृत्पिण्डा-
 दिदृष्टानैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयति शास्त्रमतः सृष्टिवाक्यानि नोत्पत्त्यादिप-
 राणि किं त्वैकात्म्यावगमपराणीति-सतइत्यस्याद्यन्तयोः सत्त्वेन मध्येपि सत्त्वानुमानेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपं सत्य-
 त्वम्। प्रपञ्चस्यत्वाद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येपि असत्त्वानुमानेन कालत्रयबाध्यत्वरूपमनृतत्वमित्यर्थः। मध्येकदाचि-
 त्सत्त्वेन प्रतीतिस्तु भ्रम एवेति तदा शयः। उत्पत्त्यादीनां भ्रमविषयाणामेव तत्रानुवादइतिविकारत्वादिप्रतीतिरपि भ्रम-
 एव तितत्तात्पर्यम्। मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्यचायमर्थः। एकेनमृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मनाविज्ञानेन सर्वं सृज्यं घट-

शरावादिमृदात्मकमिति विज्ञातं भवतीति यथा च तत्सोभयथेति सूत्रेऽपि भाष्ये स्वाप्नो विकारो वासनामय एव न तु पारमार्थिको
 स्तीति यथा तन्त्रान्तरे घटादिप्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं तथा तत्रापि न स्वाप्नस्येत्यर्थः । अस्माकं तु व्यावहारिकोऽपि प्रपञ्चो दी
 र्घस्वप्न एवेति बोध्यम् । तदनन्यत्वमिति सूत्रे भाष्यम् । यथा च मृगतृष्णोदकादीनामूषरादिभ्यो नन्यत्वं दृष्टादृष्टस्वरूपत्वात्
 एवमस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिकेणाभाव इति । सर्वव्यवहारस्य प्राग्ब्रह्मात्मविज्ञानात्सत्यत्वं स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधा
 दिति चाविभागेऽपि परमात्मानिमित्थ्याज्ञानप्रतिबद्धोऽपि भागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहृत इति चान्यत्र भाष्ये ॥ यत्त्वं निर्वचनीयं स
 दसद्विलक्षणं जलादिमृगतृष्णादावुत्पद्यते । एवं ब्रह्मणि प्रपञ्चो मृदादौ घटादिः स्वाप्नश्चेति । तन्न । तादृशानि निर्वचनीयस्याप्रसि
 द्ध्या तद्वैतस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किंच तस्य सद्भिन्नत्वादसत्त्वमसद्भिन्नत्वात् सत्त्वमापततीति उभयरूपत्वमेवायानि तत्र सत्त्व
 मारोपितमिति भेदाभेदयोरिव तयोर्तद्विरोधः । धर्मद्वयानाक्रान्तस्य लोकव्यवहारेः भावाच्च । तदुक्तं सारव्यसूत्रे । नासतः ख्या
 तिर्नृशृङ्गवत् । नानिर्वचनीयस्य तदभावात् । नान्यथा ख्यातिः स्ववचो व्याघातादिति । असतः ख्यातौ नृशृङ्गवच्छ्रुतिरजता
 देरप्यभानापत्तिः । न च नृशृङ्गमित्यादिशब्दतौ बोधात्तद्वासनावश्यकत्वेन तत्र तेषामपि सत्त्वेन प्रत्यक्षापत्तिः । तद्वासनायाः
 फलबलेन शाब्दबोधमात्रजनकत्वेन तदपत्यभावात् । नानिर्वचनीयस्येत्यस्यार्थ उक्त एव । यद्यप्यन्यथा ख्यातिः सौत्रान्ति

ल. मं.
३१

कस्यबाह्यशु तयादौज्ञानधर्मरजतादेरध्यासइतितेनाङ्गीकारात्तथापिहृत्स्थरजतादेरारोपइतिरीत्यावैशेषिकैः स्वकीयैः साऽदृता। ननुभयमपिन
तत्रतदसत्त्वेनतद्गुणस्यसन्निकर्षाभावेनासन्नभासतेसन्निकर्षाभावादितिस्वसिद्धान्तव्याघातात्। किंचविशेष्यविशेषणा नुयोगिकत्वप्र
तिगोणिकत्वविशिष्टसंबन्धस्यत्वयाप्यसतएवभानाङ्गीकारात्तदग्रहेः संसर्गाग्रहएवपर्यवसानमितिविशिष्टभ्रमवाचकस्या
न्यथारव्यातिरितिवचसोव्याघातात्। किंचज्ञानस्यार्थव्यभिचारित्वेज्ञानेनार्थसिद्धिरितिस्ववचोव्याघातादितिहिक् ॥ परमार्थ
सारेपि त्रिगुणाचैतन्यात्मनिसर्वगतेवस्थितारिवलाधारे। कुरुतेसृष्टिमविद्यासर्वात्मा स्मृश्यतेतयानात्मा। सृष्टितद्भ्रममित्य
र्थः। तदप्युक्तंतत्रैव रज्ज्वांभुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथानस्तः। जगदुत्पत्तिविनाशेनचकारणमस्ति तद्वदिहेतिभुजङ्गहेतौ भुज
ङ्गभ्रमहेतौ नचकारणमस्तीतिकित्वन्यथा भानात्मिकाऽविद्यैवसेत्यर्थः। किंचानिर्वचनीयोत्पत्तौ घटादिनामृदादेरिवब्रह्मणोपिचि
कारित्वापत्तिः। भ्रमविषयेणतुनविकारित्वं कामुककृतैः कान्ताविषयैः सृष्टाकिंनुमृतानुकिंमनसिमेलीनाविलीनानुकिमितिविक
ल्पैः कान्तायाविकारित्वाभावात्। वस्तुतोमृदिघटादिविकारोभ्रमएवननुकोपिपदार्थइतितदनन्यत्वमिति सूत्रेणोक्तम्। किंचप्रसि
द्धसामग्रीव्यतिरेकेपिययासामग्याशक्त्यादौरजताद्युत्पत्तिस्तयासामग्याविषयासत्त्वेपितदसन्निकर्षेपिज्ञानाङ्गीकारेपिनबाध
कम्। किंचानिर्वचनीयोत्पत्तौ तस्य तस्यतादृशरजतत्वाद्याश्रयत्वेनतज्ज्ञानस्यभ्रमत्वानापत्तिः। तस्यतदवृत्तिधर्मप्रकारकत्वाभा

राम

३१

वात्। न च रजतत्वमेवानिर्वचनीयमाश्रयस्तु शक्तिरेवेति न दोषः। त्वयापि जातेर्वारंवारमुत्पत्त्यनङ्गीकारात्। किंच जातेरिव तदाश्रयत्वस्यापि तादृशस्य शक्तौ सत्त्वेन पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम्। तदुक्तं योगसूत्रे विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति। विपर्यय इति लक्ष्यं मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं तद्विवरणं तद्रूपेति तद्रूपप्रतिष्ठत्वाभाववत्। यज्ज्ञानप्रतिभासि स्वरजतत्वादितदाश्रयत्वाभाववद्विशेष्यकमित्यर्थ इति मिथ्याः। व्यासस्यापीदमेव च मिथ्याज्ञानमभिप्रेतं तेनान्यतल्लक्षणानुक्तेः। सांख्यद्विषयानिर्वचनीयरज्यातेरपि तत्सूत्राना रूढत्वाच्च। तेन सांख्योक्तसदसत्त्व्यातेरेव तदभिमतत्वं लक्ष्यते। किंच शक्तिरजतस्थलेऽधिष्ठानज्ञानेन तन्नाशो वाच्यः। न च ज्ञानस्य वस्तुनाशकता दृष्टा अतएव गौतमादिभिरुत्पत्तिस्तत्र नोक्ता। अन्यथा घटादिवत्तत्राप्युत्पत्तिर्मेव वदेयुः। शुक्त्यादिसमवायिकारणं चाकचिक्याद्यसमवायिकारणं दोषो निमित्तकारणमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अन्यथा रज्यातिरित्येव चोक्तं तदीयैः। अन्यथा रज्यातिरित्यनेन प्रकारस्यान्यत्र सत्त्वं सूचितम्। तत्संबन्धोप्येवमेव तदनुयोगिकत्वमप्येवमेवेति सूचितम्। संयोगसमवाययोः संबन्धत्वस्यानुयोगित्वादिभाननियतत्वात्। बुद्धिसद्वा तद्रूपमप्रकारत्वमेव मिथ्यात्वम्। रजतं पश्यामीत्यनुव्यवसायोपि दोषवशाच्चासुषत्वांशे भ्रम एव। न च दोषस्य रजतज्ञानत्वत्वयाकार्यता वच्छेदकं वाच्यं तद्विरजतत्वमेव लाघवात्तथोचितमिति वाच्यम्। उत्पत्तिनाशकत्वापेक्षया प्रमास्थले कृतस्य तस्यै

ल. मं

३२

वतत्त्वौचित्यात् अतएव ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्यधिकरणे भाष्ये प्रत्येत्येव हि केवलं शुक्तिकारजतमस्तीत्युक्तम्। मुग्धेऽर्धसंपत्तिरिति
 सूत्रे भाष्येऽपि न हि स्वच्छस्फटिकोऽलकत्तकसंयोगादस्वस्थो भवति भ्रमत्वादस्वस्थत्वाभिमानमात्रस्येत्युक्तम्। तव व्यावहारिकप्रा
 तिभासिकयोः सदसद्विलक्षणत्वाविशेषेण येदस्य वक्तुमशक्यत्वात् विशेषदर्शनबाध्यत्वमपि तुल्यम्। तदुक्तं परमार्थसारे। ज्व
 लनाद्भूमोदतिभिर्विविधाकृतिरम्बरे यथा भाति तद्वद्विष्णोः सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तराभातीति। अत्र भातीत्येवोक्तं न तूत्पद्यते इ
 ति। आकाशे जलरेखावच्छिन्नायामङ्कुरवद्बुधविविधाकृतेस्तत्र स्वरूपा योग्यत्वेनासंभवात्। स्वमायया वासना स्वरूपयाऽग्रीहर्षे
 णा प्युक्तम्। परकीयरीत्येदमुक्तमनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति। वस्तुतस्तव ये सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापननिवृत्ताः
 स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भारमवलम्ब्य चरितार्थाः स्मरवमास्महे। ये तु स्वपरिकल्पितसाधकदूषणव्यवस्थया वि
 चारमवतार्यतत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमोनसाध्वीपंभवतां विचारव्यवस्था। भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वादिति।
 सत्त्वासत्त्वव्यवस्थेति तदन्यतरव्यवस्थेत्यर्थः। भारं प्राणिभासिकप्रपञ्चभारम्। अनिर्वचनीयत्वं निर्धार्यसत्त्वासत्त्वान्यत
 ररूपेणानिर्वचनीयत्वं ननु सदसद्विलक्षणत्वमिति तद्व्याख्यातारः॥ अतएव भागवते उक्तम्। ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चा
 त्मनि तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तम इति। यद्विना प्यर्थमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत स चात्मरूपं न प्रतीयेत तत्प्रत्यया

राम

३२

प्रत्ययरूपमात्मनो मायाविद्यात् यथा आभासो द्विचन्द्रादिः यथा च तमो राहु ग्रह मण्डले सन्नपि न प्रतीयते इत्यर्थः । असदर्थप्र-
 काशनस्यैव मायात्वादेवमेव युक्तम् । युक्तं बृहन्नारदीये । नासद्रूपानसद्रूपामाया नैवोभयात्मिका अनिवाच्या ततो ज्ञेयामिथ्या
 भूतासनातनीति । तस्यायमर्थः । व्यवहारकाले सत्त्वेन प्रतीतेर्न केवलमसद्रूपाप्रतिक्षणं परिणामितया प्रतीतेर्बाधदर्शनाद्वि-
 शेषदर्शनबाध्यत्वाच्च न केवलं वास्तवसद्रूपा अतएव वास्तवो मय रूपापि न विरोधाच्च । अतएव निर्वान्यासत्येवासत्येवेति निर्धा-
 र्यवक्तुमशक्या तर्हि किमुभयविलक्षणानेत्याह मिथ्याभूताप्रतिभासमात्रविषयत्वात् सनातनीभ्रमपरंपराजनकपरंपराक-
 वासनारूपेणेति तस्मादारोपितं सत्त्वं परमार्थतत्त्वसत्त्वमित्येव युक्तम् । तदुक्तं यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकमिति । ई-
 श्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पितेनासरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये इति भाष्यमप्ययमेवार्थः । अविद्यात्रवासनारूपा-
 मकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति सूत्रे अथात आदेशो नेतीति श्रुतिव्याख्यावसरे पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेध इति उत्तरो वासनाराशि-
 मिति भाष्योक्तेः । ईश्वरस्यात्मभूत इत्यनेन आरोपितसत्तेत्युक्तम् । अविद्याकल्पितेत्यनेनासत्त्वमुक्तम् । एवमेवाविद्याकल्पितेन नामरूपलक्ष-
 णेन भेदेन व्याकृता व्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहारास्पदपारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारा-
 तीतमिति भाष्यमपि व्याख्येयम् । तत्राविद्यापूर्वतनसंस्काररूपा व्याकृतं स्थूलमव्याकृते तज्जन्यसंस्कारः अस्थूलं तदन्त-

ल. मं.
३३

रप्रतिपत्तौ रंहितसं परिष्वक्त इति सूत्रे भाष्यं जीवो मुख्य प्राण सचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्या कर्म पूर्व प्रज्ञा परिग्रहः पूर्वदेहं वि-
धाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इति तत्र पूर्व प्रज्ञा शब्देन प्रतिपत्तव्य देहविषय उद्बुद्ध संस्कारः। वक्ष्यति तत्रैव कर्मोपस्थित प्रतिपत्त-
व्य देहविषय भावना दीर्घाभावमात्रे जलूकयोपसीयते इति कर्मोपस्थापितः स्वकृतोद्बुद्धे संस्कारेण बुद्धिविषयः कृतमित्यर्थः।
एवमेव एवंजातीयकमन्यदपि भाष्यव्याख्येयम्। कौर्मैपिविप्रपृथ्व्यादिचित्तस्थं न बहिः संकटाचन-स्वप्नभ्रममराद्येषु सर्वेरेवा-
नुभूयते इति। अत्र न कटाचनेत्युक्त्या व्यवहारदशायामपि तथा त्वमेवोक्तं चित्तशब्देन ईश्वरोपाधिरपि-नेह नानास्ति किंचने-
त्याद्याश्रुतिरपि बहिः सर्वप्रकारसत्ता मनारोपितां निषेधति ॥ अतएव वाचस्पतिमिश्रा अपि अध्यासभाष्यव्याख्याया माहुः।
मृगतृष्णाजलादिनसत् न नासत् नापि सदसत् विरोधादित्यनिर्वाच्यमेव मरीचिषु तोयमास्थेयम्। अध्यस्तं च परमार्थतोयमिव
भासते-अतएव पूर्वदृष्टमिव तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किंत्वनिर्वाच्यमनृतं देहादिप्रपञ्चोप्यनिर्वाच्योः पूर्वोपिमिथ्याप्रत्ययो-
पदर्शित एव चिदात्मन्यध्यस्यते चिदात्मा तु श्रुत्यादिगोचरः सत्त्वेनैव निर्वाच्य इति। अस्यार्थः। नसत्-बाधयोगात्-नासत्-अस-
तश्चास्फाद्यनुभवविषयत्वाभावात्-नापि सदसत्-अनारोपितोभयात्मकम्। अनारोपितो भयरूपत्वस्य विरुद्धत्वात्-अ-
निर्वाच्यमेव-आरोपितसत्त्वत्वादन्यतरधर्मेण निर्धार्यवक्तुमशक्यं तदाहानृतमनिर्वाच्यमिति। अनृतमसत्-अनिर्वाच्यत्वं

मुक्तीत्यानृतत्वेनैवनिर्धार्यवक्तुमशक्यत्वात् यदध्यस्यतेतदनृतमनिर्वाच्यमित्यर्थः। अपूर्वः ज्ञानात्पूर्वमविद्यमानः तदाहमि
 थ्याप्रत्ययोपदर्शितएवेतिमिथ्याप्रत्ययशब्देनतज्जन्यः संस्कारः। अतएवाध्यस्यतद्वत्येवोक्तंनतुत्यद्यतेइति। अध्यस्यतद्व
 त्यस्येत्युच्यतइतिशेषः। उपदर्शनस्यैवाध्यासत्वात्। निर्धार्यवाच्यत्वाभावेवानिर्वाच्यत्वमितिध्वनयन्माह। सत्त्वेनैवनिर्वाच्य
 इतीति। सदसद्विलक्षणत्वस्यानिर्वाच्यत्वपदार्थत्वेतदुत्पत्त्यङ्गीकारेचापूर्वइत्युक्त्यसंगतिः। अत्रैवकाराधिक्यं च। एवंचासत
 एवारोपितसत्त्ववतः पुरोवर्तिनिकल्पनात्संनिकर्षोपितादृशः रूपपादः। सन्निकर्षादिनावित्तादिदोषवशाज्ज्ञानमित्युपपादितम्।
 एवमध्यासोपिअनिर्वाच्यएव। तदुक्तंतैरेवतंकेचिदन्यत्रान्यधर्माध्यासइतिभाष्यावतारणेसचायमध्यासोः निर्वचनीयः सर्वेषा
 मेवसंमतइति। नानिर्वचनीयस्यरज्यातिरितिसारव्योक्तंतत्स्वपुनंतु सदसद्विलक्षणमुत्पद्यतेः निर्वचनीयमितिबाह्यैकदे
 शिमत्तसिद्धस्यनतूक्तानिर्वचनीयवादस्य। इदमेवानिर्वचनीयत्वं सदसत्त्व्यातिशब्देनतेनोक्तमितिबोध्यम्॥ परमार्थसारेपि
 सत्यमिवजगदसत्यंमूलप्रकृतेरिरंरुतयेन तंप्रणिपत्योपेन्द्रंवक्ष्ये परमार्थसारमिदमितिप्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानंसंवित
 त्येन्द्रजालमिवसंहरतिवास्तदेवः स्वविभूत्याक्रीडमानइवेतिच कृतमित्यस्यदर्शितमित्यर्थः। संवितत्येत्यस्यदर्शयित्वे
 त्यर्थः। अन्यथात्मनोविकारित्वापत्तिः। स्वविभूत्यावासनारूपयासत्यमिवेतीवेनतस्यारोपितत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। यद्वापूर्व

ल. मं.
३४

पूर्ववासनावशात्तत्वेनापि प्रतीतिः। व्यवहारकालमात्रे तत्प्रतीतिः सत्यमिवेत्युक्तम्। एतेनासतोभाने बौद्धमतप्रवेश इत्यपा-
स्तम्। तेन तत्रारोपितसत्त्वस्याप्यनङ्गीकारात्। आत्मनस्तेनानित्यत्वाङ्गीकाराच्च। परमार्थसारेपि अमलः सकृद्भिमतश्चैत-
न्यात्मा खवद्व्यापी सर्वविकल्पनहीनः शब्दो बुद्धो जरो गरः शान्त इत्यात्मस्वरूपमुक्तम्। शुक्तिषु च स्पष्टमेव तथोक्तम्। विकल्प-
नं नाम रूपेण दमुपलक्षणम्। उत्पत्तिविनाशबहिष्ठादिकमपि सत्यत्वेनारोपितमीश्वरेण तस्य सत्यसंकल्पत्वात्सृष्ट्याद्यकाले
चैष संकल्पस्तस्य। यद्वा तत्तत्सामग्रीभ्रमस्तत्तद्विषयभ्रमे कारणमिति तद्गतकार्यकारणभावस्य तद्विषयेनादिवासनावशादारोपि-
तावेवोत्पत्तिनाशवारोपितत्वमपलव्यकाणादसंख्याभ्यामुक्तौ तत्र सारव्यस्यापि सूक्ष्मतन्मात्रेभ्यः परमाणवादिक्रमेणैव
स्थूलभूतोत्पत्तिरभिप्रेतेति योगवृत्तौ स्पष्टनिरूपितम्। तस्माद्भ्रमरूपा स्थूला विद्यावासनारूपा चाव्यक्तपदवाच्या सूक्ष्मा वि-
द्या व्यवहारकाले स्थूला विद्यायाः साकारणमिति तस्याएव कारणत्वेन निर्देशो व्यक्तमकारणमित्यादौ। एतत्सृष्टौ तज्जन्यानुप-
लम्भात्तस्य नित्यत्वोक्तिर्नैया। उपनिषद्वाच्येऽजामिति श्रुतौ अजामित्यस्य यौगिकत्वेन जन्माभावपरतया व्याख्यानमप्येवमेवने-
यम्। संस्काराणामपि त्रिगुणत्वात् लोहिंशकुलुषा गुणत्वं तस्याः समूहाभिप्रायेणैकवचनं बोध्यम्। वासनारूपैव दसमूल-
प्रकृतिरित्युच्यते। अनिर्वचनीयोत्पत्तिवादिभिरपि स्वसमानाधिकरणस्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपं मि-

राम-

३४

श्यात्वंवदङ्गिः स्वीकृतमेववस्तुनोः सत्त्वम्। अन्यथाऽभावपदेविरोधार्थत्वात्त्रजःप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंतस्यवक्तुमशक्यम्।
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैवतत्रविरोधपदार्थत्वात्। ममतुस्वप्रतिभाससामानाधिकरणेत्याद्युक्तमेवभ्रमविषयत्वंमिथ्या
 त्वम्। ध्वनितं चेदं देवताधिकरणे कल्पतरुणा भ्रमात्संस्कारतोष्यन्यामण्डुकमृदुदाहृतेः। अविद्यानादिभावात्मा मता वाचस्पते
 रिहेत्यनेन। अत्रवाचस्पतेर्मतेत्यनेन सूत्रभाष्यकृतो भ्रमतत्संस्काररूपैवाविद्येति मतं सूचितम्। इह देवताधिकरणेऽनेन वाच
 स्पतेरप्यन्यत्र तत्पक्षामिनिवेशः सूचितः। वस्तुतो यथा मण्डुकामृदोनिः सरन्तीत्युदाहरणमपि वासनासमूहस्याविद्यात्वे
 न समूहादकैकस्य निःसरणेनोपपन्नम्। सनत्सजातीयभाष्ये भगवत्यादैरप्युक्तं मोहो मृत्युरिति पद्ये मोहो मिथ्याज्ञानमना
 त्मन्यात्माभिमानः। अनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिकाः विद्यासूचितेति। अग्रहणमात्मस्वरूपाग्रहणंतन्मूलकमिथ्याज्ञाना
 त्मिकेत्यर्थः। शुद्धाद्यायतनाधिकरणे च देहादिष्वनात्मसहस्रमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्येति भाष्ये उक्तम्। अध्यासभाष्ये पिविष
 यविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणामपिसुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरि
 त्यतस्तयोरध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यनेन मिथ्याभूतेनालीकेनाध्यासेन सकललोकशास्त्रव्यवहारानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षं
 कृत्वा तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मोऽध्यास्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि

लु.मं-
३५

मितः सत्यानृते मिथुनी कृत्याह मिदं ममेदमिति नैसर्गिको यं लोकव्यवहार इति सिद्धान्ति तम् । तस्यैव चाध्यासस्य प्रहाणायाध्या-
त्मशास्त्रमिति तदर्थः । एतच्चाग्रे भाष्ये एवोपपादितम् । अध्यस्येत्यस्यैव विवरणं सत्यानृते मिथुनी कृत्येति । सत्यं ब्रह्म न कृतम-
नृतमसत् । एतत्पदार्थमात्रे तत्र सत्यं विशेष्यमनृतमुपाधयो विशेषणम् । एतरेयोपनिषदिसर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेया-
नि भवन्ति एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेतै सर्वे देवा इमानि चेत्यादिना यच्च स्थावरमित्यन्तेन स्पष्टमेवैतदुक्तम् । एष प्रज्ञानात्म्ये-
ति व्याख्यातम् । विशेष्यांशस्यैव च नामधेयं भवति न हि घट इति घटत्वस्य नामेति कश्चिदभ्युपैति । श्रुत्यन्तरेपि भोक्ता भोग्यं प्रे-
रितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैतदित्यत्र भोग्यजडवर्गस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तच्चोक्तरीत्यैव तदनन्यत्वमिति सूत्रेपि भाष्ये उ-
क्तम् । प्राक्कात्मावगते रव्या हतः सर्वो लोकव्यवहारः सत्यानृतविषय इति इदं च मिथ्याज्ञाननिमित्त इति प्रतीके मिथ्याज्ञानम-
ध्यास इति व्याचक्षाणैर्लोकव्यवहार इति प्रतीके लोकानां व्यवहारः सचायमहं ममेदमिति च व्याचक्षाणैर्वाचस्पतिमिश्रैः स्पष्टी-
कृतम् । सर्वानर्थमूलत्वादिदं ममाहमिदमित्येव व्यवहारः साक्षादुक्तः सच व्यवहारमात्रस्योपलक्षणम् । नैसर्गिक इत्यनेन पू-
र्वपूर्वभ्रमजन्य उत्तरोत्तरः संस्कारस्ततश्चोत्तरोत्तरभ्रम इति सूचितम् । तत्र देहादावहमित्यध्यासः शुद्धविषय एव जडचेतनयो-
र्विषयविषयिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकता मध्यस्येति भाष्योक्तेः । न चाध्यस्यमानस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वाप-

राम-

३५

त्तिः। अध्यासविषयस्य मिथ्यात्वमित्येव नियमात्। सच क्वचिदध्यस्यमानस्य क्वचिदधिष्ठानस्य तत्त्वेनोपपन्नः। यत्त्वे तद्विष-
 भिया संसृष्टात्मा अध्यास इति कैश्चिदुक्तं तन्न। उक्तभाष्यास्वारस्यात्। यत्तु अध्यासः किं निमित्तकस्तत्राह मिथ्याज्ञाननिमित्त इति।
 मूलकारणाविद्यारूपभावपदार्थनिमित्तक इत्यर्थः। तच्च लोकव्यवहार इत्यस्य विशेषणम्। लोकते मनुष्यो ह्यमिति मन्यत इ-
 ति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासः तद्विषयो व्यवहारः। अध्यस्यमानार्थविषयो व्यवहार इति ज्ञानाध्यासोऽत्र व्यवहारः। सचोक्ता वि-
 द्यानिमित्तक इति सा चाविद्या संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणता अध्यासनिमित्तमिति। तन्न। त्रयाणामप्यध्यासपदार्थत्वेना-
 ध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वा प्रत्ययानुपपत्तेः। नच वस्तुतोऽभेदेऽप्यपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन वस्तुभेदं परिकल्प्य तत्पत्तिपत्ति-
 क्रमेण पौर्वापर्येऽपि कल्प्यतदुपपत्तिरिति वाच्यम्। येदकविशेषणानुपलम्भात्। प्रतिपत्तिक्रमानुभवाच्च। रूढेऽर्थेणा-
 पहारकत्वेन लोकव्यवहारपदयोरेक्यथा कथंचित्त्वाभिमतयोगेनाध्यासस्तथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च। तादृशव्याख्यानं वि-
 ना भाष्यानुपपत्तेरभावाच्च। किंच ज्ञानाध्यासो यथा प्रतिमादौ देवताद्यध्यासो यथा वाऽसन्निरुद्धे पर्वतादौ भ्रमात्मकवन्धु-
 मितौ विषयस्यासत्त्वेन योऽध्यास इति वदन्ति नव्याः। तर्हि सर्वत्र तथैवास्तु किमनेन द्वैविध्येन। किंचातिरिक्ता विद्याया अपि सं-
 स्कारादिरूपेण परिणामद्वारा कारणत्वेन लाघवात्। कृतसंस्कारादृष्टैरेवोपपत्तौ तत्कल्पने मानाभावाच्च। मिथ्यव्याख्यानं

ल. मं.
३६

तुअध्यस्येनेनानन्तर्यलाभेपितस्यनिमित्तत्वालाभात्तदुक्तिः। अमररूपाध्यासेनकथं व्यवहारइति शङ्कापनयनायच
तदुक्तिः। मिथ्याज्ञानविषयेणरज्जुसर्पादिनाभयपलायनादिव्यवहारवत्सर्वेपिव्यवहारस्तन्निमित्तकइत्याशयः। किं
चसर्वसंमताध्यासविषयकोयमध्यासोनामस्मृतिरूपः परत्रपूर्वदृष्टावभासइतिप्रश्नोत्तरवत्सर्वसंमताविद्याविषयेप्र
श्नोत्तरानुपलम्भेनसानभाष्यसंमता। पूर्वदृष्टस्यपरस्यावभासइत्यर्थः। परत्रेत्युक्तेः परस्येतिलब्धम्। अवसन्नाभासोः
वभासः। उत्तरकालिकबाधेनतस्यावसादात् पूर्वदृष्टत्वंचसंस्कारद्वारोपयोगितच्चजन्मान्तरीयमपितदाहस्मृतिरूपइ
ति। स्मृतिसदृशइत्यर्थः। संस्कारजन्यत्वेनचतत्त्वादृश्येनतुस्मृतिरेवपूर्वानुभूतत्वस्त्वतत्तानुल्लेखात्। एतच्चविवेचयिष्य
ते। अनेनचसंस्कारोध्यासनिमित्तमित्युक्तमेवेतितदाकाङ्क्षाभावेनतदंशेपिप्रश्नोत्तराभावः। अयेचाध्यासातिरिक्ताः वि
द्यानकादिदितिसूचयितुमेवतमेतमेवलक्षणमध्यासपण्डिताअविद्येतिब्रुवतइत्युक्तम्। भावरूपायाः कारणविद्यायाअ
तिरिक्तायाभाष्यसंमतत्वेऽध्यासमपीतिब्रूयात् तमेतमेवलक्षणमित्यस्वरस्वारस्येनात्राहंममेत्यध्यासएवाविद्यावासुदे
वः सर्वमिति विद्यायांतस्यैवविरोधित्वात्। रागद्वेषमोहादिवासनास्तुवासनापदेनैववाच्याः। मायात्वंतुसाधारणम्। त
त्राध्यविद्यापदप्रयोगस्तुअध्यासत्वसामान्यादौण्डित्येति लभ्यते। अतएवोपपद्यतेचोपलभ्यतेचेति सूत्रेभाष्येउक्तम्। ई

राम-

३६

श्वरस्य वैषम्यकारणत्वमित्यर्थः। न चाविद्याकेवला वैषम्यकारणम्। तस्या एकरूपत्वात्। रागद्वेषवासनासिक्तकर्मापेक्षत्वे
 तु तस्या ईश्वरस्यापि तदपेक्षत्वाद् वैषम्यहेतुत्वमुपपन्नमिति। एकरूपत्वादित्यस्या हंममेत्यध्यासरूपा विद्यायाः सर्वेषामेकरूप
 पत्वादित्यर्थः। तत्तत्प्राणिकर्मवशाद् बीजाङ्गुरन्यायेनानादि पूर्वपूर्ववासनयैव घटादिभ्रमरूपां सृष्टिं स करोतीति बोध्यम्। किं
 च तत्तु समन्वयादिति सूत्रे साध्यश्चेन्मोक्षोऽप्युपगम्येत अनित्य एव स्यादिति भाष्ये उक्तम्। तत्रानित्यत्वं नाशयत्वमेव। तव तु अजन्य
 या अविद्याया नाशयत्ववज्जन्यस्यापि मासस्या विनाशित्वे किं बाधकं जन्यत्वनाशयत्वयोः परस्परव्याप्तेरेव लोके दृष्टत्वाच्च। एवं च
 जन्याऽविद्या नाशयत्वेत्युक्तमेव। योगसूत्रेऽप्युक्तम् अनित्या शुचिदुरवानात्मसु नित्यशुचिसुरवात्मरव्यातिरविद्येति व्याससूत्रेऽपि
 एतद्विलक्षणा विद्यातुक्तेस्तस्यापीदमेव संमतमिति लक्ष्यते। अतएव पञ्चवृत्तिर्मनोबहुपदिश्यत इति सूत्रे परमतमप्रतिषिद्ध
 मनुमतं भवतीति न्यायेन योगशास्त्रप्रसिद्धाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासमृतिरूपामनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते इति भाष्ये
 उक्तम्। परमार्थसारेऽपि रज्ज्वा नास्ति भुजंगः सर्पभयं भवति हेतुना केन। तद्दृष्ट्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम्। एतत्त
 दन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्यान्त्यानविदन्ति वा सुदेवं सर्वात्मानं जना मूढा इति। एतद्भ्रान्तिरूपम्। उत्तरार्द्धे न न विदन्त्यनये
 ति अविद्यापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। एवं च सिद्धं भ्रमस्तत्तत्स्काररूपा चाविद्येति सा च जलैवेति नैकविज्ञाने न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गः।

परमार्थसारेषु क्तम्। हिमफेनबुद्बुदादुपजलस्य धूमोद्गमो यथावद्भेः। तद्वत्स्वभावभूता मायैवाकीर्तितादिविद्योः। एनां द्वैतवि
 कल्पभ्रमस्वरूपां विमोहिनीं मायामिति। स्वभावभूता तज्जननस्वभावत्वात्तस्य जलादेः फेनादिजनकत्वस्वभाववत्। आ
 ध्यासिकसंबन्धेन तस्यानित्यसंबद्धत्वाद्दुविष्णोस्तत्त्वभावारोप इति बोध्यम्। विमोहिनीमुपाधिस्वस्य स्थित्युक्तं तत्रैव विमोहय
 ती वात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देव इति वास्तवमोहाभावादिवेति। तेनारोपित एव मोह इति बोध्यम्। अतएव तृतीये सामान्या
 त्वितिसूत्रे भगवत्यादौ रुक्तम्। नहि ब्रह्मातिरिक्तं किंचिदजं संभवति सदेव सौम्ये दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणा
 देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्चेति। अतएव न वियदश्रुतेरित्यधिकरणे वियदादीनामजन्यत्वे प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका
 च्छब्देभ्य इति सूत्रेणैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गोपापादितः। मृत्पिण्डादिदृष्टान्तेन कारणज्ञानेन कार्यस्यासत्यत्वज्ञा
 नमिति हिततोलभ्यते। तदुक्तमव्यतिरेका च्छब्देभ्य इति शब्दाच्च प्रकृतिविकृतिन्यायेनाव्यतिरेकात्प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते इ
 तितदर्शः। एतेनाकाशस्याजन्यत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गोपादनमभ्युच्चयः। अविद्यानुरोधेन सर्वपदसंकोच
 स्यावश्यकत्वेनाकाशातिरिक्तपरत्वेनापि तत्संकोचादित्यपास्तम्। किंच तत्रैव यावद्विकारतु विभागोलोकवदिति सूत्रेण कार्य
 त्वस्य भेदव्याप्यत्वबोधकेनाकाशस्यैवाविद्याया अतत्त्वबोधनात्। विकारः कार्यविभागो भेदः। अस्तित्वाकाशे पृथ्व्यादिभेदः।

एवमविद्यायां शुद्धब्रह्मभेदसत्त्वात्कार्यत्वमापतति ब्रह्मणितुन किंचिन्निरूपितो भेदः । अधर्मकत्वेन वैधर्म्यसंभावनाभावात् ।
 एष एव हि भेदो भेदहेतुर्वाच्यद्वैधर्म्यमिति प्रकाशकाराद्युक्तेः । न चाजन्यं सद्यद्विनाशितदन्यत्वरूपमत्र कार्यत्वं साध्यं पराधी-
 नसत्ताकत्वरूपं वा कार्यत्वं साध्यम् । अविद्याया अजन्यत्वेऽपि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन पराधीनसत्ताकत्वं विनाशित्वाच्चाद्यमपि त-
 त्रैति वाच्यम् । सामान्यप्रवृत्तसूत्रस्य संकोचेन व्याख्याने मानाभावात् । अविद्याया अजन्यत्वबोधकसूत्रान्तराभावाच्च । आका-
 शस्याप्यध्यस्तत्वेनान्त्येतत्रापि जन्यत्वं न सिद्धोत् । अजामेकामिति श्रुतिरविद्याया अनादित्वबोधिका । अनादिमायया सुतो-
 यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमहैतं बुध्यते तदा इति भाष्योक्ता संप्रदायविदुक्तिश्च तस्या अजन्यत्वेन मानम् । आद्याया
 रूपकेणोपपत्तेः । अतएवाजामेकामिति श्रुतौ तेजोऽबन्ना नाम व्याकृतनामरूपा प्रागवस्था जारूपकेण निर्दिष्टेति भाष्योक्तम् । अ-
 नादित्वमपि परंपरानादित्वेनेति वक्ष्यामः । अक्षरात्परतः पर इति श्रुता ब्रह्मविद्याया अक्षरत्वश्रुतेऽपि । तद्यदियथा कथंचित् तत्त्व-
 ज्ञानात्प्रागनिवृत्तेः । तर्हि अनादित्वमपि तथैवास्तु । न च तस्या जन्यत्वे मूलकारणेन वस्थापत्तिः । ब्रह्मणस्तूपाधिसहकारं वि-
 नानजनकत्वम् । अतएव परमाण्वादीनां नित्यत्वं परैः स्वीकृतमिति वाच्यम् । वासना रूपा विद्या सहकारेण स्थूला विद्याया
 स्तत्सहकारेण च सूक्ष्मा विद्याया ब्रह्मजन्यत्वेनानवस्थापत्य भावात् । अतएव प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रे भाष्ये मूलप्रह-

ल. मं.
३८

त्यनभ्युपगमेः नवस्थाप्रसङ्गाद्यामूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव नो ब्रह्मेत्युक्तम्। तव त्वजन्याविद्याया अपि तत्सत्त्वात्तदेव नो ब्रह्मेत्यस्यासंगतिः स्पष्टैव। अत्र कार्यत्वमात्रे साध्यं न तु यद्वेदस्तत्कार्यत्वम्। तेन घटानां परस्परं कार्यत्वाभावेऽपि परस्परं भेदव्यवहारोपपत्तिः। आरोपितधर्मवति भेदो विकारत्वं चास्त्येव। रज्जूरगस्थले आरोपितोरगत्वेनैव रज्जुविकारत्वव्यवहारात्। किंच सर्वशक्तिमयोऽत्यात्माशक्तिमण्डलताण्डवैः। संसारं तन्निवृत्तिं च करोत्यविरतो दयमिति स्मृतौ शक्तिमण्डलत्वेन मायोक्ता। माया तु प्रकृतिविद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्। अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगद्भूतिश्रुतौ चाविद्यायाः सावयवत्वमुक्तम्। तेन जन्यत्वमावश्यकम्। घटादिवत् अस्यावयवेत्यत्र संधिरार्षः। यद्वा स्य महेश्वरस्य मायावयवानामेव च तदवयवत्वम्। तद्विशिष्टस्यैव महेश्वरत्वात्। किंच सत्तास्फूर्त्यनुरोधेन तस्या ब्रह्मकार्यत्वमावश्यकम्। वासनासमूहरूपाविद्याया अपि योगिनां सत्त्वेन स्फूर्तिस्तत्त्वात्। किंच चतुर्थपादस्याद्याधिकरणे तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुतेः। इदं व्याकृतं नाम रूपं विभिन्नं जगत्। प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमित्यर्थं दर्शयित्वा परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्थाजगतोऽभ्युपगम्यते। अर्थवती च सा। न तथा विना परमेश्वरस्य रज्जुत्वं संभवति शक्तिहीनस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिः परमेश्वराश्रयेति भाष्ये उक्तम्। तत्तत्कार्यबीजशक्तीनामानन्त्येऽपि बीजशक्तिरित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण। अनेन हि वासनानामेवाविद्यात्वस्प

राम-
३८

एमेवोक्तम्। प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणोः विद्यया सर्वशक्तियोगः सर्वज्ञं सर्वशक्तियोगं महामाये च तद्ब्रह्मेत्यन्यत्रोक्तम्।
 अत्राविद्ययेत्यस्य पूर्वतद्विधमिथ्याज्ञानजन्यवासनयेत्यर्थः। शक्तिसमूह एव महामायेति बोध्यम्। एतेनाविद्याः जन्या कश्चि
 द्भावपदार्थो वासनाश्रय इत्यपास्तम्। अतिरिक्ततत्कल्पने मानाभावात्। अतएव प्रपञ्चस्यैककारणकत्वप्रवादनिर्वाहः। स्व
 जन्यातिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वात्। यत्तु प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रेभाष्ये च ब्रह्मैवोपादानकारणं निमित्तका
 रणं चेत्त्युक्तम्। तस्य स्वसमकस्य निमित्तकारणाभावे तात्पर्यम्। इतोऽपि अविद्यायां जन्यत्वमावश्यकम्। अन्यथा प्रतिज्ञादृष्टा
 न्तोपरोधः स्यादेवेति बोध्यम्। अतएव विष्णुपुराणे प्रजापतिपतिविष्णुमनन्तमपराजितं प्रधानं सुसोरजयोः कारणं कार्यभू
 तयोरिति स्मर्यते। अजयोरितिरूपकं स्वातन्त्र्यनिरासाय तद्व्यनयनायैव कारणं कार्यभूतयोरित्युक्तम्। यद्वा एतत्सृष्टे
 रजन्मानुपलम्भादजत्वं पूर्वकल्पान्ते जन्यत्वमादाय कार्यभूतयोरित्युक्तम्। यत्तत्सृष्टमविज्ञेयमिति प्रकृत्य तस्मादव्यक्त
 मुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति। अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्म निर्गुणं संप्रलीयते इति च भाष्योदाहृतस्मृत्यन्तरविरोधश्च। एतदुपबृंहणेन स
 त्रस्वरसेन चोक्तजातीयश्रुतीनां मदुक्तव्याख्ये बोधिता। तदुक्तं चरके पतञ्जलिना। आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकमि
 ति। प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञमेव चेति प्रघट्टके गीतायां वासनासमूहरूपाविद्याया अव्यक्तशब्देन क्षेत्रत्वोक्तेः। किंच ब्रह्मा

ल.मं.

३९

ण्डपुराणे तस्या ब्रह्मणिलय उक्तः। स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने तत्कारणं करणकारणवर्जिते च। इत्थं विलाप्य यमिनः प्रवि-
 शन्ति यत्र तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामीति। करणं महदादिनिदानं प्रकृतिः। तत्कारणं प्रकृतिरूपकारणम्। करणकारणव-
 र्जिते ब्रह्मणि। अनेनापि तदतिरिक्तस्य करणकारणसाहित्यं सूचितम्। विलाप्येत्यनेन समूलमुन्मूलनमुक्तं ननु प्रलये इवा वि-
 भागेनावस्थानम्। अत्र ब्रह्मणिलयोक्त्या तस्य तदुपादानत्वमुक्तम्। उपादानकारणे एव लयस्य यतो वा इमानि भूतानि जा-
 यन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्र यन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुत्या बोधनात्। यस्य हियत उत्पत्तिस्तस्य तत्र लयोन्याय्यो मृदीवश-
 रावस्य न च मनसो वा गुत्यद्यत इति शांकरभाष्याच्च। किंचानुत्पत्तिकत्वे तस्या नाशानापत्तिः। तदुक्तं न्यायभाष्ये वा तस्या यने-
 नानचानुत्पत्तिधर्मकं किंचिद्वा यधर्मकं प्रतिज्ञातुं शक्यमिति। प्रागभावस्यापि न नाशः। उत्पत्त्यनन्तरं तत्प्राक्कालाभावेन त-
 द्वावहाराभावोपपत्तेः। एवं जीवानामप्युपाधिवैशिष्ट्येन जन्यत्वमावश्यकम्। अतएव श्रुतौ लोहस्थाग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव जीवा-
 इत्युक्तम्। परमार्थसारेपि। एतस्मात्तस्यैव ज्ञातुं ब्रह्मः सैव ज्ञातयोजाताः लोहस्थादिव दहनात्समंततो विस्फुलिङ्गकणा इत्यु-
 क्तम्। सैवोत्पत्तिरेव तदुत्पत्तिरिति तद्व्याख्यातारः। विशेष्यां शमादायतेषां नित्यत्वाक्तिरपि। किंबहुना घटादेरप्येवमेव ज-
 न्यत्वे तत्तदाकारादिविशिष्टब्रह्मण एव घटादित्वात्। तदुक्तं परमार्थसारे। यद्वद्दिनकरणकोविभातिसलिलाशयेषु सर्वे

राम-

३९

पुनरुक्तकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मेति। भातिविशेष्यतयेत्यर्थः। अतएव ब्रह्मं नित्यमिति महाभाष्ये उक्तमित्युपरिष्ठाह-
 स्यामः। उपाधिसन्निवेशादिशब्दैश्च ब्रह्मैव। पूर्वपूर्ववासनावशात्परमात्मन एवोपाध्यादिरूपेण तद्वैशिष्ट्येन भानात्। अतएव
 सर्वशब्दानां ब्रह्मैव वाच्यं वाचकं चेति हरिणा सिद्धान्तिर्तसंगच्छते। अतएव हिरण्यगर्भस्य कार्यब्रह्मेति व्यवहारः। तथा च सा-
 मीप्यास्तु तद्व्यपदेश इति सूत्रे ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मण्यपि ब्रह्मशब्दः कार्यमेव हि ब्रह्मविशुद्धोपाधिसंबद्धं क्वचित्कैश्चिद्विका-
 रधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिरिति भाष्ये उक्तम्। अविद्यायाजन्यत्वादेव सर्ववत्त्वं ब्रह्म त-
 ज्जलानिति श्रुतिर्ब्रह्मैव ब्रह्मातिरिक्तसर्वत्वावच्छिन्नविषये एकरूपा भवति। विष्णुपुराणेऽपि- ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय
 चैष्यते। ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्। विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारयेति। निरुपाधिब्रह्मैव विद्यासोपाधित-
 देवाविद्येति तदर्थः। तदुक्तमाचार्यैः द्विरूपे हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जि-
 तमिति। अत्रावगम्यते इत्युक्त्या व्यवहारमात्रं ब्रह्मणो विशेष्यत्वमुक्तम्। अन्त्येतु योगिभिः समाधावगम्यत इति बोध्यम्।
 परमार्थसारेऽपि। विज्ञानान्तर्यामिणा विराड्देहजातिपिण्डान्ताः। व्यवहारस्थस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युरिति। यद्यपि
 विज्ञानं ब्रह्मैव तथापि नामवैशिष्ट्येनावस्थात्वमुक्तम्। विपरीतं ज्ञानं मायापि विज्ञानमत्र एते विज्ञानादय आत्मनो भ्रमरूपाः

प्रतिभासमात्रविषया अवस्था इत्यर्थः । अनेन सर्वोपाधीनां तद्विशेषाणां च ब्रह्मरूपत्वमुक्तम् । तदप्युक्तं तत्रैव । रज्ज्वा नास्ति भुजंगः
 सर्पभयं भवति हेतुना केन । तद्वद्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्यानसत्यमिदमिति तदुत्तरार्थया । इदं विद्वानादि अविद्यावासनारूपा वि
 द्यामूलकं वासनारूपसूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मभानं मननादिपरिपाकवतामस्त्येव । अविद्यायाश्चाध्यासिकसंबन्धेन पर
 मात्मैवाश्रयस्तवातिरिक्ताविद्याया इव । तदप्युक्तं तत्रैव । त्रिगुणाचैतन्यात्मनि इति पूर्वोक्तार्थया । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्य
 त्वरूपविवर्तोपादानत्वम् । अतएवरज्जौ भुजंगो जात इत्यप्रत्ययः । रज्जौ भुजंगभ्रमो जात इत्येव च प्रत्ययः । अनादिनिधनं ब्रह्म
 त्याद्यश्लोके हरिग्रन्थेऽपि स्पष्टमेतत् । तत्त्वादप्रच्युतस्य वस्तुनो भेदानुकारेणासत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिताविवर्तः स्वप्रविष
 यप्रतिभासवदित्यादिना । तत्त्वात् स्वस्वरूपादसत्यं वस्तु बहिरसत्त्वात् अविभक्तमधिष्ठानेन अन्यद्वैधर्म्योपलम्भात् तादृश
 रूपोपग्राहिता तद्रूपप्रकारकज्ञानविशेष्यता तदाह स्वप्रविषयेतीति तद्व्याख्यातारः । पयसो दधितुनविवर्तः । तत्त्वात्प्रच्युतेः ।
 स्वर्णादेः कुण्डलादितुविवर्त एव । तदुक्तं परमार्थसारे । यद्वदेहो वयवा मृदेव पार्था विकारजातयश्च । तद्वत्स्थावरजद्रूपममद्वैतं
 द्वैतवद्भातीति । अवयवातिरिक्तो वयवीयथाः सन्मृद्विकाराश्च यथाः सन्तो भान्ति तथानामरूपवत्त्वमसदेव भातीति तदर्थः । द्वै
 तशब्देन च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितं ज्ञातं द्वैतं तस्य भावो द्वैतमिति व्युत्पत्त्या नामरूपे उच्येते तद्रहितं चाद्वैतशब्देन । एवं च द्वैतश

ब्देन प्रपञ्चस्योक्तिरेव नाम्नः प्रकारत्वे मानमित्यपि बोध्यम्। श्रुतिरपि विकारेणामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति नाममात्रं व्यवहारमा
त्रं न तु तन्मात्रेणैव वस्तुस्तीति तदर्थः। चेतनसन्निधानमात्रेण देहेन्द्रियमनः सुक्रियादर्शनात् तस्य प्रेरकत्वाद्यारोपितमेव ज
नकत्वादि च। तदुक्तं भाष्ये जीवेश्वरयोरेक्यात्प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वमनुपपन्नं न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरूपमायावशेन त
दुपपत्तेः॥ अविद्यासंस्काररूपा। मायास्थूलरूपा। न च सन्निधिमात्रेण प्रवर्तकत्वे सन्निधि नित्यत्वात्प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम्। सन्निधि नित्यत्वेऽपि मायिकत्वेन परिहारादिति न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम्। यथा स्वयं प्रसारितमायया
मायाबीकलापिनसंस्पृश्यते वस्तुत्वादेवं परमात्मापि न संसारमायया संस्पृश्यते माया मात्रं ह्येतच्च तत्परमात्मनोऽवस्थात्रया
त्मनाः वभासमानं रज्ज्वाद्बसर्पादिभावेनेति। अत्रावस्थात्रयेत्युपलक्षणम्। अनेन हि सर्वस्य जनकत्वादेरवभास एव न वस्तु किं
चिदस्तीति स्पष्टमेवोक्तम्। अनादिवासनावशाद्भ्रमविषयमेव तद्भ्रमो वेत्यादिश्रुतयोः नुवदन्ति। यतो वेति श्रुत्या सर्वस्य जन
कत्वपालकत्वलयस्थानत्वेऽस्मादृशैरेव ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणं बोध्यते। कालत्रयसत्ताप्रतिपादनेन तद्बोधितकालत्रया बाध्य
त्वरूपं स्वरूपलक्षणमपि बोध्यते। सत्यं ज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुतयोपिशुद्धचित्तं प्रति नेह नानास्तीत्यादिश्रुतिसहकारेण
धर्मत्यागेनाहैतं शुद्धं ब्रह्म बोध्यन्ति। कणादादयोऽपि मायिकत्वेन मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन वस्तुत्वात् तस्य प्रपञ्चस्य बोध

नीयशिष्याधिकारानुसारेणमायिकत्वाद्यपलब्धब्रह्मरूपत्वेनज्ञातपरमाण्वादिभ्यः सृष्टिंसमवायादीनांपदार्थत्वंचातीन्द्रि
यदृष्ट्याज्ञात्वोक्तवन्तस्तत्रतदुक्तपदार्थानांशुष्कतर्कबलेनान्यथाकरणंतेषांस्वण्डनंचायुक्तमेव। असत्कृभासमानेष्वर्थेषु
ऋष्यनुसारेणैवकल्पनाया औचित्यात्। तदुक्तंपरमार्थसारेयद्यत्सिद्धान्तागमतर्कादिषुभ्रमन्तिरागान्थाः। अनुमोदामस्तत्त
तैषांसर्वात्मवादधियेति। सिद्धान्तप्रतिपादकेषुपाञ्चरात्राद्यागमादिषुभ्रमन्ति। अयमेवसिद्धान्तः समीचीनइतिभ्रमन्तिचित्त
स्वास्थ्यंचनलभन्तेतत्तत्तेषांमतंसर्वमात्मेतिवादेयाधीस्तयानुमोदामइतितदर्थः। नचैवंरीत्यासर्वस्यचेतनत्वेसर्वत्रचेतन
कार्यंकुतोनेतिवाच्यम्। चेतनसन्निधानेनतत्तत्कार्यजननीयेसेन्द्रियद्रव्यस्यकारणत्वात्। तदुक्तंचरकेपतञ्जलिना। सै
न्द्रियेचेतनंद्रव्यंनिरिन्द्रियमचेतनमिति। अत्रग्रन्थेअग्रेपश्चात्कचिदाधुनिकग्रन्थानुसारेणास्तिहिरिवतमितिनपूर्वापर
विरोधोऽत्रेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या॥ प्रकृतमनुसरामः। चित्तस्यविषयाकारपरिणामरूपावृत्तिश्चेन्द्रियेणसहैव। अतएव
रसनेन्द्रियगतपित्तान्वयेनगुडः कटुरितिनयनगतपित्तान्वयेनचशङ्खः पीतइत्याद्युपपद्यते। साचभ्रमप्रमोभयरूपापुरु
षेप्रतिबिम्बतइतिपुंसोविद्यमानवृत्तिग्राहकत्वम्। प्रतिबिम्बोत्रपुरुषस्यतदवच्छेद्यत्वमेवनत्वादर्शादाविवप्रतिबिम्बः।
उभयोरपिनीरूपत्वादान्तरत्वाच्च। पुरुषोपिवृत्तिसंबन्धस्तद्गतविषयाकारताभाक्। वृत्तिश्चतत्संबन्धात्तत्त्वरूपप्रकाशभाक्।

स्वभावात्। तथा च पतञ्जलेः सूत्रे तदा द्रष्टुं स्वरूपेः वस्थानम्। तदा समाधौ वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति। व्युत्थानेयाश्चित्तवृत्तयस्त
 दविशिष्टवृत्तिः पुरुष इति तद्भाष्यम्। पुरुषस्य वृत्तिश्च वृत्त्यवच्छिन्नः पुरुष एव वृत्तिसारूप्या तत्र वृत्ति त्वव्यवहारः। तत्सारूप्या
 तुरुषोऽपि दुःखादिमानिवाकर्तापि कर्तृत्वाभोक्तापि भोक्ते वयं वृत्तिस एव पुरुषस्य भ्रमात्मको भोगः। तद्वानिरेव च मोक्ष इति
 भावः। अवच्छेदकस्थले प्रतिबिम्बव्यवहारस्तु प्रतिबिम्बसादृश्यात्। यथारव्यादिप्रतिबिम्बसोपाधिजलादिधर्मान्चाञ्च
 ल्यादीन् गृह्णातीव तथाऽवच्छेद्यमपि तदन्तर्भावात्तद्धर्मानिति। तथा च तृतीये द्वितीयपादे व्याससूत्राणि। अतएव चोपमा
 सूर्यकादिवत्। अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वं वृद्धिहासमात्मकमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति। अतएव यतो यमात्मा चै
 तन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसा तीतोऽतस्तस्यापाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामाश्रित्य श्रुतिषु प्रतिबिम्बोप
 मापादीयत इत्यर्थः। नन्वेवमपि प्रतिबिम्ब एवास्त्वत आह। अम्बुवदिति। जलवदुपाधीनां पृथग्प्रकृत्यैव देशानां ग्रहणाभा
 वे न तत्र प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः। केन तर्हि धर्मेण तदुपमा तत्रेत्यत आह। वृद्धिहासेति। जलगतं हिरव्यादिप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ
 वर्द्धत इव तद्भासेद्भ्रसतीव तच्चलने चलतीव तद्भेदे भिद्यत इवेति जलधर्मानुविधायितत्तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमेव प
 रमार्थतोः विवृतमेकरूपमपि देहाद्युपाध्यन्तर्भावादुभयतद्वोपाधिधर्मान् वृद्धिहासादीनित्येव मुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्ति

कथोः सामञ्जस्यारविशेषः प्रतिबिम्बत्वेनापि ब्रह्मण उपाधिषु व्यवहार इत्यर्थः । वृत्तिजन्यं फलं च वृत्तिद्वारा शुद्धचेतने तस्य प्रति
 बिम्बनमेतदेव प्रकटता । तत्संबन्धाच्च परसंभवे तन्क्रिया फलाश्रयत्वाद्विषयस्य कर्मत्वम् । अन्तःकरणद्वारा पुरुषस्य वृत्त्याश्रय
 त्वात्कर्तृत्वम् । जानाते प्रच वृत्तिविशेष एव शक्तिः । तत्र दण्डीतिज्ञाने वृत्तिस्थ दण्डाकारेण यः पुरुषस्य संबन्धः सा प्रकारता द
 ण्डुत्वनिष्ठ प्रचसोः वच्छेदकत्वारव्यप्रकारता संयोगनिष्ठः स सांसारिकविषयता पुरुषनिष्ठः स विशेष्यता तासां परस्परमव
 च्छेद्या वच्छेदकभावश्च परेषामिवास्माकमपि । विषयतात्वं च वृत्त्यनुयोगिकचेतनसंबन्धविशेषनिष्ठं संबन्धविशेषत्वम
 खण्डं यत्सं प्रतिपन्नं तदेव । न्यायनये तु तत्तद्विषयविशिष्टज्ञानं विशेष्यतादिरूपम् । अतिरिक्तमेव वा तत् । विषयतात्वं तु
 त्रितयसाधारणमाद्ये प्यतिरिक्तं स्वीकार्यम् । तत्तद्वृत्त्यारूढाकारस्य बाह्यघटाद्याकाराविभागे नैव ज्ञानविषयता तादृ
 शाकारकत्वमेव ज्ञाने दृच्छादौ च विषयिता । एवं पुरुषोऽपि वृत्त्यारूढः पुरुषे प्रतिबिम्बत इत्यहमिति ज्ञानोपपत्तिः । आत्मा
 नमात्मना जानामीत्याद्युपपत्तिश्च । अहमिति जानामीत्याद्युपपत्तिश्च । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवभेदाभावात्स्वातिरिक्ता
 प्रकाशयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वे पुरुषस्योपपन्नम् । एतत्सर्वसाक्षिभास्यमिति तन्निष्ठप्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वरू
 पं प्रामाण्यमपि ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यमेव औत्तरकालिकबाधेतु तदंशे भ्रमत्वकल्पनम् । यथा च प्रदीपोरूपादिकं प्रकाशयन्ना

त्मानमपि प्रकाशयति। एवं ज्ञानमर्थं प्रकाशयदा त्मानमपि प्रकाशयति। एवं शब्दोऽपि ज्ञानशब्दप्रदीपानां त्रयाणामपि स्वप्रकाशत्वात्।
 अतएव ज्ञाने सति जानामीति संशयस्य न जानामीति विपर्ययस्य चाननुभूयः। अनुव्यवसायस्य ज्ञानग्राहकत्वेऽनवस्था-घटं
 जानामीति वज्ज्ञानं जानामीत्यनुभवाभावाच्च। अभेदेऽपि कर्मकर्तृभावस्य विषयविषयिभावस्य च स्वप्रकाशइत्यादिव्यवहारा
 नुरोधेन स्वीकारे बाधकाभावादित्यन्यत्र विस्तरः। एवं व्याख्याकारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपन्याप्यज्ञानोत्तरं शब्दाकारवृत्तिप्रतिबिम्ब
 रूपशब्दज्ञानोत्तरं च जायमानबौद्धव्यापकशब्दार्थरूपतत्तदर्थकारवृत्तिप्रतिबिम्बनमेवानुमितिः शब्दबोधश्च-शशशृङ्गा
 लीकादिशब्दानां प्रातिपदिकत्वसिद्धिरपि बौद्धार्थरूपतत्तदर्थवत्त्वेनैवोपपद्यते-परः सन्निकर्षइति सूत्रे स्थानि वत्सूत्रे च भा
 ष्ये स्पष्टमेतत्। ईदृशानामप्यन्तःकरणे वासनासत्त्वे शब्दाद्बोधएवमानम्। पूर्वपूर्वबोधैर्वासनाजननाच्च। अनादित्वाच्च व्यवहा
 रस्य न दोषः। तदुक्तं हरिणा यो वार्यो बुद्धिविषयोऽबाह्यवस्तुनिबन्धनः। स बाह्ये वस्तिवति ज्ञातः शब्दार्थः-सम्यगिष्यतइति। अ
 बहीरूपोऽपि बहीरूपतयाऽध्यस्तइति पुञ्जराजः। अध्यासे बीजं चान्तःकरणस्य रागादिदोषएव। अतएव बाह्यार्थानयनमुपप
 न्नम्। यत्र ह्याभ्यन्तरार्थस्य बाह्यार्थेन संवादः स शब्दः प्रमाणं विसंवादे त्वप्रमाणमिति व्यवस्था। एवमेवायं शब्दः प्रमाणेन वे
 त्यादेरिदं ज्ञानं प्रमानवेत्यादेशोऽप्यपत्तिरनलादिपदेभ्योऽपि बौद्धाकारविषयकएव बोधः। स च बौद्धाकारः सामान्यरूपएवावय

वसंस्थानगतविशेषस्याग्रहात्। तेषां शक्तिग्रहोपिवक्तुं मुखान्तदीयगुणसमृद्ध्यादिश्रवणानन्तरं तादृशगुणसमृद्ध्यादिविशिष्टे
सामान्यतो बुद्ध्या गृहीते आकारे एव हेतुमतिचेति सूत्रभाष्ये कं संघातयतीत्येतद्बुद्ध्यादनावसरे तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद
द्दीर्घ्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्यकाशयन्तीत्युक्तेः। तदुक्ते हरिणा शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् प्रत्यक्षमिव कं
सादीन्माधनत्वेन मन्यते। बुद्धिप्रवृत्तं रूपं च समारोप्याभिधातृभिः। अर्थेषु शक्तिभेदानां क्रियते परिकल्पनेति। प्रत्यक्षमिति मननक्रि
याविशेषणम्। इन्द्रियजज्ञानाभावादिवेति। अर्थेषु बाह्येषु बौद्धमेवैकस्य शक्तिनानात्वे बाह्येऽध्यस्य ते दृश्यज्ञानविषययोरभेदा
ध्यासात्। अतएव देशान्तरस्थं देवदत्तं काश्यां शृण्वतस्तत्र पश्यतोऽपि देवदत्तोऽत्र नास्तीत्यतो धीः। सामान्येन बौद्धाकारेणा
स्य विजातीयतया संमुग्धत्वेनाग्रहात्। अयं स देवदत्त इत्युपदेशोऽत्र सामान्यरूपोऽपि बौद्धाकारो विशेषरूपेण विवर्तते। एतेना
तीतनलादिभाविचैत्रादिवर्तमानप्रसिद्धासन्निकृष्टवस्तुगोचराः संस्कारा अनादयो धारारूपेण विशिष्यबोधान्यथानुपपत्त्या
कल्पन्ते तैः स्मृतेष्वर्थेषु शक्तिग्रहो बोधश्चेति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्। विशिष्यबोधरूपहेत्वसिद्धेः। विशिष्यगृहीतसंग
तिकानामिव तद्दर्शने पदस्मरणापत्तेश्च। पदप्रकारकबोधस्यैवानुभवाच्च। अतएवाज्ञातार्थकेष्विदमेकं पदमिति ज्ञातेषु न
लचैत्रगवयादिपदेषु श्रुतेषु कएतदर्थ इति प्रश्न उपमानतल्लक्षणकथनादिना प्रतिवचनं च दृश्यते। अतएव सादृश्याद्युपाये

नशक्तिबोधकतयोपमानस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् तद्बोधकतया कोशस्य ग्रामाण्यं व्युत्पादयन्ति। नलत्वादिना बो-
धस्तुतेन रूपेण शक्तिग्रहा संभवाद् संभवी एतेन प्रमेयत्वादिरूपेण सर्वानुभवसत्त्वात् तत्र प्रमेयत्वा शस्य तु दुद्ध संस्कारत्वेन मो-
षे प्रथमतस्तत्तज्जात्यादिविषयनिर्विकल्पकस्मरणं ततो ज्ञानलक्षणाया विशिष्टतत्त्वदार्थोपस्थितौ तत्र शक्तिग्रहो बोधश्च।
ज्ञानलक्षणा च मनः संयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयत्वम् फलबलकल्प्योद्बोधकवशात् स्मृतेः काचित्कत्वकादाचित्कत्वनिय-
मेन न सार्वज्ञ्यापत्तिरित्यपास्तम्। अनुभवविरुद्धतादृशस्मृतिकल्पने मानाभावाच्च। सर्वत्र स्मरणेऽनुभवसमानाकारत्वस्यैव
दर्शनात्। किंच तद्देशमोषेऽपि कदाचिद्विशिष्यजातानुभवानामेव तथा ज्ञानं भवति

ननु कदाचिदपि तथाननुभूतानां तथा ज्ञानं ज्ञानलक्षणा सहकारेणापि। अनुभवविरोधात्। अन्यथा ब्रह्मणोऽपि
तथा स्मरणे ज्ञानलक्षणाया तथानुभवे च कृतकृत्यतापत्तिरित्यलम्। यत्र तु न गुणसमृद्ध्यादिश्रवणं तत्र पदमात्रविषयकमेव
ज्ञानम्। अतएव पदं तु श्रुतमर्थं न जानामीति व्यवहारस्तत्र गुणादिश्रवणोत्तरं तु श्रुतोऽस्ति स न दृष्ट इति व्यवहारः। अस्य कश्चि-
दर्थो भविष्यतीति तु पदत्वहेतुकमनुमानमेव। बौद्धार्थस्य बौद्धे न शब्देनाविभागात्तन्मूलाभेदाध्यवसायेन शब्दादर्थोकारवृ-
त्तौ जायमानायां स्वाकारस्यापि समर्पणमिति शब्दस्यापि विषयता। अतएव शब्दे ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपशक्तिद्वयस्वीकारः। त-

ल. मं.
४४

व्रतात्पर्यवशाद्बहुधाशब्दप्रकारको बोधः। अर्थे बाधेतु गौरीत्ययमाहेत्यादावनुवादेशब्दविशेष्यकः। अनुकरणे तु शब्दमात्रविषयकः।
एवमर्थेनापि स्वाकारसमर्पणे तत एव शब्दाकारस्यापि समर्पणमिति सर्वज्ञानं शब्दानुबिद्धम्। तदुक्तं न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुबिद्धमिव ज्ञानं सर्वशब्देन भासते इति। उत्तरार्द्धे नानुव्यवसायः प्रमाणं दर्शितम्। अत एव च सुषादृश्यमानमप्यज्ञातबोधकं पदार्थं किमिदमिति न जानामीति व्यवहरन्ति तदुपदेशे च ज्ञातमिदमिति व्यवहरन्ति। एतेन मणिमन्त्रादिन्यायेन तत्तत्पदवाच्यत्वग्रहो विशेषधर्मप्रकारेण ज्ञाने तथा व्यवहारे नु व्यवसाये च हेतुरिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्। मणिमन्त्रादिन्यायेन कारणत्वकल्पनापेक्षया स्मदुक्तस्यैवौचित्यात् तद्गृहे सति स्मृतस्य तस्य भावे बाधकाभावात् तत्तदर्थं प्रतिबन्धककल्पने गौरवमनुभवविरोधश्च। किंचपि कपदशक्तिग्रहवतोऽयं को किल इत्यनुव्यवसायापत्तिस्तवपिकत्वको किल त्वयोरभेदात्। मम तु तत्तत्पदभानान्न दोषः त एव कणादसूत्रवृत्तिरुद्भिः कीर्तिदिङ्गागादिभिर्नामसंसर्गविषयकत्वं सविकल्पकलक्षणमुक्तम्। पातञ्जलानामपीत्यमेव सविकल्पकलक्षणं संमतम्। एतेन ज्ञानं शब्दाननुबिद्धमेवार्थज्ञानस्य वाचकशब्दाभावादर्थवाचकेनेतिकरणयुक्तेन घटइति जानामीति तद्वावहारइत्यपास्तम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणेऽव्यपदेश्यत्वं विशेषणं वदता गौतमेन शब्दज्ञाने शब्दभानस्याङ्गीका

राम

४४

रत्ना। अत्र परिप्रयमानत्वं व्यपदेशविषयकत्वं व्यपदेशाश्चार्थवाचकशब्द इति तद्वाच्ये स्पष्टम्। एवं चान्यत्र तदभानाग्रहो मुधेति पातज्जलाना
माशयः। शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शब्दत्वापत्तिरिति वदता वा तस्यायनेन शब्दजबोधस्य शब्दविषयकत्वमुक्तप्रायमेव। शब्दविषय-
कत्वमेव च शब्दत्वं न तु शब्दजन्यत्वमिति तत्रैव वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम्। स्वरूपमिति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत्। तत्र हि न वा
एतदुक्तव्यं किं कारणं शब्दपूर्वकोत्तर्ये संप्रत्ययः आतश्च शब्दपूर्वो योऽपि ह्यसौ नाम्नाः॥ ह्यतेनामचयतातेन नोपलब्धे भव-
तितदा पृच्छति किं भवानाहेति शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः इह शास्त्रे शब्दे संभवादर्थैः संभवादर्थस्य निवृत्तिरित्युक्तम्।
शब्दपूर्वको हीत्यस्य श्रोतुं शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह तश्चेति प्रकाश-
न्तरमाह। शब्दपूर्वकश्चेति शब्दविशेषणक इत्यर्थः। तेनार्थः संभवेन कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भा-
वः। चकारेणास्य युक्त्यन्तरत्वमेवोचितम्। मन्त्रे यजुषीति च यदुच्यते तत्र मन्त्रशब्दादौ कार्यसंभवेन मन्त्रादिसहचरितेऽर्थे भ-
विष्यतीति भाष्यप्रतीकेऽयदेन स्पष्टमेवोक्तम् साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमादिति। किंच प्रत्यक्षादावपि विषय-
ताभाननियमनिर्वाहाय पदभानमावश्यकं यज्ज्ञानेन तत्पदादिविषयंतत्तज्जन्यबोधीयविषयतासमानविषयताकमिति निय-
मात्। सन्निकर्षादिभिस्तु न व्यवस्थाधटोरूपवानिति ज्ञानवद्घटस्य रूपमिति रूपविशेष्यकत्वावस्थापितेन सन्निकर्षेण जनना

त। घटरूपोभयविषयकज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा पूर्वसत्त्वेन यदा यज्ज्ञानं पूर्वतदा तस्य विशेषणतेत्यप्युक्तम्। विशेषणज्ञानस्यै
व विशेष्यतावच्छेदकरूपेण विशेष्याग्रहदशायां तदनुत्पत्त्या विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टबुद्धिकारणत्वात्। अन्यथा किंचिद्रूपवदि
त्येव स्यादनु घटइत्यादि। किंच यथा विशिष्टस्यैविशेष्यमिति बुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेऽपि लाघवा
द्विशिष्टज्ञानप्रतिविशेषणज्ञानकारणमिति कल्प्यते। अतएव निर्विकल्पकसिद्धिः तथा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयतावगाहिबु
द्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यनिश्चयस्य कारणतायाः सर्वेषामावश्यकत्वेन विशिष्टबुद्धित्वमेव विशेष्यज्ञानस्य लाघवा
त्कार्यतावच्छेदकमुचितं घटइत्यादिविशिष्टबुद्ध्यावपि विशेषणज्ञानवदनुत्पत्त्येकविशेष्यज्ञानमपि फलभम्। अतएव घटघटत्वे
द्विति निर्विकल्पकाकारमाहुः। ये तु निर्विकल्पकेनेच्छन्ति विशेषणज्ञानादिकारणत्वं चनेच्छन्ति सन्निकर्षेणैव विशिष्टज्ञानमिच्छन्ति
तेषां त्वनुपपत्तिरेव। घटादिपदज्ञबोधे विषयताभाने तु घटादिपदानां घटत्वविशिष्टेशक्तिरिति शक्तिग्रहो न्यायमकः। घटत्वनिष्ठप्रका
रतानि रूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ने शक्तिरितितदर्थः। अतएव विषयताविषयकोऽनुव्यवसायः स्वरूपतो विषये विद्यमानपदार्थ
स्यानुव्यवसाये भाने तु आश्रयत्वादि विषयकज्ञानानुव्यवसाये माधुर्यादीनामपि विषयतापत्तिः। कुलरवज्जः स्वज्जकुब्जइत्या
दी विषयताभानं विना बोधविशेषस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च। संबन्धस्य स्वरूपसंबन्धेनैव भानवद्बुधविषयतानां स्वरूपतएव भा

तेन कयापि विषयतयेति नानवस्था । न च विषयतानां कार्यकारणभावबलादेव बोधः । तद्धो धकारणतानियामकत्वेन शक्तिकल्पना व
 श्यकत्वात् । समर्थसूत्रे भाष्ये च जहत्त्वार्थवृत्तिव्युत्पादनावसरे राजपुरुष इत्यादौ वाक्ये राजपदार्थविद्यमानविशेष्यत्वरूपस्वार्थ
 स्यत्याग इत्युक्तम् । एवं च ब्रह्मणुभवसिद्धं विषयताभानं तच्छब्दत्वं च । अतएव व्यक्त्या कृतिजातयस्तु पदार्थ इति सूत्रे न्यायवार्ति
 ककृतोक्तं तु शब्दो विशेषणार्थः किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो सा
 ध्य इति प्रस्तावेपिन्यायवार्तिककृतोक्तम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यनुमाने शब्दस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वं न भवतीति प्रज्ञाप
 नीयेत्यादिनापिशब्देः नित्यत्वं साध्यकृतकत्वेन हेतुना साध्यस्य योगाभावात् । अनेन परंपरासंबन्धानामसंबन्धत्वं दर्शयति ।
 किंचानित्यत्वमपि घटादौ सिद्धम् । तस्मादन्यधर्मत्वेन प्रज्ञातस्यानित्यत्वस्य धर्मिणा शब्देन यो विशेष्यविशेषणभावः स साध्यः
 स चोभयाश्रयः धर्मो विशेष्यो धर्मो विशेषणमिति । अनेन ज्ञाने विषयताभाने स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् । सर्वत्र
 शब्दमानमित्ययमर्थः । शब्द इत्यनेनापि सूचित इत्यग्रे निरूपयिष्यते । शब्दार्थयोरविभागादेव पश्य शायामथ
 रित्यत्रकः शब्द इति प्रश्नः । किंच तत्र प्रघट्टके जात्यादीनां शब्दत्वमाशङ्कितं तद्विविक्तशब्दतत्त्वाज्ञानात् । न चैवमपि गुणा
 दीनां गोशब्दत्वाशङ्कनकथं तेन शब्देन तेषां तादात्म्याभावादिति वाच्यम् । निरन्तरत्वरूपायुतसिद्धत्ववदवयवविशेषानुगत

ल. मं.

४६

सामान्यविशेषरूपगुणसमूहस्यैवद्रव्यत्वात्तस्मिन्निमित्तमिति सूत्रेद्रव्येचभवतः कः संप्रत्ययोगुणसमुदायोद्रव्यमिति भाष्यात्। किंच
 प्रत्ययव्यवहारः समुदायेप्रतीतिसंख्याया अवयवद्रव्यसूत्रेभाष्याच्च अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः समूहोद्रव्यमिति पतञ्जलि
 रिति पातञ्जलभाष्याच्च गुणपदेनावयवार्थमाश्रय। अतएव ब्रीहिषु शोक्षणजन्य संस्कारस्यांशत्वावयवत्वादिनावयवहारः समन्वयसू
 त्रेभामत्पांसमुदायसमुदायिनोश्च परस्परभेदाभेदाभ्युपगमः। अतएव मृदुघटो मृदिघट इत्याद्युपपद्यते गुणगुण्याद्योरिव। अतएव
 घटः शक्लौघटे रूपंगन्धः स्पर्श इत्याद्युपपद्यते। अतएव गुणाश्रयोद्रव्यमिति परेवदन्ति। अयुतसिद्धावयवविशेषानुगत इत्युक्तेर्व
 नादीनां नातिरिक्तद्रव्यत्वम्। निरन्तरत्वरूपायुतसिद्धत्वाभावात्। विजातीयावयवविभाग एव तन्नाशकः। भूयोऽवयवावच्छेदेन
 च स्फः संयोगश्च तत्प्रत्यक्षकरणं तदतिरिक्तोऽवयवीतुनोपलभ्यते ग्रावसमुदायस्थल इव। किंच तस्यातिरिक्तत्वे रूपगुरुत्वा
 देर्देर्गुण्यस्योपलम्भापत्तिः। अवयविनोरूपराहित्येऽप्रत्यक्षत्वापत्तिः। न चान्त्यावयवपरमाणूनामतीन्द्रियत्वेन तदाश्रितगु
 णाप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम्। रथाङ्गानां प्रत्येककार्यासामर्थ्येपि विलक्षणसमुदायभावे कार्यकरत्ववदुपपत्तेः। एवं च गोश
 ब्देन तत्समूहाभेदे तत्समूह्यभेदोपि सिद्ध एवेति भावेन गुणादीनां गोशब्दत्वाशङ्कालिङ्गं संख्याद्यन्वयिद्रव्यं सर्वनामपरामर्श
 योग्यं द्रव्यमिति तु स्वशास्त्रव्यवहारोपयोगीति बोध्यम्। गुणो नाम सद्रव्यत्तराशयस्तु गोशब्दस्यानुद्भूतभेदावयवानुगतस

राम-

४६

मूहेनैवतादात्म्यं ननु तदवयवैरपीति तत्र भेदः प्रतिभासमात्रकल्पितत्वेनाध्यस्तो राहोः शिर इति वत् अमेदस्तव्यावहारिक एवे
ति वाचस्पतिमिश्राः अन्येतूभावपि व्यावहारिकौ स्वर्णकुण्डलं स्वर्णस्य कुण्डलमिति च व्यवहारात् एतच्च व्यवहारान्यथानुपप
त्यैव तयोः क्वचिद्विरोधस्याप्यङ्गीकारात् अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तु प्रसाधिका पिनष्टिदृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिकेति श्रीहर्षो
क्तैः किंच स्वर्णत्वरूपेणाभेदस्य कुण्डलत्वरूपेण भेदस्य स्थितिरित्यविरोधः सामानाधिकरण्यं चैकार्थबोधकत्वमेव प्रकार
विशेषानपेक्षोः भेदस्तु भेदेन विरुद्धः प्रतिभासकल्पितत्वेपियाव ह्यवहारदर्शनं ब्रह्मज्ञानतः प्राक्शक्तिरजतवत् तच्च व्यवहारान
पगमेन व्यर्थपरिश्रमत्वात् राहोः शिर इत्यत्रानेकावस्थायुक्तसहोरेकावस्थायुक्तशिरसोः वयवत्वेन तत्रापि व्यावहारिकभेद
एव वस्तुतस्तत्र विकल्पात्मकमेव ज्ञानं शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्प इति तल्लक्षणं पतञ्जल्युक्तम् शब्दज्ञानजन्यो बा
धवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थः किंच शब्दप्रयोगं तज्जन्यं ज्ञानं चानुपपत्तिः तज्जनको बाधवस्तुशून्यो वृत्तिविशेषो बाधा बा
धकालाविशेषेण सदैव जायमानो विकल्प इत्यर्थः अनेन वक्तुः शब्दप्रयोगजनकमानसज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तम् विपर्यये तु
बाधोत्तरं शब्दप्रत्यययोरभावान्न तेन गतार्थता हरिणाप्युक्तम् अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हीति अत्यन्तेत्यस्य बहिरि
त्यादिः ज्ञानमवष्टभ्य शब्दः स्वप्रयोगं करोतीत्यपि तदर्थः अतएव पुरुषस्य चैतन्यमिति तदुदाहरणं पातञ्जलभाष्ये दत्तं न हितस्मा

३-मे- दस्यकश्चिद्विशेषः। व्यपदेशिवदित्यस्यायमर्थः। मुख्यव्यवहारविषये यथा शास्त्रीयकार्यं तद्वन्मुख्यसंबन्धाद्यभावेपि कार्यमिति। स्वर्णं
 ४७ कुण्डलस्थले देशकाले क्येपि न्यूनाधिकमूल्यदर्शनेन व्यावहारिकभेदोप्यवश्यं स्वीकार्यः। नहि प्रातिभासिकेन तदुपपत्तिः शक्तौ।
 प्रातिभासिकरजते सर्वथा मूल्याभावाद् इत्यपि कश्चित्। राहोः शिरदत्यादाववस्था कल्पितोः वयवावयविभावद्वितुनयुक्तम्
 बोद्धुणामनेकावस्थाविशिष्टस्य तत्त्वेन राहुपदादबोधात् अतएवेयायेत्यादाविकारस्य प्रथमावयवत्वं कथमित्याशङ्क्य लोकवि-
 ज्ञानास्तिष्ठमित्कत्तं भाष्ये। लोकवदेवशास्त्रेऽविचारितरमणीयो व्यवहारः। किंचास्यविकल्पात्मकज्ञानजनकत्वेव स्तुप्तिः सिद्ध्यापत्तिः
 विषयभेदेन विषयताङ्गीकारे तु अन्त्यः। केचित्तु शब्दाभेदेपि विकल्पेन व्यवहारः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहश्च यथाऽद्यतनेऽप्यनद्यतनोस्तीति
 लङ्घिष्यके भाष्ये प्रयुक्तमिति तदाशय इत्याहुः। केचित्तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमित्याशयेन शङ्का। अयंचन्यायो मूलकार-
 णोपादानककार्योपादानके कार्ये मूलकारणभेदस्यापि व्यवहारेण सिद्धः। यथा तन्मात्राद्युपादानकेपि प्रकृत्याद्युपादानकत्व-
 म्। गुणो नाम स इत्युत्तराशयस्तत्र स्वाभिन्नवस्तुत्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषय एवोक्तन्याय इति। स्वर्गनरकयोस्तु नैक्येय-
 दन्तः करणावयवपरिणामः सुखं तदतिरिक्तावयवपरिणाम एव दुःखमित्यङ्गीका- रात्त्येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्घ्र्यलककुदखु-
 रविषाणि नोसंप्रत्ययो भवति सशब्द इति भाष्याशयस्तत्र यथाचिज्जडयोस्तादात्म्यावभासेपि चित्त एव भासकत्वं जडस्यावभा-

राम

४७

स्यत्वमेवस्वभावात्। तथास्वभावादेवशब्दस्यभासकत्वमर्थस्यावभास्यतेतिवदन्ति। तस्माद्बुद्ध्यावच्छिन्नाकाशधर्मोपमान्तरः स्फोटो
 दौः शब्दार्थबौद्धैवज्ञानविषयः शक्तिग्रहविषयश्च ज्ञानेचवृत्तिरूपंबुद्धिधर्मएवेति। एकदेशस्थत्वात् तेषामितरेतराध्यासः शब्दार्थ
 प्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानमितियोगस्तत्रोक्तउपपन्नः। सच्चानादिवासनावशा
 दनादिरेव। एवंशब्दार्थधर्मयोरिति न कुतर्कावसरः। अतएव निकारोपेपश्चाद्धनमहहभोस्तद्धिनिधनम्। एमेति द्युक्षरं नाममा
 नमङ्गुलिनाकिनः। गर्वमङ्गु भागवस्यशौर्यमङ्गुश्च वालिनः। हिरण्यपूर्वकशिपुं प्रचक्षत इत्यादिसंगच्छते। अन्ये हिरण्यक
 शिपुनामानमिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। अतएव कथितपदत्वं दोषोपि क्वचिन्नदोषः। उदेतिसविताताम्रस्ताम्र एवास्तमे
 तिच। संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपतेत्यत्र ताम्रपदं विनानतादृशो बोधः। पदप्रकारकबोधादिति प्रकाशकतः। तदुक्तं हरि
 णा- यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितं। तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्येनैकता। अर्थभागैस्तथा तेषामान्तरोर्थः प्रकाशत इ
 ति। एकस्यैवात्मनो भेदो शब्दार्थावपृथक्स्थितावितिच। अन्तस्तथास्थितावपि बहिर्भेदेन भासेते। तस्यैव शक्तिभेदात्। अक्रमे
 तस्मिन् क्रमभासोपितच्छक्तिवशादेवेत्यपितत्रैव स्पष्टम्। किंच बौद्धपदार्थानङ्गीकारे सर्वेषां तु सनामानिकर्माणि च पृथक् पृथक्
 वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थास्य निर्ममेदिति स्मृतेः। सभूरिति व्याहरतु सभूमिमसृजतेति श्रुतेस्तु सृष्टेः प्राक्भूः शब्दादिभ्य।

न. मं.
४८

स्तदर्थज्ञानपूर्वकं सृष्टिरितिलाभेन तदा बाह्यभुवोः भावाद्भूः शब्दस्य शक्तिग्रहपूर्वकं कस्यार्थस्य बोधः स्यात्। न च जातेर्नित्य
त्वात्तत्र शक्तिग्रह इति वाच्यम्। अद्वैतिनां जातेरप्यनित्यत्वेन तस्या अपि केनचिद्वैदिकशब्देनैव ज्ञानपूर्वब्रह्मणानिर्माणे तत्राप्य
स्या एव दुरवस्था याः सत्त्वात्। निराश्रयजातिस्तत्वे मानाभावाच्च तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नब्रह्मसत्ताया जातित्वेप्यवच्छेदकाभावा
त्तस्यास्तदाजातित्वाभावात्। किंच तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्ना ब्रह्मसत्ता जातिरिति गौरवान्नुक्तमित्यग्रे वक्ष्यते। अपागादग्रेरग्नित्व
मिति श्रुत्या तन्नाशस्यैव कथनाच्च। तस्मात्सर्वज्ञत्वाद्भगवदनुग्रहाच्च वेदलाभवत्तदैवस्वबुद्धिर्वर्तिपदार्थस्य स्थूलरूपेण भान
म्। तत्संबन्धग्रहो बोधश्च हिरण्यगर्भस्येति बोध्यम् सचायं स्फोटान्तरप्रणवरूप एव। ओंकार एव सर्वावाक्यसैषां स्पर्शाश्च भि
र्ज्यमाना बह्वीना नाना रूपा भवतीति श्रुतेः। बह्वीवाक्यपदादिरूपानाना रूपा घटपदादिरूपा च। अकार एवेति श्रुत्यन्तरे पाठस्तत्रा
प्यवयवद्वारा प्रणवो पलक्षणत्वम्। द्वादशस्कन्धे भागवते प्रणवस्य स्फोटत्वं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र हि समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः
परमेष्विनः। हृद्याकाशादभून्नादौ त्तिरोधाद्विभाव्यते १ हृद्गताकाशादित्यर्थः। यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्माभिरपि राम
विभाव्यते श्रूयते। ततो भू-त्रिवृदोंकारो योः व्यक्तप्रभवः स्वराट्। यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः २ त्रिवृत्त्रिमात्रः अव्यक्त
ईश्वरः प्रभवो यस्य सः। अतएवाह भगवतो लिङ्गं गमकः कोसौ परमात्मा तत्राह। शृणोति यद्मं स्फोटं रूपे श्रोत्रे च शून्य हृक्। येन वा ४८

गव्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ३ सुप्ते श्रोत्रे कर्णपिधानादिवृत्तिके इमं प्रणवरूपं स्फोटं स्थूलस्वरूपेण परिणतमपि यः शृ-
 णोति परमात्मा जीवस्य तु करणाधीनज्ञानत्वात् करणस्य चावृत्तिकत्वान्न तदा श्रोतृत्वम् । ईश्वरस्तु यतः शून्ये पीन्द्रियवर्गे ह
 गृज्ञानं यस्य तादृश इति श्रोतैव जीवस्य तदुपलब्धिस्तु ईश्वरद्वारिकैव । यथानिद्राकालेलीनेन्द्रियमपि जीवं परमात्मैव शब्दं श्रुत्वा
 प्रबोधयति तद्वत् । येन प्रणवेन वा गूढहृतीव्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशाद्वाक्तिः ३ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वा
 चकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्देवबीजं सनातनम् । ४ स्वधाम्नः स्वकारणस्या किंच सतदंशभूतसमस्तदेवतावाचकोपी-
 त्याह । स प्रणवः सर्वमन्त्राणामुपनिषद्देवस्य स्वरूपम् । यतो वेदकारणं तत्कारणत्वेऽपि न विकारित्वं यतः सनातनं सदैक-
 रूपम् । तस्य ह्यसंख्ययो वर्णा अकाराद्याभू गूढहृ । धार्यन्ते ये स्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ४ अकाराद्या अकारोकारमकाराः । तस्यै-
 त्यवयवावयविभावे षष्ठी । यैरकाराद्यैस्त्रयस्त्रित्वसंख्यायुक्ता भावा धार्यन्ते तत्कारणत्वात् । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । नामा-
 नि ऋग्यजुः सामलक्षणाणि । अर्था भूर्भुवः स्वर्लोकः । वृत्तयोजायत्स्व प्रसुषुप्तयः । अनेन तस्यैव सर्वप्रपञ्चकारणत्वोक्ता ५ त-
 तोऽक्षरसमास्नायमसृजद्भगवानजः । अन्तःस्थोऽप्रस्वरस्पर्शदीर्घह्रस्वादि लक्षणम् । ६ ततोऽकारादिभ्योऽन्तःस्थादयो लक्षणं
 यस्य तम् । ६ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः । स व्याहृतिकान् सौंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ७ असृजदित्यनुषज्यते च

त्वारीहोत्रुपलक्षितान्नृत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयं हौत्राध्वर्यवादि कं कर्मचातुर्होत्रंतद्विवक्षयेत्यर्थकमुक्तमिति। निरुक्तभाष्येपि उ-
 क्तरीत्यापदसत्ताभावाशङ्कोत्तरभूतं व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्येति प्रतीकमादायोक्तमभिधानाभिधेयरूपाबुद्धिदृष्ट्या काशप्रतिष्ठिताप-
 रबोधनेच्छया पुरुषेणोदीर्यमाणा कण्ठादिषु वर्णभावमापद्य बाह्याकाशस्थं शब्दं स्वस्वरूपं कृत्वा श्रोत्रद्वारेण तत्र स्थितां श्रोतुर्बुद्धिं म-
 नुप्रविश्य सर्वार्थसर्वाभिधानरूपां तत्तद्बुद्धिं व्याप्नोति पुरुषयत्नजावक्रोद्धाताः परं नश्यन्ति न शब्दः स च तदनुक्तो र्थप्रत्ययं जन-
 यति इति तत्रत्यपदत्वादिकं वक्रोद्धातेष्वारोपयन्ति तद्गतनाशादि च तस्मिन् पुरुषबुद्ध्यावस्थस्यैव चार्थस्य प्रत्ययमादधाति शब्दस्ते-
 नैव तस्य संबन्धादिति। स च शब्दो वस्तुतए कोपितत्तद्वर्णसंस्कारैः प्रतिबिम्बिततत्तद्रूपोऽनन्तपदरूपतामिवापन्न इति सर्वपदरूपः सर्वार्था-
 भिधानशक्तिः। सा शक्तिश्च योगिप्रत्ययगम्यानां समज्ज्ञानगम्याय त्रैवं व्यवहारादिना तज्ज्ञाने तस्यैवास्माकं बोध इति मर्यादा। एवमेकैकव-
 र्णोपि सहकारिवर्णान्तरसंबन्धादनन्तपदरूप इति सोपितच्छक्तिरिति गकारौकारविसर्जनीया गोर्वाचका इति लोकस्याविचारितरमणीयेत-
 त्समूहे वाचकत्वग्रहस्तादृशस्यैव च शास्त्रेणान्वारव्यानंतदृष्ट्या बोध्यम्। तदुक्तं भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इति-
 लोके र्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिर्वर्णात्मकस्तत्समूहः शब्द इति तदर्थः। अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्नोद्दत्तमुत्तरम्। अखण्डोपि स्फो-
 टो गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्च चरमावस्थया विसर्जनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्यज्यते इति वर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिर्लोकस्ये-

तिबोध्यम्। एवं सर्वपदेषु पदान्तरसहकारेण नानावाक्यभवनशक्तित्वे तत्तद्वाक्यार्थबोधजननशक्तिमत्त्वं च। यद्यपि परस्वबुभुक्षितार्थप्र-
 त्यायनायशब्दप्रयोगः परस्य च प्रवृत्त्यादिविषयएव प्रायेण बुभुक्षितः सच वाक्यार्थ एवेति सर्वशब्दास्तत्परा एव। यत्रापि केवलं वृत्त इति
 प्रयुज्यते तत्राप्याकाङ्क्षातात्पर्यादिवशादस्ति चलति स्तिष्ठतेवेति पदान्तरार्थानामध्याहारः क्रियाविशेषतात्पर्यानवधारणेऽप्यस्तीत्यध्याहा-
 रः। बुद्धिसत्ताया बोधविषयबौद्धपदार्थेनाव्यभिचारात्। लोकेऽस्त्यर्थे विनाशुद्धपदार्थानवगतेऽप्य। एवं क्रियापदादिमात्रप्रयोगे सर्वकार-
 काद्यध्याहारः। चैत्रोऽग्निना तण्डुलान् पचतीत्यादिप्रयोगस्तत्कारकान्तरनिवृत्त्यर्थः क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थो नियमायेति स्पष्टमर्थवत्सूत्रे
 भाष्ये। तथापि यौगिकेषु अन्वारव्यानलाघवाय पदानितत्र प्रकृतिप्रत्ययभागास्तत्तदर्थान् कल्प्यन्ते तद्द्वारा पदार्थबोधनं वाक्यार्थबोधनं च
 शास्त्रफलम्। केवलरूढेषु तु वर्णसाजात्यादिनावयवकल्पनम्। स्पष्टं चेदं निरुक्ते। यत्र तु वाक्यस्यैव शास्त्रेण संस्कारस्तत्र नैव पदात्पदार्थ-
 बोधः। यथा षट्सत्तद्वत्यादौ। अत एव डः सीति सूत्रे भाष्ये धुडादयः पूर्वान्ता एव किं न क्रियन्त इत्याशङ्क्य पूर्वान्तेऽप्युत्वा पादने न समाहित-
 म्। अन्यथा तत्कारविशिष्टस्य सत्पदार्थबोधकत्वाय परादित्वमेवावश्यकमिति तद्विचारा संगतेर्निर्देष्टव्यत्वात्। मम तु वाक्यार्थबोधे मेदा-
 भावान्न दोषः। एतेन पदात्पदार्थज्ञानपूर्वक एव वाक्यार्थबोध इत्यपास्तम्। वस्तुतः सर्ववाक्यमखण्डमेव पदान्यसत्यान्येव पदात्पदा-
 र्थबोध इत्यङ्गीकारे चैत्रादिपदानां सकलक्रियासाधारण्ये गृहीतशक्तिकानां तत्तदर्थान्वितविशेषबोधाय लक्षणापत्तौ शक्त्या बोधक-

त्वमङ्गः। सामान्यरूपेण विशेषबोधेपिलक्षणेति स्पष्टं काव्यप्रकाशे। किंच पदानां सत्यत्वे राजानं राज्ञा राजनीत्यादौ राजरूपार्थप्रत्या-
यकस्यानियतत्वं न स्यात्। सत्यस्य नियतत्वात्। हे राजपुरुषेत्यत्र राजेति क्रियापदार्थप्रतीत्यापत्तिश्च। अतएव भाष्येन लक्षणेन पदकारा-
अनुवर्त्यादित्यादिनाऽऽशितः कर्त्तव्यत्वाद्दौ पदानामसत्यत्वं दर्शितम्। सत्यत्वे तु लक्षणेन तदननुवर्तना संगतिः। पदप्रकृतिः संहितेत्यत्र तु ष-
ष्ठीसमासः। तथा च तत्रैव कैयटः संहितेत्येवापौरुषेयी पदानितु पौरुषेयाणीति। किंच तेषां सत्यत्वेऽश्वकर्णादावश्वार्थप्रतीत्यापत्तिः। इदं
रूढमिदं यौगिकमिदं योगरूढमित्याद्यपि शास्त्रकृत्कल्पनैव विशिष्टार्थबोधार्था। बुद्धे च तत्र प्रयोजनसंपत्तेरुपायपरित्यागः। अतएव
व्याकरणभेदेनोपाया अनियताः। तदुक्तम् उपादायापियेहेयास्तानुपायान् चक्षते। उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठतइति। ननु पदा-
नामसत्यत्वे प्रतिनिधुच्छेदः। तथाहि ब्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ यागेन सकलद्रव्यासेपे ब्रीहिश्रुतिर्नियमार्था ब्रीहिभिरेव नान्यैरिति। तत्र ब्रीह्य-
भावेनित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यस्य च लोपो माभूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते। तत्र ब्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वात् प्रतिनिधेरपि श्रौतत्व-
मित्यग्रे निरूपयिष्यामः। तत्र प्रतिनिधुपादानेपि तद्वाक्या स्वण्डार्थस्याननुष्ठानान्नित्यादेर्विलयः। नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् राम-
। एवं च क्रियानप्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एवेति न्यायोच्छेदः। किंच वनात्पिकानीयतामित्युक्तेः पिकइति प्रश्नानुपपत्तिः।
अपि च श्वेतं छागमालभेतेत्यादौ क्रियायाश्चागद्रव्येण श्रौतः संबन्धः द्वितीयाश्रुत्या साक्षात्प्रापितत्वात् श्वेतगुणस्य तु तत्सामान-

धिकरण्याद्वा कथीयः। निगुणद्रव्यस्य निरधिकरणगुणस्य चाभावात् तस्य ह्यनेन संबन्धपूर्वकमेव क्रियासंबन्धात्। तत्र श्रुतिप्रापितद्र-
 व्याहृता कथप्राप्तगुणस्य दुर्बलत्वात्। श्वेतच्छागाभावेऽन्यवर्णश्च्छागाभावात् न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः श्रुतिबाधापत्तेरिति सिद्धान्तः।
 अखण्डार्थत्वे सर्वस्यैकस्य पत्वात् केन कस्य बाधः। अपि च पदार्थनिबन्धनवाक्यीयसकलमीमांसान्यायासिद्धिरिति चेन्न। अखण्डादे-
 ववाक्यात्तदर्थान्न कल्पनया शास्त्रे पदपदार्थापोहारेण तमादाय सकलेऽसिद्धेः। एवं च कल्पितपदपदार्थाश्रयैमीमांसान्यायैस्तादृशा-
 खण्डार्थबोधनम्। किंच पदैः पदार्थबोधैरेव दधानयेत्यादौ संहितया पदस्वरूपनाशादर्थबोधानापत्तिः। किंच राजपुरुषादौ पृथगुप-
 स्थित्यपृथगुपस्थितीविरुद्धे आपद्येताम्। पदानां पृथगुपस्थापकत्वस्वभावत्वात्। वृत्तेस्तद्विपरीतत्वाद् वृत्तौ जहत्त्वार्थत्वादिविक-
 ल्पोऽपि वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिरिति मन्यमानाननुबुधान्प्रतिकल्पनैव। एवमुत्तरपदार्थप्राधान्याद्यपि श्वेतोधावतीत्यादावखण्डमे-
 ववाक्ये तन्त्रेणोभयार्थबोधकम्। एवं च सकलशास्त्रव्यवहारस्तदनुसारिलोकव्यवहारश्चापोहाराश्रयेणैव बोध्यः। प्रकृतिप्रत्य-
 यविभागोऽप्येवमेव। तदुक्तं धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोर्थो न विद्यते। कृतद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः। प्राग्विभक्तेस्तदन्त-
 स्य तथैवार्थो न विद्यतइति। अतएव प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थकचिदन्यतरएवाभिधत्ते। यथेयानिति। अहनिति च। तथा कचित्प्रत्यय-
 ह्येन कर्त्राद्यर्थबोधो यथा पचतीति। कचिदेकेनैव यथातीति। किंच येन कस्मिंश्चिद्वाक्यकारणेऽन्यार्थत्वेनोक्तास्तेऽन्यत्र प्रकृत्यर्थ-

त्वेनोक्ताः। तस्मात्पदपदार्थाद्यसत्यमेव। शास्त्रमप्यसत्यव्युत्पादकमेव। तदुक्तं शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते। उपायाः शि-
 स्यमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्येव तर्कनिस्थित्वा ततः सत्यं समीह्यत इति। अनादिमिथ्याभूतशारत्राभ्यासानुसारेणैव शब्दाः
 शास्त्रज्ञलोकेनार्थप्रत्यापकतया गृह्यन्ते केनचित्। यथा घटादिकं परिच्छिन्नं दृष्ट्वा सर्वोपि विषयप्रपञ्चः परिच्छिन्नत्वेन गृह्यते। भावा-
 नामुत्पादं दृष्ट्वा च शास्त्रतमपि ब्रह्मोत्पादवदिति मन्यते लोकेन तद्वत्। तदुक्तं घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नो वसीयते समारम्भा-
 च्च भावानामादिमद्ब्रह्मशाश्वतमिति। लोके विप्रप्रपञ्चः समारम्भउत्पत्तिः। किंच त्वं ग्राममप्रवः अश्वोगच्छति अजापयः शम्भून्
 अजापयः पिबेत्यादौ नामारब्धा तस्मात्तुल्ये वाक्यार्थादेव प्रचात्पदपदार्थनिर्णय इत्यखण्डमेव वाक्यबोधकमखण्डार्थस्येत्युचित-
 म्। तदुक्तम्-यथैवानर्थकैर्वर्णैर्विशिष्टैर्योभिधीयते। पदैरनर्थकैरेव विशिष्टैर्योभिधीयते। नहि किंचित्पदं नामरूपेण नियतं क्वचित्
 । पदानामर्थरूपेणैव वाक्यार्थादेव जायत इति। वाक्यैः खण्डत्वं चापृथगुपस्थितिजनकत्वम्। अपृथगुपस्थिति विषयत्वं चार्थैः खण्ड-
 त्वम्। पदानां केवलानां पृथगुपस्थापकत्वं हतिघटकानामपृथगुपस्थापकत्वमिति तु शास्त्रकृतकल्पनैव। यदपि केवलं पदं सदित्या-
 दिप्रयुज्यते। तदप्यन्ततोऽस्ति क्रियाघटितार्थबोधकमिति तदपि वाक्यमेव। साधनस्य साध्यक्रियाकाङ्क्षत्वात् साध्यक्रियायाश्च साधना-
 काङ्क्षात्वात्। एवमर्थेपि येवादिनां नानापदान्तेऽपि तत्तच्छास्त्रवासनावशात् कल्पिता एव। यथाः भिहितान्वयोन्यविधानमिति।

संसर्गो वाक्यार्थः संसृष्टः पदार्थः स इति जातिः पदार्थो व्यक्तिर्वेत्यादि। अतएव घट इति प्रयुक्ते वैशेषिकोऽतिरिक्तमवयविनंबुद्ध्यते। सां
ख्यो गुणसमूहं बौद्धादिः परमाणुसमूहम्। यद्यपि ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति तथापि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारासंभवाद् व्यवहा
रकाले तेऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशानां प्रकारैर्व्यवहरन्ती विनतद्वचसापि पदपदार्थसत्यत्वं मन्तव्यम्। अत्र वाक्यार्थस्यापेक्षिकं सत्यत्वं द्रष्ट
व्यम्। सर्वव्यवहारस्यासत्यविषयत्वात् वाक्यार्थश्च प्रतिभामात्रविषयः। प्रतिभा च जन्मान्तरसंस्कारजापि। यथा मधौ पिकस्य पञ्चम
स्वरविराजो जन्मान्तरसंस्कारजः। अतएव शाश्वद्भूतमस्तीत्यादि तोपि सः। प्रतिभाविषयत्वाच्च प्रतिभावाक्यार्थ इति व्यवहार इत्यलम्
ननु पदतदर्थकल्पनायामपि देवदत्तगामभ्याजशुक्लादण्डेनेत्यादौ क्रियाकारकभावसंबन्धस्य विभक्त्यैवोक्तत्वेन को वाक्यार्थः। संबन्ध
संबन्धस्य तु भावेन मानमनवस्था चेति चेन्न। पदार्थानां परस्परविशेष्यविशेषणभावरूपान्वयस्य वाक्यार्थत्वात्। यद्यपि विभक्तिप्र
कृत्यर्थगतविशेषणत्वमपि विभक्तिशक्यमेव तथापि विशेष्यनिष्ठमितरपदार्थनिष्ठविशेषणतानि रूपितविशेष्यत्वं वाक्यशक्य
मिति बोध्यम्। एतच्चोपपादयिष्यते। ननु क्तान्वयरूपवाक्यार्थस्य तद्घटकपदानुपस्थितत्वेनापूर्वत्वान्न तत्र शक्तिग्रहासंभवस्तथोप
स्थिततद्विषयकशक्तिग्रहे च तस्या पूर्वत्वहानिरिति चेन्न वृद्धव्यवहारदर्शनसहकृतमनसोपस्थितविशिष्टतद्ग्रहसंभवात्। क्वचिदुपदे
शेन तद्ग्रहसंभवाच्च। क्वचिदाकाङ्क्षावशात्तदैव तत्र शक्तिग्रहे बोधश्च पश्चाच्छब्दत्वात् कल्पितान्वयव्यतिरेकाम्यां तत्तत्पदार्थतत्तत्पदशक्तौ व्यव

ल. म.
५२

स्थितायामर्थान्हाके उक्तान्वयविषयशक्तिरवतिष्ठते। सर्वथाऽज्ञातस्य संबन्धस्य भानं त्वनुभवविरुद्धम्। इदं चार्थवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। त
आप्रातिपदिकार्थसूत्रेष्वपि शेष इति सूत्रे च भाष्ये। तत्र हि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्य रूपं यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। त
त्राधिक्यमिति स्वार्थेऽप्यत्र तत्र नान्यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्। तदुक्तम् वाक्यरूपस्य वाक्यार्थेऽतिरन्यानपेक्षयेति। नन्वाकाङ्क्षादिसहकारेण
पदैरेवोक्तसंसर्गस्यापि भानोपपत्तौ तत्र वाक्यस्य शक्तिकल्पने मानाभावो गौरवं चाकाङ्क्षा च वक्ष्यते इति चेन्न। तत्तत्समभिव्याहारेऽर्थसं
बन्धे बोधजनकत्वानुपपत्त्या संबन्धावश्यकत्वाच्च। पदेषु तत्तदर्थसंबन्धवत्। तदुक्तं भट्टपादैः। न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः।
वाक्यार्थोऽलस्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते इति। हियतः सर्वत्रैव एकपदप्रयोगेऽपि प्रविशति पिण्डीमित्यादौ। एतदर्थश्चात्रैव दृश्यते। एवं च वाक्य
र्थत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। तत्र प्रत्येकं पदस्य सामर्थ्यमिति न युक्तम् विनिगमनाविरहात्। पदानां तद्विषयसामर्थ्यात्प्रागे युक्त्यन्तरमप्युक्तं तैः। सा
क्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्। वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले। वाक्यार्थमित्येतेषां प्रवृत्त्या नान्तरीयकम्। पाके ज्वालेव
काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति। एवं च पदतात्पर्यविषयता वाक्यसंबन्धत्वं च स्पष्टमेव। एवं च पदवृत्तिः केवलपदार्थबोधिका वाक्यवृत्तिरुक्तवि
शिष्टार्थस्यैव बोधिकेति बोध्यम्। यत्तु पदैः पदार्थोपस्थितौ पदार्थानां परस्परकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधो न तु स वाक्यसंबन्धः। वाक्यार्थ इ
त्यस्य च वाक्यप्रयोजनमित्यर्थ इति तन्मा अन्वयस्य शब्दासंबन्धत्वेन हि विषयकबोधस्य शब्दयामीत्यनुव्यवसायानापत्तेः। धूमपदोपस्थि

राम

५२

तद्धूमेन जातबन्धुनमितेरपि शब्दत्वापत्तेः। किंच शब्दानामर्थद्वारकसंबन्धस्यैवाङ्गीकारेण वाक्यानां च तदभावात्परस्परमिमेवावयवसं-
बन्धेद्वत्यादिव्यवहारानापत्तेः। नचप्रयोजनभूतबोधविषयद्वारकएवतयोः संबन्धइतिवाच्यम्। ईदृशस्यापि संबद्धत्वव्यवहारप्रयो-
जकत्वेमथुरापाटलिपुत्रयोरपिसंबद्धत्वव्यवहारापत्तेः स्वसंयुक्तावयवकदेशसंबद्धत्वादित्यलम्। यत्तुबोधजनकत्वानुपपत्त्या
नसंबन्धकल्पनाकिंतुस्मृतिरूपपदार्थोपस्थित्यनुपपत्त्यासाह्येकसंबन्धिज्ञानादपरसंबन्धिस्मरणविधयेतितत्कल्पना। बालोपिवा-
क्यार्थज्ञानकारणत्वेनपदार्थस्मृत्तिकल्पयित्वातदनुपपत्त्यैवशक्तिकल्पयतीति तन्न। पदार्थस्मृत्यनुपपत्त्याकल्प्यमानशक्तेः पदेष्वेव
कल्पनौचित्येनप्राथमिकशक्तिग्रहस्यैवपदविषयत्वसिद्धावन्वयव्यतिरेकाभ्यां पश्चात्तत्तत्पदशक्तिग्रहइतिसर्वतन्त्रसिद्धान्तविलया
पत्तेः। किंचैवमित्तांशवितेशक्तिरित्यादिपक्षाणां विलयएव। किंचपदार्थोपस्थितेर्नस्मृतित्वम्। तत्तायाअभानात्। तत्ताचपूर्वानुभूततैव
। अतएवानुभवविषयासंप्रमोषः स्मृतिरिति पातञ्जलसूत्रम्। अनुभवस्यैवविषयोवृत्तिरित्यस्तद्विषयरूपौतयोः संप्रमोषोऽनपहर-
णंयत्रसावृत्तिः स्मृतिरित्यर्थः। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये- वृत्तिग्राह्यविषयं ज्ञानं ग्राह्यविषयग्रहण इत्युभयाकारप्रतिबिम्बवच्चैतन्यरूपं स्व-
बिम्बाश्रयेतज्जातीयमेव संस्कारमारभते। तस्यच संस्कारस्य स्वाभाव्यज्जककालाद्युद्भूतस्य स्वसमानाकारग्राह्यग्रहणोभयविषय-
स्मृतिजनकत्वमिति। अनुभवसंस्कारस्मृतीनां समानाकारत्वेनेवकारणभावादेवमेवयुक्तम्। नचतत्तांशोऽहोर्धकासमवधाना-

ल.मं-
५३

तदभानम्। दृश्यते हि समूहा लम्बनात्मकानां पदार्थानुभवेऽपि कस्याचिदेव स्मरणमिति वाच्यम्। तत्तद्विषयांशोद्धोषकस्यैव नियमेन त
द्विषयकज्ञानोऽशोद्धोषकत्वेन तदंशे प्रमोषा संभवात्। किंतु ग्राह्यांशे एव सः। तत्तद्देशकालवृत्तित्वरूपतत्तायास्तु न भानं स्मृतावुचितम्। का
लादेस्तदनुभवेऽभानात्। न च दोषवशात्तत्प्रमोषः। नियमतस्तादृशदोषकल्पने गौरवात्। कृत्तस्य भ्रमजनकदोषस्य तन्मोषकत्वे तु विनष्ट
रजतस्य रागान्धस्य शक्त्यादिदर्शने तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमिति तत्तांशोद्धोषि भ्रमानां पत्तिः। दोषस्य विद्यमानत्वात्। किंच पदजपदा
र्थज्ञाने स्मरामीति नानुभवः शाब्दयामीत्यनुभवश्च। पदजपदार्थज्ञाने उद्बुद्धशक्तिग्रहजसंस्कारस्य हेतुत्वं फलबलात्। यथा तव वाक्य
र्थबोधजनकत्वग्रहजसंस्कारस्योद्बुद्धस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वम्। किंच पदार्थानुभवस्य शक्तिग्रहात्मकतया तत्र च शक्तिविशेषणतयै
व तद्ज्ञानेन तद्विशेषणकस्मृतिरेव स्यान्न तद्विशेषिकात्वदभिमतम्। किंच पदार्थोपस्थितिर्न शाब्दे कारणं किंतु पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थवि
षयसंस्कार एव तत्र कारणं स शक्तिविषयो पीत्यन्यत्। वाक्यशक्तिसत्त्वादेव समासग्रहणं वाक्ये प्रातिपदिकसंज्ञातिव्याप्तिवारणार्थमि
ति भाष्यसंगच्छते। तत्र केषां चिद्विशिष्टैव तत्तद्वाक्यस्य तत्तद्वाक्यार्थशक्तिग्रहः। अतएव समुदायतो विशिष्टबोधेऽपि पदविभागसामर्थ्या
भावो दृश्यते तेषाम्। एतेन विशिष्टशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणमित्यपास्तम्। कस्यचित्कारकत्वाद्विज्ञानतः कारकपदधातुघटितपद
योर्विशिष्टयोः कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वमिति सामान्यतएव ततः पदविशेषसमभिव्याहारज्ञाने सति तात्पर्यवशात्पदार्थविशेष

राम

५३

विशिष्टक्रियाबोधः। सामान्यशक्तिग्रहोपिततत्त्वार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितातत्त्वसंसर्गनिरूपितायातत्त्वार्थनिष्ठविशेषणतद्
त्यर्थसमुदायः शक्तित्वेवविशेष्यविशेषणभावापत्तेः। यत्वेतिनविपरीतोविशेष्यविशेषणभावः। यत्तुसर्वस्यसामान्यतः शक्तिग्रहएवबो
धकइतितन्माकारकत्वधातुत्वाद्यजानतस्तथाशक्तिग्रहासंभवात्। एतेनप्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधेतदर्थकपदोत्तरसार्थकप्रत्य
यतदर्थबोधकपदनिपातान्यतमजन्योपस्थितिर्हेतुरित्याद्यपास्तम्। कर्मत्वघटः अमुषट्इत्येतत्समभिहारव्युत्पन्नानांततस्तथाबोधेव्य
भिचाराच्च। नचस्याव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनतत्तद्भूत्यत्तिविशिष्टबोधेतत्तद्भूत्यत्तिः कारणमिति न द्वौ
षट्तिवाच्यम्। अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः। यत्तुवाक्यशक्त्यङ्गीकारेपदार्थानामिववाक्यार्थस्यापिस्मरणमेवस्यान्नतुअनुभवः। संबन्धि
ज्ञानतयैवपदज्ञानवत्तदुपयोगादितितन्मापदार्थानामपिस्मरणाभावस्योपपादनात्। किंचवाक्यार्थप्रतीतेर्नानुभवत्वम्। स्वर्गनरकादि
कृष्णवत्तदनुभवामीत्यप्रतीतेः। तस्माच्छब्दत्वेज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषएवनानुभवत्वव्याप्यमित्यलम्। तत्रसंबन्धस्यसंबन्धि
द्वयनिरूपितत्वेनैवबोधाद्वाक्यतो न पृथक्कृतहोयः। तदुक्तंहरिणा। नाभिधानंस्वधर्मेणसंबन्धस्यास्तिवाचकम्। अत्यन्तपरतन्त्रत्वात्प
क्षेवास्त्यनुवाचिकेति। पक्षेवसंबन्धस्यवाचिकानतुसंबन्धशब्दादीतितदर्थः। अभिधानम्। पदंसंबन्धिनोः संघटनस्वभावत्वेननित्यप
रतन्त्रत्वात् पक्षीपदंविभक्तीनांवाक्यस्यबोधलक्षणम्। पदानांनुपपत्त्यर्थबोधकत्वमपि। यत्तुमीमांसकैकदेशिनोवाक्यार्थवाक्यस्य

ॐ मं.
५४

लक्षणेति तन्म। वाक्यबोधान्वयस्य संबन्धरूपत्वेन तत्र वाक्यबोध्यस्य संबन्धस्य पदार्थस्य वा संबन्धग्रहाननुभवेन वाक्यबोध्यनिरूपितसंबन्धमूलिकायास्तद्रूपाया वा तस्या असंभवात्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि तद्वोधेन तदप्रसराच्च। न च तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थानुपपत्तिस्तद्विजम्। नियमतः पूर्वतात्पर्यज्ञानस्यापि कल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनस्यैवोचित्यात्। न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानिन इति पूर्वाहोक्तेः। हेतुत्वेनोपन्यस्तायां वाक्यार्थलक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते इति भट्टकारिकायां लक्ष्यमाण इत्यस्य प्रतीयमान इत्यर्थः। दृश्यत इत्यस्य प्रतीतिविषयत्वेनानुभूयत इत्यर्थः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थलक्ष्य एवेति च स्थिति रिति पाठे लक्ष्य इत्यस्य प्रतीतिविषय इत्यर्थकस्यास्तीति शेषः। सर्वत्रैव वाक्यार्थः प्रतीयमानोऽस्ति वेति स्थितिः। वक्ष्यमाणरीत्या वाक्ये कदेऽन्यायेनेत्यर्थः। अतएव केवलपदप्रयोगेऽपीत्यर्थकं सर्वत्रैवेति सार्थकमित्याहुः। यत्तु पदानामेवान्विते शक्तिः पदैरेव तदर्थप्रतीत्युपपत्तौ वाक्येऽपि शक्तिकल्पने मानाभावात्। तदुक्तम्। एवं हि संबन्धग्रहणमयमर्थोनेन शब्देनाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्येतरान्वितः सन्निभिधीयत इति। पदानां सामान्यत इतरान्विते शक्त्यवपिविशेषाविषयसामान्यबुद्ध्यभावात्सप्रभिव्याहारविशेषकारणत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानबलाच्च तत्पदार्थविशेषनिस्तृपितान्वयविशेषबोधसिद्धिः। अतएव पदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषजिज्ञासोपपत्तिः। तस्या अन्वयसामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्। विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वयविशेषरूपवाक्यार्थस्य प्रागुपस्थितावपि अन्वितत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणोपस्थिते शक्तिग्रहः सुलभः। इतरान्विते

राम

५४

शक्तिरिति नुन युक्तम्-इतरस्य पदान्तरलभ्यत्वात्। पदान्तरसमभिव्याहारे एव तच्छक्त्युद्बोध इति घट इत्येतन्मात्रान्वयधीः। ततो घटमात्रबोधस्तु शक्तिभ्रमात्। विशिष्टविषयायाः शक्तेस्तन्मात्रविषयत्वमपीति भ्रमः। यद्वा पदैकदेशन्यायेन विशिष्टे एकदेशे च पदानां शक्तिग्रह इत्युद्बोधः। एतेन कार्यवितेशक्तिः पदानामित्यपास्तम्। कार्यस्यापिलिङ्गादिलभ्यत्वात्। लिङ्गादिसमभिव्याहारे एव तद्बोधानुभवात्। आनयनाद्यर्थकपदसमभिव्याहारे एव वानयनादिबोधवदिति तन्मात्रं। अन्वयेशक्तिस्वीकारेपि विशेषबोधाय समभिव्याहारस्य तद्बोधकारणत्वस्वीकारे तथा कारणत्वाग्रहवतो बोधवारणाय तद्ब्रह्मस्यापि कारणत्वस्वीकारे समभिव्याहारे तदसंबन्धे तद्बोधजनकत्वानुपपत्त्या समभिव्याहारेपि तत्संबन्धाङ्गीकारे विपरीतगौरवात्। अन्यलभ्यत्वरूपतर्केण कार्यत्वाद्यंशत्यागवदेतस्यागस्याप्यौचित्याच्च। न चोपजीव्यविरोधः। उपजीव्यत्वे मानाभावात्। देवा हि प्रथमं तद्ब्रह्म तनुपदशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम्। मातापित्रादिभिश्चन्द्रोगौरित्यादिशब्देषु चन्द्राद्यभिमुखान्जुलीदर्शनपूर्वकमुच्चार्यमाणेषु बालस्याद्यशक्तिग्रहे व्यभिचारः। यत्र त्वनन्यथासिद्धतयोपजीव्यत्वं सिद्धं यथा यागस्य स्वर्गजनकता निर्वाहाय कल्पितेः पूर्वतन्त्रतदेव कारणमस्तु न याग इति शङ्कायां सद्बुधेनैवं प्रकृते। न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वात्तेन पश्चात्तनस्य बाधः। यथा दर्पणे चैत्रमुखं नास्तीति पूर्वप्रत्यक्षेण चैत्रमुखसंनिधानानन्तरं भाविनो दर्पणे चैत्रमुखप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पनमिति वाच्यम्। इदं रजतमिति ग्रहस्य पाश्चात्येन नैदं रजतमित्यनेन बाधात्। न च सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम्। सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये चन्द्रात्कल्पत्वप्रत्यये च व्यभिचारः। उक्तेमात्रा

दिनिर्दिष्टचन्द्रादौ बालीया घशक्तिग्रहेष्वभिचाराच्च । तस्माद्दोके प्रवृत्तिसेवादादिनोवेदे तदर्थनिर्णयकन्यायेन यद्बलवत्तदापकमित्या
 ध्यायितव्यवस्था । तत्र परेण पूर्वस्वभ्रमत्वप्रत्यायनमेव बाधः । पूर्वेण तु परस्य सोपाधिकज्ञानस्थले भ्रमत्वप्रत्यायनम् । क्वचित्तु तत्प्रतिबन्धः
 । यथा श्रोतविनियोगेन लैङ्गिकस्य तस्य बाधः । जिज्ञासापि फलविशेषदर्शने रसविशेषजिज्ञासावदुपपन्ना । ननु तद्वदेव तत्तथापि जिज्ञासानि
 यमो न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः । न चानयोः संसर्गविशेषज्ञानं मे भवत्वितीच्छायां तादृशज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्वत्कनया वि
 शेषज्ञानस्यापि सिद्धा जिज्ञासोच्छेद इति वाच्यम् । विशेषधर्मत्वेन ज्ञानेपितत्तद्रूपेण जिज्ञासोपपत्तेः । किंच सिद्धिर्न स्वस्वरूपतः प्रतिबन्धिका किं
 तु सिद्धत्वप्रकारकज्ञानमेव तथा । अतएव वस्तुसिद्धावपि तस्मिन् इत्त्वज्ञानेनेच्छानिवृत्तिः । वस्तुतः पदज्ञाने तादृशजिज्ञासैवासिद्धा किं त्वत्त्व
 षि जिज्ञासैवेत्यलम् । क्वचित्तु पदैरितरान्वितस्वार्थबोधनमस्त्येव । यथा त्रविशपिण्डीमित्यादौ । तथा हि । यथा भीमादयः पदैकदेशः पदस्या
 र्थप्रयुज्यन्ते । विशिष्टशक्तिग्रहकालेः तु निष्पाद्यवयवानामपि तत्र शक्तिग्रहात् । भीमसेनपदं दृश्यकूप्रयुज्यमानं तदवयवपदं च भीमसेने शक्त
 मिति शक्तग्रहः । न च सेनपदादपि तद्वैधापत्तिः । तत्तत्पदस्य तत्रार्थे शिष्टप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहेन द्विषयकत्वाशेः प्रामाण्यकल्पनेन ततो बोधा
 नुदयात् । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनशक्तिग्रहस्यैव बोधजनकत्वात् । शक्तिभ्रमाद्बोधोपि भ्रमत्वेनाज्ञातादेव । एवं वाक्यस्यापि तत्तत्पदा
 र्थालिङ्गिते विशेष्यविशेषणभावे शक्तिग्रहकालेन दवयवानां त्रविशपिण्डीमित्यादीनामपि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहणेन प्रविशेत्यादिपदा

देवतत्तद्वाक्यार्थबोधः। अनेककारकाणां क्रियाणां च संभवेऽपि योग्यतावशात्तात्पर्यवशाच्च न तदर्थबोधस्तदन्तर्गतत्वात्। ननु क्तं समर्थं
 सूत्रे भाष्ये निष्कौशाम्ब्यादौ कान्तादिपदाभावेनासामर्थ्यात्समासाभावमाशङ्क्य तदर्थगतैः सिद्धम्। सौम्यस्तदर्थस्तद्वृत्तैः। योऽर्थः कौशाम्ब्या स
 मर्थः स निसौच्यते इति। उक्तरीत्या विशिष्टोऽर्थो निसौच्यत इति तदाशयः। अतएव लुपियुक्तवदिति सूत्रे एकवचनाद्यवयववचनशब्दः पारि-
 भाषिक इत्युक्तम्। तदुक्तम्। वाक्ये तदपि मन्यन्ते यत्तद्वचनक्रियम्। आख्यातशब्देनियतं साधनं यत्र गम्यते। तदप्येकं समानार्थं वाक्यमि-
 त्यभिधीयते इति। ग्रामे प्रविशति पिण्डो भक्षयेत्यादितु शब्दान्तराण्येव। तात्पर्यपि लौकिके प्रयोगलाघवानादरात्प्रयुज्यन्त एव। यत्तु पदावयवे
 नपदस्मरणमेवं वाक्यैकदेशेनापि वाक्यस्मरणमयमेवाध्याहार इति तन्म। भीमादिपदात्तत्स्मरणाननुभवात्। किंचैवं सत्युच्चारितपदस्य
 वृत्त्यर्थबोधकत्वाभावेनाप्यतिपदिकत्वात्तदुत्तरं विभक्त्युत्पत्त्यानापत्तेः। नच पदैकदेशस्य तत्तत्पदार्थलक्षणा। बाधप्रतिसंधानाभावेऽपि श-
 क्यसंबन्धज्ञानाभावेऽपि बोधानुभवात्। किंचैकदेशेन भिन्नस्वरूपस्य संघातस्य कथं स्मरणं सादृश्याभावात्। स्मृतस्यानुच्चारितत्वेन ततो
 बोधानापत्तेश्च। तदुक्तम्। एकदेशात्स्मृतिभिर्भिन्ने संघाते जायते कथम्। कथं प्रतीयमानः स्यात्तूशब्दोऽर्थस्याभिधायक इति। तदेतदभिप्रे-
 त्योक्तमिग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुज्जानाः पदेषु पदैकदेशान् प्रविशति पिण्डो प्रविशतर्पणं देव
 दत्तो दत्तः सत्याभामा सत्यभामेतीति। वाक्येष्वित्यादेर्वाक्यार्थेष्वित्यादिरर्थः। अणुदित्स्त्रै भाष्ये चोच्चारितस्यैव शब्दस्य प्रत्यायकत्वमुक्तम्।

ल. म. ५६ अन्यथा ज्ञानमात्रे शब्दभानाच्छब्दधारापत्तिस्तत्र तन्निवृत्तये प्रतिबन्धककल्पने तु गौरवम्। नच लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिरनुच-
 रणादिनिवाच्यम्। तत्र चेशवलिपेरेवार्थबोधकत्वेनास्यते। अतएव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालोनाम्। तच्छक्तिग्रहश्च शब्दसंकेतग्रहाधी-
 नइत्यन्यत्। लिपौ शब्दत्वभ्रमवतां तत्स्मरणानुपयोगाच्च। अतएव लिपावयंककारइत्यादिव्यवहारः पण्डितानां लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानव-
 तामप्यनादिसिद्धारोपात्। अन्तःकरणादावात्मप्रत्यये भ्रमत्वज्ञानवतां पण्डितानां व्यवहारनिर्वाहस्यैवमेवोपपाद्यत्वात्। यद्वा तत्रापि
 सूक्ष्मतरताल्बोष्ठपुटव्यापारात्सूक्ष्मतरमुच्चारणमस्त्येवमानसजपस्थले इव निरूपितं चेत्तत्पाकः। तस्माच्छब्दसत्ताज्ञानं शाब्दबोध-
 कारणम्। अतएवान्यस्मिन् शब्दउच्चारिते तत्रान्यशब्दत्वभ्रमदशायां तदर्थबोधानुभवः। उच्चारितः शब्दइत्यस्योच्चारितत्वेन गृहीतइ-
 त्यर्थो बोध्यः। एतेन प्रविशपिण्डीमित्यादौ कारकक्रियाशब्दमनुमाद्यततो बोधइति परास्तम्। किंच किं शब्देन शब्दस्यास्येपउतार्थेन। नाय-
 स्वार्थप्रतिपादनव्यप्रेणतेनान्यानाक्षेपात्। नान्त्यः। तस्वार्थस्य शब्दान्तरेण संबन्धाभावात्। एतेन शब्देनार्थास्येपइत्यप्यपरास्तम्। अस्य
 शब्दस्य शब्दान्तरार्थेन संबन्धाभावात्। यथा कथंचित्परंपरासंबन्धसत्त्वेपितस्य नानुमितिप्रयोजकत्वं लक्षणाप्रयोजकत्वाभाववत्। ताम-
 अर्थेनार्थानुमानेपितस्य शब्दत्वं न स्यात्। तस्मादर्थेनार्थान्तरस्यैतद्व्याच्यत्वानुमानमेवोचितम्। नच पिण्डीमित्येतन्नामसिद्धार्थकं क-
 थंसाध्यक्रियाबोधकमिति वाच्यम्। नामसरूपभिन्नमेवेदमित्यक्षेपात्। नामसारूप्यादेव द्वितीयाद्यन्तता व्यवहारः। नचारव्यातलक्ष-

णस्माज्जातिज्यातिः। शास्त्रबोधितक्रियार्थकचरितत्वे सतीति विशेषणदानेनादोषात्। पिण्डीमित्यादेरनेकक्रियार्थत्वेऽपि प्रकरणान्निर्णयः प
 दानामानर्थक्येऽपि क्रियाप्रधानमारब्धात् सत्त्वप्रधानानि नामानि चत्वारि पदजानानीत्यादिशास्त्रकृतकल्पनामात्रमेव। यथाः सत्येनाप्यर्थेन म
 रीचिकाजलेनेदं जलमानयेत्यादिव्यवहारोलोकाणां दृश्यते तद्वत्सर्वत्रापि पदार्थव्यवहार इति स्पष्टं न लोके प्रतिपत्तुणामर्थयोगात्प्रसिद्धवद्वत्या
 दिनाहमिग्रन्थे। प्रसिद्धयः शास्त्रे इति शेषः। एतेनोच्चारितं पदमस्य कथं न्वयित्वेन स्वार्थबोधेच्छया वक्तुं चाशितमिति नात्पर्यग्रहेकस्यचित्पदा
 ध्याहारेण कस्यचिदर्थो ध्याहारेण बोध इति यथानुभवं व्यवस्था शब्दं विनापि गुहादिशब्दैर्माधुर्यादिरूपा र्थस्यापि निरुद्धादिना चार्थस्य बो
 धस्य दर्शनादिति स्पष्टमन्वेन व्यञ्जनमिति सूत्रे भाष्ये। अर्थस्यापि तत्तत्पदविशिष्टस्याध्याहारः। एतेनार्थाध्याहारे चैत्रोदनमित्यत्र तृतीया
 पत्तिः प्रत्ययेन कर्तुरनभिधानात् शब्दानुविद्धं सर्वज्ञानमिति नियमभङ्गश्चेति परास्तम्। अनभिहित इत्यत्र कर्त्रादावनभिहितत्वस्य समभिव्याह
 तेन पदेन समभिव्याहृतज्ञानविषयीभूतार्थविशेषणीभूतपदेन वाभिधानयोग्यत्वाभावरूपस्य विवक्षणेनादोषात्। उपस्थितपदात्परदार्थबोधा
 नङ्गीकारेण चार्थाध्याहारव्यवहारो बोध्यः। अध्याहारश्च यानसंज्ञानमित्यपास्तम्। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्येतदुदाहरणे फलेभ्यो यानी
 त्यादौ तु मुञ्चन्ताप्रयोगेतादृशवाक्यैकदेशप्रयोगे एव चतुर्थीसाधुर्ननु तस्य योगोऽस्थानिन इत्युक्तेः। स्पृहेरीप्सित इत्युदाहरणे पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति सं
 पूर्णवाक्यप्रयोगेन देकदेशप्रयोगे च चतुर्थीसाधुत्वम्। ल्यब्लोप इत्यादिचल्यवन्तरहितवाक्यैकदेशप्रयोग एव प्रवर्तते शास्त्रबलात् लोकाव्य

५७ ल. म. बहसाचास्य पञ्चम्यन्तधरितवाक्यैकदेशस्यैव विशिष्टेः शक्तिरूपमिति बोध्यम्। युष्मद्युपपदे इति सूत्रे स्थानिन्यपीनितूपपदग्रहणा
 तत्पदसत्ताया एव निमित्तत्वभ्रमवारणाय। स्थानिनीत्युक्ते तत्पदप्रयोगेन स्यादतीतीति। उपपदे इति तु वैचित्र्यायैवाचार्याः कृताननिव
 र्त्तन इति न्यायात्। एतेनैतद्वलात् स्थानिपदमज्ञायमानार्थकं तेन युष्मदाद्यर्थाध्याहारेऽपि नोपपदोच्चारणे तदध्याहारे च मध्यादिफले
 भ्योयातीत्यादि चार्थाध्याहारे एव साधुन पदाध्याहारे पुष्पेभ्य इत्यादिपदाध्याहारे एव साधुनार्थाध्याहारे इत्यपास्तम्। एकस्यैव पक्षभेदेन सा
 धुत्वासाधुत्वयोर्नवेति सूत्रे भाष्यकृतातिरस्कारात्। किंचैतत्पदज्ञानं पदज्ञानं च वक्तुनिष्ठं साधुत्वनियामकमुत श्रोतुनिष्ठं नाहः। अर्थस्य
 बुद्धिस्थित्येतद्वाचकपदस्यापि तद्बुद्धिस्थिताया आवश्यकत्वात्। नान्त्यः। इत्युपपत्तिरसूत्रभाष्योक्तन्यायेन पुष्पेभ्य इत्येकदेशस्यापि तादृश
 वाक्यार्थशक्तिग्रहसत्वे ततः पदज्ञाने विनापि बोधेन तत्र पदज्ञानस्य दुर्लभत्वात्। पदानालिङ्गितार्थाध्याहारसंभवेन फले भ्योयातीत्यादा
 वपिश्रोतुः पदज्ञानस्य दुर्लभत्वाच्च। परः सन्निकर्ष इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वक्तुज्ञानस्यैव साधुत्वनियामकत्वाच्च। वाक्यत्वं कारकाद्यन्वि
 तक्रियाबोधकत्वमेवेति वक्ष्यते तत्र प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थवत्त्वदर्शनादित्यादिना प्रत्याहाराद्विकेभाष्ये उक्तः प्रकृतिप्रत्यय
 योर्वाचकत्वमित्येवंरूपोवर्णस्योदः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोग्येवनवास्तवः वस्तुतत्वे विकल्पायोगेन प्रातिपदिकार्थविषये एकं द्विकं त्रिकं च तु
 ष्मन्पञ्चकमित्यादिवादि विकल्पानुपपत्तेः। काल्पनिकेतु यथेच्छमिति तत्संभवः। अतएवातिशायने तमिति सूत्रेशुक्लादयो गुणाः एकेन च

राम.

५७

शुक्लतर इति प्रकर्षप्रत्ययानुपपत्तिः। तेषां सावयवत्वेनात्यल्पमहत्वरुतविशेषेण तदुपपत्तेः। अथवा एकेनिरवयवानैर्मल्यादिगुणान्तरमिश्रणात्
 प्रकर्षः। यथा जात्युत्पत्त्यादिवासितायामल्लिकायागन्धप्रकर्षः। अथवा नानाशौक्यद्वितीयाभावे उक्तम् अनेन त्वेकत्रवस्तुनि अनेकपक्षोपन्यासेन व्यव
 हारेण पादकपदार्थानामवास्तवत्वं सूचितम्। किंच तस्यैव वास्तवत्वे कर्तरि कृदित्यस्यास्मदादीन् प्रत्ययबोधकत्वापत्तिः। कर्तृपदस्याप्यवय
 वशक्त्यैव बोधकत्वेनैतद्वाक्यार्थबोधात्मा कृतत्रशक्तिग्रहासंभवेनात्माश्रयापत्तेः। यदि न स्यमानान्तरेण शक्तिग्रहस्तदाऽन्येषामपि तेनैव शक्ति
 ग्रहसंभवेनास्य वैयर्थ्यापत्तिः। शक्तिग्रहाभावे शक्यसंबन्धरूपा तन्मूलिकावालक्षणपि वक्तुमशक्या। एवं चेदृशे विषये समुदायशक्त्यैव बोध
 कत्वमस्मदादीन् प्रत्यावश्यकम्। गौतमोपि प्रकृतिप्रत्ययार्थस्यावास्तवत्वं ध्वनयन्ते विभक्त्यन्ताः पदमिति पदपदार्थमुक्त्वा जात्याकृति
 व्यक्तयस्तु पदार्थ इत्याह। विभक्तिपदेन सुप्तिङाविति तद्वार्तिककारस्तत्र जातिः प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्। आकृतिपदेन रूपक्रियादिविशि
 ष्टमवयवसंस्थानं जातिलिङ्गमेव। अतएव गालिखेत्यादौ लैखनकर्मत्वोपपत्तिः। व्यक्तिपदेन च संख्यादिविशिष्टाव्यक्तिः। अतएव गौरिति विज्ञा
 ने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इति प्रश्ने सास्त्रादिविशिष्टस्यार्थस्य क्रियागुणस्य जातेः शब्दत्वं किं यत्तत्सास्त्रालाङ्गलककुदरुरविषा
 ण्यर्थरूपं सशब्दः। यत्तर्हितदिङ्गितं चेष्टितं निमित्तं सशब्दः। यत्तर्हिततु शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति सशब्दः। तत्तर्हि भिन्नेष्वभिन्नं द्विनेष्वच्छि
 ने सामान्यभूतं सशब्द इत्येतद्ब्रुव्येनेति शब्दबलात्तदिति न पुंसकवशाच्च शुक्लसुरभ्यादिविशेषशब्दैर्व्यवहियमाणं वस्तुरूपं गन्धस्पर्शादिकं लिङ्ग

ल.मं संख्यादिकंचशब्दइत्याद्यर्थकेनाशुब्दव्यनेत्याह । वक्ष्यमाणगुणाश्रयोद्रव्यं नामतत् क्रियानामसाउक्तद्रव्यगुणो नामसुआकृतिर्नाम
 ५८ सेत्येवंतेषांतत्वाभावमुपपाद्ययेनोच्चारितेनसारस्वालाङ्ग-लखुरककुदविषाणिनांसंप्रत्ययो भवति सशब्दइत्युत्तरितंपतञ्जलिना ।
 अतएवकैयरेनाथगौरित्यत्रकः शब्दइतिप्रश्नस्यगौरिरितिबिज्ञानेप्रतिभासमानेषुवस्तुषुः शब्दइत्याशयमुत्क्रातान्येववस्तूनिक्रमे
 णनिर्दिशतीति किंयत्तत्सारस्वाइत्यादिभाष्यमवतारितम् । येनेत्यादिसिद्धान्तभाष्येविषाणस्योपलक्षणत्वाद्गुणक्रियाजातिग्रहणम् ।
 अतएवचाश्रफलादौश्रुतेरसविशेषादिजिज्ञासाविशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिभिरपिसामान्यतोरसादिग्रहणं
 भवत्येवविशेषस्तुरसनादितत्तदिन्द्रियग्राह्यएव । अतएवआश्रफलेदृष्टेरसविशेषादिजिज्ञासा । अथगौरित्यत्रेत्यत्रगौरित्यनेनाविशेषाज्ज्ञा
 नमात्रस्यग्रहणेनज्ञानमात्रेशब्दगुणक्रियादिसामान्यभानस्यभाष्यकृताध्वननात् । अतएवकम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादितोघटत्वावच्छि
 न्नाभावप्रतीतिरुक्तान्यायविद्धिः । जातेरपितत्पदार्थत्वात् । आकृतेर्घटपदार्थत्ववत् । तत्रजातिरनुगताकारप्रतीत्यास्वरूपतएकत्वेन
 चसिद्धा । अतएवसरूपसूत्रेभाष्येकथंपुनर्ज्ञायतेएकाकृतिरितिप्रख्याःविशेषात् । नहिगौरित्युक्तेविशेषः प्रख्यायतेशुक्लानीलेत्यादि
 प्रख्याबुद्धिस्तस्याअविशेषएकरूपतातेनतद्विषयस्यार्थस्यैक्यंप्रतीयतेदुतिकैयटः । इयमेवानुगताकारप्रतीतिशब्देनोच्यते । एका
 कारप्रतीतिशब्देनचातएवप्राणप्रदत्वंजातेरुक्तंप्रकाशेयावत्स्थितिसंबन्धित्वंचतत्त्वमिति तद्व्याख्यातारः । यावत्स्थित्येकाकारप्रा

राम

५८

तीतिर्हि प्राणः तत्प्रदत्वं हि जातेरेव न पाचकत्वादेरिति स्पष्टमेव। पाकक्रियाणामाश्रयभेदेन भेदात्स्वगतजात्यैव तासां मेकाकारप्रतीतिजन-
 कत्वमित्यन्ये। अतएव कणादेनापि सामान्यविशेष इति बुद्धिपेक्षमित्युक्तम्। अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वं सामान्यलक्षणं व्यावृत्तिबुद्धिज-
 नकत्वं विशेषलक्षणमिति तद्व्याख्यातारः। तथा सदित्यतो द्रव्यगुणकर्मसु सासत्तेत्युक्तम्। इतीत्यस्य व्यवहारप्रत्ययाविनिशेषः।
 अनेनेदमेव सर्वजातिषु मानमिति सूचितम्। तथा भावो नुवृत्तेरेव हेतुरितिसामान्यमेव भावः। सत्तानुवृत्तेरेव हेतुरितिसामान्यमेव द्रव्यत्वादि-
 तु अनुवृत्तेरितरव्यावृत्तिबुद्धेः हेतुरितिसामान्यविशेषश्च यावत्स्थित्येकाकारप्रतीतिरनुवृत्तिरिति तद्व्याख्यातारः। यावत्स्थितीत्यस्या-
 भावे पाचकत्वादेरपि जातित्वापत्तिः। काश्चित्कैकाकारप्रत्ययहेतुत्वादूभाष्येभिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नमित्यनेनोपलक्षितमित्यत्वे-
 नापीदं सूचितम्। गौतमोपि समानप्रसवात्मिका जातिरित्याह। यावत्स्थितिरेकाकारबुद्धिजननस्वभावेत्यर्थः। आकृतिर्जातिलिङ्गाख्येति
 चाह। जातिलिङ्गमिति आख्यायस्याद्वयार्थः। रूपादिष्वपि रूपत्वादिजातिव्यञ्जनकं यत्साः॥ कृतिरिति तदाशयः। व्यक्तिस्तु आकृतिविशे-
 षं समवायिकारणमेव मृत्कयाचिदाकृत्या युक्तापि ण्डो भवति स्वर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवतीति पस्यशायां पतञ्जल्युक्ते। तत्राकृ-
 तेरनित्यत्वादिशिष्टेऽनित्यत्वं विशेष्यांश्मादाय नित्यत्वमपि न मादाय गौतमीये व्यक्तिः पृथग्गृहीतेति। चरकेऽप्युक्तम्। सामान्यमेकत्वकरं
 विशेषश्च पृथक्त्वकृदिति। एकत्वकरत्वमेकत्वबुद्धिकरत्वम्। यदनेकासु गवादि व्यक्तिषु अयं गौरयं गौरित्येवमाद्येकाकारबुद्धिरेकं सामा-

न्यविनानाभ्रान्ताभवति। एवं च तदेकत्वालम्बनासत्यपि व्यक्तिभेदे एकत्वबुद्धिर्युक्तैव तदेव गेत्वमश्वादिभ्यो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया विशेष-
 षड्भूतितदर्थः। एतद्बीजमप्युक्तं तत्रैव तुल्यार्थता हि सागान्यविशेषश्च विपर्यय इति तुल्यार्थता तुल्यानामर्थानां भावः। अर्थेषु तुल्यत्वं चैकाका-
 रप्रतीतिजनकधर्मवत्त्वम्। एवं च तेषां भावः सधर्म एव। एवं चैकाकारप्रतीतिजनकं यतः सामान्यमतस्तदेकत्वकरं यथा सकलगवीनां गेत्व-
 म्। विपर्ययः अतुल्यार्थता अनेकाकारप्रतीतिजनको धर्मः स यतो विशेषो तः पृथक्त्वकृतसः। यथा गवाश्च योगेत्वाश्च त्वेद्वितितदर्थ इति त-
 द्वाख्यातारः। एवं च पाचकत्वमपि सामान्यं भवत्येकजातित्वं तु यथा न तथोक्तम्। अतिशयने इति सूत्रे भाष्ये पि जनने या प्राप्यते सा जातिरि-
 त्युक्तम्। अनेनापि तस्या नित्यत्वं बोधितम्। एतच्च लक्षणमद्वैतिमते। ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मते जन्यत्वात्। अविद्यादेरपि जन्यत्वमु-
 क्तम्। जीवानामप्युपाधीनां जन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेव। ब्रह्मणस्तु निर्धर्मकत्वात् तत्र जात्यभाव एव। अन्यथान्यायादिनये परमाण्वा-
 दीनामजन्यत्वेन परमाणुत्वादिजात्यव्यापकत्वमस्य लक्षणं स्यात्। सरूपसूत्रे भाष्ये तु भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिरि-
 त्युक्तम्। तन्निष्कर्षस्तूक्तः। एतेन कारणतावच्छेदकत्वादिनैव जातिसिद्धिरित्यपास्तम्। सखण्डोपाधावपि तत्तद्गोशत्वादौ तत्तच्चूर्ण-
 त्वादौ च तस्य सत्त्वेन कारणतावच्छेदकत्वादिना जातेरन्वयव्यतिरेकयोर्भयोरपि व्यभिचारेण कारणतावच्छेदकत्वादिना जातित्वसोधा-
 ना संभवान्वाधकाभावे इत्यादिविशेषणदाने तु गौरवम्। किंच घटत्वशरावत्वाद्यनेकधर्मपुरस्कारेणानेककार्यकारणभावस्वीकारपेक्ष

या सर्वानुगतं यं कंचित्सारवण्डधर्ममवच्छेदकीकृत्यैककार्यकारणभावेलाघवेन कार्यतावच्छेदकत्वादितानजतिमिदिरित्यलम् शतशोपि मो
रित्युक्ते शुक्लत्वादिविशेषानवगमपूर्वसामान्यस्य शब्दोऽवगतेः सा शब्दशक्याद्रव्यस्यैव शक्यत्वे तु तस्य गुणसमूहरूपत्वेन शुक्लत्वादिवि
शेषावगतिप्रसङ्गः। अतिरिक्तद्रव्यवादेऽपि द्रव्यस्य विशेषानालिङ्गितस्य बोधाभावेन स एव दोषः। उक्ताकृतेरपि शब्दवाच्यत्वाच्च। तत्र रूप
क्रियादि सामान्यरूपेणैव भासते। यद्यपि प्राथमिकशक्तिग्रहो विशेषालिङ्गितव्यक्तिविशेषे एव तथाप्यावापो ह्यपन्यायेन पुरुषान्तरान्गा
मानयेत्येतत् श्रवणोत्तरमेव व्यक्त्यन्तराण्यानयतो दृष्ट्वा विशेषे गृहीतामपि शक्तिं तज्जात्याश्रयमात्रेण व्यवस्थापयति। कारणत्वादिग्रहस्थ
लेप्येवमेवेति न कश्चित्सामान्यलक्षणोपयोगः। यथा गोसदृशो गवय इति शक्तिग्रहेन व्यक्तिविशेषभानंतद्वत्। तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्येऽव्यप
वर्गगतेऽव्यमन्यामहे आकृतिरभिधीयते महिगौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्लानीलेत्यादीति व्यपवर्गो विशेषः। तस्या गतिरप्रतीतिरित्यर्थः।
ननु प्रख्याः विशेषाः व्यपवर्गगत्योः को विशेष इति चेन्न। अनभिधीयमानापि जातिः सन्निधिमात्रेण प्रख्याया अविशेषे निमित्तं भवति प्रख्या
या अविशेषस्तदेवेदं ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तेनैकत्वे जातिपदार्थे च सिद्धेऽपि अभिधानासिद्धिः। तथा च नमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीक
रणेन व्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृत्तालम्बनत्वाद् नमिति प्रत्ययस्य यथा म्रवन्नं पलाशवनमित्यादिज्ञानेषु तदे
वेदं ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाभावादिति कैयटेनैव समाधानात्। अनएव सामान्यशक्तात्पदाद्विशेषव्यक्तिबोधे लक्षणेति वृद्धाः। सा च शब्दतः।

ल. मं.
६०

न्मात्रस्यैव परिणामविशेष आकाशवद्विभुः। साचजातिः सर्वत्र आकाशजाति समवायादेरप्यौ पाधिकानेकत्वात्। तदुक्तं हरिणा। संयोगि
द्रव्यभेदेन देशे च परिकल्पिते। तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते इति। आकाशेऽप्युपलक्षणम्। अर्थजात्यभिधानेऽपि सर्वजात्यभि
धायिनः। व्यापारलक्षणा यस्मात्पदार्थाः समवस्थिता इति च जात्यभिधायिनः जातिविशिष्टवाचका व्यापारलक्षणाः प्रयोजनज्ञाप्याः
शब्दस्यान्वयिरूपमनवच्छेदकीकृत्या प्रत्यायकत्वात्। एवं च निःसामान्यानि सामान्यानि इत्यनादेयं सामान्यानीत्यस्य शब्दस्या
बोधकत्वात्। किंच ब्रह्मण एव प्रमाणसिद्धतया सर्वभावा ब्रह्मणः शक्तिभूताननुततो भिन्नास्तत्र यथा व्यवहारं शक्तिकल्पनेति सर्वत्र
जातिद्रव्यविभागः। आकाशत्वं घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य तुल्यत्वात्। तत्तत्कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ननभस एव तत्तच्छ्रोत्रत्वमिति म
ते श्रोत्रत्वजातिवत्। साचजातिरुत्पत्तेः प्राक्नाशो च सूक्ष्मरूपेष्वाश्रयेष्ववतिष्ठते इति नित्यत्वं तस्याः। अनुगताकारज्ञानजनकं व्य
क्तीनां यत्किंचिद्रूपं तत्सर्वजातिः। एवं च जातिरूपाधिरिति पर्यायाविति हे लाराजः सर्वजातीनां व्यापकत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तिकत्वा
त्कोचिदेव जातिं केचित्पदार्था भिव्यनक्ति न सर्वोऽसर्वः। साचकदाचित्प्रीत्युक्तेन पिण्डेन व्यज्यते कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेका
धारस्था कदाचिदनेकाधारस्थेति बोध्यम्। तस्याः प्राधान्येऽपि स्वाश्रयसमवेतत्वेन संख्यादेस्तत्र बोधात्। तत्तद्विद्मवचनोपपत्तिर्गुणव
चनशब्दवदिति सरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टं साचनित्येत्युक्तम्। अतएव भाष्ये सिद्धेशब्दार्थसंबन्धे इति वार्तिके सिद्धेशब्दार्थे चेति विग्रहः केष

राम.

६०

दार्थ्यमत्वेति प्रश्ने आकृतिमित्याह। आकृतिर्हि नित्याद्रव्यमनित्यम्। अत्राकृतिपदेन जाति संस्थानं च उभयमपि नित्यमनयो र्यथानित्यत्वं
 तथाग्रे वक्ष्यते। अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्दे र्थे संबन्धे चेति द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या। एवं हि दृश्यते लोके
 मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डः पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिका इत्यादि। अत्र कैयटः तत्तदाकारं तद्वाङ्मयं जातिरूपेण सत्यमुपाधिमाश्रित्य त
 दवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम्। एतेन मृदोऽप्यनित्यत्वाद् द्रव्यं नित्यमित्युक्तमित्यपास्तम्। मृदोऽप्याकारमात्रतया ब्रह्मण्येव पर्यवसानात्। वाचारम्भणं
 विकारो नामधेये मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिवत्। आकृतिः संस्थानं तस्यानित्यत्वेन द्वाङ्मयं जातिरप्यनित्येति एतत्तात्पर्यम्। आकृतावपि पदार्थे
 एष विग्रहो न्याय्यः। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति नैतन्नित्या आकृतिः कथं न क्वचिदुपरनेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्थातूपल
 भ्यत इति। अत्राकृतिशब्दे न जातिः। उपरमोऽनभिव्यक्तिः। आविद्यकः पदार्थो जातिर्यावद्वावहारं ध्रुवत्वात्कूटस्थत्वादविचालित्वादनपायो
 पजनविकारित्वा द्वारं वारमुत्पत्त्याद्यभावेनानुत्पत्त्यवच्छेद्यव्यययोगित्वान्नित्येनेतद्भावः। एतदेवाभिप्रेत्य भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नमि
 ति जातिरूपसामान्यलक्षणमुक्तम्। अथावयवसंस्थानरूपाया आकृतेरुक्तहेत्वभावात्प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह। अथवा यस्मिंस्तत्त्वेन
 विहन्यते तदपि नित्यं तस्य भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यत इति। अवयवसंस्थानरूपाया आकृतेः प्रवाहाविच्छेदात्तद्धर्मस्यावि
 धात इति आशयेनानेन प्रवाहनित्यतोक्ता। प्रवाहनित्यतो न्यायवार्तिककारोऽप्याह-नित्यावर्णानित्यावेदा इति च संप्रदायाविच्छेदात्।

नित्यापृथिवीनित्याः पर्वता इति वत्। तान्येव वेदवाक्यानि मन्त्रेतरचतुर्युगान्तरेऽपि संप्रदायाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते। एतन्मन्वादिवाक्येष्वपि
तुल्यमिति। व्याससूत्रमपि समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधद्वृत्तिः। वेदस्य तदर्थानां च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति त
दर्थः। उपाधिसन्निवेशादिशब्दैश्चोपाधीनामपि तदात्मकत्वाद्ब्रह्मैव वाच्यम्। यत्तु अविद्याशब्देनापि विच्छिन्नप्रकाशब्रह्मैव विच्छेदोऽपि
तद्रूपश्चेति नाहैतन्निरिति, अत्र वदन्ति, विच्छेदस्य ब्रह्मरूपत्वे तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतानापत्तिरिति। वस्तुनस्तु विच्छेदोऽसत्य एव रज्जूर
गवत्सर्वोऽपि प्रपञ्च एवमेव तत्तद्भोगप्रापकप्राण्यदृष्टवासनासहकारेण ब्रह्मणस्तथाविवर्तः। एवं च तन्माश्रयतोऽपपन्नेतीति प्रपञ्चि
ते पूर्वत्र परमार्थसारविवरणे चास्माभिः। यथा स्वप्ने एकस्यैवान्तःकरणस्य विरुद्धानेकपदार्थरूपत्वं तथा जागरे मायासहकारेण ब्रह्मण
स्तथा त्वं यथा च जागरेऽप्रतीयमानत्वात्त्वाप्रस्यमिथ्यात्वं तथा तु शरीयदशायामननुवृत्तेरस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं संविदश्वसत्यत्वे सु
पाधिवैशिष्ट्येन तदेव सर्वव्यवहारास्पदम्। निरूपाधिकं तु सर्वव्यवहाराविषय इति हेतुराजः। आकृतिस्तु यत्र संभवति तत्रैव गौतमी
ये जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रे व्यक्तिपदेन च संख्यादिविशिष्टा व्यक्तिः पितृकमय्योगावद्व्यादावाकृतिरेव। वस्तुनस्तत्रापि जा
तिः प्राण्याश्रितत्वेनाभिव्यक्तानुपुण्यपापसाधनम्। तदुक्तं हरिणा। चित्रादिष्वप्यभिव्यक्तिर्जातीनां कैश्चिद्विष्यते प्राण्याश्रितास्तु नाः प्रा
णौ निमित्ते पुण्यपापयोरिति। चित्रादि इत्यादिना प्रतिमाः प्राण्याश्रिता इति प्राणिपदं कृतदेवतावाहनप्रतिमोपलक्षणम्। विसर्जने तु स

तिनपुण्यपापसाधनम्। ब्राह्मणत्वादयोभावाः सर्वत्रैवचतेस्थिताः। अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां साधका इति च स्मृतिरिति च यत्रैवोपदेशा
 दिनाभिव्यक्तास्तत्रैव स्वकार्यसाधकाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादिति भावः। सरूपसूत्रेभाष्ये ध्वनितं सर्वमेतत्। स्वर्गापूर्वदेवताश
 ब्दादौ नाकृतिर्बोद्ध्या। दर्शनाभ्याससहकारेणैव तद्विधात्। नव्यनैयायिकग्रन्थे प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारस्तु व्याकरणवासनावासितान्तः
 करणतया तत्रैव वास्तवत्वभ्रमेणेति बोध्यम्। अनन्तावर्णा उत्पादविनाशशालिनस्तत्समूहश्च पदंबोधकमिति पक्षेतु पदानामानन्त्या
 च्छक्तिग्रहासंभवेनानुगताकारप्रतीत्यासिद्ध्यास्तत्तत्पदगतघटपटत्वादिजातेर्वाचकत्वम्। अर्थगतजातेः शक्यत्ववत्। यथाचम
 मणत्वादिजातिश्चरमक्रियाप्रत्यक्षव्यङ्ग्य। एवमेषापि चरमवर्णप्रत्यक्षव्यङ्ग्यक्रियासमुदाये बोद्धेऽभ्रमणत्ववदेषापि तादृशवर्णसमुदा
 येव्यासज्यवृत्तिः। तदुक्तमनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यजातिः स्फोटइति स्मृतेति। यद्वा शक्यतावच्छेदकेशक्तेरिव शक्ततावच्छेदकेपितस्याः स
 त्वगितितस्याः स्फोटत्वव्यवहारः॥ ॥ इति जातिस्फोटनिष्कर्षः॥ ॥ परेतु यथाऽहैतिनामात्मभेदोपाधिको मायाकृतश्चेतनस्यैकत्वेऽप्यस्यैवा
 तत्रानुगमार्थजातिकल्पना च दृश्यते तथैकस्यैव न तत्कालतत्तद्वर्णानुरागरूपोपाधिभेदेनानन्त्यात्तत्पक्षेऽपि अनुगतशक्तिग्रहापजातिर
 वश्यिका परं तेषां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्फोटो व्यक्तिपदभाक् तत्तदुपाध्युपलक्षितश्च जातिपदभाक् पूर्वमते तु जातिः पदार्थान्तरम्। पतु स
 र्वत्रव्यक्तिरित्यातत्तद्व्यक्त्युपहितं ब्रह्मैव जातिरिति तन्न। आविद्यकानन्तव्यक्तिकल्पनापेक्षया जात्यादेरेव तत्त्वकल्पने लाघवात्। अतएव

ल.म.
६२

मेरप्रित्वमपागदित्यादिश्रुतौ धर्मस्यैव नाश उक्तः। अतएव च सिद्धे शब्दार्थसंबन्धेति वार्तिके आविद्यकः पदार्थो जातिर्यावद्व्यवहारनित्या प्र-
वाहमित्यावेति हेतुं वैवाहिकेति नित्यत्वमुक्तं तच्चोपपादितमित्याहुः॥ ॥ इति वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयः॥ ॥ वाक्यसमयग्राहिकाचाकाङ्क्षा-
सा चैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ञानंतद्विषयेच्छा अस्यान्वय्यर्थः कइत्येवंरूपापुरुषनिष्ठैव तथापि तस्या आकाङ्क्षा विषयेर्थ-
आरोपः। एतदेवाभिधानापर्यवसानमित्युच्यते। अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात्। पदेतुनारोपः मानाभावात्। अर्थबोधोत्तरमेव जि-
ज्ञासोदयाच्चापदं साकाङ्क्षमिति तु साकाङ्क्षार्थबोधकमित्यर्थकम्। तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमैकैका पुनः शब्द-
योर्व्यपेक्षानब्रूमः शब्दयोरिति किंतर्हि अर्थयोः इहराज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजापुरुषमपेक्षते ममाय मिति पुरुषो राजानमपेक्षतेः हमस्येतीति।
ईदृशजिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थः परपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधाजनकत्वेत्या-
काङ्क्षेति व्यवहारः। एतज्ज्ञानस्य बोधहेतुत्वादेकवारमन्वयबोधे जाते तदजनकत्वज्ञानाभावान्न पुनरन्वयबोधः कार्यसहवर्तित्वेनैव
तस्य हेतुत्वान्न सर्वत्र बोधहृयम्। अन्यथा प्रथमबोधहेतोस्तज्ज्ञानस्य द्वितीयबोधात्पूर्वमपि सत्त्वेन तदुत्तरं स्यात्। अन्वयबोधश्च न
दाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादिविषयो विवक्षितः। एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम्।
खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारकतद्विशेषणै तदन्यतरमात्रविषयकत्वात्। अतएव सुरतक्रीडापिकीनारवः कङ्कणक्वाणः प्रेम-

राम

६२

तनोनुबोनवयबोलास्यापवेणुस्वनइत्यादौसयापुनरात्तस्यदोषतोक्तालंकारिकैः॥क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलपक्षोक्त्यनन्तरं
तद्वदकयत्किंचित्त्वयि विशेषणोपादानं हि समाप्तपुनरात्तम्। यद्यपिसतितात्पर्ये आदत्त्या बोधद्वयमिष्टमेव तथापि सैवात्र दूषकता बी
जम्। एवन्मूलिकैव सरुदुच्चरितः शब्दः सरुदर्थे गमयतीति व्युत्पत्तिः॥ किंच उक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य वक्ष्यमाणसमभि
व्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात्काप्याकाङ्क्षा अतस्सससयभिव्याहारस्तादृशतादृशान्वयबोधजनकद्विज्ञानकारणतदज्ञानताम
बोधाच्च। अतएवयस्ययादृशसमभिव्याहारैयादृशान्वयबोधकत्वग्रहस्तस्यततस्तादृशान्वयबोधइत्यनुभवसिद्धंसससमभिव्याहा
रस्तत्तदन्वयबोधजनकद्वयान्वयमेववाक्यविषये ऐश्वरः समयः तत्परिपालिकाचमीमांसा। अतएवघटः कर्मत्वमानयनंरुतिरित्यतो
विपरीतव्युत्पन्नस्य बोधः सद्ध्युत्पन्नस्यचाबोधउपपद्यते। सद्ध्युत्पन्नत्वेचव्याकरणशास्त्रोक्तप्रकृतिप्रत्ययविभागतत्तदर्थविभा
गतत्तदन्वयबोधविषयकज्ञानवत्वम्। अन्वयानुभवश्चस्वरूपसन्ततत्त्वमभिव्याहारजन्यान्वयबोधान्तरेप्रतिबन्धकस्तन्मूलक
मन्वयबोधाजनकत्वज्ञानमपिवाहेतुरितितन्मूलिकैव सरुदुच्चरितइतिव्युत्पत्तिः। तादृशबोधेच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानेसत्य
पितत्तत्समभिव्याहारेतत्तज्जनकत्वज्ञानाभावेबोधादर्शनात्तत्पर्यज्ञानेसत्येनान्यथासिद्धिः सत्यस्यतात्पर्यः बोधकमिति व्यव
हाराच्चातत्रायं व्युत्पन्नस्य क्रियाकारकादिपदघटितः सामान्यतएवेत्युक्तम्। व्युत्पन्नस्याश्रितवाक्यादपि बोधदर्शनात् प्रतिवाक्यं तथाग्रह

स्थासंभवाच्च। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेद इत्यस्य च नाम पदद्वयनामाख्यातारख्यातनिपातनिपातनामादिभेदेन तत्तत्पदसमुदाये व्युत्पत्तिभे-
द इत्येवार्थः। स चाग्रेतत्र तत्र वक्ष्यते। उत्थापकताविषयतान्यतरसंबन्धेनोभयसंबन्धेन वा निज्ञासाविशिष्टः साकाङ्क्ष इत्युच्यते। तत्रा-
न्यपचतितण्डुलं देवदत्त इति क्रियाकारकयोर्द्वयोरपि परस्परं तदुत्थापकत्वात्तद्विषयत्वाच्च। आद्यं पश्य मृगोधावतीति। अत्र पश्या र्थ-
स्य कारकधावनाकाङ्क्षोत्थापकत्वं धावनं तु तद्विषय एव ईदृशस्थले क्रियाकारकसंबन्धो वाक्यशक्य एवातएव विभाषा साकाङ्क्ष इ-
तिसूत्रभाष्ये स्थित्वाकाङ्क्षेति च साकाङ्क्षमिति उक्तम्। अस्मिन्निति विषयसमीप्यलम्। यत्तु अर्थनिष्ठा योग्यतापिशब्दबोधे का-
रणं साचतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवृत्तिधर्मे संसर्गतावच्छेदकारण्ये संबन्धिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः। तेन विशिष्टा-
भावादिदमादाय न दोषः। तज्ज्ञानं कारणं संसर्गज्ञानं तु तात्पर्यविषयतया काङ्क्षाज्ञानविषयतया वा सुलभम्। यद्वा प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसूत्रायोग्यतानिश्चयो बोधप्रतिबन्धक इति तन्म। शब्दप्रयोज्ये बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् तदभावज्ञानस्याकारणत्वाच्च। सत्यपि
बाधनिश्चयेऽस्य सोपनिषत्तेः परार्धपर्यालक्ष्यीकृताः संख्यया एष वन्धासु तोयातीत्यादितो बोधदर्शनात्। किंचैवं बन्धिना सिञ्चतीत्यतो बो-
धाभावेन ह्येकप्रयोक्तुरद्वेण बन्धिना कथं सेकं ब्रवीषीत्युपहासः। श्रोतृभिः क्रियमाणोः संगतः स्यात् एतदर्थकद्रविडभाषाश्रवणोत्तरं पश्चा-
त्यस्यैव मूकतातस्य स्यात् किंचैवं सति वादे प्रतिवादिशब्दस्याबोधकत्वे तत्खण्डनकथोच्छेदः। न चैतादृशेषु नान्वयबोधः किंतु पदार्थ-

बोधमात्रमिति वाच्यम्। सर्वत्रैवमेवापत्तेः न च प्रवृत्तिं प्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधेन शाब्दविशिष्टज्ञानसिद्धिरिति वाच्यम्। दुःखद्वेषेच्छासुखा
 दावपितुल्यरीत्या तद्धेतुत्वेन सत्यपि बाधनिश्चये मिथ्याभिशापगालिदानरूपकादिकव्यञ्जदुःखद्वेषेच्छासुखाद्यनुरोधेन तत्रापि तदावश्य
 कत्वात्। अन्यथा व्युत्पन्नानां मुखत्वमाश्रयश्चन्द्रत्वमाश्रय इत्यतोऽपि मुखे चन्द्र इत्यादितद्वचमत्कारापत्तिः। विभक्त्यर्थस्यैवान्वयतया तद्दो
 धोनेत्यस्यात्यन्तमसंगतत्वाच्च। दैववशात् संपन्नात्कलहादिसदृशशब्दात्तु न दुःखं तादृशवत्कृतात्पर्याभावज्ञानात् नैदं रजतमिति श्रमवत
 स्ततो निवृत्तावाप्ते नैदं रजतमेवेति प्रयुक्ते बाधज्ञानकाल एव ततो बोधात् प्रवृत्तिदर्शनाच्च। एतेनासंसर्गाग्रहमात्रेण तत्सिद्धिरित्यपास्त
 म्। किंचासंसर्गाग्रहो नाम संसर्गभावग्रहाभावस्तथासति बाधज्ञानाभावेन विशिष्टबुद्धेरापत्त्या एव वक्तुमनौचित्यात्। किंच येन दोषेण वि
 द्यमानस्यासंसर्गस्याग्रहस्तेनाविद्यमानसंसर्गग्रहस्यैव वक्तुं शक्यत्वात्। किंच विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे संभवति अभावरूपस्यासंसर्गा
 ग्रहस्य तत्कारणत्वकल्पने गौरवम्। यत्र तु काव्यादौ विभावादीनां सत्त्वं दयता सहकृतव्यञ्जनया संबन्धि विशेषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीति
 रूपासाधारण्येन प्रतीतिस्तत्र विशिष्टज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया स्वीयत्वात् संसर्गाग्रहमात्रेण स्वीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजने स्वनिष्ठस्याप्यभि
 व्यक्तिरित्यन्यत्। न चैवं बन्धिना सिञ्चेदित्यादितः प्रवृत्तिरपि स्यात्। बाधज्ञानेन जायमानज्ञाने प्रागप्यशब्दकायाजननात् तच्छून्यज्ञा
 नस्यैव प्रवृत्त्युपयोगित्वेनासतेः। बौद्धस्यैव सर्वत्र बोधविषयत्वेन बाधस्यैवाभावाच्च। तदुक्तमत्यन्तासत्यपित्थर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही

नि। वस्तुतो बाधज्ञानं न क्वापि ज्ञाने प्रतिबन्धकं तत्कालेपि हि सत्यां सामर्थ्या जायत एव ज्ञानं तत्र स्वस्वसामग्रीवशाद्द्वयोरपि ज्ञानयोजनयो र्यत्र
 ज्ञाने स दोषसामग्रीजन्यत्वग्रहस्तत्राप्रामाण्यग्रह इत्येवमर्थादाज्यायसीयथागेहे घटोस्तिगेहे घटो नास्तीति परस्परविरुद्धे द्वाभ्यां प्रयुक्ते।
 किंचाशुसंचारादलातचक्रप्रत्यक्षेण दृश्यते अनेकदिक् स्वरूपसहचारिणः स्य शस्य युगपदग्रहणाद्धेतोरनुमानाद्गम्यते नैतदस्तीति। अ
 नन्यथासिद्धानुमानाच्च तदभावज्ञाने तेन पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्पत इति लटः शत्रिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। एवं च बाधज्ञानका
 लेष्यनुमितिः स्वीकृता अत्र दृश्यते गम्यत इति वर्तमाननिर्देशाभ्यामुभयोरेककालिकता सूचिता। अनेकदिक् स्पर्शस्य युगपदग्रहण
 रूपहेतोर्भ्रम इत्येव तस्मिन् संभवाच्च प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वे त्वनुमितौ भ्रमत्वकल्पनम्। एवं च बाधस्य हेत्वाभासत्वमप्युपपन्नमनुमितौ
 तेनाप्रामाण्यग्रहस्य जननात्। वस्तुतः साध्यबाधोन हेत्वाभासः सर्वसाधारणबाधबुद्धिप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेण तस्य विशिष्यहेत्वा
 भासेषु ग्रहणानौचित्यात्। किंतु हेतुबाधज्ञानस्यैव तत्त्वमुचितम्। उक्तं च न्यायभाष्यवार्तिककाराभ्यां तथैव। किंचेदं रजतमिति भ्रमो
 तरे जायमानस्य नेदं रजतमिति बाधज्ञानस्परजतज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यज्ञानं प्रतिकारणतावश्यं वाच्या। एवं स्फटिकेरक्तत्वाभावज्ञानस्य
 सोपाधिकतद्रक्तत्वज्ञाने तत्कारणताः वश्यं वाच्या। एवं च सर्वत्र तथैवास्तु किं ह्यकल्पनेन। यत्र तु लोकप्रसिद्धाः र्थस्य बाधितत्वज्ञानं तत्र
 तेनैव जायमानज्ञाने प्रामाण्यग्रहो यथा वह्निना सिञ्चतीत्यादौ। न च गालिदानादि स्थलेपि बाधज्ञानेन तत्राप्रामाण्यग्रहे दुःखाद्यनुपपत्ति

एति वाच्यम् । ततो दुःखाभावेऽपि व्यञ्जनया जायमानेन तत्तदुद्भवादिज्ञानेन तदुपपत्तेः । व्यञ्जनाजन्यज्ञानेतु न बाधज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानमिति
 स्पष्टं काव्यप्रकाशादप्युक्तं तत्र तमउद्वेगेण प्राथमिकबोधेऽपि नाप्रामाण्यग्रहः । एवं च योग्यताज्ञानं प्रवृत्त्याद्युपयोगि योग्यतासंदेहादिना प्र-
 सक्ता प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टबोधजनकं विशेषणीभूताभावप्रतिबन्धकतयेति बोध्यम् । लक्षणा मूलमपि शक्यार्थबोधे विषयबाधज्ञान
 जन्यमप्रामाण्यज्ञानमेवेत्यलम् । परे त्वन्वयप्रयोजकरूपे समभिव्याहृतकार्यशक्तिमत्त्वे योग्यता । सा च शाब्दबोधे भासते । त एव घटेन जलमा-
 हरेत्यादौ सच्छिद्रेतरस्यैव जलाहरणशक्तिमत्त्वेन सच्छिद्रेतरत्वप्रकारको बोधः । अत एव प्रतिनिधेः श्रौतत्वापपत्तिः । यथा खादिरैव धात्री-
 त्यादावस्वातन्त्र्यफलकसंयोगविशेषरूपबन्धनसमर्थरखादिरालाभेन्यः प्रतिनिधिरुपादीयते । तस्तत्र तादृशबन्धनसामर्थ्यवत्त्वेन खादिर-
 बोधोऽवश्यमभ्युपेयः । एवं च खादिरबाधेऽपि न त्सा मर्थ्यत्यागे मानाभावान्तदुपपत्तिः । अन्यथा खादिरस्या सामर्थ्यबन्धनलोप एव स्यात्तत्त्वत्र
 प्रवृत्तिनिमित्तं स्वाश्रयनिष्ठसमभिव्याहृतकार्यशक्तेरप्युपलक्षणमित्यस्या अपि प्रवृत्तिनिमित्तसामानाधिकरण्येन बोधे भानम् । एवं
 चोपलक्षकजात्यवच्छिन्नस्याशक्ततया त्यागेऽपि उपलक्ष्यशक्तित्यागस्या नोचित्यादन्यगतासागृह्यते सादृश्येन तत्रापि तत्त्वबुद्धेः ।
 किंच घटत्वेन सच्छिद्रेतरव्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्यङ्गीकारे लक्षणापत्तिः । सामान्यरूपेण विशेषबोधेऽपि लक्षणेऽर्थस्य त्वामस्मिन्
 च्छीत्युदाहरणे काव्यप्रकाशरुतास्पष्टमुक्तत्वात् । तदुक्तं हरिणा केषांचित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणम् । खादिरादिष्वशक्तेषु जातिः

प्रतिनिधीयते। अस्वातन्त्र्यफलोबन्धः प्रमाणादौ च शिष्यते। अतो जात्यभिधानेऽपि शक्तिहीनं न गृह्यते इति केषां चिज्जातिशक्तिवादिनाम् प्रमाणं
 हिंसा शुद्धव्यक्तिशक्तिवादेऽपि वस्तुगत्या जातिशक्तिविशिष्टा केवला व्यक्तिः शक्येति न दोष इति बोध्यमित्याहुः। आसत्तिरपि मन्दस्या विल
 म्बेन शाब्दबोधे कारणम्। सा चान्वयप्रतियोगिपदार्थानां तद्बोधकपदानां चाव्यवधानेन प्राथमिकोपस्थितिरूपा। काव्ये न्यत्र च सर्वा
 प्रतिप्रायेण तादृशबुद्धेरिव वक्तुं रुद्धेऽस्यत्वात्। अनासन्नस्थले योजनावाक्यान्मन्दस्य बोधेऽपि विलम्बोऽस्त्येवान्वास्मात्पद्यादयमर्थो बुद्ध
 इत्यनुभवे विरुध्येतेति वाच्यम्। योजनावाक्यसंपादनद्वारा तस्यापि बोधेऽप्युपयोगेनादोषात्। अमन्दस्य तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपस्थि
 तौ आकाङ्क्षाज्ञानवतो बोधोऽविलम्बेनैव भवतीति न तद्बोधे तस्याः कारणत्वमाह्वयितं चेदं न पदान्तेति सूत्रेभाष्ये। वस्तुतो योजनावा
 क्यकल्पनोऽन्यथा तत्कल्पकाकाङ्क्षादिना अर्थयोजनाकल्पनस्यैवोचितत्वात् परंतु मन्दस्य सा विलम्बेनामन्दस्य तु साशीघ्रमित्येवोचित
 म्। यत्तु तत्र तत्र वाक्ये घटमानयेत्यादौ घटकर्मकानयनबोधे च्छयोच्चारितत्वाभावज्ञानेऽन्यबोधनेच्छयोच्चारितत्वज्ञाने वा तथा
 बोधानुदयेन तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवेण लाघवाच्च तथा बोधद्वं वाक्यमेतदर्थप्रतीतीच्छया वक्तोच्चारितमित्याकारस्ता
 त्पर्यग्रहो हेतुर्नानार्थपदस्थले पदविषयोऽपि स तथा तद्वाहकं च प्रकरणादिकम्। अतएव प्रकरणादिज्ञानाभावेऽदमेतदर्थकमेतदर्थकं
 वेति संदित्यनेनौ निलिखितवाक्यस्थलेऽपि तस्य सूक्ष्ममुच्चारणमस्त्येवेति तन्म। शुकादिवाक्याद्देवताप्रसादेन पूर्वजन्म संस्कारेण वा मू

सर्वबालुककृतोत्तमकाव्यादृच्छतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेपि बोधोदयेन तस्य बोधे हेतुत्वा संभवात् तद्वातेरेकनिश्चयश्च वक्तुस्तत्तत्तदर्थ्या
बोधात् न चैश्वरं तत्र तात्पर्यम् अतएव वेदवाक्यतो बोधइति चेन्ना तस्य फलैकोने यत्वेन प्रागुद्देश्यत्वात् लाघवादिन्यायगृही
ततत्तदर्थबोधकत्वज्ञानस्य वेदजन्यबोधे तदप्रामाण्यनिश्चये वा हेतुत्वान्मीमांसोपयोगः किंचास्मादर्थद्वयविषयको बोधो जाय
ते तात्पर्यं तु केति न जानीम इति सर्वजनानुभवविरोधान्न तस्य हेतुत्वम् अतएव पय आनयेत्पुनैः प्रकरणज्ञस्य दुर्ध्वजलं वाः नेयमि
ति प्रश्नः संगच्छते स्पष्टं चेदं सर्वसंख्यासंज्ञा सूत्रे भाष्ये तत्र पदार्थोपस्थितिरेवेत्याद्युक्तरीत्या खण्डनीयम् तात्पर्यनिर्णयोपयोग
स्तत्तज्ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयद्वारा प्रवृत्तौ क्वचिदनेकपदार्थस्यान्वययोग्यत्वेकस्याध्याहारइत्यत्र चेति बोध्यम् न चाश्वतात्पर्यक
त्वेन निर्णीताद्देहे सैन्धवमस्तीति वाक्याद्देहे लवणमस्ति न वेति संशयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् एकतरविषयकज्ञाने प्रामाण्यनिश्च
येतदितरविषयकज्ञानेः प्रामाण्यबुद्ध्युदयेन तदनुच्छेदात् तत्परभावज्ञानतदन्यपरत्वज्ञानयोरपि तद्वोधेः प्रामाण्यग्रहजनकत्वे
व० तथा तत्तद्वाक्यार्थे प्रामाण्यग्रहेतत्तद्वाक्ये आसौक्तत्वज्ञानं हेतुः आसत्त्वचभ्रमप्रमादविप्रलिप्ता शून्यत्वमूतज्ज्ञानं चायं
प्रकृतविषये दृश्यामत्त्ववान् आसत्त्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानेन तत्र भ्रमो वाक्यार्थभ्रमः प्रमादो न्यार्थकशब्दभ्रमः
विप्रलिप्ता प्रतारणाप्रतीतविपरीतप्रतिपिपाद्विषयावेदस्याकर्तृकत्वेन अन्तर्मुक्तत्वाभावात् तच्च सोक्तत्वज्ञानात् अ

ल.मं.

६६

नुक्तत्वनिर्णयादेत्यन्यत्। वस्तुतः सर्वः शब्दः प्रमाणमेव। अनाप्तोक्तत्वज्ञानं तु तज्जन्यज्ञानैः प्रामाण्यग्राहकमित्यग्रे निरूपयिष्यामः।
अत्र श्रौततावत्पदार्थज्ञानानामाकाङ्क्षादिज्ञानानां च नष्टत्वेऽपि तेषां समूहालम्बनस्मरणात् तत्संस्काराद्वान्वयबोधः। अयमेव स्वते
कपोतन्यायेन बोधः। यदा तु क्रमेणैव बोधो धकसमवधानात् तत्तत्त्वण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं पूर्वपूर्वस्मरणात् तत्संस्काराद्वामहावाक्यार्थबोध
स्तदा राजपुरप्रवेशन्यायेन बोधइत्यन्यत्र विस्तरः॥ ॥ इत्याकाङ्क्षादिविचारः॥ ॥ श्रीगुणाय नमः॥ श्रीरक्त ॥ ७ ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ अथवृत्तिविचारः॥ तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रम्। सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावः। एष्यगर्थानामेकार्थीभा-
 वः सामर्थ्यराजः पुरुषद्विवाक्ये एष्यगर्थानिराजपुरुषद्वितिसमासे एकार्थीनीति भाष्यात्। एवं च यत्किंचित्पदजन्य एष्यगुप-
 स्खितिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्खितिजनकत्वमेकार्थीभावद्विफलितम्। तेषां तत्त्वं तु सा-
 दृश्याद् बोध्यम्। कार्यशब्दमन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा। एकार्थीभावद्विनिर्देशे गौणमेकार्थत्वं समासघटकप-
 दानां बोधयितुम्। यथा पदानामसत्त्वात् तत्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारो पीति बोध्यम्। विभक्त्यन्ते एतद्वारणा-
 यदृष्टानामित्यन्तं तेषां लोके तत्त्वेनादृष्टत्वात् औपगवादैः प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत्किंचित्पदजन्यत्सुपस्खितिविशेषण-
 म्। अपत्यरूपार्थस्योपगौरपत्यमस्तीत्यादौ तथा दर्शनसत्त्वात्। विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम्। तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभा-
 वदिति निरूपितम्। विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनम्। अतएव कैयटः। अन्येवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवती-
 तितदपेक्ष्यैकार्थीभावउच्यते षां सूदकवदविभागापन्नत्वादिति। अयं भावः। वाक्ये यथापदैः एष्यकूपदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षा-
 मूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैव वृत्तौ। किंत्ववयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदाये-
 शक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बोधकवशात्पदार्थबोधएव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति। तत्र वि-

ल.मं.
१

शिष्टशक्तिग्रहद्वयम्। राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति। तत्र साविशिष्टशक्तिः प्राप्ता प्राप्ताविवेकन्यायेन संबन्धा-
शेषविशेषणत्वाद्यं शेषपर्यवस्यति। राजादेः कृष्णवयवशक्त्येवोपस्थितिसंभवात्। आकाङ्क्षामूलके विविशेषणादु नित्यघट-
त्वादेर्नैकाकीभावेन साधुत्वम्। विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न।
अतएव राजपुरुषैकदेशे राजिवाक्यद्वयक्रद्भस्येत्यादिविशेषणान्वयो न। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वम-
स्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतरविशेषणत्वेन ज्ञातस्य त-
न्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः। दर्शनीयायामाता दर्शनीयामाता-
इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुंत्वम्। वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुं-
त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंसमतत्वात्। राजिविशेषणान्वयरूपविशेष्यैकाकीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकाकीभावसत्त्वेऽपि देवदत्त-
स्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्। इदमुपलक्षणम्। घटादिपदे एकाकीभावाभावेऽपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादि-
त्यपि बोध्यम्। राजः पुरुषोऽश्वश्चेति वद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यतएव न। एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्र-
विशेषणत्वायोगात्। घटः परश्च द्रव्यमिति वत्तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां द्रव्यपदश्चेत्यप्रयोगात्। एवं राजः

पुरुषोभार्यायाश्चेतिवदू राजपुरुषोभार्यायाश्चेतिन। एकविशेषणवैशिष्ट्ये नगृहीतशक्तिकेज्ञातेवाविशेष्येतत्सजातीयसंबन्धे
 नविशेषणान्तरसंबन्धस्यास्त्युत्पत्तेः। घटोद्रव्यमित्यर्थेघटोद्रव्यत्वस्येत्यप्रयोगात्। तदुक्तंभाष्येराजापुरुषंस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्त
 यतिपुरुषोपिराजानंस्वान्तरेभ्योनिवर्त्तपतिदिति। राजसंबन्धविशिष्टेभार्यायाः प्रीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधकोराजपुरुषोभा
 र्यायादितिप्रयोगस्तुराजपुरुषः सुन्दरद्वितिवदिष्टः तत्रसुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाअवच्छेदकंपुरु
 षत्वमेव नतुराजसंबन्धोपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्यसविशेषणत्वेपिवृत्तिरिति व्यवहारः। एवं सर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञानेविशे
 ष्यतावच्छेदकत्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम्। विशिष्टस्यविशेष्यानतिरेकाद् दूदितिकर्मधारयप्रकरणेस्फुटीभविष्यति।
 एकार्थीभावबलादेववृत्तावुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रा
 दौ न दोषः। मासजातादावपिशब्दान्नतद्वोधः। किं त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादि पूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् राकमासजात
 विषयरावायं प्रयोगद्विति निश्चयः। त्वत्पुत्रोयुष्मत्पुत्रइत्यादावपि प्रयोक्तुरहंकारनास्यदचैत्रपुत्रइत्येवबोधः विग्रहवाक्यो
 यैकवचनत्वारोपेणादेशः। अयं चारोपो न बोधफलकः किं तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः वृत्तेस्तथा बोधेभाष्यकृताः साधुत्वबो
 धनात्। यत्तु आदेशतदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः भाष्येतात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति। तन्ना तद्विधायकश

ल.मं.
२

स्त्राज्ञानवतः तद्वेधानापत्तेः। विग्रहेद्विवचनबहुवचनान्तत्वेपिएकार्थीभावबलादुक्तौ तद्वेदबोधः अतएव प्रगल्भसंज्ञासूत्रभाष्य
प्रयुक्तेकुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः किंतु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अ
न्यथा सिद्धान्ते प्रगल्भत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽग्रद्वेयतापत्तिः। एवं च वृ
त्तौ संख्यानवगमेपि अनेकार्थप्रतीत्या तत्राविग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्तान्तत्वेन कार्थानवगति
रुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः न तु बहुत्वेनातन्मध्यद्वित्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो न तु द्वित्ववत्त्वे
नैव मन्यत्राप्यूह्यम्। अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोषु च रवर्षासु जादौ बहुवचनसत्वेपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यै
वरूढत्वाद बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चात्रापि तद्वत्त्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारेन तु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटाद्वित्या
दितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्टादिना तत्रावृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्य
क्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वे कत्वद्वित्वादिना। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराद्वित्यादौ च संख्याया अमानादूदन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठ
लक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव अनेकव्यक्तिसत्वेपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद्वत्स्तोकाभ्यामुक्तद्व
त्यादावलुकिनसाधु। अनभिधानाद् इति स्पष्टं भाष्ये जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। जात्याख्यायामित्येतत्सूत्रं प्रत्या

५

राम
२

च शास्त्रे ममाप्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्य साधुत्वबोधनादुपपद्यते स नानाप्रमाण्यता अतएव भाष्यकृताः स्य विशेषस्योप
 सर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरु कुलमित्यादि विषयमासजातादायक्यापकत्वं नोक्तं संख्याविशेषानवगतिरेवैकत्वसंख्याप्र
 देनोच्यते। भेदसहत्वरितद्वित्वोदेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानकारणमिति तत्प्र
 तीत्यभावस्यैकार्थ्यभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः। तदुक्तं हरिणा वाचिकाद्यो
 तिकावापि संख्यानां याविभक्तयः। तल्लुक्प्रवचने च तौ संख्याभेदो निवर्तते इति। यत्त्वत्र भेदैकत्वसंख्याभासते परित्यक्तविशे
 षं संख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वं संख्यायैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्ये
 त्युच्यते द्वित्वाद्युत्सूतत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यत इति हेतुराजः यथा दूरद्रूपमात्रं गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादि
 विशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्वभूतत्वात् संख्यावान्तरार्थ इत्येतावत्प्रतीयते न त्वव्ययार्थवत्संख्यो नापि घटादिवद्विशेषसं
 ख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेवायं द्वाराजपुरुष इत्युक्ते राजद्वयादिसंबन्धिनोपि भावात्सर्वविशेषाणां सामान्य
 रूपेण भानं मधुनिरसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां चेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सतितुनि
 मित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येवा उक्तं भाष्ये तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेवातदुक्तं हरिणा। अभेदैकत्वसंख्यावातत्रान्ये

वोपजायते। संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते। वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसंख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदितितदर्थः। यथौषधिरसात्सर्वमधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरित्यनेन यद्वेति प्रसूतः। आद्यमाह। भेदानां वापरित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते। पूर्वसमस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेपि विविचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम्। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपं तु गृह्यते दतितन्ना तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्या व्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेतुलक्षणैतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिकामतान्तरमाहेत्यवतामिता। तस्य चारुचिग्रस्तत्वं तन्मते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोशुचरार्थप्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम्। न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थमेकशेषसूत्रारम्भे गौरवमिति वाच्यमूढ्वेपि पदार्थे तत्प्रत्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनास्त्येतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्ठात्। अतएव भाष्ये भेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासत इति च

नास्ति। वृत्तौ संख्या विशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थं सूत्रभाष्येनैव रूपेण संख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च। अतएव कालाः परिमा
 णिनेति सूत्रे एकवचनान्तानामुपसंख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्तिकमनभिधानानेत्युक्तमिति प्रत्याख्यातमेवम
 लुक् सूत्रेऽपि भाष्ये द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासो नभिधानादित्युक्तम्। अनभिधानादित्यस्य समासेन द्वित्वादिसंख्यावै
 शिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः। द्विवचनेत्यादेशश्च द्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः। किंचार्द्धेन पुंसकमिति सूत्रेऽर्द्धे
 पि प्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्ये काधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम्। तव तूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्येवाङ्गीकारेण समासप्रस
 ङ्ग एव नास्ति। मम तु पि प्यलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासाशङ्कोचितैव किंचात्रपक्षे गोषु चरे जात्याख्यायामभेदैकत्वे बहुत्व
 वदति देशबहुवचनमुक्तास्तोकास्तुक्तद्वयादावेकवचनमुत्सर्गद्वयेकवचनमित्युक्तं तत्परस्परविरुद्धतदेकत्वे बहुत्वा
 तिदेशवदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक्। एवं च कारयोगोवाक्ये गौगौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति नतुराज्ञो गवाश्वपुरु
 षाद्व्यादौ समासे। वृत्तौ समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्देदस्य निवृत्त्या भेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्य घोट्यस्याभावेन द्योतकस्या
 प्यप्रयोगद्वितिकैपटः॥ एष गुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थभावकृतत्वम्। लोके
 पि एष कृता तयोरेवैकदेशस्य लक्षणे समूहवद्भावात् न च समासेन नार्थस्याभिव्यक्तत्वात् तदप्रयोगः समासेन सत्वभूतस्य विशेषो

ष्यतयाभिधानेपिअसत्त्वभूतस्मविशेषणतयाबोधार्थंचप्रयोगस्यदुर्वीरत्वात्चार्यद्वन्द्वद्वतितुसादृश्याच्चार्यत्वारोपेणनेयमि
 तिदिक्।अन्येत्वेकार्थीभाववशादपृथगुपस्थितेर्वत्तौनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयःपृथगुपस्थितेस्तथान्वयेतन्नत्वात्।अविमृ
 ष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरेयन्नोद्देश्यविधेययोःपदाभ्यांपृथगुपस्थितिस्तत्रतथान्वयः।नचसमासेपदात्पृथगुपस्थि
 तिरपृथगुपस्थितौचनतथासुत्पत्तिरितिकाव्यप्रदीपाद्युक्तेरतएवचतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहितचतुर्थीनसमासः।आशीर्विष
 येहिउद्देश्यविधेयभावोगम्यतेसमासेतदवगमाभावादितिहरदत्तादयः।अयमेवैकप्रसरतामङ्गोनामयद्विशिष्टैकोपस्थितिज
 नकत्वरूपसामर्थ्यमङ्गः।उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेपृथगुपस्थितेस्तन्नत्वेनतथान्वयेतद्भङ्गादितितन्नभाष्यकृतानुक्तत्वात्।किं
 चोद्देश्यत्वविधेयत्वेयच्छब्दतच्छब्दोपबध्म्यङ्गैर्वत्तौऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्नतथान्वयःएकार्थीभावाभावेपिघटमि
 त्यादौतथान्वयाभावेनअभ्यासलोपश्चेत्यादौसमासेपितथान्वयेनचतस्यतत्कृतत्वाभावाच्चातथान्वयाभिप्रायेणसमासप्रयो
 गेपिप्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरंलोहितोस्तीषादत्यादौतथाबोधोभवत्येवेतिनासाधुतेत्याशयेनायंभाष्येनोक्तः।विशे
 षणंविशेष्येणेति सूत्रेउभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरितिवार्तिकेउभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य
 विधेयताप्रतीतेश्चातएवप्रकाशकृतेदृशसमासवाक्यानिच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानिकिन्त्वविमृष्टविधेयांशएवाएवंच

पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्सर्गस्यत्यागेनसहृदयहृदयस्यवेमुख्यंतस्यदूषकताबीजम्प्रदीपेपितत्रतथान्वयइत्यस्यउत्सर्गेणे
 ति शेषः। आशीर्विषयचतुर्थ्याद्यन्तेतुनसमासःविप्रायभद्रंभूषादित्यादौविप्रभद्रार्थयोरुभयोरपितिङन्तार्थान्वयेनपरस्य
 रमसामर्थ्यात्। चतुर्थीचाशिषीत्यस्यचाशीर्विषयार्थान्वयर्थकात्तद्वाचकभद्रादियोगेचतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थ्यात्। भद्रकर्तृकं
 विप्रसंबन्धाशंसाविषयोभवनमित्यादिक्रमेणबोधः। राजकुलशुभंभूषादितितुसाध्वेवाकिंचसमासादावपितथाव्युत्पन्न
 स्यतद्दोषोदुर्वारः। नचासाधुत्वम्। भाष्याद्यनुक्तेः। विशिष्टोपस्थितावपिविशेषणादौप्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे
 बाधकाभावादधिकसंग्रेवक्ष्यामः। अतएवकैश्चिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तुत्समानाधिकरणम्। किंचअन्वादेश
 स्यकिंचित्कार्यविधातुमुपात्तस्यकार्यान्तरविधानायपुनरुपादानरूपस्यसमासेत्वदुक्तरीत्यासंभवाभावेनएतद्वितकइत्या
 दौएनाद्यादेशशङ्काअप्रयुक्तत्वेनतत्समाधानपरस्यद्वितीयादौखेनइतिसूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः। यत्तुनिर्गो
 शम्बिर्गौरयोच्यतेघटोगुडधानाःकेशचूडःस्वर्णालङ्कारोद्विदशाःसप्तपर्णीगौरखरइत्यादिप्रक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्घातविका
 रमुच्चप्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थ्यभावकृतमित्युक्तंतन्नाभाष्यानुक्तत्वात्निरादिपूर्वपदानांक्रान्तायर्थवृ
 त्तितयोक्तार्थानामितिन्यायेनतदप्रयोगसिद्धेश्चगौरखरदेश्चसमुदायस्यजातिविशेषेरूढिस्वीकारेणनदोषःपङ्कजादिवत्।

ल.मं-

५

ए को यस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्यक्रान्तादिलोपे संभवाभावाच्चातएव संख्यया व्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितः सु
जर्थेदृति कृत्वा समासे सुजन भविष्यति किंच भोः सुजर्थेदृति समास उच्यते न खलु सुजर्थेदृत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थेदृति भाष्ये उ
क्तम् । तत्र समासेनेत्यस्य समासघटक पूर्वपदेनेत्यर्थः पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकश्च समास इति समासेनोक्त इत्युक्तिः । द्योतक
विषयेऽपि उक्तार्थीनामिति न्यायोऽस्येव । अतिप्रसङ्गः स्वनित्यत्वात्परिहरणीयः । द्रष्टुं गतश्चैत्रः कृष्णश्रितौ गुरु कुलं मैत्र इत्यादौ न
समासः कृष्णश्रितयोः परस्परम संबन्धेनाकांक्षामूलकैकार्थीभावस्या संभवात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्वात्प्रा
तिपदिकत्वसिद्धिः । अतएव वृत्तौ विशिष्टएवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे संसृष्टार्थसम
र्थमितिसमर्थपदमुत्पत्तिरुक्ता विशिष्टबुद्धिं प्रतिच विशेषणविषयकस्येव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कार
णत्वेऽप्यभिचारः । अतएव घटपदादू घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः । यत्तु न विशिष्टेशक्तिः किंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृता दृतिरूप
पदश्रवणरूपा दुद्बोधकाद्राजसंबन्धी पुरुषश्चित्राणां गवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतो नुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैका
र्थीभावो नामातो नोक्त दोषः । अतएव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्वं स्वीकृतम् । स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपस्थापकत्वस्याप्य
र्थवत्सूत्रे ग्रहणात्समासस्य प्रातिपदिकत्वमायद्वा वाक्यवत्समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव परस्परान्वयः । अयन्तु विशेषः । वृत्तिघटक

पदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयवृत्तिस्वभावाद् न तत्र विशेषणान्वयादिकं वाक्ये तु यदैव विशेष्ये राज्ञो न्व
यस्तदैव राज्ञि क्रद्धत्वान्वयः तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् एकरूपेणेत्युक्तेर्गोदृश्यविधेयभावेनान्वयः यद्वा विशिष्टलक्षणाया
वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः संबन्धिरूपाधिकविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यमि
तितन्ना आद्येतादृशविग्रहवाक्यमजानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्त्यत्वात् द्वितीये वृत्तिपदन्तादृशबोधका
रणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात् बोधकारणत्वस्य संबन्धविनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धे
श्चा किंचैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसंबन्धरूपलक्षणा
या अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमतीचित्वा तां किंच पङ्क्तुजपदादेरपि पदत्वविशिष्टलक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः
बाधादिप्रतिसंधानं विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेः समं किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणानुक्ता शक्यसं
बन्धशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणादृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेद्वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः एवं च
प्रथमं भस् इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम् इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेवाश्लेष्यं
विधानाभावात् अचतुरेत्यादावर्णनात् एव सादीनामर्थाविधानाच्चार्थे दृष्ट्यादितु चार्थवृत्तिमवद्यद्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकम

ल.मं.
६

न्यथानेकं सुबन्तं चार्थवर्तते तच्च द्वादशसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः किंच स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य
करणे गौरवम् । ममतु एकार्थभावे समासो व्यपेक्षायाम् वाक्यमिति शास्त्रकृत्कल्पितसिद्धार्थो न वाद एव सः इयञ्चैकार्थभावोपपा
दिका विशिष्टशक्तिः समर्थोऽश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थकसमर्थः पदविधिरिति शास्त्रबलादालौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अतए
व तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वं निबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोऽपस्थितिनिबन्धनष
ष्ठ्यादिनिर्वाहोऽप्यष्टम्यर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थभावनिर्वाहकवि
शिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहेस्तु पुरुषोन्तरङ्ग-इत्यादिव्यवहारोच्छेदः बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम् ।
न चात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्त्यसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न । स्वघटकपदघटितवा
क्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृ
ष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वासतेः । एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमु
दायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् । एवं च निषाद
स्य पत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नीनार्थत्वेन कृतात्पर्यमिति संदेहे शक्तिग्रहलाघवानुरोधात्कर्मधार

प्रार्थेतात्पर्येकल्यतेसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्तदुक्तंजैमिनिनास्थपतिर्निषादः स्यात्शब्दसा
 मर्थ्यात्द्विनिषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेननिषादरूपस्यपत्तौशीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात्सामर्थ्यात्शक्तिरितितद
 र्थः। अतएवबहुव्रीह्यर्थकोनसः। अन्यथाबहुव्रीहौमीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेननिषादपदस्यतत्रालाक्षणिकत्वेनचत
 दभावस्यसूत्रतो नलाभः स्यात्। एतेनशब्दसामर्थ्यादित्यस्यनिषादशब्दस्यनिषादबोध एवसामर्थ्यात्शक्तेः प्रष्टीतत्पुरु
 षेतुपूर्वपदस्यलक्षणेतिनतस्यग्रहणंजघन्यत्वादितिशबरस्वामिकृतं व्याख्यानेप्रौढौववस्यमाणेभाष्यसंमतेव्यपेक्षा
 वादेतत्रापिलक्षणाभावाच्चेतिदिक्। ननुस्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्यायद्वितितस्यगुणशब्दत्वान्निषादस्यजातिशब्द
 त्वात्कर्मधारयेस्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः। किंचस्थपत्यर्थस्यसंबन्धिनिमित्त्यसाकाङ्क्षत्वात्प्रष्टीसमासएव न्यायो नरपत्यादि
 षिवेतिचेन्नालिङ्गदर्शनाच्चेतिजैमिनिसूत्रेणहेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गं चदृश्यतेकूटंचदक्षिणेति। कूटंहिनिषादानामेव
 स्वमितिशबरस्वामिनः। एवंचराजदन्तादित्वात्कर्मधारयेस्थपतेः परनिपातः संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतोनिषादानामेव
 तत्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गं चानेकार्थस्यशब्दस्यार्थनियामकंदृष्टम्। तस्मादनेकार्थनिषादस्यपतिशब्दस्यार्थनिषामकंशीघ्रोप
 स्थितिजनकशक्तिकत्वंलिङ्गं चेत्येवसूत्रतात्पर्येवकुंयुक्तम्। किंचप्रष्टीतत्पुरु षेपिरेश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिश

लेख

७

सैवलाभेन कर्मधारयादविशेषः अतएव नरपति सुरपत्यादिशब्दो नरसुरयोरेव स्वरत्वेन प्रतीतिः अश्वपतिगजपत्यादौ त्व
गत्यातात्पर्योत्पत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः अतएव शंकरभगवत्पादैर्देहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजाज
हरहर्गच्छन्सरनंब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति लिङ्गेन साधितद्वयलम् तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डानिरवयवानि
त्याः शब्दास्तदन्वारख्यानाय कल्पितेरेखाग वयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः तदुक्तम् अबुधंप्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये शब्दान्तर
त्वादत्यन्तभेदो वाक्यसमासयोरिति अतएव गोरथादौ युक्तादीनां लोपाविधानम् गवाम् रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनात् क्रिया
मन्तरेणानन्वयात्तत्र तद्वगतिः गोयुक्तोरथ इति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम् तथापि पदं यथैव वृक्षादिविशिष्टैर्येन्यव
स्थितम् नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्तते तथेति भागाभ्यां कल्पिताभ्याम् सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थैरत्र त्यागनामभेदभ्रमो वा
लानान्तमूलक एवैकार्थ्यभावव्यवहारोत्रपक्षे वास्तवः खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः
तथा रूढ्यरूढिविभागोपि क्रियते प्रतिपत्तय इति शास्त्ररूढिरबुधानामिति शेषः पङ्क- जादिपदं योगरूढं सप्तपर्णीदिपदं रू
ढं राजपुरुषादियौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादियौगिकः
सप्तपर्णीदौ कचिदर्थानुगमेपिशोर्णपर्णे तदभावाद् रूढिरेव पङ्क- जादौ वाक्यार्थानुगमादर्थान्तराननुगमाच्च योगरूढिरिति दिक्प

रेतुवाक्यादितिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थोभिधानमपि शास्त्रकृतमेव। एवं चानेकं सुबन्तं चार्थवर्त्तते चार्थवर्त्तमानं च द्वन्द्वसंज्ञकमि
 त्यर्थो ह घटकपदानामेव चार्थवृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलसः न च तन्मते शब्दवदर्थोपि शा
 स्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तित्व
 णमिति वाच्यम्। परार्थोभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात्। परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकप
 देनार्थोभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः। यद्वा। परार्थस्य प्रधानार्थस्या प्रधानपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा
 वृत्तिरित्यर्थः राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कनो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते तत्संवल्लि
 तः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चा प्र
 धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थस्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थस्कन्दनेन। समुदायस्य प्रधान्ये चावयवा प्र
 तिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्। द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्थस्कन्दनेन बोधः अ
 वयवाभ्यां वा तदर्थस्कन्दनेन बोधः समाहारे तरेतरयो रभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्ये नुदूतावयवभेदो न्यउदूताव
 यवभेद इति विवक्ष्यते। न चैदमसंभविअप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्वात् तदत्यागे वा असंभवात्। अस्य तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन

ल. सं.
८

तदभिधानासंभवात् यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थभिधायकत्वासंभवात् किंचाद्येशब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषा
दितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यं उभयथाप्यदोषात् न चान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथ
मितरविशेषणतयोयस्थितिरिति वाच्यं गुणभूतपदप्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोयस्थिति विरोधिनः स्वार्थभूतस्य राजार्थग
तविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाद्गीकारेणादोषात् यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः वृत्तौ राजपदसंबन्धमात्रेण
पुरुषयदमेव राजसंबन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चंम्यकपुटद्वयादिमवहारवद्वा राजपदार्थः पुरुषविशेषणमि
त्यादिमवहारः अत्र पक्षेण कार्यभावेनामपदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वं रूपअलौकिकेतु प्राग्वदेवासावारोपितः अतएव
जहत्स्वार्थपदस्य जहत्सुपसर्जनपदानि स्वार्थपस्यांसेत्यर्थ उक्तो हेतुलाराजेन यद्वा भेदसंसर्गो सामर्थ्यम् तथा हि वृत्तौ राजपदसं
निधानात्पुरुषयदेनैव राजसंबन्धवती राजान्यस्वामिसंबन्धाभाववती च पापुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वान्तरे
ण संबन्धः राजपदस्यार्थभावाद् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण संबन्धः यच्च वेदान्तिना मखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत्
अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहि प्रतीतिजनकत्वम् यथा कश्चिद्भूतिप्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रका
शपदार्थं जानतस्तदाश्रयस्य बुभुक्षितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविष

यकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोऽप्यायत्वमतस्तदुपादानम् एवं प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोगः शक्तिग्रहो
पिराजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः एवं प्रकारत्रयभाष्ये स्पष्टं अन्ययोर्महाराजद्वयादौ पूर्व
पदे आत्मादिभूतपूर्वगत्यर्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गो भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य
तत्क्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं बोधयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादाववधारणमाद्ययोर्वी
जं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात्मा विनिगमनाविरहस्तृतीये वीजमाको भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्ये उक्तमावाक्ये प्रसक्तं सर्वस्व
न्तिर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादितथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो मार्यायाश्चेति राजपुरुषद्वत्युक्ते राजापुरुषं स्वा
म्यन्तरान्निवर्त्तयति पुनरप्येव राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एव पुनरप्यस्मिन्यरस्यरेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थजहासिराजपदन्तदा का
मं जहाति तिस्राम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्गोक्तः अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वं युक्तं
बोधाविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तस्यागक्यनासंङ्गतिः अर्थस्य बोधाविषयत्वमेव
हित्यागः तस्यादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः यत्तु अर्थवत्त्वे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं सुबन्तानामिति भाष्यप्र
तीकमुपादाय सुबन्तानामिति पदस्य भेदसंसर्गद्वारा कार्यवत्तायुक्तान्तेन कृम्यकारेणादिसमाससंग्रहद्वत्युक्तं तत्र वाक्ये

ल.मं.
६

पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतर संसर्गो काङ्क्षाभेद संसर्गः सद्धारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्व्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः
हरिरपि भेद संसर्गशक्ती द्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते इति भेदशक्त्या पृथग्भावेन संसर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः पस्वन्त्यपक्षे भेद संस
र्गो वाच्यो राजसंबन्धी असजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः यद्वा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः एतद्विरोधादेव
राजपुरुषोभायीया इति न। संसर्गस्त्वनुमेयः यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजकीयभेदस्त्वनुमेय इति तन्नानुभ
वविरोधात्। गौरवाच्च। द्वन्द्वे भेदादेर्वाच्यताया उपपादयितुमशक्यत्वाच्च। किंच भेद संसर्गयोर्भावेन तयोः प्रतियोगि निरूप्यत्वा
त्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्। किंच राजं निष्
यो रपि भेद संसर्गयोर्भाष्ये दर्शितत्वेन तयो रपि वृत्तिज बोधे विषयतापत्तिरिति दिक्। यद्वेपसर्जनपदेप्यजहत्स्वार्थेव भिक्षुको द्विती
यां भिक्षा मासाद्यनपूर्वाजहातिसंचयापैव प्रवर्तत इति भाष्यात्। अयं भावः स्वस्मिन् स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां सत्यामेवेतरनिरू
पितां विशेषणता मङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिबलात् तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थोप्ये संपूर्णा। अविशेषात्। एवं च स्वपदार्थभू
तविशेष्यताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्वयात् वाक्येतु प
दजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्ये च भानमिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः यत्तु सखण्डाः शब्दा इति पक्षेप्यवयव

शक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्ययातयैव राजविशिष्टपुरुषबोधो
 पपत्तौ तयोस्तद्वोधकत्वं न कल्प्यम्। वृषभादिपदे वृषादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्यस्य शक्ततावच्छेदक
 त्वात्। अतएव रामादिपदानां गिनारायणादीनां बोधः वाक्ये तु पदान्यर्थवत्येव राजसंबन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ
 इत्यनयोः शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात्। आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं चावृत्तिप्राग्वर्त्य
 र्थारोपेणैव सुपण्यादत्यादावात्वादीति तन्ना। आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात्। प्रातिपदिकादीनां सर्वं आरोपित
 मेवार्थवत्त्वम्। कस्यचिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथा बोधेन तत्रा
 प्यवयवानर्थक्यापत्तेः केवलशास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च।
 तदुक्तं वृद्धैः। जहत्स्वार्थं तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सायथारथं तरशालि
 पणीं गौरवरदाविति तदर्थः तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि रथकरणकतरणकर्तृत्वादिकस्याहार्योरोयेण प्रक्रियानिर्वोहो बोध्यः
 त्वमातुराजादिपदे आहार्योरोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात्। किंच राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम्। किंचैषा
 जहत्स्वार्थं न भाष्यसंमता। यदि जहत्स्वार्थं पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतेः उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्रा

प्रोक्तौतिवक्तव्यं स्यात्। एवं च वृत्तावाप्तपूर्व्यन्तरपदकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेतिननियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्व
 मेकार्थीभावोपपादनायशास्त्रकल्कल्पितमेव प्रकृत्यादौ रर्थवत्। बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यै वज
 हत्वार्थत्वं वक्तुं युक्तं जहत्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शित इति हर्षुक्तेः एतेन जह
 त्वार्थतैवैकार्थीभावोऽजहत्वार्थाचव्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम्। भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावक
 तविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थमिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविक
 त्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किन्त आहुः परार्थमिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचनिकमिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं बु
 वतां किं जहत्वार्थवृत्तिरुता जहत्वार्थे तु क्तं तद्विरोधात्। अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमिति लभ्यते वा
 प्यश्वे संज्ञायामिति समासे जहत्वार्थासु फुपेति समासे त्वजहत्वार्थेत्याशये नेदूतौ च सप्तम्यर्थ इति सूत्रे तत्र जहत्वार्थाऽजह
 त्वार्थे द्वेऽपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः। यद्वा पूर्वपदे जहत्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्। व्यपेक्षावादिनस्तु परस्पर
 काङ्क्षारूपा व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये। परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके संप्रेक्षितार्थसमर्थमिति चेति। अयं भा
 वः। राज्ञः पुरुषस्यैव परस्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयोः संबन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वीचिका राजपुरुष इत्यादावपि

शगु पस्थितयोस्तयोः परस्परकाङ्क्षयोः संबन्धो राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्यो नत्वयं विशिष्टे को
 पस्थितिनि यामकः उपस्थितयोरकाङ्क्षान्तरमेव तत्प्रतीतेः शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्ग इदं शक्तमित्याकारः स
 प्रत्यर्थसंबन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापी पदस्य सप्रत्यर्थः रत्नेर्न प्रगृह्यत्वम् अतएव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 सिद्धिः अयमपि पक्षो रत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं रत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य रत्तावपि वाक्यतुल्या काङ्क्षा
 या एव सत्वेन भेदसंबन्धबोधः पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षा वशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् अतएव विभक्तेर्लुक् तदर्थं स्पष्टं
 तएव प्रतीतेरतएवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्ट विरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्यु
 त्पत्तिविरोधः अतएव दधिदृष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोपितज्ञानरुतौ पदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः तदभावे तु
 तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोधार्थे न्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः यत्तुराजपदस्य राजसं
 बन्धिनिलक्षणा अतएव राज्ञिनविशेषणान्वयः भेदसंबन्धेनान्वये तु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थ
 प्रकारकशाब्दबोधेतद्विहितप्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसंभवः प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्वं जाति
 विशेषोक्तानचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पदद्वयेऽपि एकवि

भक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात् सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्च पूलीत्यादेर्व्योवृत्तिरिति तत्राकण्डे कालोदास्याः पुत्रद्वयादौ ल
 क्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः। न च तत्रापि दासीपदस्य तत्संबन्धिनिलक्षणा। दासीसंबन्धिसंबन्धीति बोधाननुभवात्।
 विभक्त्यन्तस्य तु नलक्षणा। तस्य तव शक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव मानाच्च। भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोध
 कत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च। ओदनादिपदस्य लक्षणायां संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च।
 पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावेऽतस्मात्सादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषा
 प्रवृत्त्यभावे तु ऋतेन मित्रावरुणावृतावृथावृत्तस्य शेत्यादौ ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्त्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः। तत्प्रवृत्तौ तु ऋ
 तेन मित्रावरुणावित्यन्येनानशाये इत्यर्थकेनाशाये इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च संबोधनप्र
 थमान्तमास्पृष्टं चेदं भाष्ये। कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्यः। उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावेन ज्ञतस्य रु
 धेच निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षानिपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षा
 वशादेव पदैकदेशन्यायेन भानं न ह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति। वाक्यदृष्टाकाङ्क्षा तुल्याया आकाङ्क्षायावृ
 त्तौ जायमानत्वेन तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेनात्रापि बोधः। द्विदशाद्वयादौ सुजर्थस्य सप्तपण्ये विप्रायाश्चैवमेव बोधः बहुव्रीहा

वपिसमुदायवाच्येनान्यपदार्थेनचित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षापरस्परान्वितयोरन्वयः अन्यपदार्थस्यसमुदायवाच्यताचानेक
 मन्यपदार्थेदृतिशस्त्रबलात्तद्वेपिचार्थेद्वन्द्वदृतिशस्त्रबलात्साहित्येसमुदायशक्यमितिबदन्तितम्। उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषा
 णांविशेषणेसंख्याविशेषानवगमविशेषणसंबन्धाभावादीनांवचनसाध्यत्वेनगौरवात्। दधीत्यादौलुक्कपिसंख्याविशेषावग
 मेतस्यतदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद्द्वविस्मादावन्यतोबोधेपिलुगभावाच्चकिंचसमानार्थकवाक्यस्यानिवृत्तयेऽपूर्ववाव
 चनारम्भेतवगौरवम्किंचयत्रयुगपदुभयसंबन्धविवक्षापरत्वादिनाचक्रमेणवृत्तिद्वयंयथाऽब्राह्मणत्वमित्यादौनञर्थभावा
 र्थयोर्युगपद्विवक्षायांपरत्वात्त्वप्रत्ययेततःसमासस्तत्रविशेष्येविशेषणंतत्रन्यविशेषणान्तरमिति विषयशाल्येवबोधः। त
 त्रैवयदापूर्वनञर्थसंबन्धविवक्षाततोभवार्यविवक्षातदाविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोधः यदातुपूर्वभावा
 र्यविवक्षातदाविशिष्टेवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोध इत्येतत्सर्वतांदृशतादृशविषयताशालिबोधेविशिष्टशक्तिस्वीका
 रादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेननिर्वहतिनल्पपेशावादे। स्पष्टंचेदंतस्यभावइतिसूत्रेभाष्ये। किंचाकाङ्क्षितसंबन्धस्यनसमुदायश
 क्यत्वंमानाभावात्किन्तुशिष्यमार्गलुप्यमानार्थमिथ्यापीतिन्यायेनपूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवंचवाप्यश्वइत्यादा
 वपिप्रगल्हत्वापत्तिः सोसोगौरीअधिष्ठितइत्यनेनसमत्वात्। किंचैवंसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। न

चार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यर्थबोधकत्वमपीति वाच्यम् । अत्र शब्दार्थत्वात् । यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्राति-
 पदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्नातन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवा-
 च्छ । पराङ्गवद्भावो न समर्थपरिभाषोपस्थितिः । आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन ऋतेनेत्या-
 देः पराङ्गवत्त्ववारणात् । अतएव भाष्ये क्षत्रेणाग्रे स्वायुः संरभस्वेत्यादौ क्षत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्त-
 व्यमित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासंङ्गतिः स्पष्टैव । क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति
 कैयटोक्तं तु न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षायामेव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात् । किंचैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासा-
 पत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् । यत्तु समर्थइति सूत्रे इ-
 तरनैरपेक्षमपि सामर्थ्यपदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्त्तृकरणयोरित्यादिश्च । तेन पदविधिविधेर्मदुतरनिरपे-
 क्षत्वार्थबोधकइत्यप्यर्थवत्त्वात् । सूत्रस्य तेन व्रीहिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्यादर्थसिद्धिरितरच्चासजा-
 तीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तन्नाभाष्यानुक्तेः । पश्य मृगोधावतिपचति भवतीत्यादौ च
 दुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोग्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायतएवेतरनिरपेक्षकर्मत्वादिवोधस्येव व्री-

हिमिरित्यादावपितस्य संभवेन फलाभावाच्चेतिदिक्। नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुरोर्देवदत्ताद्यन्वयो न
 स्यादिति चेन्न। स संबन्धिकषदार्थस्य लेचैत्रस्य नप्तेत्यादाविचैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात् न तु त्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वन्तदेक
 देशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात्। यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसंबन्धेन न तस्यैवान्वयः। एवं गुरुद्वारकेण स्वगुरुत्वाद्यत्वरूपे
 ण संबन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः। यदादन्यद्व्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयोन्यत्र तु नेदं प्रकार
 द्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव शिवो भगवान्भक्तिरस्येति तदर्थः। एवं च संबन्धि शब्दः
 सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्य तोस्वार्थवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते। इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः। समुदाये
 न संबन्धो येषां गुरुकुलादिनां संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वत्तासहेति कारिकायां संबन्धि शब्दद्वयपलक्षणम्। तस्माद्भम
 कत्वे भवति विशेषणसंबन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्वं मकत्वं तथा बोधजनकत्वमित्यलम्। तत्र वृत्तिश्चतुर्थी समासतद्धित
 कृत्स्नाद्यन्तधातुभेदात् तत्र समासत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन समासपदवत्त्वं अत्यर्थबोधाया ननु सम्योपमानविभक्तिकपूर्
 र्वपदकनामसमुदायत्वं तदितिवन्नादधिमधुरमित्यादावतिव्याप्तेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोधद्विचैद्गुरजपुरुषादा
 वपितुल्यम्। लोपमजानतो बोधद्वयप्लभयत्र समं श्रुतेरिवार्थमित्येतद्वद्वद्वैद्वार्थमितिसमुदायेति व्यासेन। पर्यभूषद

ल.मं.
१३

पचतभृज्जतेतितिङन्तघटितसमासेऽव्याप्रेश्वासमासोद्धिधाविशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्सुपेतिविहितस्तद्युतश्च अन्यश्च तु
र्थाव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्तत्पुरुषत्वादिसंकेतविशेषसंबन्धेनतत्पुरुषादिपदवत्त्वम्। तत्राद्योदाहरणं
पूर्वेभूतोभूतपूर्वः सुप्सुपेतिसमासः पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्तिर्वीर्यः पूर्वकालवृत्तिस
त्ताश्रयइत्यादिर्बोधः द्विर्बहुमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वेक्तः एवं विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति
बोधः विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया न पुंसकम्। अथाव्ययीभावः हरौ इत्यधिहरिभक्तिः हर्यधिकरणिकाभक्तिरिति बोधः
अधिः सप्तम्यर्थवाचकः उपकृष्णमित्यादावुपः समीपवाचकः कृष्णसमीपमित्यर्थः। अत्राव्ययानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्र
धानाव्ययीभावइत्युत्सर्गस्य निर्बोहः। द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्तद्वाधः स्पष्टएव। स्पष्टं चेदमत्रैव
भाष्ये। एतेन कुम्भादिपदानां तत्समीपेलक्षणोपादितात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम्। द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषण
कबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात्। निद्रासंप्रतिनयुज्यते इत्यतिनिद्रं युजस
माधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यतइति रूपम्। अत्र निद्राकर्तृकवर्तमानयुक्तत्वाभावइति बोधः। अतेः संप्रतिनयुज्यतइत्य
र्थः अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषये लक्षणा इति हरि। हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः इतिः प्रकाशवाची हरिशब्दप्र

५

राम

१३

काशद्विबोधः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। सत्तणमत्ति साहित्यं समभिख्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं च सहार्थः तणसहितं सक
 लं भोज्यमतीति बोधः तणसाहित्यं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वा स्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव तात्प
 र्यीच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेऽपि। साग्निअधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्यमन
 मिति बोधः यावत् श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्शः श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामाद्विबोधः
 एकपरिविपरीतवर्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्तनं पराजयद्वितीयावत्। सप्तगङ्गा-मुन्मत्तगङ्गा-मित्यादौ सप्तगङ्गासमाहा
 रउन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपीति स्तउन्मत्तगङ्गा-मित्यादाव
 व्याप्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः। कृत्स्नश्रितः कृत्स्नकर्मकश्रयणकर्त्तव्यादिरीत्या बोधः मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रइ
 त्यत्र माससंबन्धिपरिच्छेदारम्भकर्त्तव्येति बोधः आदिकर्मणिकर्त्तरिक्तः धान्येनार्थो धान्यार्थः हेतौ तृतीया अर्थशब्दो धनवाची धान्य
 हेतुकं धनमिति बोधः मासेन पूर्वो मासपूर्वः अवध्युत्पत्तिकालावधि मनुत्पत्तिकालयोर्मसस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः पूर्वसदृ
 शेति समासविधानादूनार्थकलहमिश्रयोगद्वयपूर्वयोगेऽपि तृतीया माषेन मूनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववानकलहः
 क्रोधपूर्वको व्यापारः वाक्कलहः वायुपः सद्विबोधः दध्योदनः दध्युपसिक्तोदनः वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः यूपदारु। यूपरूप

विकारोपकारकं दार्षिण्येति बोधः अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषादित्यन्यत्र विस्तरः पूर्वस्मात्तः पश्चादनुलिप्तः स्मात्तानुलिप्तः स्मानो
 त्तरकालिकानुलेपनाश्रयद्वितीया बोधः एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारयद्वयच्यते उपमानोपमितसमासयोर्
 द्वक्तव्यं तन्निपातार्थप्रसङ्गे उक्तम् प्रसङ्गेन ह गङ्गे नेत्यादौ मयूरव्यं सकादिसमासः पूर्वपदार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च ततए
 व। राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् न तूपमितं व्याघ्रादिमिरिति सामान्यधर्मप्रयोगात् न चानुपा
 त्तधर्मेणात्र सादृश्यम्। धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दशमे स्फुटत्वात्। पुरेन्दुः सकलकलद्वयादावुपात्त
 धर्मोतिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च किंचेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्तते अतएव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषश्चा
 पिकः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं
 भाष्यं च सङ्गच्छते। अन्यथा ह गङ्गे नेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवाह गङ्गा
 स्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वा निर्विवादः सुखचन्द्रद्वयादावपि मयूरव्यं सकादिसमास एव तस्य पूर्वपदा
 र्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापित ततएव। एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वतस्तत्पुरुषलक्षणमित्यप्यास्ति ह
 गङ्गे नेत्यादावव्याप्तेः सूत्रप्रतीत्या घञ्ययीभावेति व्याप्तेः चोत्सर्गस्वादियतएवानीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् अत्र वाक्ये

चकारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तो त्यलत्वन्नीलत्वयोर्विश्यमाणरीत्यानीलोत्यलयोर्वीसाहित्यं भासते अतएवात्र द्वन्द्वमाशङ्क्यान
 वकाशेन कर्मधारयेण बाधानेति भाष्ये उक्तं एवं च नीलवो त्यलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलमिति बोधः नीलसमानाधिकरणतदभि
 न्नमुत्पलमिति वातत्र वाक्ये द्ववृत्तौ च शब्दाप्रयोगार्थैकार्थीभावः एतेन कर्मधारयेव यवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेष
 णभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम् केचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधिरुचिकारीत्यादिवाक्ये द्वपण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्ता
 बुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणार्थैकोपस्थितये सः अतएव वषट्कर्तुः प्रथममसदस्यत्र भक्षान्तरविधिरेव न तु होतृत्वमसद
 तिसमाख्याबलात्प्राप्तवषट्कर्तृसंबन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः यद्वत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके
 पश्चात्त्वत्तद्वत्तयोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम् प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारा
 त् अष्टक एककालप्रत्यय इत्यादि सूत्रेषु व्यभिचाराच्च अतएव वृद्धैरपि यद्वत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदो
 पादानेनास्यानैयत्यं सूचितम् न च विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयेनियामिकेति वाच्यमापदाद्विशेष्यतयैवोपस्थितेः विशेष
 ष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम् अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमेमा
 नाभावात् न च तथा शब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्तेपीतवासा

पतिरितिमीमांसकनव्योक्तमपास्तम्। प्रथममक्षद्वयत्रतुसमाख्यापेक्षयावाक्यश्रुत्योर्बलवत्त्वेनप्रथमतोनेनैवभक्षान्तरवि
 धिरितिनदोषः नन्वेवंकटोपिकर्मभीष्मादयोपीतिभाष्योक्तपक्षेपरमेणकारकेणकृतं परमकारकेणकृतमित्यादौतत्पुरुषे
 तुत्यर्थेति सूत्रभाष्योक्तस्यपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपितत्रपक्षेकरणत्वेनक्रियाया
 मन्वयेनसामर्थ्याभावात्। नचयद्यल्लिङ्गयापुमिश्रितमंतत्सर्वकर्म। यद्यल्लिङ्गासाधकतमंतत्तत्करणं द्रव्यगुणश्चनह्यसौ कट
 मात्रेणसन्नुष्यति एवंचसर्वेषांक्रियायांप्रत्येकंकारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेवतत्तद्विभक्तिरितिहितस्यक्षबीजंतदुक्तमासनशय
 नादिक्रियोपयोगितयाद्रव्यस्येष्टितमत्वेपिगुणादेस्तत्त्वाभावादितिवाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैवप्रकर्षस्यविवक्षणात्। नतुस्वकक्षा
 यामप्यन्यथाश्वेनयथादीपिकयाव्रजतीत्यादौसर्वेषांकरणत्वानापत्तेः। नचपार्श्विकपरस्परान्वयेनसामर्थ्यमितिवाच्यम्। त
 स्यदुर्वचत्वात्। तथाहिसनशाब्दः शब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापाराभावात्। नचगुणादेःपरिच्छेद्याकाङ्क्षसत्त्वेनद्रव्यस्यचपरिच्छे
 दकाकाङ्क्षसत्त्वेनप्रथमद्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासंबन्धेपिपश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परंविशेषणविशेष्यभावेनविशिष्टस्य
 क्रियासंबन्धविषयोबोधः आकाङ्क्षावशादेवपुनरनुसन्धानंशब्दस्य। करकास्यक्रियान्वयइतिचश्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम्।
 द्वितीयमादायचसामर्थ्यमितिवाच्यम्। एवंदिश्रौतसंबन्धस्यबलवत्त्वात्तत्रचप्रत्येकसाधुत्वतोपादृश्वेतंकागमालभेतेत्या

ल. मं.
१६

दिविषये श्वेतच्छागाभावे कलच्छागे नैव येन केनचित् श्वेतैनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने का
रकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात् न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्या बोधकत्वात् न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। न न्वसमस्त
पदानुसंधानमात्रसमासात्प्राक्परस्यान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धाना संभवात् किंच समस्तपदानुसन्धाने
न सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनं समासद्वयन्योन्याश्रयापत्तिः किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्यान्व
यस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात् न च यद्वा तयोः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तवाक्ये प्र
थमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात् एवं च तयोः रुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः न हि
समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः आदौ समासघटकपदार्थान्वये एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेवं समासादावेका
र्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः प्रकृते तु आदावुपात्ता समस्तपदयोः क्रियान्वयसंभवेन पश्चादनुसंहितसमस्तप
दे पितथान्वयसंभव इति वाच्यम् पूर्वमनुसंहिता समस्तपदे तथान्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदे पितथान्वयापत्तेः किंचोद्देश्य
त्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वयद्व्युक्तिमात्रं रमणीयम् तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वया
त् किंच नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्याविधेयत्वं वाच्यं नीलस्यविधेयत्वेनान्वये च तस्या

५

राम

१६

उद्देश्यत्वं वाच्यम् । न चेदमावृत्तिं विना संभवति वैरूप्यात् । वाक्यभेदश्च नैवं विधेविषये नु भवसिद्धः किं चाभियुक्तोक्तिरु-
 द्देश्यस्य प्राथम्यलाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभः । तद्वत्तु योगः पश्चात्तस्याद्विधेयस्य लक्षणमिति तच्छेषात् । किं चेकोयणित्यादा-
 विकट्टति षष्ठ्यन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः स्यान्त्यादेशभावसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात् । एवं राज्ञः पुरुष-
 इत्यादौ स्वस्वामिभावसंबन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथा न्वयासंभवः किं च भवदुक्तं प्राथम्यमप्यसङ्गतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशे-
 षविरोधात् न्यकारो ह्ययमित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च । अपि च वृद्धिरादे-
 र्चूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञीपरोच्चारितासंज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्तएकार्थीभावोऽपि नि-
 र्मूलः तत्तत्प्रत्ययविधायकशालीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थबूतइति भाष्यसंमतव्यत्यस्यैव प्रकृति-
 प्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्विधितविधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्ताया वैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैर्कार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थ-
 पदार्थताया भाष्ये उक्तेश्चानवमानसः पार्श्विकबोधइति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्य रान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तद-
 वस्थत्वात् । किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्श्विकबोधे मानाभावात् तत्र स-
 मासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेदद्वयद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेदद्वयं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमे-

ल.मं.
१७

वेत्यरूणाधिकरणवार्तिकोक्तेः किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेदाकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुणउपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति मे
दसंसर्गविषयकस्यापि पार्श्विकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्श्विकबोधात् लाभेन सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्ति
स्तन्निमित्तपुंवत्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्यत्र सामानाधिकरण्यंतत्रैव पुंवत्वप्रवृत्तेः। एतच्च ब
हुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः। भीष्मकं कुर्वित्यादौ भीष्मादि
गुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेष्वितत्वात्कर्मत्वन्तश्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य
तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीयानस्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकवि
शेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं तं स्यायं भावः
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टं कर्मत्वं लुक्त्वा व्याघातः कुण्डलीपण्डितइत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा
तुना शिखाध्वस्तइत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः।
एवं च तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य यत्र त्वबाधस्तत्र नान्शेऽपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति वि
शेषणादपि सा। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्य

५

रामः
१७

नालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणी
त्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम् । ततोऽथवा कटोपिकर्मभीष्मादयो पीत्युक्तम् । तस्यायं भावः उभयोरपि कर्मत्वात् कटपदोत्तरद्वितीय
या कटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया सन्नोत्तरपि गुणस्य द्रव्यद्वारेण वा
च्यादानादिकर्मता च द्रव्यद्वारेणैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च विशेषणं पृथ
क्कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम् । द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्टाग्रहः अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः
परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः न च कारकाणां भावनान्वयनियमहानिः साक्षात्क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः इतर
द्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः एतेन गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्त्यादिति
न्यायविरोधः परस्परान्वयेद्व्यपास्तम् । उक्तरीत्या समत्वाभावात् । एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् । अननुभवाच्चा किंच
कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्श्विकान्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिक परस्परान्व
येन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्श्विकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात् । द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पनाभाष्यकृतः सूत्रकृतः प्रकृत्यादि
विभागकल्पनावन्नत्वत्र बोधे विशेषः कैश्चिदस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते । एवं चात्रापि सामर्थ्या वि

मं.

८

धातः स्पष्ट एव। न च तवापि श्वेतं छाग मित्यादौ श्वेतच्छागा भावे येन केनचिद्धे तेनापि यागसाङ्गता कुतो नेति वाच्यम्। जातेः
शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तस्यागः न हि भवति शब्दलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु घटस्य शुक्ल इति भेदेन प्रतीत्या
द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् जाते स्यागे सर्वथैव साधनभेदा क्रियान्तरमेव स्यात्। मन्मते तु सादृश्या
त्वादिरबुद्धेरनपगम इत्यदोषात्। अत एव न डि. संबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यत्तानां राज-वन्दारकेत्यादौ न समासः इह ता
वत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेद्वहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते अवयवसंबोधनं वाक्येन ग
म्यते

समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम्। एष्यगवयवार्थयो

रभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यतया विधेयान्वयित्वे
नोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावात्त्रैकार्थीभाव इति तद्वाक्यः तव तु नीलमुखलमित्यादौ पार्श्विकान्वयेन सामर्थ्य
वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मान्मदुक्तरीत्या नीलमुखलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैव
तरान्वयादस्ति सामर्थ्यसंबोधनस्य लेप्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र संबोधनविभक्तिरिति न तस्याः विशेषणविभक्तिरुत्पत्त्यमि
ति न तत्रान्यत्र कारत्रयसंभवः प्रत्येकं संबोधनविभक्तौ कदापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेर्यश्चेद्वहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेव।

५

रा.

१

सप्तम्यस्य विशिष्टा बोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थबोधनसामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभा-
 वयन्तु कटएव कर्मतत्त्वामानाधिकरण्यादौष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षेतु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतक-
 र्मत्वेन तत्र द्वितीयाः यथेश्वरसुहृदः स्वयंनिर्धना अपि तद्वनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षेमत्वादिति कैयटः
 अयंभावः सामानाधिकरण्यं नार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वमङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमान-
 शक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति तत्समन्विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ
 नियामकमिति। एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतयामध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्यैव बोधउचितः अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव अर्थैक-
 त्वेद्रव्यगुणयोरेककर्मा नियमः स्यादिति जैमिने। सिद्धान्तसूत्रात्। द्रव्यगुणावाचकशब्दयोरेकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैका-
 र्थबोधकत्वे सति ऐककर्माद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परवच्छेदरूपद्वितितदर्थीतलोकसिद्धाया आरुण्यवि-
 शिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्नवाक्यभेदः गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तद्वत्तलिङ्गादिग्राहित्वं चेत्येषह्येतद-
 धिकरणसिद्धान्तद्वयलम्बनत्वेनैवंरीत्या नीलघटमानयेत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरं द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वा-
 द्द्वितित्वेन जातविभक्तेः सुपोधात्विति लुकाऽक्षतेः समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्तौ वतद्वत्तस्य तस्योक्तत्वा-

त.मं.
१८

चेत्याहुः। अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूप्य
तंतद्द्विपश्येत्यादावपिलुप्तविभक्त्या तत्त्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च। उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभं रा
जपुरुषद्वयादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावात्। लक्षणया विभक्ताव
भावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथा नुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्वं
तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः। एकत्र षष्ठ्या जन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्। समानवचनत्वसमानलि
ङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्मो। वेदाः प्रमाणं गोदौ ग्रामाः तेन तुल्यं क्रिया चेत्। शैल्यंहियत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचाराद्मुख्य
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैः क्ये एवेत्याहुः। कर्मधारयविधायके विशेषणविशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्य
त्वे विषयता विशेषरूपे निविष्टेन तु परिच्छेद्यत्वं परिच्छेदकत्वं। तथा सति नीलमिति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदक
त्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्य
वहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याग्रयान्तरव्यवच्छेदः। क्रियते यथाराजपुरुषद्वयत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं
स्वान्तरेभ्यो व्यवच्छिन्नन्ति एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयता विशेषरूपविशेषणता समनियतमित्यपास्तम्। अत्र सा

मानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत्प्रतिपादकशब्दलक्षणाविशेषणादिशब्दानां न चोभाभ्यामेकद्रव्य
 स्यैवाभिधानाद्देहाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निरुपाधिकं द्रव्यं बाधिशानं चैतन्य
 रूपन्तयोराश्रयइतिसामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं विशिष्टशक्तिग्रहकालेतदुपलक्षितेषु द्वेषिशक्तिग्रहः । अतएव कर्मधारय
 विषये भाष्योक्तं द्वापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः । उक्तं च हरिणा द्रव्यात्मानस्वयस्तस्माद्
 द्वौ नानाव्यवस्थिता आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वभ्य आगमइति । यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकर
 ण्यम् । विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति तत्र विशेषणे न सामानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात् । अन्येतु शब्दयोरेवैकविशे
 ष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः । तत्र जाति
 शब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभावात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना
 अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणस्य ष्टं चेदं हरिग्रन्थे । गुणयोः क्रि
 ययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थितएव प्रयोगः । खज्जकुञ्ज कुञ्ज खज्जइत्यादावव्यवस्थितएव व्या
 प्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियमएव । यथा भूतमूर्तयोः व्याप्यव्यापकभावानपन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशया

त.मं.
२०

वृक्षद्वयेवानेतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एवेत्यन्ये। एवं च हि त्यसो मया जीत्याद्य साध्वेवाक्चिद्वन्यदे
वेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणाद्वासाधुसर्वेचेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्तत एव परवलिङ्गता
भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य न पुंसकत्वात् तदर्थश्च पूर्वपदार्थे विशेषणमत्र पूर्वपदजन्यबोधप्रकारश्च यत्तु द्विस्थयत्किंचित्प्रतियो
गिकत्वं च तदर्थं भेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वकाग्रोर्धपि प्यलौत्यादौ कायसंबन्धी पूर्वो भाग इत्यादि प्रकारेण बोधः। एकदेशि
समासप्रत्यारब्धा तु भाष्यमते कायादिशब्दानां तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादि क्रमेण बोधः। मासो जातस्य
मासजातः अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्तरपदार्थप्रधानत्वम्। न च विग्रहे तत्त्वे जातात्पक्ष्यनुपपत्तिः। विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्।
तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षा पातद्व्यत्यासेपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरिच्छेदो जात इति बोधः
जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्। न ज्ञ
मासे बोधस्तु न ज्ञार्थनिर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्न ज्ञत्सुरुषाञ्च न मत्वर्थीयः मत्वर्थीयान्ते न च न तौ वृत्तिद्वयकल्पने गौरवे
ण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन तावदनाद राद्रवत्येव यथा दण्डी अपुच्छी अवाग्मी एकदेशिन
इत्यादि प्रगत आचार्यः प्राचार्यो निष्क्रान्तः कौशाम्ब्यानि कौशाम्बिरित्यादौ प्रनिरादीनां गतक्रान्तादर्थे वृत्तिः। इति तत्पुरुषः। चित्र

गुः चित्रा मन्त्रो यस्येति विग्रहः चित्र गो संबन्धीति समासार्थः यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गावदिति विग्रहे बोधः वृत्तौ विशेष्यविशेषण
 भावव्यत्यासः। यत्तु बहुव्रीहावन्वयपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणान्वगोपदेनैव गोस्वामिलक्षणं यातत्र चित्रपदार्थो नन्वय एकदेश
 त्वादिति वाच्यम्। चित्रपदस्य तास्यैव ग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षणान्दोषः। एवं प्राप्नोदको ग्राम इत्यादौ उदक
 कर्तृक प्राप्ति कर्मभूतो लक्ष्यते प्राप्तिपदं तास्यैव ग्राहकम्। प्राप्ति कर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृक प्राप्ति कर्मत्वसंबन्धेन
 तत्संबन्धिग्रामेलक्षणेति तु न युक्तम्। उदक कर्तृक प्राप्ति कर्मग्राम इति विवक्षितार्थो निर्वाहात्। प्राप्तेति कस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणिल
 क्षणा प्राप्नोदको कस्य कर्तृता संबन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां वैयधिकरण्याद् बहुव्री
 ह्यानापत्तेः उदककर्तृक प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्मग्रामो लक्ष्यत इत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सन्त्वप्राधान्यस्य
 च भङ्गापत्तेः। विशेषणो कर्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वया संभवाच्चेति न व्यन्यायविदस्तन्ना। उत्तरपदे एवलक्षणं विनिगमका
 भावात्। नच प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिकाराहः पुरुष इत्यादौ
 षष्ठ्यर्थस्य पुरुषे न्वयवारणाय पूर्वपदार्थे नन्वाच्यम्। सर्वक इत्यादौ अभिचारात्। दधीयद्दातीत्यादौ दध्निबल्वर्थान्वया
 पत्तेः। दधिवद्दपदुर्ददातीत्यादौ दध्निबहुजर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयापत्तिश्च। किं नैव मन्यमदार्थवर्तमानानेकसुबन्ता

ल.मं.
२१

भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः। अपि चैवं घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्याच्चत्ययरूपस्य लक्षणैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्छे-
दापत्तिः। अवयवतल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात्तत्र साचेत्प्रकृतेः पितुल्यमाकस्य चिदवयवतल्लक्षणाज्ञानादोपेति न तत्तसाधु-
त्वं सूत्रविरोधात्। सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वारम्भानस्यादृष्टत्वात् व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च। किंचैवं प्रातिपदिकात्क-
र्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रतः प्रत्यासत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृति-
प्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः। उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम्। तज्जन्यज्ञा-
नविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वे एतेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तं तदप्यपास्तम्। किंच स्ववाच्यार्थघटितलक्षणाग्रान्तात्पर्यग्रा-
हकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ क्लृप्तस्य भङ्गापत्तिः व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचित्ता एव मूढरथादावपि विशिष्टशक्ति-
वादिनान्तु न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः। सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात्। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरी-
त्यान्तर्भावेणैव संसर्गेन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना चित्रगुरित्यादौ स्वामिभावादिसंबन्धेन चित्रगोविशिष्टः समासार्थस्तत्राश्र-
यः स्वामिभावादिः संबन्धश्चेत्युभयं समासार्थः। यद्वा संसर्गरूपो विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिः शक्यः न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्व-
रूपतया लिङ्गसंख्याकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यं गुणवचनवत्तद्व्याश्रितोसौ संबन्धस्तलिङ्गसंख्याभ्यान्तस्य योगाङ्गीका-

रात् एवंच समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्ये नैवाभिधीयते तत्र द्विष्टत्वेपि संबन्धस्य संबन्धन्तरस्य विशेषणतया शब्दे
 नैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्य तद्वृत्तिरुक्तलिङ्गसंख्ये भवतः संबन्धसंबन्धिनोः स्वरूपातिरिक्तसं
 बन्धाभावेन संबन्धितादात्म्ये एव पर्यवसानं बोध्यम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्च पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र विवक्षावाक्येतु मे
 दे नैव विवक्षेत्यन्यत्। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः। परेतु एवं सति प्राप्तादिपदेपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्प
 ने गौरवं बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गश्च। प्राप्तभार्य इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशे
 ष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्सुं वत्वानापत्तिश्च किंचालौकिकविग्रहे एकार्थीभाव रूपसामर्थ्यकल्पन
 यातत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशस्त्रा प्राप्तिः स्वशक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्र
 ग्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च। तस्मात्प्राप्तिकर्तृदककर्मत्यादिप्रकारेण बोधः। उदके तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्य
 वसानम्। स्वर्गो ध्वस्त इति वत्। अतएव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषेऽनुक्तिर्भीष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधा
 न्येपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्येव। यत्तु मीमांसकाः। बहुव्रीहौ चित्राणां गवामयमिति विग्रह उचितो न तु चित्राणां बोधस्येति। वृत्तिविग्र
 हयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तौ दक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः। प्राप्तौ दक संबन्धीति बोधः संबन्धश्च स्वक

ल.मं.
२२

तर्क प्राप्ति कर्मत्वादिरितितत्त्वा सर्वविधविग्रहस्य मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः शेषो बहुव्रीहिल्लिकतः शेषद्वयादिमुनिवचन विरुद्धत्वात् न चालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समा साभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनाप्युपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् किंचन केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्यप्रयोगः किं तु समासादेवैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापितदृशकं चोक्तरीत्या चित्राणां बोधस्येत्याद्येव न त्वदीयमत एवाविग्रहो नित्यसमास इति वृद्धाः अन्यथा कुम्भकारैत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्तृत्यस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येता कर्तृपदस्य न समासघटकतेति चेदलौकिकसमासस्येत्याचित्राणामित्यादेरपि तदघटत्वं तुल्यमानचचित्राणां बोधस्येत्यपि विग्रहोस्तु तद्वैकल्पिकत्वबोधकः अर्थनिर्णयार्थं तु मदुक्तोपि समासघटकपदघटितवाक्यासंभव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्वमिति वाच्यम् फलद्वयार्थस्युगापद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः किंच समसनमेकीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समासघटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य तदुक्ते प्रयोगसंभवात् अनेन हि रत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते न च त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम् इत्यर्थप्रदर्शनार्थेकल्पिते चित्राणां बोधस्येत्यादावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासाच्चित्रगो संबन्धीत्येव बोधः व्यत्या

सबोधनायैवचित्रा गा बोयस्यसचित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृद्धेः सर्वनामसंज्ञा सूत्रभाष्येपि सर्वआदिर्येषां तानीति विग्रहो दर्शितः स
र्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्सचित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यत इति कैयटः। अतएव मासजात इत्यादेर्मासो जा
तस्य यस्य सदतिविग्रहं प्रदर्शयन्ति। चित्रा गा बोयस्यसचित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदं तत्पदबोध्यपरं चित्रगो संबन्धीयो भवति
सचित्रगुपदबोध्य इति बोधः। पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पचतीत्येतत्समानार्थमिति बोधः। पचति पाकं करोतीत्यतोऽपि पच
तिपदमेककर्तृकपाकक्रिया बोधकमिति बोधः। एवमन्यत्रापि। एवं च वृत्तिविग्रहयोः समानार्थतास्यैव विग्रहश्चरत्यर्थं वृत्तिवैक
ल्पिकत्वं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं वाक्यम्। तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथा स्थित एव विशेष्य विशेषण
भावः। तदुक्तं हरिणा। क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्याख्यातं तद्विस्तारस्य यत्किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभाव
स्वतन्त्रदृष्टेर्विपर्ययपदं तद्दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्विस्तारनां साधनप्रधानत्वेन। सूत्रस्येदीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्येच गुणप्रधा
नभावो विपरीतो दृष्टो न्यथा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्यते तितदर्थः। अप्यतु तत्र तद्विस्तेविपर्ययो दृष्ट इत्यर्थं वर्णनं भावप्रधानम
तिहन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानतेत्याशय इति तन्वाञ्जलरसारस्यानुगुणं यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शित्वा ए
कत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणस्यागोचर्यं कर्तुं न शक्यं। अतएव विपर्ययमवधार्यत्वात्। अतएवैतद्व्याख्यायां तेन दीव्यतीत्यादौ नि

ल.मं.
२३

देशे गुण प्रधानभावो न विवक्षित इत्याह पुञ्जराजः। अनेन तु ल्यन्यायात् सर्वत्र वृत्त्यर्थे प्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्ति वाक्ययोः समा
नार्थत्वाय विशेषणत्वादित्यस्यास्य इति सूचितम्। तथा च तद्ग्रहणीति सूत्रे भाष्यं बह्वर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकस्त
स्येदमिति विहितत्वादित्युक्ता बह्वीत्यस्य क्रिया प्रधानत्वेन बोद्धेत्यस्य सत्व प्रधानत्वेन शब्दभेदान्न प्राप्तोत्यन्यः शब्दो रथं व
हति अन्यो रथस्य बोद्धेतीत्याशङ्क्यार्थसामान्यात् सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य बोद्धेतीति तद्वैयर्थ्यदृढं कृत्वा द्वि
रथ इत्यादौ यतो लुगभावार्थे तदिति सिद्धान्तितम्। य एवार्थ इत्यादेः रथ इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहतीत्यत्र यो स एव तद्विग्रहार्थः
हभूते रथस्य बोद्धेत्यत्रैतर्थाः। एवं च तद्व्याप्त्या सस्तत्रैव स्य मुक्तः एवं च वृत्तिविग्रहयोर्विषयतापि समाना। अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये म
हत्कृष्टं श्रित इति विग्रहे कृष्टश्रितयोः समासः कृतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं यश्चेद्दार्थो वाक्येन गम्यते महत्क
ष्टं श्रित इति न जातु चित्समासेनासौ गम्यत इत्युक्तम्। तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव तथापि महत्कृष्टं श्रित इति वा
क्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्तस्वनिष्ठविशेष्यतया बुध्यते समासे तु श्रित निरूपितविशेषणत्वाक्रान्ततयैवेति न महत्प
दार्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवं च विषयताविशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भानमिति तदर्थः एतदेवाभिप्रेत्य कैय
टः। यः कृष्टश्रितः समहत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति। एवं चालौकिक इव वृत्तिविग्रहभूते लौकिके

५

रामः

२३

एकार्थीभावारोप एतद्वाच्येण बोधित इत्यपि केचित् युक्तं चैतत् अन्यथा कथं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तद्देवविषय
 ताभेदात् विशेषणसमभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्यानश्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थितिस्तदसमभिव्या
 हारे तु तथैवोपस्थितिरेवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्व्यटकपदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे रातद्वाच्यतात्यर्थमतएव का
 लाः परिमाणिनेति सूत्रे किं प्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः तत्पुरुषस्योत्तर
 पदार्थप्रधानताया अव्ययं विभुक्तित्यादिसूत्रेषु भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धोऽर्थनात्मा धान्य
 निश्चयेन च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः । तस्माद्भूतिविग्रहयोः समानार्थत्वं निर्वोहमपश्यतो विग्रहसमासो भयविषयः प्रश्न उत्त
 रं चेति भाति । समासपदं च समासविग्रहो भयपरम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्यानुपपत्तिर्विशेषणा
 देवषष्ठीविधानादिति वाच्यम् । भूतिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य व्यर्थबोधकत्वरूपविग्रहत्वविवक्षायां
 विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानि वृत्तेः । एवं च विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्येव मासविशेषणकसंबन्धप्रतीतिवत्स
 मासेऽपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्प्रतीति संभव इत्याशयेन यथैव मन्ये प्रुत्तरपदार्थप्रधाने षष्ठ्यैवासावुत्तरपदे प्रधाने न चर्त्ति
 नीविभक्तिस्तस्याः समासेऽवगणं भवति यथा राज्ञः पुरुषो राजपुष इति दहपुनर्वाक्ये षष्ठी समासे प्रथमा केनैतदेवं भवति इ

ल-मं
२४

त्याशङ्क्योसौमासजातयोरभिसंबन्धःसमासेनिवर्ततेअभिहितःसोर्थोन्तिर्भूतःप्रातिपदिकार्थःसंपन्नइतिप्रातिपदिका
र्थप्रथमेतिअन्यथाविशेषणविभक्तेःषष्ठ्याःप्रधानबोधकसमासादापत्यसङ्गतेः।कैमटोपिवृत्तिविग्रहयोःसमानार्थत्वंन्या
यमत्रतुवाक्येजातोविशेषणंसमासेतुमासजातोदृश्यतामित्यादौजातस्यैवकार्यसंबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थ
प्रधानवैधर्म्यंचलक्ष्यतेइतिमत्वाएच्छतीतिप्रश्नद्वयाशयंवदन्तुत्तरेणतयोःसमानार्थत्वमभिप्रेति।तत्रसंबन्धस्यसमासे
निवृत्तिःषष्ठ्यनिमित्तत्वेनतत्रहेतुःअभिहितःसमासेनातएवान्तरभूतःसंबन्धविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः।अतए
वप्रातिपदिकार्थःसंपन्नइतिप्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनंषष्ठ्यभावनिमित्तकथनंचकारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य
शेषत्वात्।नचमासस्यजातइत्येवविग्रहोस्तुएवंचवृत्तिवाक्ययोःसमानार्थतापिभवतिषष्ठीप्रसक्तिश्चन।षष्ठीतिसूत्रेण
सिद्धेकालाःपरिमाणिनेत्येतत्तुकालाःपरिमाणिनासमस्यन्तेनतुपरिमाणीकालेनेत्यर्थेनजातमासइत्येतन्निरूप्यमि
तिवाच्यम्।एतद्वाच्यप्रामाण्येनपरिच्छेदपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठीस्वीकारेणतथाविग्रहासंभवा
त्।एवमवयवावयविसमभिव्याहारेऽवयवत्वादिसंबन्धेवयविवाचकादेवषष्ठीतिबोध्यम्।तन्तूनीपटइत्यादौतुज
त्यजनकभावसंबन्धेषष्ठीविशेषणत्वादिव्यत्यासेचशब्दस्वभावएवबीजम्।यत्वेकार्थीभावबलाद्दत्तौविशेषणत्वा

दिव्यत्यासदूतितत्ताएकार्थीभावफलैषुभाष्येस्यागणनादृष्टिविग्रहयोः समानार्थत्वमङ्गापत्तेश्च। एवमेव बहुव्रीहिवाक्ये
 पिषष्टीस्थितिर्बहुव्रीहौ प्रथमादीत्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः बहुव्रीहिर्द्विधा तदुणसंविज्ञानो तदुणसंविज्ञानश्चलं च
 कर्णमानयेत्यादावाद्यः तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रेत्यर्थात्। चित्रगुमानयेत्यादाव
 न्यः विधेयानन्वयिस्वघटकावयवार्थकत्वं च तत्त्वमूलम्बकर्णभोजयेत्यादावप्ययमेव। यदि विधेयान्वयित्वमेव विधेयक्रिया
 काले संनिहितत्वमपि तदुणसंविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकर्णभोजयेत्यादावप्याद्येव। संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन
 संबन्धीयत्रान्यपदार्थस्तत्र तदुणत्वं प्रापोन्यत्रान्यदत्यलम्ब बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुणाधिकरणमुपपद्यते। तत्र ह्य
 रुणायापिङ्गास्यैकहायन्यासो मंकीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमावाक्यादित्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निवि
 शते उत क्रीणाति ना संबध्यत इह मे कहायन्यानि विशत इति संशयः तत्र गुणस्यामूर्तत्वाक्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन
 एव गभूतोऽविशेषात्प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते। अरुणादिशब्दाश्च गुणवचना एव। ननु तदा सिद्धद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वसंभ
 वोन्यथा प्रकरणेपि निवेशो न स्यात्। अमूर्तत्वाक्रियाभिः कारकत्वाच्चद्रव्यैः संबन्धासंभवादिति चेन्न। औतै कहायन्यवरोधेन क्रये
 तदन्वयासंभवात् न च सत्यपि बलाबले द्रव्यस्य वस्तुतएकत्वेन विशेष्यभावादयुक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्रमेण च

ल.मं. येद्रव्यैक्यस्यैवाभावात्। एवं चाविशेषादरुणापदलक्षितत्वं द्रव्यसिद्धेर्वाद्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोऽयुक्तः स्यात् ५
 २५ त। एकहायनीति समस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हिरकः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्र
 तीतिकंहिलाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्। नचलक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेश
 निष्यन्नेनारुणायाज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वा कोन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्। द्र
 व्यपरिच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात्। तस्माल्लक्षणाया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव ज्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव
 अरुणयेति टाबुनिर्देशस्तुच्छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते। आश्रयलिङ्गग्राहित्वादिचगुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते। आश्रयानि
 र्णयाच्च नच स्त्रीद्रव्यलक्षणायां टाप्। अरुणापदलक्षितद्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च।
 यत्तु टाप् साधुत्वार्थ इति तन्न। एकवचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थतायाभावात्कारादिभि
 रनभ्युपगमात्। किंच समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरुणापदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षाद्यकरणे बी
 जानापत्तिः। मीमांसावार्तिककृतोऽप्येवमेव सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते न हि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवादिति त
 दुक्तेः तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः संबन्धस्य सांसारिकविषयतयैव वाच्यत्वे तस्य संबन्धन्तरभानं विना भानायोगात्। विशेषणं च गा ५

वोत्रनसंबन्धः कथंचनेति तदुक्तेः। अत्र चित्रगुरित्यादौ संबन्धस्य सखण्डत्वेन तत्र वाच्यत्वं कल्प्यं संबन्धिनश्चाक्षेपाद्गान्धी
 कार्यमित्यर्थोति गौरवादित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम्। शक्तिमदवयवकत्वं च राजपुरु
 षादौ लोकसिद्धं पाचकादौ शास्त्रसिद्धं जाते स्तुव्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति अजेत्यादौ राप्सिद्धिः। अतएव शाबलेयस्य गौ
 रितिकदापि नासिद्धान्तस्त्वस्म्यगुणितादात्म्येन गुणबोधकत्वम्। गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येवेति विशिष्टवि
 धिरयम्। अतएव राप्पन्यायेन तस्मिन् संभवति च्छान्दसत्त्वकल्पनाया अप्युक्तत्वात्। अतएव गुणेशुक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुत
 द्दतीति कोशः सङ्गच्छते। भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहितावागुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः। एकहायनी च गौरे
 वक्रमप्राप्तत्वात् गवाते क्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात्। एतदभिप्रायेणैव वार्तिके उक्तं गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्व
 मित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्व्यपरिच्छेदएव व्यापारस्त्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति तन्नारुणापदादेतदवगतम्। किं
 चिद्रव्यं परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपिकेनचिदुणेन मे परिच्छेदः कार्यद्रव्येतावदुपेक्षते उभया
 पेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रतरं निवर्तते तेन नष्टशब्दम्भरश्च वत्तयोरेव विनापि षष्ठीसंबन्ध इति संनिहिताति क्रमेकारणाभावाच्च
 वमेव ज्ञायते इति। परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटंभोष्मकुर्वित्ये

ल. मं.
२६

तद्वात्पादनावसरेतत्पुरुषप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं चेति दिक्. अतएवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि प्रातः सवनस्य गायत्र
च्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतोभक्ष्यामीति मन्त्र इन्द्रदेवस्य सोमभक्षण एव नान्यदेवस्य सोमभक्षणे। इन्द्रपीतस्येतिलि
ङ्गात्। नचैन्द्राग्नेतुलिङ्गभावात्स्यादिति सूत्रात्। डित्यडपित्ययोर्मौतरिडित्यमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य
सत्वेनेन्द्राग्निदेवस्य सोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम्। अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण
सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दानलक्षणायासाधनं कृतेति चतुर्थी तत्पुरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्य
कस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्। यच्च इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्नि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति श
बरस्वामिनोक्तं तत्प्रौढ्या। उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष एव सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिर्नोक्तत्वात्। विशेष
णस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन ब्रीहिभिर्भजेतेत्यादाविबेन्द्राग्न्येव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्वे मन्त्राप्रवृत्तेश्च तथा च सू
त्रमेकस्मिन्वादेव तान्तरादिभागवदिति। एकेन्द्रदेवस्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसवनस्य स्तद्वदित्यर्थ इ
ति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे इतश्चिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धिलक्षणा सोमपरोपहृतशब्देन व्यधिकरणा
न्ययोवास्यात्। एतच्चावन्तस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव। इन्द्राग्नवसुमते गृह्णामीति मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य स

५

रामः
२७

मुदायसंबन्धबोध नात्सर्वस्यैवदानं प्रसेपस्त्वशस्याशान्तरस्येत्यन्यो विनियोगो बचनबलादिति वार्तिकमतेष्येतदावश्यकमाश्रय
शिष्टमाश्रयतद्वत्त्वाभावात् न च समुदायदाने वयवस्यापि दानाच्चलक्षणादि अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दानं तु रेकदेशस्वी
कारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् इन्द्राग्न्यादौ दानोद्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तवत्तत्कर्मत्वस्यापि समुदाये एव सत्त्वात् स्वस्वत्व
ध्वंसपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यतायाः समुदाये एव सत्त्वात् नान्तरीयके पुनः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्तौ अवयवेष्वपीत्येकदेश
स्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः नान्तरीयकमादायश्चौतव्यवहारस्तु न नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये सोम
भक्षणे तवमन्त्रापत्तेः यत्तु स्वीकारे प्राधातोर्लक्षणासचलाद्यवादेन्द्राग्न्यादिविषये उभयतिरूपित एक एव न प्रत्येकनिरूपित इति
तन्नद्वंद्वममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तितयोभयनिरूप्यत्वाभावात् निर्वापप्रभृतिप्रतिपत्तिपर्य
न्तममुकदेवतासंबन्धोदमितियाज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण उपकल्पननिरूपितोद्देश्यताप्रतिपत्ति
नाशेति न तदुत्तरन्तथा व्यवहारः तस्माद्बुद्धीहिरिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति प्रातः सवनस्येत्यधिकृतं प्रातः सवनमन्यपदार्थः न
च कर्मसमुदायाधारकालरूपस्य तस्य भक्षणासंभव इति वाच्यमात्रेण तत्संबन्धिहविषोलक्षणाया उपहृतत्वेत्याद्यन्यथायतवा
प्यावश्यकत्वात् सवनीयं हविः सपदार्थ इति तु ननु तस्मात्तस्मिन् हविः पीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात् अती

ल.मं.
२७

तासुगोषुचित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविष इन्द्र पीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च। न च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहिलिनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्। इन्द्रेण पीत इति तृतीया तत्पुरुषे पितृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्वात् देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राग्रस्वाहेत्यादि मन्त्रेण गौदाहस्यैवेन्द्रकर्त्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः। अतः पाथातोर्दानेन लक्षणेत्याशयात्। पूर्वपक्षेदानलक्षणाया मपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं कुन्दसीति तृतीया न्तैव समासाच्च प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपादानस्य कृतत्वाच्च। किंच दानलक्षणाया मपीन्द्राय पीत इति चतुर्थी समासो दुर्लभः चतुर्थी तदर्थ्येति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्यं चतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। साधनं कृतेत्यपि न चतुर्थी तदर्थ्येति सूत्रेण रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावबोधनात्। तादर्थ्यं चतुर्थ्यां कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च। किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहिलिनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः। न च चतुर्थी तदर्थ्य इत्यनेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम्। तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। प्रतिपदोक्ततादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रवृत्तेश्चाप्रकृते तु न तादर्थ्यं चतुर्थी उपपदविपक्षेति न्यायात्। केचेत्यत्रापि तदर्थ्य इत्यनुवर्त्तते गोरक्षितमित्येव तदुदाहरणं न तु गोहितमित्यन्यत्र निरूपितम्। अत एव चतुर्थी तदर्थ्य इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तः

५

रामः
२७

लौक्ये चेति ज्ञापकं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वतां बहुव्रीह्यावप्यन्यपदार्थलक्षणावधिकरणत्वात्। त्वद्रीत्या पूर्वपदस्य विभक्त्य-
 र्थान्तर्भावोक्तत्वेनेति तत्पुरुषादविशेषः। न च दानार्थकपाधातोर्भावक्तान्तादर्शआद्यचिपीतइन्द्रोयस्येति बहुव्रीहिर्दानसंबन्धीन्द्रसंबन्धिन-
 इति बोधः। आदिताग्यादित्वात्पीतशब्दस्य परनिपातइति न बहुव्रीहौ लक्षणादयमिति वाच्यम्। पातोः सकर्मकतया भावे क्तस्यासंभवात्। अनुप-
 पत्तिप्रतिसंधानमूलकतयैवं विधेरुत्तिहयकल्पनाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना। सर्वेषां चैकमन्त्रमैति शायनस्य भक्तिपानत्वात्स-
 वनाधिकारे हीति भक्तिपानत्वादित्यनेन तत्पुरुषनिर्णयकरणं दानलक्षणाविशकरणं च। सवनाधिकारे हीत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्सवनसंब-
 न्धिनोऽसर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च हविषां समन्त्रकं भक्षणं यथान्नानमेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति तदर्थइति तद्वाण्यादौ स्पष्टमित्यलम्। उपदशाः दशा-
 नां समीपे ये सन्तीति विग्रहः। अत्राप्यसमीपसंख्यावत्परः दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासंबन्धेनान्वयः। दशसमीपसंख्यावन्तइति बोधः।
 ईदृशसंबन्ध एवास्मसाधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात्। संख्यायाव्ययेत्यादिसूत्रबलाच्च। अतएव नवैकादशदानेन प्रत्याप्यत्वेन तु दशानां वृक्षादीनां स-
 मीपे ये गवादयस्ते प्रत्याप्यन्ते एतेनासन्नविंशादूरत्रिंशादितिव्याख्यातम्। द्वौ वात्रयोवा द्वित्राः अत्र वा शब्दो वि कल्पार्थकः। अत्र का-
 र्थविकल्पो न तु शुब्दादौ धेः। तः शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्वपि पदार्थ-
 संबन्धत्वरूपो विरोधो भासते प्रायेण मेव सर्वत्र विरोधो वार्थः। क्वचिदेकाधिरणवृत्तिरूपः यथा शब्दो नित्यो न वेति विप्रतिपत्ति-

ल.मं.
२८

वाक्ये। तस्य शब्दे नित्यत्वविरुद्धा नित्यत्ववानित्यर्थः क्वचिदेककालादित्यत्र रूपो विशेषोऽप्याव्रीहिभिर्यजेतयवैर्यजेतेत्यादौ वा
शब्दं विनापि तां त्यर्थवशादेव दत्तो वामेनाक्षणा पश्यतीति घदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरतिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन स
मुच्चयासंभवादिकल्पे बुध्यते स च समभिध्याह तकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वीयष्टव्यमिति प्र
भवाक्ययागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु तद्यागत
सामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः। अन्ये तूत्तरे वा शब्देन्यतरर्थः एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादेच्छिको
विकल्पः। इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वोत्तमापक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति प्रवादः। द्वित्रादित्य
त्रापि द्विभ्यन्यतरद्व्यर्थः अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपतश्च क्वचिद्व्यक्तिगतं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात्। अतु स्वभिन्नभे
द एवान्यतरत्वमितितन्नाषट्पटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः तद्विन्नभेदस्य प्रत्येकं षट्पटयोरिव समु
दितयोरपि सत्त्वादित्याहुः। तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्विभ्यन्यतरेत्यर्थकथनमसङ्गतम्। किंच
द्वित्रादित्यादौ नित्यबहुवचनान्तानापत्तिः अन्यतरत्वेनानेकबोधेतु षट्पटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये। क्वचित्
द्वैशयतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिध्याह तार्थप्रतियोगिकाभावोपि वार्थः यथा दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यादौ। शास्त्राय व्यवस्थि

५

रामः
२८

तविकल्पेतु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावबोधोत्पत्त्यानुसाराच्च व्यवस्थाः स्याणुर्न वेत्यादौ संशयात्मकज्ञानजन-
कै एकाधिकरणावृत्तिस्वरूपो विरोधो वार्थः अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात् अनेककोट्युपस्थितिरपि वाशब्दसमभिव्याहारादे-
वा स्याणुर्न त्युक्ते स्याणुभिन्न इत्येव प्रतीतेः क्वचित्त्वे का धेयानधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः यथा घटे पटे वा सौद्रर्ममित्यत्रा केचि-
तुद्दित्रा इत्यादौ संशयविषयत्वं वार्थः संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्तद्विबोधः त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचनं शब्दे नि-
त्यो न वेत्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषय इत्यर्थः स्वसंशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः। अपरे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रति-
क्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विषयकत्वाच्च
ज्ञानं संशयः एवं च स्याणुर्न वेत्यादौ स्याणु तदभाव रूपः संशय इति बोध्यम्। द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूप संशयसाधनिका क्रियेत्यादि-
येत्याबोधः अतएव भवेद्यदा बहुना मानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा द्वावानीये ते तदानसिद्धतीत्याशङ्क्य दौ वेत्युक्ते न
यो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषापञ्चाधिष्ठानावागिति भाष्ये उक्तम्। अन्येतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्क्य शयः। कैय-
टोपि विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वा संशयो न्न वार्थः न तु विकल्पः विरुद्धानेकविषय-
त्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तु संकलनयापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यत इति आह। अनेकविषयत्वाद् अनेकवि-

ल.मं.
२६

प्रत्यक्षरूपत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः तत्र कचिद्वलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बाध्यैवा यत्र तु न तथा बाधकन्तत्रैच्छिकं पाप्मि कानु
ष्ठिनं कचित् प्रयोज्यविषयो कचिद्व्यवस्थयेत्युक्तं संशयलस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वर्ति
ककृता संशयपदे विरुद्धत्वात् संशय्यते विषयो नेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयो न विशेष्यभूतः अतएव प्रमाणप्रमेयेति
सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः अतएव प्रमादयो ज्ञानभेदान्न तत्रोक्ताः मात्सर्यसुत्सार्यविचार्यकार्यमार्याः समर्थाद
मुदाहरन्तु। सेव्यानिर्तबाकिमुभूधराणां किं वा स्मरस्मेरविलासिनीनामिति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उ
क्तम्। स संदेहालङ्काराद्विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः निश्चयान्तसं संदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः। द्विरावृत्तादशद्विद
शाः अत्र सुतर्थात् नर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्तिः आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्यावि
शिष्टोत्पत्तिकारवृत्तिविषयादशेति बोधः अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात्। दशलसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न त
स्यात्तद्वन्वयः संख्येयेष्वपि नाविरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति। तदुक्तं हरिणा न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति संभवः। भेदाभावा
न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये इति। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशा केशि। अत्र त्वाप्रत्ययो ध्याहृतस्थित्यादिक्रिया
मादाय बोध्यः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः समुदायशक्यो

रामः
२६

युद्धादिरूपक्रियाचारवचनपरस्परकेशविकरणकतद्वत्सुरुषकर्मकग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्तृकाक्रियेति
 बोधः। क्रियायुद्धादिरूपेति क्वचित्प्रकारणात्कचिद्वुद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णयम्। यथामृधंकिमच्छत्रकदण्डतां
 ण्डवंभुजाभुजिहोणिभुतांदिहससद्व्यादौ एतेन कर्णकर्णप्रथितमयशद्वितिव्याख्यातस्य कर्णभ्याकर्णभ्यामाकर्ण्येदंप्रथि
 तमित्यर्थः एतेनायं समासो युद्धक्रियाया मेवेत्यपास्तम्। इति बहुव्रीहिः। धनखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे
 उद्धूतावयवभेदः समूहः समासार्थः अतएव चार्थद्वन्द्वद्वितिसूत्रे भाष्ये चार्थविधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालिङ्गसंख्यता
 माशङ्क्यशब्दशक्तिस्त्वभावेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानां त्यजेन वा परिहृतम्। बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्रा
 पि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात्। अतएव गोस्त्रियोरितिसूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूरीवित्यत्र द्वस्वमाशङ्क्यद्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य इ
 त्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटेनोक्तं प्रमाणप्रमेयेत्याद्यसूत्रेत्याद्य
 भाष्यकारोपि चार्थद्वन्द्वः समास इति। अतः सर्व एते प्रमाणादप्योच्येयाद्वितिसिद्धमिति वार्तिकं चातेन हि समासस्य चार्थ
 वृत्तिः स्पष्टमुक्ता। तेन च समूहस्य हेयत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकाराघटितवाक्ये द्ववचनापि समासे कथं सर्वेषां
 हेयत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकाराघटितवाक्ये द्ववचनापि समासे कथं सर्वेषां हेयत्वलाभः स्यात्। एवं च पदाबोधे

●
●

[illegible]

रावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवत्वरवदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिस्तथाचैकै
 कखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसंबन्धेनान्वये एकघटाभिप्रायेणापि घ
 टावित्यापत्तेस्तस्माद्द्वित्वद्वयोरेव पर्याप्तमेको न ह्यवित्यादिप्रतीतिबलात्पर्याप्तेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं स्वीकार्यं प्रत्येका
 वृत्तेरपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत्। अन्तःकरणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्चापदा
 द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमको न ह्यविति प्रतीतेः समवायविषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति
 नामान्तरम्। अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारे पितृप्रत्येकधर्मोरेव संबन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्ना घट
 इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्य संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनाच्च दुपस्थाप्य संख्यात्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे
 तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् किंचान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादेः
 साकाङ्क्षात्तात्तद्भानमावश्यकमर्किंच दत्तचैत्रौ पचत इत्यादावारव्यातोपात्तद्वित्वान्वयेन्यपितावच्छेदकलाभाय तद्भानमावश्यकम्। सु
 बुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्तं चैत्रौ नैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्यथापत्तेः। चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादावनुक्तेः। चार्थे द्वन्द्ववि
 धानेन द्वन्द्वाच्च शब्दस्येव द्वित्ववत्तस्याप्यनापत्तेरिति तत्र। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मवत्त्वात् न्येपि द्वित्वादेराकाङ्क्षा योग्यत

योः सत्त्वेनाक्षतेः क्वचित्संख्यायाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमाप्यलेपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च ममतु न दोषः द्वित्वादिसंबन्धस्य प्र-
लोकावृत्तेरेव समुदायवृत्तितास्वीकारात् समूहस्य विशेषतया भावाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भावनात् पटावित्यादावेकशेषेपि
द्वन्द्वसमूह एव विशेष्येतदन्वयः किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्विज्यादिज्ञाने
पि शास्त्रार्थसिद्धेः परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्वसमूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् समूहस्य वि-
शेषणत्वेप्येवमेव न ह्यनेकद्वयपट्ट एवौ अस्य राशेर्यदं पटमानयेत्तु क्तेऽमं सशिमानयेत्यत इव सकलघटाद्या नयनं नियमेन प्रती-
यते अत एव समासस्थालिङ्गसंख्यात्वादिशङ्का परमुक्तभाष्यसङ्गच्छते तत्र तैत्तद्भाष्यसमाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैः कवच-
नयोः सत्त्वात् तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वोक्त्याः
वसवतादाह्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम् एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वइति व्यवहारः समूहस्यावयवेभ्यो भेदेनाप्रतीतेः किंच दश-
साध्योत्थापनकभारोत्थापनक्रियातत्कर्तृत्वं च प्रत्येकसंबद्धमपीतरसाहित्ये नैव बुध्यते त एवैकोनोत्थापयति समूह उत्थापय-
तीति च प्रयोगः तत्राद्ये एकशब्दो सहायपरः एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसंबद्धमेव इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्व्यज्जि-
का इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षा बुद्धिः अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः लोके द्वावित्यादिप्रयोगे वैकशेषं विनापि-

द्यादिशब्दानां समूहबोधकत्वमत एव द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तदबोधात्स्यष्टचेदं सरूपसूत्रे भाष्ये। तस्य
 पूरणे इति सूत्रे भाष्येषु क्तमन्योन्यवाच्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्यादयः प्रवर्तन्ते इति। अन्योन्यम्। अन्योन्यसापेक्षम्। वाच्यं संख्ये
 यमाश्रित्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहिते वर्तन्ते तत्र तत्संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृ
 तिवाचकात्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो वाचको यथा वाक्षीशाखावृक्षस्यावयवद्वयार्थः अनेन हितत्र संख्या वत्त्वेन परस्पर
 सापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्यादयो अन्योन्यमपेक्षन्त इति च तत्रोक्तम्। तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः अ
 त एव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनात्ता एव ननु द्वित्वादियो निरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यत्तः। विना तेन न संख्या नामन्या सामस्ति संभवः। एक
 त्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसंभवाद्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विना न्या साम संभवं दर्शयितुं भेदादिति तत्पूर्वकाः अभेद
 मूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाध्वद्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते। तदेवाह एकत्वे बुद्धिसहिते निमि
 त्तद्वित्वजन्मनि। एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत्प्रतीयते। एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वा
 त्प्रत्यासत्त्यभावाच्चा समवायिकारणत्वा संभवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव। समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यान निमित्तमि
 त्युच्यते। यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम्। द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह एकत्व

ल. मं.
३२

समुदायो वा सापेक्षे वा एथक् एथक्। द्वेकयोरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथासति। एकत्वाभ्यां नापूर्वे द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समुदाय एव द्वित्वम्। तत्रावयवाश्रयोभिन्नाकारावभासः संघाश्रयश्चैकाकासवभासः यथा वृक्षसमुदायो वनशब्दे नोच्यते तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्दे नोच्यते। यद्वा परस्परापेक्षसकत्वे रावद्वित्वम्। अन्यं दूषयति एकत्वद्वित्वपरे द्वेकयोरिति निर्देशे एकत्वत्रयपर्यद्वन्द्वविषयत्वाद्बहुवचनापत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः। तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वमेवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम्। ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम्। तत्रोक्तम्। एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रकल्पयेत्। गुणाः समूहवयवास्तेषां भेदेन स्वात्मैकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्। ननु पङ्क्तिर्विंशतीति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थे श्रौत्याज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्श्यामिधायिनः शतिच्रत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्यादयो दशदर्शे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गव इत्यस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वात् द्विवचनं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये सते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्तते न च प्राणि समूहः सङ्घ इति वृक्षाणां विंशतिरिति न सिद्धेत्। सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थो तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति। न च विंशको गो सङ्घ इति न स्यात्। विंशतिशब्देनैव गो सङ्घः स्योक्तत्वात् तत्र परिमाणिनोद्बुधो नापत्तेरिति वाच्यम्। इत्याणां न्यसङ्घः स्य दशतां दशत्सङ्घः स्य दशतो गवां च पार

५

रामः
३२

मायिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्यापरिकल्प्यते बुद्धिर्व्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवाश्रयकारा मुपजयन्तोऽसत्यपि
वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्तो त्वदोषात् दशतोऽसद्वैरुसा हिंशति शब्दाद्व्यसद्वै परिमाणिनिदुर्नसिद्धेः वास्तवमभेदमादाय
सामानाधिकरण्यं च सिद्धं विंशतिर्गोवदति गवां दशतश्च तात्विकभेदाभावाद्वा मपि दशतसद्वै गुणित्वेन गुणिना मुपविशेषणे
गवां विंशतिरिति षष्ठी समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम् सामानाधिकरण्येपि विंशतिर्गोवदत्यादौ विंशति
संख्या समुदितद्रव्यसमवायिनी ननु प्रत्येकं समाप्तेति गाबोधनमित्यादिवत्तद्रुतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरतए
वद्रव्यगतलिङ्गसंख्या ननु वृत्तिः प्राक् शतादेशां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं चाशतस्य तु नंपुसकत्वम् विंशती विंशतयद
त्यादिलेकशेषे साध्ये वेति कैयटः तदुक्तं भाष्ये तएते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति भाववचनाः सन्तो गुणवच
ना भवन्ति गुणवचनाः सन्तो विशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति यथा पटः शुक्ल इति कदाचि
द्गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात् गुणवचनाद्व्यस्यतत्त्वादप्यात्तच्छब्दव्यव
हार्यो द्व्यर्थः गुणवचनाः सन्त इत्यादिना तत्त्वादप्यपपादनात् अतएव गोविंशत्यादिषु षष्ठी समाससिद्धिः गुणवाचित्वे हि पूर
णगुणेति निषेधः स्यात् मुख्यगुणत्वेन कैयट इति लोकावधारस्त्वसङ्गते एव भाष्ये विरोधात् एव च विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशति

ल.मं.
३३

त्वमिति भूयन्तरेण प्रकृति प्रत्यय विभाग बोधनायोक्तमा तथा च द्वादशोपितत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव। असमूह एव चैकत्व
मा आर्हीतूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथा व्याख्यातम्। तदुक्तं हरि
णा भेदाभेदविभागोऽपि लोको संख्या निबन्धन इति द्वित्वादिभेदव्यवहारकदैकत्वमभेदव्यवहारकदिति हेतुलाराजः। विलक्षण विलक्ष
णसमूहरूपत्वं च द्वादश आहुः। असमूहरूपत्वं चैकशब्द आह एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम्। परम
तेन तथाभिधानात्। अतएवोपक्रमे संख्यावान्स्त्वभूतोर्थः सर्व एवाभिधीयते। सधर्मोऽव्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथेत्युक्तम्। स
धर्मः संख्यारूपो धर्मः अव्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते। तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या। स्वमतमाह तेषामात्मैवेति तेषां सत्वभूता
र्थानां समूहस्य समूहिभिरस्य न्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा संख्यात्ववान्। असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि। तत्रैव संख्या
त्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उ प ष ङ्गः। एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपा
स्तम्। संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद्द्वित्युज्जरा जादयः। तत्र द्वादावनुद्गता वयवभेदः स संख्यातद्विपरीतश्च तदाश्रयः।
यद्वासमूहत्वेनाधारताद्विलक्षणेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात्। दशच्छब्दश्च दशसंख्येति
समूहबोधकः अनुद्गता वयवभेदः स विशेष्यः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्वपदार्थभेदिका। स्वस्याभिभेदिका गुणक्रियादि

५

रामः

३३

भेदिकाच। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेत्युक्तेः एकविंशत्यादयोऽपि संख्यान्तराण्येव न संख्यासमूहः संख्याकार्यो ना
 पत्तेः स्वाङ्ग-समुदायादौ स्वाङ्गादिकार्योभाववदित्यलम्। एवं चेत्तरेतरयोगे साहित्यविशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसंमतम्। एतेनोप
 स्थितधवरखदिरयोरेव द्वित्वान्वयः एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पञ्चादेव भानेन तत्र वृत्तिरूपनायाभ
 नौचित्यात्। अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविवक्षायां पश्य धवरखदिरो द्वितीयोति तु न असामर्थ्येन समासा प्राप्तेः। एकरूपेणैकविशेष्यान्व
 यित्वरूपसामर्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमित्तत्वाद् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्चाकृतः। सर्वोऽपि कथं स्यादावेवं री
 त्या समासो नानभिधानात्। किंच नात्र द्वन्द्वः। एकरूपेण तत्रान्वयाभावात्। नापि तत्तुल्यस्य तत्रासाधार्यग्रहणे मानाभावात्। चार्थे
 द्वन्द्वइत्यस्य चार्थे सति यथा विशेष्यान्वयस्तथा विशेष्यान्वये सति द्वन्द्वइत्यर्थः। सामर्थ्यसूत्रे च तन्नेणोभयविधसामर्थ्यग्रहणं परानुव्य
 वस्थितं समुच्चयान्वाच्यं योस्तु न समासो नभिधानात्। सौमेवसानावगमिमादधीयातामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत्कर्तव्यं
 तदनमासहेति वाक्याद् इत्यस्यास्तम्। तदुक्तसूत्रार्थस्याशब्दत्वाच्चा। धवरखदिरावित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थ
 नन्वयापत्तेश्च। संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम्। भवेद्वित्वानन्वयापत्तेश्चानुशासनिकसंनिधानग्रह
 णेन यदुत्तरं मः प्रत्ययोरुशिष्टः सतदुद्यतकार्यतदर्थे तदन्यतरगतस्वार्थबोधकद्वितीयव्यवयवयोग्यतादेर्नियामकत्वाच्चापि

अतीराजपुरुषं पश्येत्त्यादौ न दोष इति वाच्यम्। व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एक रूपेणैक क्रिया न्वयित्व समनियत समस्य मान
पदार्थसमूहभावनानुरोधेन वृत्तेष्ववश्यकत्वाच्च। अतएवात्र विग्रहवाकोद्वेचादि प्रयोगो नेत्युक्तम्। चार्थे ह न ह इति त्वनेकमन्यप
दार्थ इति वच्छन् क्रियाह कमेव। एतेन चार्थे इत्यस्यैक क्रिया न्वयित्व रूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यस्तम्। एक क्रिया न्वयित्वे च श
ब्दशक्तेरभावाच्च। अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वाद्यवयवसङ्गच्छतो न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावारब्ध्या तो पातसंख्या
न्यायचार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च च स्य तद्वाचकत्वे वाच्यम्। एवं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठ्या पत्तिरिति वाच्यम्। तदा
त्यक्तत्वेन समूह इतीत्याभेदनिबन्धन षष्ठ्या प्राप्तेः। स च समूहः क्वचिद्वास्तवः क्वचिद्द्वैत इत्यन्यत्। पुष्पवन्तादिपदेषु समूहः शक्यो
तएव द्वित्वान्वयः। पुष्पवन्तादित्यस्य प्रकृतिस्तान्ताः दत्तावा एक योक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शना
त्युष्पवन्तादित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैक योक्तेषु केश्वा समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव ताभावात्। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहेशक्तमि
त्याकारः शक्तिग्रहो तो न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्या न त्यम्। यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्ना तद्बोधाननुभवात्। चेन क्वापि तदर्थप्रती
तेष्व। चार्थः साहित्यं परं भिन्नानामित्यन्यत्। शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतो रेवोपाधिनिर्मोकेऽभेदप्रतिपादनान्न वि
रोधः। समूहश्च समूहिभ्यो भिन्नाभिन्न इति निरूपितम्। सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूहबुद्धिविषयाभ्यां कृतमित्यादिक्रमेणार्थः। ध्रुव

खदि रौहि म्भिद त्यादौ क्रियान्वय एव समूहस्य क्रियोत्पत्तिस्तु समूहे संभवात्प्रत्येकमेव। एवं पित्रो आङ्कु र्यादित्यादावपि। इदमे
 वाभिप्रेत्य तु ल्यवदेक क्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्रज्ज्ञः। यथा तु ल्ययोरेक कालमेक धर्म संबन्धानिमित्तकं तु ल्यत्वन्तद्विना तु
 ल्यत्वा संभवात् तथैक कालमेक क्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्युक्तार्थः। समुच्चयान्वाचय योस्तु न समासः ईश्वरं गु
 रं च भजस्वेत्यादौ समुच्चये एकस्यान्य सहितस्यान्वयित्वनिमित्तं साहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैक धर्मावच्छिन्ने न्वयेन चार्थेनेक सु
 बन्तस्य वृत्त्यभावात्। एक धर्मावच्छिन्ने दूत्य के वस्तु तो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः। अत्रैकस्य केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्या
 न्य सहितस्या वृत्त्या तदन्वयः स च विशेष्यतया विशेषणतया वा आद्यो देवः पचति ह सति चेत्यादौ। अन्यस्तूक्ते समुच्चये चैत्रो मैत्र
 श्वपचतीत्यादौ नित्यमेक वचनान्तरव्यात प्रयोग एव। चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् च सहिते माप्यनुद्धृता वयवभेद समूहस्यैव प्र
 तीतेः। किं चात्र समासे एक पदोपस्थाप्य समूहस्यैक कालमेवेतरान्वयस्य पुण्यवन्तादौ कृत्वात्वेन समुच्चयत्वस्यैव भङ्गापत्तिः। अत
 एव भिष्म मरुगां चानयेत्यन्वाचयेऽपि न समासः। अत्र चकार समभिआहृते आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते आनुषङ्गिकत्वं चा
 न्यनिष्पादकत्वं निष्पाद्यत्वमेवं च तद्व्याप्यत्वं फलति। एवं चानुषङ्गिकं भिष्म मरुत सहितं गवानयनमिति बोधः प्रायेणान्वाचयस्य
 क्रियान्वये भवति। यत्र तु क्रियान्वयपि चद्वयं यथा पचन्ति च ह सन्ति चेत्यादौ तत्र परस्पर साहित्यावगमान् आनुषङ्गिकत्वप्रतीतिः। ए

ल.मं. ३५ वंसमुच्चयेचसमभिव्याहृतस्यकिंचिदप्राधान्यं प्रतीयतेतएवसमकक्षयोरेकस्यसमुच्चयेयत्वेदुःखं दृश्यते। इतरेतरयोगे तु मिलितस्यै ५
कधर्मावच्छिन्नेतरान्वयः। धवस्वदिगौच्छिन्नीत्यादौ तथैवानुभवात्। मेलनंचसमूहरूपता अतएव तद्विग्रहवाक्येचद्वयप्रयोगः तेन ह्य
न्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यङ्गम्यते तेन समूहरूपता सिद्धिः। अतएव चैत्रश्रमैत्रश्रपचतइत्यादौ नित्यं द्विवचनादन्तारव्यातप्रयोग एवा ए
कैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेपि समूहबुद्धिविषयगतनानैकत्वैरविरोधात्। एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्ते रजां ग्रामं नयतीत्यादौ न समासः। क्वचि
देकचकारप्रयोगेपि प्रकारान्तरगृहीततात्पर्यवशात्परस्परसाहित्यावगतिर्भवत्येवायथासांकाश्यानां पाठलिपुत्रकाणां च पाठलिपु
त्रका अभिरूपतमाइत्यादौ। स्पष्टं चेदं द्विवचनविभक्त्यैत्रभाष्यकैयटयोः। एवं क्वचिच्चकाराभावेपि तत्प्रतीतिर्यथाहरहर्नयमानोगाम
श्वंपुरुषंपशुमित्यादावहरहः पदसमभिव्याहारो न त्यतीतिः। क्वचिनुचद्वयसत्त्वेपि न तत्प्रतीतिः वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात्तयोः अ
थायदग्रयेच प्रजापतयेचेत्यादौ। मन्त्रलिङ्गे न तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतिः। समाहारेणु दूतावयवभेदः समूहो विशेष्यो न एव त
त्रैकवचनंसिद्धं इन्द्रश्च प्राणीत्यादिप्रकरणं तु नियमार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। पाणिपादं वादयेत्यादौ वादनकर्मत्ववस्तुतस्तस्य पाणि
पादा भिन्नत्वाद्वाध्यम्। यनु अत्र समाहारेण भासते द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनाच्चेति तन्न सर्वत्र तद्वेधकानुशासनाभा
वात् एकवचनविधायकाभावात् समाहारइन्द्रगर्भे तरेतरयोगे द्विवचनानापत्तेश्चेत्यलम्। स्यादेतदहरहर्नयमानोगामश्वंपुरुषंपशु

राम
३५

मितादौ दन्द्वावकणस्वशदित्यएतेलोकपालादित्यादौ च चार्थसंप्रत्ययौ दन्द्वाः प्राप्तेति चार्थे च शब्दस्य दन्द्वास्त्वयत्नभयोरेव साधुता द
याः शास्त्रेण बोधनात् आद्ये हरहरित्यनेनान्ये लोकपालादित्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेः ननु युगपदधिकरणवचने दन्द्वा इति न्यासेन न
दोषः अधिकरणवर्तिपदार्थे तयोर्युगपत्पदद्वयेनाभिधाने दन्द्वा इति तदर्थः एवं च रामकृष्णवित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्ण
पदेन च तयोरेभिधानाद्भवति दन्द्वाः। गामश्वमित्यादौ तु गवाद्योभिन्नैः शब्दैरेकैकं रूपमा एव पश्य कप्रत्यायन इति न दोषः विरूपाणामि
त्येकशेषस्तु नात्र दन्द्वा विधिसामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि समानार्थतायामेवैकशेषात् पट्टीमृ
द्यावित्यत्र भुंक्तमपि न वृत्तेः प्रागपि मत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तेः सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोधसामर्थ्यमिति नान्यतरै
वार्थद्वन्द्वविषयं चेत्तदतः केवलरामपदाद्रामं कृष्णं चेति वाक्यघटकाच्च नोभयबोधः वैदेतु कचिदाक्येपि साक्षाद्वाहसमित्यादौ। एकैके
नार्थद्वयाभिधानेपितिष्यपुनर्वसोरिति सूत्रस्य बहुवचनस्येत्यनेन सर्वो दन्द्वा विभाषैकवद्भवतीति तापनात्पक्षेधवरवदिरमित्यादि
सिद्धिरिति चेन्नासेयं युगपदधिकरणवचनत्वादुःखादुरूपपादाचेत्यादिनाभाष्ये एव तस्यादूषितत्वात् तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपायोहात्
तथा हि दन्द्वा व्यवहारादिशब्दार्थनिर्णयः न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते न च प्लक्षशब्दस्य लक्षणान्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभा
द्दिवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथा सिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षदित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतेः दुरूपपादेत्यस्य दुर्दृष्टिः सारमुपपादनं य

ल.मं. ३६ स्माः सानिप्रमाणेत्यर्थः। न च पाचाह शा मेत्यादौ व्यासे दर्शनात् समासेपि सेति वाच्यम्। तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुपद्व्येव सिद्धिः। न च समासादृष्टि च न बहुवचनोऽस्येत्यर्थे तदा न शक्यता। पूर्वसुपपादितत्वात्। समुच्चयान्वाच्ययोः समासाभावार्थमपि न सा उक्तीत्याऽसामर्थ्ये नैव तत्र समासवारणात्। आद्-अवाद्-अकालिद्-अतिअद्-वद्-कालिद्-इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थसमूहगत बहुत्वविवक्षायां न तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थं च विनापि सिध्यतीति चेत्सत्यम्। चेन कृतस्यार्थस्याभावात् समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात्। यत्र विग्रहे चैनबोध्यं साहित्यं तत्रैव दन्तेन चान्न तथा। अहरहरादिपदसमन्वितव्यवहारेण तस्मिन् तत्र बोधेपि चकारा बोध्यत्वात्। उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकार प्रयोग इति दिक्। उपदशदन्तोऽष्टमा दशसमीपो दन्तोऽष्टसमाहार इति बोधः। समाहारे दशसमीपत्वं च स्वरुतिदशत्वसंख्यासमीपसंख्यावदवयवकले। अत्र बहुव्रीहेर्ननु प्रयोगस्तस्य नित्यबहुवचनान्तत्वेन दन्तोऽष्टमित्यनेनान्वयायोग्यत्वात्। इति दन्तः। षटावित्यादावपि षट्पदादि समूहोऽष्टशब्दाद्यर्थः। एकशेषात् एकशेषविधायकं च सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति सूत्रम्। तच्च दन्ते इत्युपवर्तनाद् दन्तविषयम्। तेन तत्र शिष्यस्य शिष्यमाणं लुप्यमानार्थमभिधीयतीति न्यायेन लुप्यमानार्थवृत्तिता समूहवृत्तिता चातएव तत्र द्वित्वाद्यन्वयः। ननु तन्त्रेणैवेदं सिद्धं तथा हि द्विविधं तन्त्रं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च तत्र केचिद् अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते सकृत्ता लोऽष्टपुटमापारादिनिगमनाविरहेणानेकशब्दानां भेदापह्नवेनोच्चारणमित्याद्यः। तत्र त

दर्शान्वयिसमभिव्याहृतैकपदप्रयोगेततएवतात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानामेवतन्त्रमिति श्रोतुरप्येकवृत्तगतानेकफ
 लन्यायेनानेकशब्दैकानुसंधानेनकर्मत्वादिवैशिष्ट्येनानेकार्थसमूहबोधः यथासान्यस्येत्यादौ। विद्वन्मानसेत्यादावेकशब्दस्यैका
 नुसंधानेनैवानेकार्थबोधः समस्ततथैकदेशस्थानेकस्यैकानुसंधानासंभवात्। यद्वातन्त्राप्यस्त्वेकस्यैकानुसंधानमेवाविद्वन्मान
 समानसेति। यत्रतु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तु हि नदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन विरुद्धार्थयोर्युगपद्वेधासंभवस्त
 त्रवक्राश्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणेपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादावृत्तिरिति व्यवहारः। एवं च
 तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्नेणोच्चारणमिति बोध्यम्। एवं चेदृशे विषये तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतममस्त्विति ग्रन्थास्त्रयाणामै
 च्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताश्चिन्याएवाघटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थकवशब्देन क्रमेण बोधेतात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव।
 अक्षभज्यन्तां भस्मन्तां दीव्यन्तामित्यादौ समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपा तात्पर्यग्राहकाद् विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतान्त
 तत्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसंधानाद्वेध इत्यावृत्तिरेव। प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र एक
 क्रियाद्यन्वये एव तस्य सत्तात् तदुक्तं वृद्धैः सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थगमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः सा च
 प्रतीतिरेकार्थविषयानेकार्थविषयावेत्यन्यत। गङ्गा यामीनयोषावित्यादावनेकार्थस्य युगपदपस्थितेः यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थ

ल. मं.
३३

बोधयतीत्यर्थ इति तत्र। क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यधिकारे एकशब्दस्तु च तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थे केनैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्यन्न
स्य सकृच्छब्दस्योक्तार्थकत्वाभावात्। एकवारमित्यर्थकत्वाच्च। अतएव सर्वादि सूत्रेतेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञाविधीयते। अतएव स
र्वार्थास्ते सर्वा इति गणयाठश्च विशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमित्याशङ्क्य
कशेषनिर्देशादिति समाहितम्। वक्तुं कशेषेणोच्चारणादित्यर्थे केनैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया बोधुः पृथ
क् शब्दद्वयज्ञानं भवत्विति वक्तुतात्पर्यं दर्शितं न स्वल्पस्यानुसारात्। श्रोतुर्ग्रह इति तद्वत्त्वेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति तदा
शयः। एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थिताने कार्यानामनेकैः संबन्धिभिः समूहालम्बनात्मको न्वय
बोध इत्यस्याभ्यन्तामित्यादौ विनाप्यावृत्तिर्बोध इत्यप्यास्तं तथानुभवाभावात्। उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयं लभ्यत इति समाधानानुक्त्या त
थारीत्या बोधे उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च। शब्दसारूप्यं च तन्त्रबीजम्। अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नयेताल्बोष्ठमुटव्यापारप्रकाशि
तैकशब्देनैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबन्धेनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमित्याहुः। वस्तुतस्तु असादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदे
पिलोकानां नभेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि नभेदः अर्थभेदाभावात्। बोध्यमिदं नैकशब्दज्ञानाननुभवाच्च। एवं च मतभेदेन शब्द
तन्त्रार्थतन्त्रयोरुपपत्तिर्न युक्ता तस्मान्न तद्व्यपिशब्दस्य परिवृत्यसहलेशब्दान्वयव्यतिरेकावादाय शब्दतन्त्रं तस्य परिवृत्तिसहलेश

५

रामः

३७

र्थतन्त्रम्। उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः। अस्मान्यस्येत्यादावाद्यं पठान्यस्येत्यादावन्त्यमस्माभ्यन्ताभ्यन्ता
 मित्यादावावृत्तिः। किंच प्रत्यर्थशब्दनिवेशेनेकार्थबोधनायानेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भइतितत्सामर्थ्यादेकस्यानेकार्थत्वं वाच्य
 म्। एवं च लोकतएवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धेश्च व्यर्थं न ह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यते इति शक्यं वक्तुम्। न चैवं प्रत्यर्थशब्द
 निवेशहानिः स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्वीकारात्। अर्थोवर्थो प्रत्यर्थार्थानर्थान्प्रतियत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति भाष्यात्। अर्थ
 भेदाच्छब्दभेदइत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेदइत्येवार्थः। यथार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्योवहृथप्रतिपादकवृक्षादिशब्दाभि
 न्नाः सर्वथैकशेषसूत्रं व्यर्थमिति चेन्ना। अर्थमर्थप्रतियत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घटघटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशे
 षएवेति निजमार्थतत्त्वात्। द्वन्द्वविषये इत्युक्ते व्यपेक्षायांचकारगर्भवाक्यसिद्धिः। एवं च प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेव तत्रै
 कशेषव्यवहारो मुख्यः। असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः। यथा सर्वादि सूत्रे भाष्ये। एकशेषविषये तु दूता
 वयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यतानभिधानात्। अतएव न पुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरिता
 र्थद्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे
 तु भवेदावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकाः। तत्र शब्दविषये तुल्योपकारतइत्यस्य तुल्यकालमुपकारतो न्ययतइत्यर्थः। विद्वन्मानसेत्या

ल.मं. ३८ दौ परस्परान्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसे त्रिगुणपदेव बोधात्तदक्षतिः कदाचित्तत्र पृथक् प्रयोगोऽपि विद्वत्मानसमा
नसेतिसारवसारवोर्मिज इति वत् । उपकारान्यथा त्वं भिन्नकालमन्वयस्तेन क्रमेण बोधे आवृत्तिरित्यर्थः एकरूप्येणेत्यनेन शब्दसारू
प्यन्तन्न बीजमुक्तम् । क्रिययोरपि सारूप्यमेव तन्न बीजं क्रियाविषयं तन्नादेरेवेदं लक्षणमित्यन्ये । न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ
जातेः प्राधान्येनानेकव्यक्तिबोधेऽप्येकवचनम् । एकशेषेऽवृत्तित्वव्यवहारस्तु वृत्त्यपवादत्वेन गौणः पृथगर्थीनामेकार्थी भवनरूपैका
र्थीभावस्यात्राभावात् । शुद्धव्यक्तौ स्वसंबन्धेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्या एव च शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तिसं
भवो बोध्यः । जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्रव्यं शब्दार्थ इत्यादि मते तु तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादपि संभवेनानेकश
ब्दप्रयोगा प्राप्या सूत्रस्योक्तिसंभव एव नास्ति । असा इत्यादौ जातिष्वपि जात्यन्तराङ्गीकारेण तस्या एव शब्दवाच्यत्वेन न दोष एतेन डि
ष्ट्या इत्यपि व्याख्यातम् । यदनेकेषु शब्देषु शब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदाच्च व
सायादध्यस्तासु शब्देषु संक्षिप्तवर्तत इति तद्वैशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः । एवमेव गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इत्यपि सिद्धम् । सकलसामान्येषु सा
मान्यत्वं जातिरूपमस्ति निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनं न नियोगतो वैयाकरणैरास्थेयमिति कैयटः । अभावाच्चत्वार
इत्यादावपि निरूपणव्यत्यं तत्समनियतमभावत्वं वा सामान्यं बोध्यम् । सूत्रारम्भेऽप्येषैव बोधप्रक्रियातो न प्रत्याख्याने फलभेदः । ब्रा

ह्यणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणवित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः अत्र च पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह्मणत्वजात्याश्रययोर्बोधः न च तत्रापितज्जा
 तिसत्त्वे ब्राह्मणीवयेपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् उक्तशपकृष्टब्राह्मणवधेद्वतद्वधेतस्यवाचनिकत्वात् एवं शिवौ
 भ्रातरौ पुत्रौ श्वसुरावित्यादौ द्रष्टव्यमितिकेचित् भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्मादिष्वप्येकशेषविषयभातृत्वं द्रष्टव्यमिति भातृपुत्रावि
 तिसूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भातृत्वेनैव स्वस्मादिबोधस्तस्यान्तत्वारोपात् पितरावित्यादौ पितृत्वादेर्मितर्योरोपेण पितृत्वादिनै
 वमात्रादिव्यक्तेर्बोधः प्रकरणादिवशाच्च विशेषावसायः कदाचित्पितृद्वयस्यापिततः प्रतीतेः। गार्ग्यावित्यादावपि यूनिगर्गगोत्रत्वा
 रोपेण तेनैव रूपेण यूनोपि बोधः ब्राह्मणवित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात् ननु तत्तद्रूपेणानुभवं विरोधात्। ए
 कत्र कृष्णशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च। पिता भ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः। एकशेषविषये एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्ता
 रोपेण मात्रादिवोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च। सूत्रमतमप्येवमेव। सूत्राणितु द्वन्द्वनिरुत्यर्थी नी
 त्याहुः। इत्येकशेषः। घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा एकदेवदत्तकर्तृका स्वसंबन्धि घटकर्मिकेच्छेति
 बोधः स्वसंबन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात् महान्तं पुत्रीयतीत्यादितु न असामर्थ्यात्। सुपआत्मनः क्यजिति सूत्रेणैषि
 तसंबन्धीच्छा कर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थकेनात्र क्यच्तस्य पदविधित्वं स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीतिका म्यजन्तेप्येवमेव। विष्णू

ल. सं.
३८

यतिद्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारेक्यजित्यर्थकेनोपमानादाचारद्वयनेन क्यच् उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेव प्रत्या
सत्तेः। चैत्रकर्त्तृकोद्विजकर्मको विस्तु कर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः तत्र प्रत्यासत्या विस्तु कर्मकाचारोपि चैत्रादिकर्त्तृक एवाकृत्वा
यते चैत्रद्वयत्रकृत्स्नत्वा चरतीत्यर्थक्यद् अत्र कृत्स्नकर्त्तृकाचारसदृश चैत्रकर्त्तृक आचार इति बोधः विस्तुद्विजयोः कृत्स्नचैत्रयोश्चोप
मानोपमेयभाव आर्थः अन्येतु उपमानत्वं कर्मोद्यन्तरनिरूपितं कर्मत्वादिचाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एव चाचारस्य साधारणध
र्मत्वमात्तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्मोद्यन्तर्भूतमुपमेयकर्मदिनासकर्मकत्वं सकर्त्तृकत्वं चेति एवं चो
पमानविस्तु कर्मकाचार उपमेयद्विजकर्मकादित्यादौ बोध इत्याहुः। सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायते इत्यादौ श्लेषेणाभेदबु
द्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तिर्बोध्यम्। अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्ये एव साधुत्वात्सुन्दरः कृत्स्नायतद
त्यादिना शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि साध्यत्वेन भानात् व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये संबन्धेनान्वितस्यापि व्याकरणस्य व्या
करणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठीव्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीया। केनैतदेवं भव
ति योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्यन्ते प्रत्यये निवर्त्तते स्तिच करोतेर्ज्यकरणेन सामर्थ्यमिति भाष्यात्। मुण्डादिसूत्रे के जां चिद्
हणं सापेक्षेभ्योपि विधानार्थमित्याकरञ्च। प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोपि समर्थादेवोत्पत्तिः अतएव महान्तं घटयतीत्यादिना न च सूत्रश

५

रामः
३८

द्वार्थस्य साध्यत्वेन भाने पितदाश्रयेण कथं व्याकरणस्य कर्मत्वमिति वाच्यम् सूत्रेणानुकूलव्यापारार्थकस्य सूत्रयतेरखण्डत्वात् सुण्डिस्
 व्यादयोरादिर्भागेरनुगतादवविभक्ताः कल्पितात्मानोधातवः कुट्टिचर्चिवद् इति हर्षुक्तेः विभक्ताः अन्वाख्याताः कल्पितात्मानः वस्तुतः
 कुट्टिप्रभृतिवदखण्डा एवेते अयं त्वन्वाख्यानोपाय एवेति भावः तदाह पुत्रीयतौ न पुत्रोस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी विनैव पुत्रानुगमा
 द्यापुत्रेयवतिष्ठते प्राणैर्विना यथाधारिर्जीवतौ प्राणकर्मकः न चात्रधारिर्न प्राणा जीवति स्तु क्रियान्तरम् तथा विनेपि पुत्राभ्यां पुत्रीया
 या क्रियान्तरम् क्रियान्तरत्वमित्यर्थः अन्वाख्यानाय भेदास्तु सदृशाः प्रतिपादका इति भेदाः प्रकाराः सदृशाः एव गभूतपुत्रादिसदृशा य
 दिताः प्रतिपादकाः अखण्डधातुन्तरस्येति शेषः अन्वाख्यानाय तस्यैव बोधनाय कल्पिता इति शेषः तदुक्तम् अर्थस्यानुगमं कंचिदृष्ट्वा
 च परिकल्पितम् वाक्ये पदं पदे धातुर्धातोर्भागाश्च सुण्डिवत् यथैव डित्येडयति पाचकेपि पचिस्तथा इयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येताव
 नर्थकाविति माणवकमात्मनः पुत्रमिच्छतीति बन्धाणवकं पुत्रीयतीत्यादितु नानभिधानात् तदुक्तं सुपआत्मन इत्यत्र भाष्ये सुण्डयति
 माणवकमित्यत्र यथोभयोः करोति युक्तत्वं यथा वा सुण्डीयति माणवकमित्यत्रोभयोराचारेण योगस्तथा माणवकं पुत्रीयतीत्यादा
 बुभयोरपि योगोपि स्यादित्याशङ्कनात्र व्यापारो नुगन्तव्यो गमकत्वादविष्यतीति अगमकत्वादिच्छाक्यजन्ते तथा प्रयोगो नेति कैय
 णः एवं च ओदनं पाकीयति ओदनस्य पाकीयतीत्याद्यण्यगमकमिति बोध्यम् एव प्रातिपदिकप्रकृतिकक्वि वन्तेपि सः कर्तुः क्यङि-तिसू

ल.मं.
४०

त्रेउपसंख्यानेनतत्साहचर्योत्तमतएवसुन्दरःकृत्स्नीत्यादिनासन्नन्तेष्वेकार्थीभावसत्त्वेबीजमुक्तंप्राक्कृदन्तेष्वुपपदनिमित्तके
पदोद्देश्यकविधित्वेनैकार्थीभावः।अतएवतत्रोपपदमित्यत्रभाष्येउक्तम्।महान्तंकुम्भेकरेतीत्यत्राणप्राप्नोतिनैतदस्ति।उपपदमिति
महतीसंज्ञाक्रियतेउपोच्चारितंपदमुपपदंभावताचेदानींपदगन्धोस्तिपदविधिरयंभवतिपदविधिश्चसमर्थानांभवतितत्रासाम
र्थान्नभविष्यतीति।पाचकादावपिसःपाचकादिशब्दानांक्रियाप्रवृत्तिमिमित्तकत्वस्यभाष्येअवहारात्।अतएवव्यापारान्वयविव
क्षायामादिःपचतीतिवदादिःपाचकइतिनाफलविशेषणानांलेकदेशेपिफलेनवयोभवत्येव।पूजनात्पूजितमिति।सूत्रभाष्येदारुणा
ध्यापकइत्यत्रसमस्ताध्यापकपदार्थैकदेशेफलेदारुणपदार्थान्वयस्वीकारात्।फलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वेनशोभनेपचती
त्यादौसर्वत्रैकदेशेफलएवतदन्वयस्वीकाराच्च॥उपगोरपत्यमौपगवइत्यादौतस्यापत्यमित्येवंजातीयसूत्रैर्विहितप्रत्ययानामपत्या
दिरर्थःषष्ठ्याद्यर्थश्चसमुदायगम्यः।उपगुसंबन्धपत्यमित्यादिरीत्याबोधःअत्रापिसुन्दरस्योपगोरपत्यमुपगोर्देवदत्तस्यचापत्यमिति
तसुन्दरस्योपगवऔपगवोदेवदत्तस्यचेत्यादिवागणायैकार्थीभावआवश्यकः।सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेःपदविधित्वात्।नचतद्धितेएकार्थी
भावाङ्गीकारेपर्वतोवहिमान्धूमादित्यादौधूमादित्यस्यबन्धावनन्वयापत्तिरितिवाच्यम्।विशिष्टपर्वतेएवान्वयात्।ज्ञानगतहेतुहेतुमद्भा
वस्यविषयेआरोपेणहेतावत्रपञ्चमी।अतएवन्यायसूत्रभाष्यवार्तिककारैःप्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टोधर्मीसाध्यइत्युक्तम्।सास्यदेवतेत्य

५

रामः
४०

स्योदाहरणे आग्नेयादौ केचित् देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थैकदेशो भेदेन विशेषणमायद्वा देवताप्रदेययोर्मिन्नै
व प्रत्ययस्य शक्तिः अग्न्यभिन्नदेवतासंबन्धीति बोधः प्रदेयं च संबन्धित्वेनैव प्रत्ययार्थः प्रदेय इति मन्त्रस्याप्युपलक्षणं आमिसा
दिपदैश्च संबन्धित्वेन बुद्धस्यैव प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते। इन्द्रादिपदैर्देवतायालाभेऽपि देवतात्वेनालाभात्तेन रूपेण लाभाय
देवतायां शक्तिरित्याहुः। अन्ये तु चतुर्थ्यादौ प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यैवलब्धस्य चतुर्थ्योद्देश्यत्वमात्रं यथोच्यते एवमत्रापि देवतात्वं प्रदेयं
च प्रत्ययार्थस्तत्र प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकता संबन्धेनान्वयः अग्निरुत्तिदेवतात्वनिरूपकमिति बोधः। नन्वेव तद्धितेन चतुर्थ्या
वामन्त्रवर्णेन वा पुनः देवतासङ्गतिः। तत्र दुर्बलं नुपरंपरमिति मीमांसकोक्तं दौर्बल्यं कथमिति चेदित्यम। चतुर्थ्या वाक्यादेवतात्वसंब
न्धलाभस्तद्धिते समानपदोपादानश्रुत्येति श्रुतिवाक्यबलाबलाधीनं तत्। देवतात्वस्य संबन्धिद्वयसापेक्षत्वेन चतुर्थ्या द्वितीयसंब
न्धिनः एवमप्यदोपात्तत्वेन वाक्यात्तल्लाभः प्रकृते तु संबन्धिद्वयस्याप्येकपदोपस्थाप्यत्वात् श्रुत्या तल्लाभः। यद्वा प्रदेयमेव प्रत्ययार्थः स्व
रुत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे न्वय इत्याहुः। देवतात्वं च दिवैरेश्वर्यकर्मणो देवतेति देवात्तलिति सूत्रभाष्या
त् मन्त्रकरणको यो ह विस्त्यागस्तज्जन्यस्वर्गातिरिक्तफलाश्रयत्वेन तदुद्देश्यत्वं मन्त्रस्त्यत्वं च। अतएवैन्द्रहविरैन्द्रो मन्त्र इत्यादिसिद्ध
म्। देवतानिष्ठं फलं चास्येदं फलं भवत्विति च्छा रूपा प्रीतिरेव कोदादित्यादि मन्त्रप्रयोज्यस्वामित्वभागिनिप्रतिग्रहीतव्येति प्र
सङ्गवारणाय मन्त्रकरणेति ह विस्त्यागविशेषणम्। स्वर्गाश्रयत्वेनोद्देश्येण कर्तव्येति प्रसङ्गवारणाय

स्वर्गातिरिक्तेति न योषिद्वाः पृथग्दद्यादित्यादितः आदे मृतपत्नीनां मृतानां हविः संवत्सात्तद्वारणा यो देश्यत्वमिति श्रुत्वा कर्तृक आद्धादा
 वपिनमस्कारे मन्त्रोस्त्येवा अनुमतोस्य नमस्कारे मन्त्र इति गौतमस्मृतैः ॥ उद्देश्यता च मन्त्रोक्तशब्दशरीरोभयावच्छिन्नैश्चरैश्चैतन्यस्यात
 देवचमन्त्रोक्तमिन्द्रादिपदवाच्यम् ॥ इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाहुरथोदिव्यः ससुपर्णी गरून्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यममातरि
 श्वानमाहुरिति मन्त्रवर्णीता आहुर्मन्त्रा इति शेषः ॥ एष उह्येव सर्वे देवा इति श्रुतेश्चातेन लोमादीनां देवतात्वं सिद्धं पर्यायान्तरेणोद्देशे च न दे
 वतात्वमिन्द्रादीनां स्मर्यमाणमश्वमेधाद्यनुष्ठानं च नासंज्ञं तमिन्द्रादिपदैरेवेश्वररूपदेवतोद्देशेन तैरपि हविस्त्यागोपपत्तेः ॥ इदं च यागा
 नुष्ठानन्तत्त्वज्ञानात्पूर्वमेव तदुत्तरमपि बालोक्तानुग्रहायेति बोध्यम् ॥ अतएव इन्द्रः सहस्राक्षो गोत्रभिर्द्वजबाहुरित्याद्यर्थवादप्रदर्शित
 विग्रहहविर्भोजनैश्चर्यतृप्तिफलदातृत्वानां न बाधः ॥ शुद्धार्थस्य देवतात्वे पर्यायान्तरप्रयोगापत्तिः अग्नये शुचये इज्यादौ पौनरुक्त्याप
 त्तिश्चाशुद्धशब्दस्य देवतात्वे बौद्धस्य शरीरस्य वासंनिधेरभावादावाहनमन्त्राणां शुद्धादृष्टार्थत्वमात्रापत्तिः ॥ गङ्गाशालग्रामादौ नित्यसं
 निधानादावाहनमन्त्रानपठनीयादित्यादेस्तत्पाठविनाप्यहृष्टसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यं च कल्प्यं स्यात् ॥ तिर्यगधिकरणेन देवताः कर्मस्वधि
 क्रियन्ते इन्द्रादेर्हविस्त्यागोद्देश्यस्येन्द्रान्तरादेरभावात्त्वात्मने संकल्प्यमानद्रव्यस्य स्वत्वत्यागा संभवेन कर्मी निष्पत्तेरित्यर्थकेन न देवतादे
 वतान्तरभावादिति सूत्रेण शब्दातिरिक्तदेवताया जैमिनिनाप्यङ्गीकाराच्च ॥ न च देवताया अपि यागाद्देवताग्रेयइत्यादितद्वितादिभिर्बो

ध्वतोऽनुष्ठेयमुपकारकं बाह्यं भवति न च देवतायागमध्ये स्वरूपेणानुष्ठानं शाक्यानापि कृत्विजामिव तासां उपकारकत्वमिति वाच्यं
भूतद्वयचक्रशब्दोच्चारणस्यैवानुष्ठेयत्वात्वाचकशब्दद्वारैव तासां उपकारत्वात् शब्दश्चोपस्थितत्वादग्न्यादिरेव। तदुक्तं शबरस्वामिभिः
शब्द एव हविषा संबध्यते तत्संबन्धादर्थो देवता भविष्यतीति। आवाहनमन्यैश्चानेकयागेषु संनिधानमयं यागो मदर्थ इति तदुद्धि
विशेष एवेति न शालादिभङ्गः नाप्यनेकेषु संनिधानानुपपत्तिः। योगिवदूतानां तद्वत्त्वेनेच्छया भूतान्यधिष्ठाय अनेकैः सूक्ष्म त
तरैः शरीरैस्तत्र संनिधाने बाधकाभावाच्चान्तर्धानशक्तियोगाच्च परैरदर्शनम्। ईश्वरस्यैव देवतात्वे तु नानुपपत्तिर्लेशोऽपि किंच देवै
र्नारदादीनां संवादः पुराणेषु श्रूयते स विग्रहवत् एवौपपद्यते एवं च तेनैवोपनिर्वाहणेनार्थवादानां वाक्यार्थबोधविषयीभूतविग्र
हेपि स्तुता विवतात्पर्यं तत्र स्तुतौ मुख्यन्तात्पर्यं विग्रहे तु तदुपयोगितया। एवं च ध्यानविधयो देवतासां युज्यसां लोकाद्यादिफलनि
र्देशा अप्युपपन्नाः। अत एव सन्सूत्रे भाष्ये सर्वस्य पदार्थस्य चेतनावत्वं शृणोत ग्रावाण इत्यर्थवादबलेनोक्तम्। ईश्वरोपि श्रुत्या श्रुतिल
ब्धबलानुमानेन श्रुत्यनुग्राहकेण अन्तर्यामितया जगत्कारणतया च सिद्ध इति वेदान्तेषु प्रसिद्धं चेतनस्यैकमेव लाघवात्। भेदप्र
तीतिस्तौ पाथि कील्यपि तत्रैव स्पष्टम्। चरके पतञ्जलिरप्याह। देही सर्वगतो ह्यात्मा विभुत्वमत एवा स्य यस्मात्सर्वगतो महान् इत्युप
क्रम्य नित्यानुबद्धमनसा देहकर्मसु सातिना सर्वयोगिणं विद्यादेकयोगिना च विस्थितमिति॥ देहनिर्बर्तककर्मणो नुपातः संबन्धो

ल. मं. ४२ यस्य तादृशेन मनसा न्तःकरणेन नित्यसंबद्धं चेतनं सर्वयोनिगतमपि एकयो नौ स्थितं विद्यात् तदन्तःकरणकर्माख्ये देहे एव त
 दन्तःकरणधर्मान् गृह्णाति नान्यान्तःकरणधर्मान् नान्यदेहे इत्यर्थं तद्व्याख्यातारः। यो निर्देहः। एवं चानेके विभव आत्मान इति परास्तम्
 एकवचनेनात्मन एकत्वस्य नित्यानुबद्धमित्यादिना औपाधिकभेदस्य च स्पष्टमेवाभिधानात्। परामार्थसारे पिपतज्जलि राहयद्वदि
 न करस्य कोविभातिसलिलाशयेषु। सर्वेषु तद्वत्कलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मेति। गीतायामपि सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमी
 क्षते। अवभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्। एतत्केन तु यज्ज्ञानं नानाभावात्। एतद्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि रा
 जसम्। मत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदस्य च तत्तामसमुदाहृतमिति। तत्राद्येन सर्वभूतेषु व्यष्टिसमष्टि
 रूपेषु विभक्तेषु एतदवस्थितमप्येकमव्ययं जन्मादिहीनं भावं चेतनमविभक्तमव्यावृत्तं येन ज्ञानेनेक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकमित्य
 र्थं केन चेतनैक्यमुक्तं यदि तृतीयार्थे येन ज्ञानेन एतत्केन भेदेन स्थितेषु देहेषु भावान् चेतनान् नानाभिन्नान् एतद्विधान् परस्य
 रविलक्षणान् वेत्ति तद्राजसमित्यर्थं केन द्वितीयेनापि तदेव दृढीकृतमन्येनापि बहुषु भूतकार्येषु सत्सु एकस्मिन् तत्कार्ये देहेनतः क
 रणे वा प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्सक्तम्। परिपूर्णवत्स्थितं एतावानेवालोच्योरो वानातः परं किंचिदस्तीत्याकारहेतुहीनमतत्त्वभूतार्थं
 विषयकमस्य नित्यत्वाद्यग्रहात्। एवं ज्ञानं तामसमित्यर्थं केन तदेव दृढीकृतमेव न्तत्त्वतिपादकशास्त्राणां पुराणानां च तत्वं दर्शि

५

रामः

४२

[illegible]

ल.मं. ४३ शर्मस्य वश्यकत्वात् प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। न च सुशर्मादयस्तथा प्रकाशका इत्यदोषः त
 ५
 न कठादयः संस्कारातिशयाद्देदार्थं तद्बोधकवैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्चाह सशब्दाविच्छेदः आनुपूर्व्यशरणान्यत्वेय
 यपीदानीमानुपूर्वीवत्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्तत्कृतानुपूर्वीवत्ययोनादृष्टहानिकरः भाष्यवर्णानुपूर्वीत्यत्र
 वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्या पदानितान्येवेति सूचितम् तथा च स्मृतिः प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याविधीयते इति
 स्वयंभूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य नकारका इति युगान्ते तर्हि तान् वेदन्तेति हासान्महर्षयः। ले
 मिरेतपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति च। तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना अन्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ। सृष्ट्या
 दौ ब्रह्मणो वेदासु खेभ्यश्च विनिर्गताः। तत्रैव चलयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते इति। विस्तृपुण्येऽपि ह्यपरे ह्यपरे विस्तृर्वासरूपी म
 हामुने। वेदमेकं स बहुधा कुरु ते जगतो हितः। वीर्यं ते जो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदां करोतिसः। द्वा
 परे इत्यस्य ह्यपरे वृत्ते तत्संश्लेषित्यर्थः। द्वा परे तु पुरा वृत्ते मनोः स्वायंभुवेन्तरे। ब्रह्मामनुसुवाचे दं वेदान् व्यस्य प्रजापते इति वायू
 क्तः। आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति। शतशब्दो नानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादः ऋग्यजुः सामाथर्ववे
 दरूपः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टमिति तदा शयः। इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव च। कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदित

रामः
 ४३

दति च तत्रोक्तम्। अतएव देवीपुराणे स्वयंभूरेष भगवान्द्रव्यादिकमुक्त्वा कथं देवीवेदमाता एतत्कौतूहलं ममेति मनुप्रश्ने दच्छाज्ञा
 नक्रियाशक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्तिता। मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रियासातमरूपिणी। संप्रसूताष्टवर्गीस्तु स्वरवर्णविभेदतः। क्रियारूपा भ
 वे देवीवेदमाता ततो भवदिति ब्रह्मण उत्तरेण वर्णीनां जन्यत्वेन तद्ग्रावेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएवोंकारप्रभवावेदादित्यपि त
 त्रोक्तं तदप्योंकारस्य सर्ववर्णसमष्टित्वादुपपन्नम्। उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम्। रुद्रांसि यस्य पर्णानीति गीतावाक्याद
 पि रुद्रसामनित्यत्वं स्पष्टं संसाररक्षावयवत्वेन तेषां वर्णीनात्। ईश्वरप्रतिपादकपुराणानानुवेदतएव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वं रचनमिति
 विशेषः। तस्मात्तपस्तेयानाच्चत्वारो वेदा अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो न त्वभूतप्रादुर्भावः यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वो यो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै दतिश्रुतेः प्रदानं च तदर्थं नुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम्। अतएव सर्वेषां नुसनामानिकर्माणि च
 पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संख्याश्च निर्ममेदतिवेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सुष्टिरुक्ता सङ्गच्छते। कथादीनां पुनरु
 त्यतिरपितन्नामकत्वमात्रेण कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति चेति देवीपुराणात्। अतएव व्यासादीनान्ततदधिकारान्ते मुक्ति
 श्रवणेन न विरोधः। अन्येतु पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाहनित्यत्वेन। तथा च व्याससूत्रं समाननामरूपत्वाच्चा
 रत्तावप्यविरोध इति। आरुतौ आनुपूर्व्याः पुनः पुनरुत्पत्तावपि वेदस्य नित्यत्वेन विरोधः समाननामरूपत्वात्। नाम्नां पदानां रूपा

ल.मं.
४४

णामर्थानां च समानत्वादिति। एवं च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्वाचः वेदोऽपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः। ईश्वर
निर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितर्हिरण्यगर्भवदेवास्य स्वयंभूत्वं बोध्यम्। एवं च वक्तुं पुरुषकलङ्कः शङ्करादित्येन वेदः प्रमाणमेव। किंच तदु
क्तस्य धर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुरिवत्वं कस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिन्नोक्तपालत्वं कस्यचित्त्व
कुलपालकत्वमित्येवंरूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे दूतशेषेऽपि प्रामाण्यमेव सि
ध्यति तस्य किंचिदज्ञपुरुषाज्ञेयत्वाच्च न पौरुषेयत्वम्। योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्ष
जनकं किंचित्त्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते। किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्न
तवाप्रामाण्यशङ्का। अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात् एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः वेदजनकत्व
वदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम्। शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वमोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात्। तदुक्तं सूतसंहिता
याम्। श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा। प्राह चाद्वैतनैर्मल्यनिर्विकारत्वमात्मनः। ततः सर्गादिचाप्याह चेतनाचेतन
स्य च। अतीन्द्रियार्थविज्ञाने माननः श्रुतिरेव हि। श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्तान संशयः। शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरेजनाः।
यदासानादिभूतैव तदा मानमतीव सा। स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्याद्विजर्षभाः। अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रमज्ज्यते। परत

५

रामः

४४

अथ न दोषोऽस्ति परस्य भावतो द्विजाः। स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्रा प्रसङ्गमात्रा इति वार्त्ता तु वार्त्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शनाः। स्व
 तो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात्रा अन्ययोगेन योभावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति। स तस्य भ्रान्त एव स्यान्न स्वभावः कथंच
 ना जपा कुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम्। तथा पितत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम्। अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो
 मतः। आद्यापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा। अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः। तिरोभूतं स्वतः सिद्धं स्वनाशायैव के
 वलम्। यदा साशंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः। प्रमाणं सुतरामाप्तमएव महेश्वरः। सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य
 च। सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते। सर्वदोषविशिष्टस्य निर्गुणस्य दुरात्मनः। अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टानास्ति हि सत्तमाः। अ
 तः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः। वेदो नादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः। अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः। ईश्वर
 स्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः। अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं तु श्रुतिरेव हि। श्रुतिं सहाप्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेद
 र्थं प्रमाणान्तरमेव वा। मुने वेदो महेशेद्धः प्रमाणं सर्ववस्तुनि। अन्यथा न जडः शब्दोतीन्द्रियार्थस्य साधकः। अत्यन्तमलिना नानुप्रा
 णिनां वेदमार्गतः। पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारका इति। तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
 स्वतो दोषो नास्तीत्याहासि चेदिति स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसंबन्धात्तदप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गत्तमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्

ल-मं.
४५

तप्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुस्थित्यनियामकतापत्तिरिति भावः। किंच सापेक्षशब्दस्य प्रमाणत्वे तदा सत्त्वं केन चिद्मानेन ज्ञातव्यं
तत्प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था तस्मात्स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रिय
तेदृतिनवञ्चकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ईश्वरोभोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याहत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वं तद्दीनत्वं च केना
पितदोषाद्यसाक्षात्कारात् शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेवाजगत्त
द्रो ग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानान्तद्बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभावः तच्च विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु श्रुतिरेव
मानमेवं च तत्कृतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृते श्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयद्वयार्थः। अत एव देवीपुराणे सुहितः प्राणि
मात्रस्य शिवेन परमात्मना। खट्वां जिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशित इति शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम्। खट्वां खट्वा सुरम्। श
ङ्खानुमानात्तत्सिद्धिर्नैत्याह श्रुतिसाहाय्येति। कुतर्कशङ्का कलङ्कग्रासादिति भावः। श्रुतिविरुद्धत्वं नुमानमनुमानाभास एवायत्सु
नरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तेः। वेदमार्गतः सार्वविभक्तिकस्तसिः वेदमार्गेणेत्यर्थः। हीनानामि
ति शेषः। आज्ञात्रादय इत्यादिनाशक्यादयः तेनैतेषां वेदतुल्यतानिरस्ताः। अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिका
रिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ताः। शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितया त्वन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्येवेति विरोधेन न पेक्षस्या

५

रामः

४५

दित्यधिकरणेभट्टपादैरप्युक्तम् किंच वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पनैवोचिता
 प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वाच्च। एवं मानमात्रेऽपि तस्य च मायापरिणामस्य वेदस्य समायोभगवानौश्वरोधिष्ठातातेन चान्तर्गमितया व्या
 प्तः सदस्यस्य च्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायावृत्तिरूपा तदिच्छापितत्रान्तर्भूतेति विवक्षा विसृज्योर्निवाहः। मुनेवेदो महेशेद्धइत्या
 दिसूतसंहितोक्तैः ग्रहाधिकरणवार्तिकेऽपि शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः। विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधि शक्तिरिति।
 शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वादिविषयविवक्षेवक्तुं शक्येते च विधि शक्तिरिति ज्ञायेतेत्यर्थ इति ग
 णककृता प्रघट्टकान्तरेऽपि शब्दब्रह्मेति चेदं शास्त्रं वेदास्य मुच्यते तदप्यदधिष्ठितसर्वमेकेन परमात्मना तेषामन्तर्गतेच्छानां वा
 क्यार्थप्रतिपादने। विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तिरिति। सन्तरेभाष्येऽप्युक्तं सर्वचेतनावदिति। यादृशी चानुपूर्वीकठादिकृ
 ता तज्जातीयमेवाध्ययनं धर्महेतुः। अन्यथा वा ग्वज्रतयानर्थहेतुः एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः।
 अथाव्यस्य याज्ञपरुषस्यास्वातन्त्र्यं वेदे। सर्वदानुपूर्व्यप्येकैव केनाप्यकृतैवेति न व्यमीमांसकश्रद्धाज्ज्ञानुतदर्थकस्य तदीयार्थव
 चसोऽनुपलब्धान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चात्रादेयं वेदत्वेन सतिसंभवेशब्दार्थयोः पर्याप्तं स्तोभासरेष्वर्थो दर्शनात्सतिसं
 भवेदत्युक्तं नित्यानिच्छन्दांसतिपूर्वपक्षमध्ययनो नित्य इति महाभाष्योक्तः। वेदिकोऽर्थो वेदिकः शब्द इति व्यवहारस्तु तद्व्यवहारक

ल.मं. ४६ त्वाद्बोध्यः तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दार्थो विशेषणम् क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा ५
वेदव्याचष्टइत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवामिप्रेत्य शब्दार्थोकाव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्। अतएव
शब्दमात्रतात्पर्यं केतदनुकरणेन वेदत्वमिति मतौ च्छेदति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम्। अत
एवानुकरणेन शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः नापिशूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदेशब्दमात्रता
त्यर्थकत्वाभावेन वेदत्वमस्येव। अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्यर्थकत्वेन तदर्थबोधाभावे
तात्पर्येण च न दोषः। अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः। मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्प

त्यभावान्नार्थबोधो नैतावता बालैः पठ्य
माने र्थसंविधानं व्युत्पत्तस्य ततो र्थबोधात्। केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदेनापि भेद एव तदुक्तमन्यासंका
रगायत्रीकर्मण्यन्याप्रपुज्यतो अन्यजपप्रवन्धे सा सात्वे कैवप्रतीयते इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां तन्वेणोच्चा
णमित्याहुः वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वनुनवेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बोद्धानां वेद
त्वमवहारतस्तोमासरेषु अभियुक्तानां वेदत्वमवहाराच्चा यत्किंचिच्छब्दानुविद्वत्तदर्थस्य योगवलेन ज्ञानान्निवध्यमाना स्मृतिरि ४६

तिभेद इत्यलम्। तेन दीव्यतिरवन्ततिजयतिजितमित्यनेनाक्षेर्दीव्यत्याक्षिक इत्यादाविकप्रत्ययः अत्र तद्वितेन भासमानमपि देव
 ननकारकान्वययोग्यक्रियारूपं अतएव सिको देवदत्तमितिनातदुक्तं भट्टैः। यादृशीभावनाख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः। नासौ तेनैव
 रूपेण कथ्यते नैः पदैः क्वचिदिति। अतएव तत्कर्मणोरितिसूत्रे कृतीत्यस्य शत्यद्वितिनप्रत्यदाहृतं भाष्यो धातोः कर्तृकर्मणी तस्मा
 च्छब्दे प्रत्यमास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्यो गेन लोकेति निषेधात्कृद्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं च शङ्कितम्। अधिकारवारी द्रो
 णेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढावारी द्रोणेनेत्यत्रैव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्य च दी
 व्यतीत्यत्र कर्तृविशेषको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम्। एवन्तदधीते तद्देत्यादावूह्यम्। तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः। उ
 पमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात् तृतीयान्ता तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसा
 दृश्यस्याध्ययनैः भावात् इति चेन्न ब्राह्मणादिशब्दानां तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सौष्टवादिश्च साधारणो धर्मः न च ब्रा
 ह्मणादियदलस्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थी न्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम्। तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीया समर्थाद्व
 तिरित्यनेन तृतीया समर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियात्वलाभे मानाभावात्। स्यात्तत्रेन तुल्यग
 च्छतीत्यादावपि तृतीया र्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वन्तिङः नार्थस्य तु नोपमानत्वं न वै तिङः न नोपमानम

ल.मं.
४७

स्तीतिसूत्रस्य भाष्यात् एवं चास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम् । अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवति क्रियाध्याहारः अरविन्द
पदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते । एवं च सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः । अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्म
कसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते । अत एव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ भवति । तत्र तस्यैवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्य
न्यत्र निरूपितम् । मथुरावत्याटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः मथुरावत्याटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः किंचे वा
र्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः । अत्र प्राकारयो रूपमानोपमेयभावः वृत्तौ मथुरादिपदानान्तद
धिकरणकतत्त्वं बन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरितिकेचित् परेतुषष्ट्यर्थे सप्तम्यन्तात्पृथ्यन्ताच्चायं साधुः अधिकरणमप्यन्ता
तुनायमसामर्थ्यादत एव तत्र तस्यैवेति सूत्रस्य तत्र ग्रहणस्यैव शब्दयोगे षष्ट्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ता भाष्ये देवेष्विव मनुष्येषु नामे
त्येदाहृतं चातत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसंबन्धिनामाभिन्नमनुष्यसंबन्धिनामेति बोधः । मथुरावत्याटलिपुत्रे प्रा
कार इत्यत्रोपमानमथुरासंबन्धिप्राकाराभिन्नः पारलिपुत्रसंबन्धी प्राकार इत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेवज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेष
णादुपमेयविशेषणाच्च षष्ट्यर्थे सप्तमी । न चाधिकरणकारकस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियान्वयइति नासामर्थ्यमिति वाच्यम् । एवं ह्यस्तीत्यध्याहारा
वश्यकत्वेन क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यमित्येव सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव द्रव्यगुणतुल्यार्थो यमारम्भइति भाष्ये ध्वनितं

५

रामः

४७

कैयटेन च स्पष्टमुक्तमित्याहुः। मिथुरापाटलिपुत्रयोः साहस्यं लार्थम्। विधिवत्पूज्यते इत्यादौ। विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकंदे
 वदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः। विधिर्हतीति विग्रहः। तदर्थं मिति सूत्रेण वतिः। यथावद्विहिताध्वरा
 ययथावत्क्यातवृत्तायेत्यादौ। यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हेतावद्विधानकर्मीभूताध्व
 रसंबन्धिनेतीत्युक्तप्रकारकर्मकार्हेतावत्क्यातिकर्तृवृत्तसंबन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः। राजवद्वत्तमस्येत्यादौ। राजयोग्यमेतद्
 तमिति बोधः। न त्वराजयोग्यमितिलक्ष्यतीत्यते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ। विनीतयोग्यमागमनं कृतह
 स्तानामिदं योग्यं क्ते दनमिति बोध इत्यलम्। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंबन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिवाच्यमितिसिद्धान्तः। अत्र के
 चित्। संज्ञाशब्दे केवलद्रव्यमेव शक्यं एवं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः। प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरात
 तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः। स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः। गोत्वमित्यादौ गोशब्दज
 न्यबोधप्रकारेण गोत्वमित्यर्थः। राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः। शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेपि
 शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिस्तत्त्वमित्युक्तम्।
 तच्च घटादिषु जातिः शृङ्गादिषु गुणस्तद्रूपजातिश्च पाचकादिषु क्रियातत्संबन्धो वाराजपुरुषौ पगवादिषु संबन्धः। इत्यादिषु द्रव्य

ल.मं. ४८ स्वेवविषयताद्वयेनभानाद्द्रव्यमेवप्रवृत्तिनिमित्ततस्वेवप्रकारंतावैशिष्ट्येनभावप्रत्यर्थत्वमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदःसुव ५
चःप्रकृतेःशब्दपरत्वात्उक्तसंबन्धस्यचनानुपपत्तिरितिवदन्तिसर्वत्रशब्दःशब्दार्थोवाप्रवृत्तिनिमित्तमितिमतेतदेवत्वाद्वार्थ
इतिबोध्यम्अपरेतुभाष्यमतेगुणसमुदायोद्रव्यमितिनिरूपितम्तत्रशब्दशक्तिस्वभावात्कचिज्जात्यतिरिक्तसमुदायोविशेष्यो
जातिर्विशेषणंकचिदुणातिरिक्तोविशेष्यःयथाशुक्लादिपदेगुणस्तत्रविशेषणंसंज्ञाशब्देकशब्दादौकादिभ्यक्तिरेवशक्याकत्वा
दीनुपलक्षणीकृत्ययःशुक्लवासाःसदेवदत्तइत्यादाविवशुद्धव्यक्तौशक्तिग्रहःनचैवंकुलमित्यादौत्वाद्यनुपपत्तिःप्रकृत्यर्थातिरि
क्तप्रत्ययार्थाभावादितिवाच्यम्तत्रशब्दपरद्वयैरूपेभावेप्रत्ययेनादोषात्एवंचकुलशब्दोपर्यायौअतएवतत्प्रभावइतिसू
त्रस्याभिप्रायादिश्रुतिप्रसंगमाशङ्क्यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेतत्तलावित्युक्तातस्यापिन्यासस्यडित्यादिष
व्याप्तिःततोव्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादित्याशङ्क्यव्यक्तेरेवविषयताद्वयेनभानात्प्रकारत्वावच्छिन्नव्यक्तिरेवत्वाद्वार्थद्वयेकंस
माधानंकृत्वायदासर्वेशब्दाःस्वेनार्थेनभवन्तिसतेषामर्थस्तदभिधानेतत्तलावित्यनेनसमाधानान्तरमुक्तम्शब्दस्यद्विविधोर्थोवाच्यः
प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्चतदन्यतराभिधानेतत्प्रत्ययइतिवदर्थःतत्रषट्त्वमित्यादावन्त्यःतत्रप्रकृतिरर्थपरैवाआद्यःकुलण्डित्यत्वमि
त्यादौतत्रप्रत्ययार्थानुपपत्त्याप्रकृतिःशब्दपरान्वेतावतासर्वत्रप्रकृतिःशब्दपरमानाभावात्तत्संज्ञायामानाभावाच्चतत्प्रभावइ ४८

तत्र तच्च शब्दस्य शब्दमात्रपरत्वे गुणवचनेति सूत्रे शब्दाधिकारपक्षे च तद्विप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया ए
 व सत्त्वाच्च एवं च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वादिधर्मत्वेन त्वादर्थः प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वेतरा संबन्धित्वावच्छि
 न्निखिलस्वसंबन्धिसंबन्धेन प्रकारः तस्य भावइति सूत्रात् एवं च घटत्वमित्यादितो घटसंबन्धीधर्मइत्यादिरीत्या बोधः घटत्व
 मित्यादौ घटत्वसंबन्धीधर्मइति। घटत्वत्वं चाविद्यकधर्मविशेषरूपमायद्वा। व्यक्तिरेव घटत्वपदजन्यबोधे प्रकारइति सैव घटत्वत्वम्। य
 तु घटेतरा संबन्धित्वे सति निखिलघटसंबन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थइति तत्त्वत्यन्तगौरवग्रस्तैरूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वा
 दयः शुक्लादिभ्यो गुणि परेभ्यो गुणे गुणपरेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्यं परिमाणवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं चतुर्धाणुमह
 द्रस्वदीर्घचेति त्वण्वादिवृत्तीत्यर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्ति
 निमित्तत्वादिति कैयटः। शब्दत्वे यस्य गौरितितु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्ये तोष्टमिति तदाशयः। पत्वंणत्व
 मित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यौपाधिकस्य वाभेदस्य सत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वातत्। परेतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययो
 नभिधानाद्गोत्वत्वमिति वद्वाततो बोधः। पत्वमित्यादौ कुत्व शब्दवदर्थे एव प्रत्ययः। षट्त्वेवार्थइत्याहुः। नानात्वं यौगपद्यमित्यत्रा
 पि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपदावधार्यः। पाचक औषगवोयुजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थ

स.मं.
४८

संबन्धस्य चरुतौ प्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव त्वाद्भाः उक्तं च हरिणा कृतं दितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धमि
 धानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्ज्यभिचाराच्च क्रियासंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः जातिगुणयोस्तु
 लोकनिरूढेन सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसंबन्धस्य तिरोधानाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ संबन्धएव भा
 वप्रत्ययंवदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्संबन्धतज्ज्ञानमिति सूचितम्। राजपुरुषादावपि राजादिसंबन्धज्ञानादेव
 शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम्। इदमपि प्रायिकं कृत्स्नसर्पत्वंपटेशु कृत्स्नसत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्। तदुक्तमन्य
 त्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति तत्र कृत्स्नसर्पत्वमित्यादौ रूढिः शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपंपटः शुक्ल इति व्यवहारा
 त्सत्तेति तृतीयं न हि सत्सत्तयोः संबन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम्। नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिक
 मेव त्वाद्यर्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणवत्त्वाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भावेन नीलसमा
 नाधिकरणघटत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते। उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः न त्वत्र संबन्धो भावप्रत्ययार्थः अभिन्नरूपत्वे
 न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात्। एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्याद्योः सामानाधिकरण्यतदुत्तरभाव
 प्रत्ययार्थ इत्यपास्तं तस्य त्वप्रत्ययप्रकृतितोभानाभावात्। भानसत्त्वेऽपि तस्य विशेष्यवृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्ययवा

५

रामः
४८

ज्यत्वेमानाभावात् नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् धवखदिरत्वमित्यादौ जातिसमुदायस्तद्वाच्यस्तत्र तस्यानुद्
 भूतावयवत्वे एकवचनमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि येनपेक्षावादिनो दण्डित्यादाविनोद्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रा
 न्वयः संबन्धश्च वाक्यार्थविध्यालभ्यः एवं पाचक इत्यादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपलक्षणीकृत्य अनन्तेषु
 पिद्रव्येषु शक्तिग्रहसंभव इति वदन्ति तन्मतेपि संबन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात् तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः संबन्धस्य
 विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तमासंसर्गिकविषयतया भासमाने एव संबन्धपदप्रयोगात् वाच्यस्यापि य
 ष्ट्यादिभिः संसर्गतमाभानस्य सर्वसंमतत्वात् अतु तत्तद्रूपेण धर्माणो शक्यतेति तन्नाशक्या नन्यापत्तेः किंच तस्यापत्य
 मित्यादिशास्त्राद्यशौपगवादीनामुपगवपत्यत्वेनैव बोधकताननु तत्तद्रूपेणा तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वे
 नैव बोधकतेत्यस्योचित्यात् अतएव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्युक्तम् घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः पञ्चानां पू
 रणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चलसंख्या पूरण इति बोधः उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः वृक्षस्यावय
 वो वासी शाखेति वत् तदस्यास्य सिनिति मतु पावर्तमानकालौ त्रिविवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम् अतएव गवामती तत्वेनागतत्वे
 वामुतुपो न साधुत्वम् यद्यपि बुद्धिस्तत्रासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वप्यभिचारिणी तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र

ल. मं. ५० बाह्यसत्तैवास्ति पदे नोच्यते न च साऽसिद्धा बुद्धिस्त एव वहिः सत्ता तदभावप्रत्यायनाय वृत्तौ स्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवं च गो ५
मानित्यतो वर्तमानसत्ताश्रयगो संबन्धीति बोधः गोमानासीद्वितेति तु बाह्यसत्ताविशिष्टगो संबन्धरूपाया गोमदवस्थायानाशे
नभावित्वेन वा तादृशावस्थाविशिष्टस्य गोमतोतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयमूयद्वा तादृशावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः एवमेव
जीवत्येव तस्मिन्नीश्वरो यमासीत् शिखी नष्टत्वादेरुपपत्तिः यत्र तु गवाङ्गोमतश्चातीतत्वं नत्रयद्यपि गोषु वर्तमानसत्ताश्रयत्वं
नास्ति अतीते संबन्धिनिवर्तमानगो संबन्धश्च नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथायागगतातीतत्वस्य त्या
गोभावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्येतत्समभिव्याहारस्तथा प्रकृते गोसत्तायां वर्तमानत्वत्यागोतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः यद्वा सर्वत्र
तथा व्यवहारविषये गोमत्यदस्य लक्षणोति कैयटे स्पष्टमूयद्देति पक्ष एवात्र युक्तः एवं च संबन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदायश
क्यं संबन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमूयद्वा आश्रयाभेदमापन्नः संबन्ध एव शक्यः न च संबन्धस्य शक्यत्वे दण्डसंबन्धसंबन्धीति बोधाप
त्तिरिति वाच्यमू संसर्गविधयेव तस्य शक्यत्वात्। ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मत्तुपो लुगुक्तो वा
र्तिककृता गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिति। यत्तु संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते गुणत्वं परतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति
तत्तु यस्य गुणस्य भावाद् व्येशब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतत्तावित्यादावुपयुक्तमू तदर्थस्तु संसर्गि आधारेण संबद्धं भेदकं स्वा ५०

4

रामः

40

तत्र तच्च शब्दस्य शब्दमात्रपरत्वे गुणवचनेति सूत्रे शब्दाधिकारापत्तेः अतद्विप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थशरताया ए
 व सत्वाच्च एवं च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वादिधर्मत्वेन त्वादर्थः प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वेतरा संबन्धित्वावच्छि
 न्निखिलस्वसंबन्धिसंबन्धेन प्रकारः तस्य भावइति सूत्रात्। एवं च घटत्वमित्यादितो घटसंबन्धीधर्मइत्यादिरीत्या बोधः घटत्वत्व
 मित्यादौ घटत्वसंबन्धीधर्मइति। घटत्वत्वं चाविवक्षितधर्मविशेषरूपमायद्वा। व्यक्तिरेव घटत्वपदजन्यबोधे प्रकारइति सैव घटत्वत्वमाय
 तु घटेतरा संबन्धित्वे सति निखिलघटसंबन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थइति तत्त्वत्यन्तगौरवग्रस्तैरूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वा
 दयः सुक्लादिभ्यो गुणि परेभ्यो गुणे गुणपरेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्यं परिमाणवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणो। परिमाणं चतुर्धाणुमह
 द्वस्त्वं दीर्घचेति त्वण्वादिवृत्तौत्यर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्ति
 निमित्तत्वादिति कैयटः। शब्दलेयस्य गौरितितु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्ये तोष्टमिति तदाशयः षत्वंणत्व
 मित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यौपाधिकस्य बाभेदस्य सत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वा तत् परेतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययो
 नभिधानाद्गोत्वत्वमिति वद्वा ततो बोधः षत्वमित्यादौ कुत्व शब्दवदर्थे एव प्रत्ययः षइत्येवार्थइत्याहुः। नानात्वं यौगपद्यमित्यत्रा
 पि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपद्वावश्चार्थः पाचक औपगवो राजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थ

स.मं.
४८

संबन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशाच्च ब्रूयते तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव बलादपि उक्तं च हरिणा कृतं तद्विस्तृतं समासेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धमि
थानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्यमिचाराच्च क्रियासंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः जातिगुणयोस्तु
लोकनिरूढेन सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसंबन्धस्य तिरोधानाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ संबन्धएव भा
वप्रत्ययंवदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्संबन्धतया भानमिति सूचितम्। राजपुरुषादावपि राजादिसंबन्धज्ञानादेव
शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम्। इदमपि प्रायिकं कृत्स्नसर्पत्वं पटेशुकृत्वं सत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्। तदुक्तमन्य
त्ररूढ्यभिन्नरूपाद्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति तत्र कृत्स्नसर्पत्वमित्यादौ रूढिः शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपं पटः शुक्ल इति व्यवहारा
त्सत्तेति तृतीयं न हि सत्सत्तयोः संबन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम्। नीलपटत्वमित्यादौ नीलपटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिक
मेव त्याग्यर्थः तदेव च नीलपटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भानेन नीलसमा
नाधिकरणघटत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते। उपाधिभेदाच्च घटत्वादेनामपि भेदः न त्वत्र संबन्धो भावप्रत्ययार्थः अभिन्नरूपत्वे
न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात् एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्यायोः सामानाधिकरण्यं तदुत्तरभाव
प्रत्ययार्थ इत्यपास्तं तस्यैव प्रत्ययप्रकृतितो भानाभावात् भानसत्त्वेऽपि तस्य विशेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्ययवा

५

रामः
४८

अथ स्येतरतो भेदकं सव्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानमात्रेनावच्छेद्यद्रव्यनिरासः यद्यदिति वीक्ष्य जात्यादेरप्येवं
 भूतस्य गुणत्वमुक्तम् परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं परन्तत्रो हिलोके गुणइत्युच्यते यद्यपि गुणगुणिनोः सोयमित्यभे
 दाध्यवसायेन लुक्कं विनापि श्रुत्वाः परद्रव्यादिसिद्धिः । तथापि परस्य श्रुत्वा इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् श्रुत्वा नित्ये तद्व्यावृत्त्यर्थं लुक्
 चनमेवं चास्य गुणिनियोगिकत्वात् सर्वलिङ्गत्वं रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात् अयञ्च लु
 ग्द्रव्यवाचकसमभिव्याहारश्च प्रकरणादिना तदवगतौ वा धनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य
 मतुबलुकाः भेदेन जातद्वतिवर्तमानादित्यर्थः यदित्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव त
 दाव्यर्थं लुक् चनमात्रातेस्तु षटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्याद् भेदेन बोधः । शबले यस्य गौरिति प्रयोगाभावादि तिनतेभ्यो द्रव्ये म
 तुबादीत्याकरे स्वरस्य प्रकारवचने शाला प्रकारे न्न सा दृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषप्रका
 रबहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थः प्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हरद्व्यादौ यदि शेषधर्मवान् हरिस्तद्विशेषधर्मवान् हरद्व
 तिवोधः हरिसदृशो हरद्विति तु फलति । यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथा बोधस्याङ्गीकारा
 त्वावचनग्रहणाच्चात्र जातोऽपि विधौ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः शालाजातीयरादेर्बोधस्तु न तथा जाती

ल.मं
५१

यकद्रव्यादिभाष्यप्रयोगात् एकधातुकुर्वित्यादेरेकप्रकारंकुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः अनेकराशेनैकध्वंकुर्वित्यत्रैकत्वसंख्यावि
शिष्टंकुर्वितिबोधः सहितंकुर्वितिफलतिवैयाकरणपाशः कुत्तितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसंबन्धोत्रशब्दशक्तिस्वभावा
तएवमन्यत्रापिप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् अयमेषांशुकृतमद्रव्यादावतिशयनेतमविष्ठनौ अतिशयनेप्रकर्षः सचेत
रस्यन्यूनीकरणरूपोभिभवस्तत्रवर्तमानात्प्रत्ययद्वयार्थः तेनाभिभवकर्तृत्वद्योतकोय इतराभिभवकर्त्ताशुकद्रव्यादिरीत्या
बोधः यद्यपिद्रव्येनस्वतः प्रकर्षस्तथापिप्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेणपरंपरयाद्रव्यस्यापिप्रकर्षः पाचकतरद्रव्यादौप्रवृ
त्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेणप्रकर्षोबोध्यः अयमेवचद्रव्यप्रकर्षउच्यतेअतएवोच्चैस्तरस्तरु रित्यादावात्मैवै
स्तमामित्यादौत्वधिकरणशक्तिप्रधानतयातस्याएवप्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेणप्रकर्षद्रव्यामभवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्वात्तत्रशुक
गुणानानानात्वेएकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वंस्पष्टमेव। सर्वाश्रयेषेकोगुणः सावयववृत्तिमतेक्वचिदाश्रयेत्यं

क्वचिदधिकमितिस्वाश्रिताल्पत्वाधिकत्वाभ्यांभेदारेपेणतदुपपत्तिः एकंनित्यंनिरवयवंचेतिमतेपिऔज्ज्वल्यादिगुणान्तरे
णमिश्रणात्शुकस्यप्रकर्षः कृत्वादिमिश्रणेत्यप्रकर्षः यथाजात्युत्पत्त्यादिवासितमल्लिकायागन्धप्रकर्षः एवंरसगन्धस्पर्शीदि
वपिगोध्यमगोतरद्रव्यादौप्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षोभावेपितत्सहचरितवाहदोहादिगतातिशयमादायप्रत्ययोयथाप्रयोगं

५

रामः

५१

बोध्यः। द्वादिभ्यस्तु न प्रत्ययस्तदर्थे प्रकर्षो भावात्। बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्। बहूनां मध्ये एकस्या
 ति शब्दे तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशये र्थद्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदेतरबादिः यथा यमनयोः पदुतर अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तो
 मिरूपत रदति बहु र्थके विभागप्रतियोगिन्युपपदेतरबादिरेव उदीच्याः प्राच्येभ्यः पदु त रा इति यथा सांकाश्यानां पाठलिपुत्रका अ
 मिरूपत मा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमद्ग्रास्य पेक्षं हित्वं तु न शब्दे नोपात्तमापत्तुं भवान्यदु रासीत्पदुतरश्चैष मद्रत्यादावेकस्यै
 व द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्यतरव गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान्संरुत्त इति व्यवहारात्। क्वचित्प्रकृत्यर्थगत प्रकर्षेतरप्रायश्चान
 तरानित्यादौ तत्र हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेव घटस्य शुक्लतरे रूपमित्याद्युप
 पत्तिः। प्रकृत्यर्थविशेष्यगत प्रकर्षो संभवेतु प्रवृत्तिनिमित्तादिगत प्रकर्षेतरप्राय एव द्योत्यार्थ प्रकर्षे द्योतकात्तरव नितराद्गच्छती
 त्यादौ। गुडकल्याद्राक्ष बहूगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद् द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदस
 माप्तिर्गम्यते तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः अत्र सर्वत्रोपमागम्या। गुडगत माधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वा रोपात् गुडत्वजात्यभा
 वाच्चैषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुडद्वयद्राक्षा गुडकल्याद्राक्षेति प्रयोग इत्यन्येन च सादृश्यरूपे षदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवा
 स्तु गुणगुणिनोर्नियमतोः भेदोपचारवत्पदकल्पश्चैव द्रव्यादिभिर्दिशितिरिति वाच्यम्। सादृश्यस्य द्राक्षाश्रयत्वे बहूगुड इत्यस्यानाप

ल.मं. ५२ तौ गुडाश्रयत्वेन भवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेः। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृतितोलिङ्ग-तदति क्रमौ सिद्धौ। उपमानगुडाभिन्ना
द्राक्षेति बोधद्वितीयावककदल्यादौ कुत्सिते इति कः कुत्सितया च कत्वानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असंभवेः श्वकदल्या
दौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः कुत्सितकदल्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किं तु शत्रुभि
र्द्वेषेणारोपितमितितदा प्रत्ययः। यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धना यान्तस्यां प्रत्य
यः यथा प्रकृतमद्वितीयावककदल्यादौ यदा नियमेन कुत्सा संबन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा यामेव पुनः प्रत्य
यः। किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधाग्रहविषयो भूत्वेतरानपेक्षयतत्संबन्धं द्वयमाह ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्
तंसिङ्ग-माहातएवतद्वोधकं तावादिपूर्वततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह ततः कारकमित्येवं कल्पितक्र
मेण शास्त्रप्रक्रिया निर्वाहः। एवं चैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सा
दिबोधनं प्रत्ययेनातत्र स्वार्थकुत्सा यथा। पण्डितकद्वितीयावककदल्यादौ। शृङ्गकं रूपमित्यादौ। लिङ्ग-कुत्सा यथा। प्राप्यगाण्डोवध
न्यान् विद्वि कौरवकान् स्त्रिय इति। संख्याया यथा पुत्रकः शतं शतभरणे यद्दुःखं न देकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्या कुत्सेति दि
क्। अश्वद्वयाश्वकः इवेति कृतावितिकन। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमाचित्रनटध्वजप्रतिमासुशिवाभेदबुद्धिरे

वनत्विवार्थप्रतीतिरिति न तत्र प्रत्ययः स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे। काकतालीयं काकद्वयतालमिवेति विग्रहे समासाच्च तद्विषया
दिति च्छः तस्यामाण्यादिवार्थेऽपि सुप्पुपेति समासः तत्र पूर्वपदसुपमानकाकागमनपरम्। उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणो
पमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नदेवदत्तागमनसमा
नाधिकरणचोरपतनमिति बोधः। तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्म। ततस्तद्विते समासार्थोपमानप्रयोज्यो
पमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवधद्विति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेनासामर्थ्या
द्विद्वयमपि दुर्लभमित्ययास्तम्। यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमनसमानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्य
तालकृतकाकमरणसदृशदेवदत्तमरणमिति बोधद्वितुं निपातवादे दूषितम्। उपमानोपमेयभावश्चाकस्मादुपनतत्वेन उपमेय
वाचकतत्तत्सदृशसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरू
पेण बोधकाभावाच्च च्छप्रत्ययोपमायासुपमानलोपद्व्यालंकारिकाः। पञ्चकृत्वोभुङ्क्ते पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य
चक्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजितिसूत्रात् तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिकाभुजिक्रि
येति बोधः। प्रत्ययस्तु स्वार्थे कर्त्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वोभुङ्क्ते तद्वति बहुवचनमपि। विराट्तादृशेत्यादावृत्तिक्रियाजन्यगणने एव सु

ल.मं.
५३

चायत्रक्रियानश्रूयतेतत्रभवतिक्रियाध्याहारोबोध्यः। पञ्चकृत्वः पाचकः पक्वइत्यादीष्टमेवलकृत्यत्तरवलर्थानान्तथाअयकृ
तामपि। रूढिनिष्ठाघजादीनां धातुः साध्यस्यवाचकइतिहर्षुकैः। अत्रहेलाराजः। कृत्यादियोगेकृत्वमुजादयोभवन्त्येवेत्याहकृत्ये
त्यादिकोनपुंसकविषयः। रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः घजादयः भावकर्मादिविहिताआदिनातृजादयः द्विः शयितव्यद्विः सुकरोद्विर्हसित
द्विर्दत्तवान्द्विः कर्त्ताद्विः पाकोद्विर्भुक्तागतइत्युदाहरणानीति। अतएवद्विः प्रयोगोर्द्विवचनेचिर्द्विवद्धंसुवद्धंभवतीत्यादिसङ्ग-
च्छते। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। तत्प्रकृतवचनेमयट्। प्रकृतशब्देनात्रप्रचुरम्भावेत्युदतेनप्रचुरार्थबोधकात्प्रथमा
न्तात्त्वार्थमयट् यथाघृतमयंवर्ततेप्रचुरघृतमित्यर्थः। यद्वा। अधिकरणेन्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेर्धमयट् यथान्न
मयोयज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः। आनन्दमयोब्रह्मचिन्मयंब्रह्मेत्यादावयमेवमयट् प्राचुर्यचुतत्रनिर्धर्मकत्वमेवव्यावहारिकमपरि-
च्छेद्यत्वंचा। अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः नचप्राचुर्यस्यस्वसमानाधिकरणविरोध्यत्यतासापेक्षत्वेनदुःखानुवृत्तेरपिप्रतीत्याप-
त्तौतस्यब्रह्मत्वहानिरितिवाच्यम्। वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्यतदपेक्षत्वेप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्यतदपेक्षत्वात्। सत्यंज्ञानमन-
न्तंब्रह्मेतितैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वेकैः। प्राणमयादावप्ययमेवमयट् विकाररूपार्थस्याज्जस्येनोपपत्त्यभावात्तदवच्छिन्नत्वेन
तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वाद्नहिघटमयआकाशइतिभवति। किंचानन्दमयेनब्रह्मानन्दविकारत्वमातस्याविकारित्वात्। नापिवृत्त्या

५

रामः
५३

नन्दविकारत्वम्। तद्विषयविज्ञानस्य तत आन्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रयज्या होमे नमश्च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयामेशु ध्यन्तामिति मन्त्रेषु द्विस्तद्विषयावरणनाशरूपेति न विरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः। ह्यद्वैकमयीमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्ययमेवमयद्वयकपदप्रयोगादुपनिषदगोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छेदत्वरूपप्राप्त्यर्थस्यैवभावात्। ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं तु आनन्दो ब्रह्मैत्यादिश्रुतिबलात्। न च दुःखज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभय रूपत्वं न युक्तं श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः स एवेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद् दुःखव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानुपपत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेशवत्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ सुखपदार्थविलयापत्तेश्चातस्यादिष्टनाशस्थले दुःखकार्यस्य सौरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलब्धेन चिरविरहिणीडितस्य कान्तालाभे विरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्याप्यनुभवेन चलाघवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या। एवं च तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुखप्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धेः तस्याः सामग्रीः सुखजनकत्वमिति मते प्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपान्न दो

ल.मं.
५४

५
कएतदेवाभिप्रेत्यार्थेद्वन्द्वद्वितिसूत्रेभाष्येसुखप्रतिघातेनदुःखदुःखप्रतिघातेनसुखमितिप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्।तेनहिसुखप्र
तिघातेनेत्यादितृतीयाचलात्सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्चसामग्यादुःखजनकत्वंदुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्चसु
खजनकत्वंस्यष्टमेवोक्तमाननुदुःखार्तस्यदुःखनिवृत्तिमात्रफलकतयाविषमक्षणेप्रवृत्तिर्दृश्यतेतद्वक्षणस्यदुःखनाशकत्वेपिसुखजन
कत्वाभावेनव्यभिचारःस्यष्टवेदंतथायुक्तमिति सूत्रेभाष्यकैपटयोरितिचेन्नाअतःपरमहंसुखीत्यनुभवेनतत्राप्याभिमानिकसुखसं
त्वात्अतएवभाष्येऽन्यानिदुःखान्यनुनिश्चयविषमक्षणेवज्यायामन्यतेद्वत्युक्तम्।तत्रज्यायद्वत्यस्यप्रशस्यतरमित्यर्थःतत्त्वंचसुख
साधनत्वज्ञानादेवाएतेनभारोत्तीर्णस्याहंसुखीत्यादिव्यवहारेणैवद्वत्यपास्तम्।किंचदुःखाभावस्यात्यरूपत्वेदुःखज्ञानकालेतदभा
वज्ञानाभावाद्योदोषस्तवापिदुःखज्ञानकालेआनन्दाननुभवसुकल्पितानन्दत्वंशेआवरणात्तन्नास्माकंनिर्धर्मकतजज्ञानसं
भवः।किंचशृङ्गारकरुणादिरसानुभवकालेसुखानुभवसत्त्वात्तत्रचान्यमुस्मासंभवाद्ब्रह्मसुखमेवभासतद्विप्रकाशोदोस्यष्टम्।त
थाचशुक्तिरसौवैसःरसंहोवायलंब्ध्वानिदीभवतीति एवंचरसानुभवोपिब्रह्मणःसुखरूपत्वेमानसतएवगीतायामुक्तम्।अभ्यासाद्
मतेयत्रदुःखान्तंचनिगच्छति।यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेमृतोपमम्।तत्सुखंसात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिःसादृजमिति।यत्रसमाधौभास
मानसुखं तत्र सुखंरसौदुःखनाशप्राप्त्युक्त्यातत्सुखस्यतदतिरिक्तत्वंस्यष्टमेवोक्तम्।अग्रे समाध्यासाकाले सात्विकत्वं सत्त्वाविर्भा

गमः
५४

व प्राप्यत्वात् तदेवाहात्मबुद्धिप्रसादजमिति प्रसादजाताभिव्यक्तिकमित्यर्थः। दीधितिकारोपिनित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः न च तत्र मा-
 नाभावः। आनन्दब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेस्तत्त्वादित्याह। सार्वभौमोऽपि। सुखं नित्यानतिशयं तत्साक्षात्कार एव च। मोक्षस्ते-
 नोपपद्यते श्रुतपोपियथाश्रुताः। स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः। व्यापकं सर्वजीवानामानन्दमयः मेश्वरम्। रूपं श्रुतिबलादि-
 दं तत्साक्षात्कार एव च। तद्भेदोऽपि जीवानामिष्ट एवेति दृश्यतामितीत्यत आरुक्षः कृष्णः संपद्यते तथा करोति कृष्णं करोति। यत्र प्र-
 कृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र च प्रत्ययः। कृभ्वस्ति योगे संपद्यकर्तरि चिरभूततद्वावदतिवक्तव्यमिति सूत्रवा-
 र्त्तिकतद्वाच्यबलात्। अतथाभूतस्य तथाभावेऽक्रादियोगे संपद्यकर्तृत्वेन विवक्षितार्थवाचकाच्चिरितितदर्थः। विकारवाचकात्त्व-
 सादृश्येन प्रकृतौ वर्तमानादयं प्रत्ययः। करोत्यादिक्रियाकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अतएव संघो भ-
 चन्ति ब्राह्मणाः त्वद्भवति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। तदुक्तं हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत् संसृजद्भर्ममुत्तरम्। संमूर्च्छित-
 द्वार्थात्मा जायमानो भिधीयते। पूर्वावस्थाकारणावस्था। उत्तरं धर्मम्। कार्यावस्था। एवं चावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये-
 नोत्तरावस्थाप्राप्त्यनुस्वविकाररूपमिव प्राप्नोति जायते इत्यभिधीयते। असंघः संघो भवतीत्यादौ। अतएव प्रकृतिविकृत्योः सामाना-
 धिकरण्यम्। न चैवमुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्। सव्यापारतरः कश्चित्कचिद्भर्मः प्रतीयते। संसृज्यते च भावानां भेदवत्योपिशक्त-

ल. मं ५५ यदुल्लिख्यमानुसारं द्वयोर्विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं तदौद्यौ लौकिके च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम्। अतृत्वं संपद्यते इत्यर्थे त्व
द्ववतीत्येव भवितव्यमिति पुष्पद्युपपदइति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्तरपोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अतएवा
त्वं भवतित्वद्ववतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात् प्रथमपुरुषः। त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्ववतीत्येवावाक्ये तु साक्षाद्विकारस्यैव। सुवर्णपिण्डः खदि
राङ्गनरसदृशे कुण्डले भवतइति पस्पशार्थाभाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात्। किंच च्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकार
रूपं त्वारोपितम्। आरोपितानारोपितसमभिव्याहारे नारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः। आरोपितस्यावस्तुत्वे न क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वा
भावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेस्तदभेदेन तद्वारा कश्चिदिति न क
दापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम्। एवं च विकृतेः प्रकृतेर्वापि वाचकः प्रकृतेः संख्यागृह्णाति विकृतेर्न खिति प्राचीनप्रवादः
चिप्रत्ययविषयक एव चिप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। महदूता
ब्राह्मणीत्यादौ सामानाधिकरण्यगौणत्वं चेति बोध्यम्। एवं च कारणीभूतो दण्डइत्यादौ चिप्रत्ययो साधुरेव। सादृश्यमूलकविकाराभेदप्र
तीतावेव तत्प्रवृत्तेः। धनितं चेदमोक्तूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मी भवतीत्यादि प्रयोगे कान्दसत्त्वादित्यन्तस्वार्थिकश्चिरिति बो
ध्यम्। इति तद्विज्ञाः॥ वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। अत्र वीणाया न्दित्वम्। अत्र स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठं व्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शाब्दबोध्यविषयः

५

रामः

५५

व्याप्तिं भुवो धियेषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वाप्राप्रयोक्तुं धर्म एवाव्यापकत्वं च बहुशः प्राग्दर्शितदिशानिर्वाह्यमात्रं च द्विर्वचनं न प्रकृतं
 रव्या युक्तानां नानाद्रव्याणान्तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वये भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतिः । एष कसंख्या यु
 क्तानामित्यनेनैवाद्वाह्येण न हन्तव्यत्वाद्वा दौजात्यमिप्रयेण प्रयोगेनादित्वमात्रे कशेषविषये च नातएव गर्गः शतं दण्डान्तामित्यादौ न
 प्रत्येकं शतं दण्डं न तथा सति वीणाविषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतदण्डे संख्यान्तरोपजननाच्छते संख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात् एष तै
 नं प्रमेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकं समुदाये च वाक्यसमाप्तिः ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च ब्राह्मणाभोज्यतामित्यादौ भोजनस्य तद्विफलकत्वा
 दनरूपत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदाये संभवात् । युगपद्ग्रहणाच्चक्रमविवक्षायां न तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात् । तदा बुद्धि
 स्थानामित्यनेन जगतीतलवर्ति सर्ववृक्षसेचनाभावेऽपि तथा प्रयोगः प्रकरणादेः संकोचकस्य सत्वात् । यत्र तु सङ्कोचकं नास्ति तत्रास
 ङ्कोच इष्ट एव । जातो जातो निधनमुपैतीति यथा व्यापकत्वं च तदर्थस्य पेन संबन्धेनेतरान्वयस्तत्संबन्धे बुध्यते संबन्धश्च विभक्त्यर्थ ए
 व चंचतादृश व्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गतया भानमत्रैव द्विर्वचनन्तात्पर्यग्राहकमेवं च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ बुद्धिस्थ
 यावद् ब्राह्मणोद्देश्यकं शतकर्मकं न्दानमिति बोधः ब्राह्मणव्यापकं शतदानमिति तु फलति । संबन्धे एकसंबन्धिव्यापकत्वबोधस्या
 परसंबन्धिनितद्व्यापकता बोधफलकत्वात् । एवमन्यत्राप्युक्तं । यद्यप्युद्देश्यविधेयान्यतरस्य वीणाया प्रयोगेणोभयत्रापि व्याप

मं कत्वबोधोभवत्येव तथापि क्वचित्फुटप्रतीतमेकविदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्या
 ६ दौ एकैकस्य शतं शतमित्यादौ च यत्र यत्र धूमस्तत्र बहिरित्यादौ यद्वापकाधिकरणत्ववत्काधूमसत्तातद्वापकाधिकरणतावत्काषहि
 सत्ततिबोधः। एवं हि बहिर्धूमयोर्वाप्यव्यापकताफलति। गजे गजेन मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभावदति
 बोधः। सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणभावमादाय पर्यवस्यति शशेशशेन षड्भूमित्यत्र तादृशाः भावस्य विशेष्याभावप्रपु
 न्तस्य बोधः। राज्ञो राज्ञः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थयावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः। ग्रामो ग्रामोरमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संस
 र्गतयोरमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः। अत्र वने रमणीयोरमणीयः प्रसू इत्यादौ रमणीय
 व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान् प्रसू इति बोधः। यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थे क एव यथायं चन्द्र
 त्यतिशयोक्ताविदं पदार्थश्चन्द्र एवेति दशमे प्रकाशे उक्तम्। यच्छब्दप्रयोगस्तत्तद्युभूतेति रुक्तप्रयोगाय रमणीयोरमणीय इत्यत्रैव बोधः। धूमवह्नयो
 प्रीत्यव्यापकभावस्तु फलति। यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वन्हौ बोधः। धूमवान् धूमव्यापकवहिमानिति तत्रानेकस्य सति विरोधात्। जातो जातो निध
 नमुपैतीत्यादौ जातव्यापकविशेषणतावत्कर्तृकानिधनप्राप्तिरिति बोधः। क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसंबन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा वृक्षं प्रति सिंहे इत्या
 दौ। अत्र द्विवचनप्रतिशब्दे तात्पर्यग्राहकौ। सर्वान् घटान्यश्येत्यादौ न द्वित्वं कार्त्तृस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात् वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनत्वेन प्रत्येकनिष्ठैक

५

रामः
५६

त्वस्यैव तत्र मानात् ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषेतु नैवम् ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्तेनियमेन प्रत्येकं शतदानाप्रतीतिः यदा
 तु परिगृहीतद्वित्त्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजयद्वाभ्यां ह्यभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येवात्रेदं बोध्यम् । यत्र पत्यदेवीप्सा तत्र तत्पदेनाय
 त्पदे पद्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गयच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गयच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधार्थाकार
 कं चेद्दिज्ञानोपायां यो मन्येत सा भवेदित्युक्तं यितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात् । व्यञ्जनानि यस्य स्याचः कार्यमुच्यते तन्तं भजन्त इत्यज्जदेरिति सूत्रस्य भा
 ष्यप्रयोगात् स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेपिवीप्साद्वित्वमायत्तुना त्रिर्वचनं किंतु भिन्नौ यतच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव वृद्धिस्पदार्थपरामर्शकावितितना ब
 ह्वर्थप्रतिपिपादयिष्यायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः । द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकै नैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्य
 तन्मादति वीप्साः रावंप्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सलोके व्यवहारे पयोगियद्यपि शा
 स्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतत्त्वज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वाराप
 वर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं हरिणा तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितमिति सर्वतद्युनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शा
 ष्टस्योपयोगो बोध्य इति शिवम् । अधीत्य फणिभाष्याभि सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् । न्यायतन्त्रं रामरामाद्वा दिरसो घ्नरामतः । याचकामां कल्पतगेररिकसु
 हुताशनानां षड्भवेरपुराधीशरामतोलब्धजीविकः २ सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वत्र च निवस्य कृतवैष्णवकरणनागेशः स्फोटाय नमः । पयोधोरमयोगतः ४ शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मंजुषां च
 क्तवांस्तेन प्रीयतामुं मया शिवः ३ दृढस्वर्कं स्पनाभ्यासद्वित्वित्यंनपण्डितैः दृषदोपि हि सन्तीर्णाः पयोधोरमयोगतः ४ शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मंजुषां च
 वकन्यकाम् ॥ स्वमतौ सम्यगुक्तं त्वयि वयो रपि तौ मया ॥ ५ ॥ इति श्रीवैष्णवकरणसिद्धान्तमञ्जुषाख्यः स्फोटवादः समाप्तः ॥

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा

इति मञ्जूषा

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः

(C) Karnataka Samskrita University Digitised by Ajit Gargeshwari

ಶ್ರೀಮತೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ

|| 9136

